

سنڌي ويا ڪرڻ

(۳ ڀاڱا)

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ

سنڌي ادبي بورڊ
ڄام شورو / حيدرآباد سنڌ

سنڌي وياڪرڻ (چار ڀاڱا)

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ

سنڌي ادبي بورڊ
ڄام شورو/حيدرآباد سنڌ
۱۴۱۳ھ/۱۹۹۲ع

نئين ڇاپي جو پهريون ايڊيشن سال ۱۳۸۲ھ/۱۹۶۱ع
نئين ڇاپي جو ٻيو ايڊيشن سال ۱۴۱۳ھ/۱۹۹۲ع

تعداد ۲۰۰۰ ڪاپيون
تعداد ۲۰۰۰ ڪاپيون

[سنڌي ادبي بورڊ جا سمورا حق ۽ واسطا قائم]

قيمت: هڪ سؤ رپيا
[Price: Rs. 100-00]

ملڻ جو هنڌ:
سنڌي ادبي بورڊ جو بئڪ اسٽال
ٽاڪ ڇاڙهي حيدرآباد سنڌ
(جي-پي-او باڪس نمبر ۱۲)

هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄام شورو سنڌ ۾ مئنيجر جاويد مرزا
ڇپيو ۽ سيد امداد حسيني سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ آن ڪي ڇپائي پترو ڪيو.

فهرست

صفحو

عنوان

باب

۶۹-۱

پاڻو پهريون

۱	جملو	باب پهريون:
۲	کالهائڻ جا لفظ	باب ٻيو:
۳	جنس	باب ٽيون:
۹	عدد	باب چوٿون:
۱۲	حالت	باب پنجون:
۱۵	اسمن جو ڦيرو	باب ڇهون:
۱۷	اسمن جا قسم	باب ستون:
۱۹	ضميرن جا قسم	باب اٺون:
۲۷	صفت جا قسم	باب نائون:
۳۰	فعلن جا قسم	باب ڏهون:
۳۴	فعل جو ذاتو يا بنياد (مصدر)	باب يارهون:
۳۸	اسم مشتق يا ڪردنت	باب ٻارهون:
۴۳	زمان	باب تيرهون:
۵۳	فعلن جون پڇاڙيون	باب چوڏهون:
۵۶	مرڪب فعل	باب پندرهنون:
۵۶	پريوگ	باب سورهون:
۵۸	ظرف جا قسم	باب سترهون:
۵۹	ترڪيب جي وات	باب ارڙهون:
۶۲	تفريق يا ڇيد	باب اوڻيهون:
۶۶	بيھڪ جون نشانين	باب ويهون:

۱۷۴-۷۱

پاڻو ٻيو

● ديباڇو

۷۳	علم نحو	
۷۶	حرفن يا اکرن جو بيان	باب پهريون:
۲۰۱	ڪلمن يا لفظن جو بيان	باب ٻيو:
۱۲۰	ڪلامن يا جملن جو بيان	باب ٽيون:
۱۲۹	جملن جي تفريق يا (ڇيد)	باب چوٿون:
۱۳۵	علم نحو جو ٻين ڪن علمن مان واسطو	باب پنجون:

۲۱۹-۱۶۵

ڀاڱو ٽيون

● ڊيپاڇو

۱۶۷	باب پهريون: سنڌي
۱۷۱	باب ٻيو: سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ آن جي بناوت
۱۸۷	باب ٽيون: سنڌي ٻوليءَ جو سنسڪرت ۽ پراڪرت سان واسطو
۲۰۰	باب چوٿون: سنڌي ٻاب ۽ حرف علت ۽ حرف صحيح ۽ اعراب
	باب پنجون: سنڌيءَ ۾ حرفن يا اکرن مان لفظ يا هڪڙن
۲۱۰	لفظن مان ٻيا لفظ ڪيئن ٿا ڄڻ

۲۱۲-۲۹۲

(ڀاڱو ٻيو)

علم صرف

۲۲۰	باب پهريون: ڪالهاڻي جا لفظ
۲۲۳	باب ٻيو: اسم جو بيان
۲۳۴	باب ٽيون: اسم ضمير جو بيان
۲۴۰	باب چوٿون: اسم صفت جو بيان
۲۴۲	باب پنجون: اسم ظرف جو بيان
۲۴۳	باب ڇهون: اسم عدد جو بيان
۲۴۶	باب ستون: فعل جو بيان
۲۵۲	باب اٺون: زمانن جا قسم
۲۶۶	باب نائون: حرف جو بيان
۲۷۰	باب ڏهون: گرامر يا صرف نحو بابت ڪي ٻيون متفرق ڪالهيون

(ضميم الف)

۲۷۶	ڀاڱو پهريون: جدا جدا ٻين مان سوال ۽ ڪتابي مثال مشقن لاءِ
۲۸۰	ڀاڱو ٻيو: سوال
۲۸۳	مثال ۽ مشقون

● ڊيپاڇو

۲۹۳-۴۳۰

ڀاڱو چوٿون

(ڀاڱو پهريون)

۲۹۵	باب پهريون: علم بديع جي بيان ۾
۳۲۸	باب ٻيو: علم عروض جي بيان ۾
۳۴۳	باب ٽيون: قافيي جي بيان ۾
	(ڀاڱو ٻيو)
۳۵۴	باب چوٿون: صنايع و بدائع جي بيان ۾

چپائيندڙ پاران

ڪي ڪتاب اهڙا هوندا آهن، جيڪي نه رڳو ڪڏهن پراڻا نه ٿيندا آهن، بلڪ جيئن جيئن وقت لنگهندو ويندو آهي، تيئن تيئن انهن جي اهميت به وڌندي ويندي آهي:

وڪر سو وهاءِ، جو پئي پڦراڻو نه ٿئي

ورهاڱي کان اڳي سنڌي ٻولي تحقيقي توڙي تخليقي، ترجمي توڙي تعليمي لحاظ کان هڪ اهڙي معيار تي پهچي چڪي هئي، جو اسين اهو چئي سگهون ٿا، ته سنڌي ٻولي جديد دور ۾ پير پائي چڪي هئي۔ ۽ سنڌي عالمن ۽ اديبن، شاعرن ۽ تعليمي ماهرن پاڻ اڀرڻ واري جذبي سان ان ڏس ۾ جيڪو ڪم ڪيو آهي، اهو حيرت انگيز آهي۔ ۽ اڄ به لوهه تي ليڪي وانگر آهي ۽ ان دعويٰ جو ثبوت مرزا قليچ بيگ جي هيءَ لاثاني تصنيف ”سنڌي وياڪرڻ“ آهي۔

مان جڏهن به ٿيل تي آڏو پيل ڪم مان ڪنڌ مٿي ڪڍندو آهيان، ته بلڪل ساهون مرزا قليچ بيگ جي تصوير تي اڪيون کڻي وينديون اٿم ۽ اٿام اتساهم ڀرجي ويندو آهي، پنهنجي ٻوليءَ ۽ ساهت لاءِ هر جوکي سان جهيڙڻ جو ساهس ڀرجي ويندو آهي منهنجي من ۾۔

(ب)

مرزا قليچ بيگ سنڌي ٻوليءَ، ساهت ۽ سميتا جو محسن آهي. توڙي جو هڪ لکندڙ جي حيثيت ۾ اهو سندس فرض پڻ بڻجي ٿو، ته هو ٻوليءَ، ادب ۽ ثقافت جو نه رڳو بچاءُ ڪري، پر ان جو ڦهلاءُ به ڪري.

مرزا قليچ بيگ جون جيڪي سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب لاءِ خدمتون آهن، تن جو ته ڪو ڪاٿو ئي ڪونهي. سنڌ جي هن عظيم سپوت جيڪي تصنيفون ڏنيون آهن ۽ ٻين ٻين موضوعن تي ڏنيون آهن، اهي لازوال آهن. اهي ان سون وانگر آهن، جنهن تي ڪڏهن به ڪٽ نٿي چڙهي. ترجمي، تحقيق ۽ تخليق جي ڏس ۾ **قليچ** جيترو پاڻ ملهايو آهي، اوترو ڪنهن به پاڻ نه ملهايو آهي.

قليچ اڪيلي سر جيڪو ڪم ڪيو آهي، ان کي ڏسي ڳاٺ فخر کان اوچو ٿي ٿو وڃي. ٻولين کي هر دور ۾ هڪڙي قليچ جي گهرج پوندي آهي، پر شايد **قليچ** هڪڙو ئي پيدا ٿيندو آهي.

”سنڌي وياڪرڻ“ کي ڇپائڻ جا ڪيترائي ڪارڻ ٿي سگهن ٿا، جهڙوڪ: ڇئن جلدن کي هڪ ئي جلد ۾ ڇپائڻ، ڪتاب جيڪو اڳ ٿي ڇپائيءَ هيٺ هو، ان کي مڪمل ڪري پڌرو ڪرڻ، يا س.ا.ب جو ان تي جيڪو پئسو ۽ ڪارڪنن جي محنت ڪيل هئي، ان کي وصول ڪرڻ. ڪارڻ ڪهڙا به هجن، پر ڪارج صرف ۽ صرف اهو ئي هو، ته اسين به ٻوليءَ ڏانهن پنهنجي فرض کي سڃاڻون. پوءِ **قليچ** ڪٿي نه به بڻجون، ته به سندس ڇڏيل پيرن تي پنڌ ضرور ڪري سگهون ٿا. خود **قليچ** جيڪي ڪجهه اسان کان لهي، آه-و کيس ڏيون. جيڪڏهن اڄ به اسان پنهنجي روايتي بي حسيءَ کان ڪم ورتو، ته پوءِ اسين تحت الشريٰ کان گهڻو پري ناهيون!

قليچ اسان کي جيترو ڏنو آهي، اوترو ته ڇا پر اسين سنڌ جي هن عظيم فرزند کي ڏئي ڪجهه نه سگهيا آهيون.

سچ ته اهو آهي ته خود س.ا.ب رڳو **قليچ** جا ڪتاب ڇپائي، يا سيڪريٽريءَ جي آفيس ۾ سندس تصوير ٽنگي، پنهنجي فرضن کان آڇو نٿو ٿي سگهي.

قليچ جي هن ڪتاب تي ”ڇپائيندڙ پاران“ لکڻ لاءِ مون گهڻي کان گهڻو وقت ورتو. جاويد مرزا ان ڏس ۾ مون کي ايترا پيرا ته ياد ڏياريو، جو پوءِ نيٺ ياد ڏيارڻ ئي ڇڏي ڏنائين.

(ج)

آفيس کان گهر، گهر کان آفيس، ڪتاب جي ڊمي ساڻ هوندي هيءَ، پر لکي ڪجهه به نه سگهيو هئس. ”سنڌي وياڪرڻ“ جا چارئي ڀاڱا منهنجا پڙهيل هئا، پر وري به پڙهڻا پيا. ۽ قليچ جي تحرير کي پڙهندي پڙهندي ان ۾ ايترو ته ڪوئجي ٿي ويس، جو پنهنجي ڪوچ به نٿي لهي سگهيس. ائين مون سان تڏهن به ٿيو هو، جڏهن ”زينت“ کي اردوءَ ۾ ترجمو ڪيو هئس اڪئڊمي ادبيات لاءِ. ترجمو ڪندي ڪندي ٺاول پڙهڻ ۾ ڪوئجي ويندو هئس.

”سنڌي وياڪرڻ“ پڙهندي پڙهندي، قليچ جو زمانو ياد اچي ويندو هو. ڇا ته زمانو هو! قليچ جي حيدرآباد ياد اچي ويندي هئي. ڇا ته حيدرآباد هئي! اسان اهو دور ڏٺو ڪونه، رڳو ڪتابن ۾ پڙهيو. ان دور ڪيڏا نه وڏا ماڻهو پيدا ڪيا. ڪتاب لکيا هئا ۽ ڇپيا هئا. جيڪي هر موضوع تي هوندا هئا، مواد ۽ ڇپائيءَ جي لحاظ کان معياري هوندا هئا. محفلون، مشاعرا، ڪانفرنسون ٿينديون هيون. ناٽڪ اسٽيج ٿيندا هئا... اهو دور سنڌي ادب جو نهايت اهم دور آهي ۽ ان تي مڪمل اڀياس اچڻ گهرجي. ۽ انهيءَ سڄي دور ۾ مرزا قليچ بيگ نمايان آهي.

س. ا. ب هن ڪتاب جي نئين ڇاپي جو پهريون ايڊيشن ۱۹۶۰ع ۾ ڇپيو آهي. ۳۲ هن سائن ڪانپوءِ ان جو ٻيو ايڊيشن ڇپجي رهيو آهي. صورتحال اها هئي ته ڪتاب جي ڇنڀن ڀاڱن مان چوٿون ڀاڱو خود س. ا. ب ۾ به نه هو، جي هو به ته ان کي اڏوئي ڪاٽي ڇڏيو هو ۽ اهو ڀاڱو سنڌالاجيءَ مان هٿ ڪري ڪمپوز ڪرڻو پيو.

هيئن ته پرائمري اسڪولن ۾ گرامر الڳ مضمون نه آهي، پر جيئن قليچ سنڌي وياڪرڻ جي ڀاڱو ٻيو جي ڊيپاڇي ۾ لکيو آهي، ته هي ڪتاب شاگردن کانسواءِ عام پڙهندڙن لاءِ به ڪارائتو ٿيندو — مان ته اڃا به اهو چوندس ته اسان جي لکندڙن کي به هن ڪتاب مان لاپ پرائڻ گهرجي.

سيد امداد حسيني

ميڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ

۲۴-۹-۱۹۹۲ع
ڄام شورو، سنڌ.

سنڌي وياڪرڻ

(پاڻگو پھريون)

سنڌي وياڪرڻ

پاڻو پهريون

باب پهريون - "جملو"

(۱) سڄ آڀري ٿو.

هتي سڄ جي آڀرڻ جي ڳالهه ڪجي ٿي.

(۲) پکي آڏامي ٿو.

هتي پکيءَ جو آڏامڻ جي ڳالهه ڪجي ٿي.

جڏهن اسين ڳالهائون يا لکون ٿا، تڏهن ڪي لفظ ڪم آڻيون ٿا. لفظ گڏي، اسين اهڙيءَ ريت سٺون ٺاهيون ٿا، اهڙيءَ هر هڪ سٺ مان پورو مطلب نڪري ٿو. هر هڪ سٺ، جنهن مان پورو مطلب نڪري، تنهن کي چئبو آهي "جملو".

يا هيئن چئبو: "جملو"، هڪ لفظن جو ميڙ آهي، جنهن مان پورو مطلب نڪري ٿو.

(۱) گوبال ڪڏ تي ..... چوڪر راند .....

هن قسم جون سٺون، جن مان پورو مطلب نڪري ٿو، تن کي "جملو" نه چئبو.

مٿين سٺن ۾ ڪي اهڙا لفظ وجهو، جيئن انهن مان پورو مطلب نڪري.

جملي جا پاڻا

(۱) سڄ آڀري ٿو.

هتي اسين "سڄ" جي ڳالهه ڪريون ٿا، ۽ هيءَ ڳالهه ڪريون ٿا ته "آڀري ٿو".

(۲) پکي آڏامي ٿو.

هتي اسين "پکيءَ" جي ڳالهه ڪريون ٿا، ۽ هيءَ ڳالهه ڪريون ٿا ته "آڏامي ٿو".

(۳) گلاب ڪراچيءَ وڃڻو آهي.

هتي اسين "گلاب" جي ڳالهه ڪريون ٿا، ۽ هيءَ ڳالهه ٿا ڪريون ته

"ڪراچيءَ وڃڻو آهي".

مٿين سڀني مثالن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته هر هڪ جملي جا ٻه پاڻا آهن:

پاڻو پهريون	ٻيو پاڻو
سڄ	آڀري ٿو.
پکي	آڏامي ٿو.
گلاب	ڪراچيءَ وڃڻو آهي.

هر هڪ جملي جا جيڪي ٻه ڀاڱا آهن، سي هي آهن:
 (۱) جنهن بابت ڳالهه ڪجي ٿي (۲) جيڪي هن بابت چئجي ٿو.
 ۴. هيٺين جملن مان ٻڌايو ته هر هڪ ۾ ڪنهن جي ڳالهه ڪيل آهي ۽ انهيءَ بابت ڇا چيل آهي؟

(۱) چوڪرو وهنجي ٿو. (۲) بدن صاف رکجي.
 (۳) ڪلاب گهمي ٿو. (۴) ڪلاب سڀني کي وٺي ٿو.
 ۵. پنهنجا چار جملا ٺاهي، اهي مٿين جدول (نقشي) پڙهندڙ، ٻن ڀاڱن ۾ ورهائي ڏيکاريو. (دسو باب اوڻهون).

باب ٻيو - ”ڳالهائڻ جا لفظ“

(۱) ”اسم“

۶. ڪلاب آيو. احمد ويو. سينا لکيو. سریم سڀيو.
 ڪلاب، احمد، سينا ۽ سریم، ماڻهن جا نالا آهن.
 حيدرآباد، ڦليلي ۽ منڇر، هڪائين (جائين) جا نالا آهن.
 ماڻهو، لشڪر، گهوڙو ۽ مڇر، ساهم وارن جا نالا آهن.
 وڻ، ڪٽ، دلو، انب ۽ ڊڪ، شين جا نالا آهن.
 جنگ، ويڙهه، ناچ ۽ هلڪ، ڪمن جا نالا آهن.
 پلاٽي، سيٺ، ڏاهپ ۽ گولاٽي، خاصيتن جا نالا آهن.
 جواني، پيري، غريبي ۽ ٻانهپ، حالتن جا نالا آهن.
 مٿين سڀني نالن کي، ”اسم“ چئبو آهي. ۽ ”اسم“ معنيٰ نالو.
 ڪنهن ماڻهوءَ يا ٻئي ڪنهن ساهم واري، مڪان (جاء)، شيء، ڪم، خاصيت يا حالت جي نالي کي ”اسم“ چئبو آهي. (دسو باب مٿون).
 (۲) ”فعل“

۷. (۱) ڪلاب، هتي آهي. هن ست ۾ ”آهي“ لفظ جي وسيلي، ڪلاب جي ”هئڻ“ جي ڳالهه ڪجي ٿي.
 (۲) گهوڙو ڊوڙيو. هتي ”ڊوڙيو“ لفظ جي وسيلي، گهوڙي جي ڳالهه ڪجي ٿي، ته هن ڊوڙڻ جو ڪم ڪيو.
 (۳) چوڪر مار ڪاڌي. هتي ”ڪاڌي“ لفظ جي وسيلي، چوڪر جي مار ڪائڻ جي ڳالهه ڪجي ٿي يعني اهو ”ڪاڌي“ لفظ، ڄاڻائي ٿو ته چوڪر تي مار جو ڪم ٿيو.

اهو لفظ جنهن مان هئڻ، ڪرڻ، سهڻ يا ڪنهن تي، ڪنهن ڪم ٿيڻ جي معنيٰ نڪري، تنهن کي چئبو آهي ”فعل“. ٿورن لفظن ۾ چئبو ته: ”فعل“ اهو لفظ آهي، جنهن جي وسيلي ماڻهن يا شين وغيره بابت ڪجهه چئي سگهجي.

(۳) ”ضمير“

۸. (۱) ڪلاب کي سڏيم، پر ڪلاب نه آيو. هن جي بدران چئبو ته ڪلاب کي سڏيم، پر ”هو“ نه آيو. هتي ”هو“ جو لفظ، اسم ”ڪلاب“ جي بدران ڪم آيو آهي.

(۲) ڪوپال، ڪوپال کي ٻڌايو. هن جي بدران چئبو ته: ڪوپال ”پال“ کي ٻڌايو، هتي ”پال“ جو لفظ اسم ”ڪوپال“ جي بدران ڪم آيو آهي. اهو لفظ، جو ڪنهن اسم جي بدران ڪم اچي، تنهن کي ”ضمير“ چئبو آهي (ڏسو باب اٺون).

(۴) ”صفت“

۹. (۱) ڳوٺ ”ڏاهو“ ڇوڪر آهي.

(۲) هئو ”ڏنگو“ آهي.

پهرينءَ سٺ ۾ ”ڏاهو“ لفظ، ”ڇوڪر“ (ڳوٺ) سان لاڳو ٿي، هن جي خاصيت (خاص ڳالهه) ڄاڻائي ٿو، جنهنڪري خبر پوي ٿي ته ڇوڪر، ڪهڙي قسم جو آهي؟ ٻيءَ سٺ ۾ ”هئو“ جو لفظ، ضمير آهي، ڇاڪاڻ ته جنهن ٺاڪڙ جي ڳالهه ڪجي ٿي، تنهن جي نالي بدران ”ڪم“ آيو آهي. ”هئو“ (ماڻهو)، جنهن جي ڳالهه ڪجي ٿي، تنهن بابت اسين چئون ٿا ته هو ”ڏنگو“ آهي. هتي ”ڏنگو“ جو لفظ، ضمير ”هو“ سان لاڳو ٿي، ان بابت ڪا خاص ڳالهه يا وڌيڪ حقيقت ڄاڻائي ٿو، جنهنڪري خبر پوي ٿي ته هو ڪهڙي قسم جو ماڻهو آهي؟

اهو لفظ، جو ڪنهن اسم يا ضمير سان لاڳو ٿي، هن جي خاصيت (خاص ڳالهه) يا وڌيڪ حقيقت ڄاڻائي، تنهن کي ”صفت“ چئبو آهي. (ڏسو باب ٺاڻون)

(۵) ”ظرف“

۱۰.

(۱) ڇوڪر ”هينئر“ پڙهيو. ڪڏهن؟ هينئر (وقت)

(۲) ڇوڪر ”اندر“ پڙهيو. ڪٿي؟ اندر (جاء)

(۳) ڇوڪر ”آهستي“ پڙهيو. ڪيئن؟ آهستي (ریت)

(۴) ڇوڪر ”ڪهڻو“ پڙهيو. ڪيترو؟ ڪهڻو (قدر)

(۵) ڇوڪر ”ڪن“ پڙهيو.

”ڪن“ لفظ ناڪار جي معنيٰ ڏيکاري ٿو. ”هينئر“، ”اندر“، ”آهستي“، ”ڪهڻو“ ۽ ”ڪن“ لفظ، فعل ”پڙهيو“ سان لاڳو ٿي، پڙهڻ بابت وڌيڪ حقيقتون

ڄاڻائين ٿا. اهڙيءَ طرح، جيڪو لفظ، ڪنهن فعل سان لاڳو ٿئي، ان بابت ڪا وڌيڪ حقيقت ڄاڻائي، تنهن کي ”ظرف“ چئبو آهي.

(۶) تو تمام چڱو ڪم ڪيو. هتي ”چڱو“ لفظ ”صفت“ آهي. انهيءَ صفت سان ”تمام“ لفظ لاڳو ڪيو اٿئون ته خبر پوي ته تو جيڪو ڪم ڪيو، سو ڪيتري قدر چڱو هو؟ اهو ”تمام“ لفظ ”ظرف“ آهي. اهڙيءَ طرح صفت سان به ظرف لاڳو ٿئي ٿو.

(۷) هو تمام تڪڙو لڪي ٿو.

هتي ”تڪڙو“ لفظ ظرف آهي، جو ”لڪي ٿو“ سان لاڳو ٿئي، لڪڻ جي ”ریت“ ڏيکاري ٿو، جنهنڪري خبر پئي ٿي ته هو ڪيئن لڪي ٿو. ظرف ”تڪڙو“ سان ”تمام“ لفظ لاڳو ڪيو اٿئون، ته خبر پئي ته هو ڪيتري قدر تڪڙو لڪي ٿو. هتي ”تمام“ لفظ ظرف آهي، جو ٻئي ظرف ”تڪڙو“ سان لاڳو ٿئي، قدر جي معنيٰ ڄاڻائي ٿو.

ظرف اهو لفظ آهي جو فعل، صفت يا ٻئي ظرف سان لاڳو ٿئي ٿو ۽ منجهانئس ”وقت“، ”ڄاءُ“، ”ریت“، ”قدر“ يا ”ناڪار“ جي معنيٰ نڪري ٿي. ٿورن لفظن ۾ چئبو: ظرف اهو لفظ آهي جو ڪنهن ”فعل“، ”صفت“ يا ٻئي ”ظرف“ سان لاڳو ٿئي، ان بابت ڪجهه وڌيڪ حقيقت ڄاڻائي ٿو. (ڏسو باب سترهون)

اشارو: جڏهن ڪو ظرف، ڪنهن ٻئي ظرف يا صفت سان لاڳو ٿئي ٿو، تڏهن ان مان فقط قدر جي معنيٰ نڪري ٿي.

(۶) ”حرف جر“

۱۱. (۱) ڇوڪر باغ ۾ ويو. (۲) ڇوڪر باغ مان ويو.

پهرئين جملي ۾ ”باغ“ جي پٺيان ”۾“ جو لفظ وڌو اٿئون، ته جيئن خبر پوي ته ڇوڪر، باغ منجهه (اندر) ويو. ٻئي جملي ۾ ”باغ“ جي پٺيان ”مان“ جو لفظ وڌو اٿئون، ته جيئن خبر پوي ته ڇوڪر، باغ منجهان (ٻاهر) ويو. مطلب ته ”باغ“ جي لفظ جي پٺيان، جدا جدا لفظ ڪم آندا اٿئون، ته جيئن چئي ريت سنڌ پوي ته ”باغ“ لفظ جو ”ڇوڪر“ ۽ فعل ”ويو“ (يعني وڃڻ جي ڳالهه) سان ڪهڙو واسطو يا لاڳاپو آهي.

(۳) گوشت، هن کان ڊڄي ٿو. ”هن“ جو لفظ، ضمير آهي ڇاڪاڻ ته ڪنهن ٽياڪڙ جي بدران ڪم آيو آهي. ”هن“ ضمير جي پٺيان، ”کان“ جو لفظ

وڌو اٿئون ته جيئن ”هن“ ضمير جو، جملي جي ٻين لفظن سان لاڳاپو ڏيکاري، جنهنڪري چٽيءَ ريت سڌ پوي ته ڪوبند ڪنهن کان ڊڄي ٿو؟
 اهو لفظ، جو ڪنهن اسم يا ضمير جي پٺيان اچي، ۽ ان جو لاڳاپو جملي جي ٻين لفظن سان ڏيکاري، تنهن کي ”حرف جر“ چئبو آهي.

(۷) ”حرف جملو“

۱۲. (۱) طوطو، ڌڌ ۽ ڪچڻي ڪاٺي ٿو.
 هتي ”۽“ جو لفظ ڪم آڻڻ ڪري، ڌڌ ۽ ڪچڻيءَ جي ڳالهه، گڏي ڪجي ٿي.
 (۲) چوڪر رنو. پيش ڪليو.
 هي پيشي جملا گڏي چئبو ته ”چوڪر رنو ۽ پيش ڪليو.“
 (۳) چاچو گهر ۾ يا اوطاق ۾ هوندو.
 ”گهر ۾“ ۽ ”اوطاق ۾“ هن جملي جا ڀاڱا آهن.
 انهن ٻنهي ڀاڱن جي ڳالهه، گڏي ڪرڻ لاءِ، ”يا“ جو لفظ ڪم آيو آهي.
 اهو حرف، جو ٻن لفظن، جملن يا جملي جي ٻن ڀاڱن کي گڏي، ڳالهه ڪرڻ لاءِ ڪم اچي ٿو، تنهن کي ”حرف جملو“ چئبو آهي. ”حرف جملو“ معنيٰ، جوڙ ڪندڙ (سلائينڊڙ) يا ڳنڍيندڙ حرف.

(۸) ”حرف ندا“

۳. (۱) واه! واه! مون کي انعام مليو. ”واہ! واه!“ (خوشي)
 (۲) افسوس! هٿو مري ويو. ”افسوس!“ (ڏک)
 (۳) مارا! هٿو وڃون. ”مارا!“ (عجب)
 (۴) شل! مان انعام ڪٿان. ”شل!“ (خواهش يا سڌ)
 (۵) ٿٺو! ڊاڪ ڪٿي ئي ڪٿي. ”ٿٺو!“ (نفرت يا ڌڪار)
 (۶) اڙي! هيڏانهن اچ. ”اڙي!“ (سڌ)
 هن طرح سڌ ڪرڻ توڙي دل جي جدا جدا حالت جهڙوڪ ”خوشي“، ”ڏک“، ”عجب“، ”خواهش“، ۽ ”ڌڪار“ وغيره ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪي لفظ زباني سان ڳالهائجن ٿا. انهن سڀني قسمن جي لفظن کي چئبو آهي ”حرف ندا“. ”ندا“ معنيٰ سڌ يا دانهن.

”حرف ندا“ اهو لفظ آهي، جو سڌ ڪرڻ يا دل جي ڪنهن حالت ظاهر ڪرڻ مهل وات مان ڪلجي ٿو.

انشارو: جيڪي ”حرف ندا“ آهن، سي جملي ۾ گهڻو ڪري الڳ ڪري بيهاربا آهن، جيئن مٿي واه! واه! مارا! ۽ ٻيا لفظ ڌار ڪري بيهاربا اٿئون.

۱۴. ڳالهائڻ ٻولھائڻ ۾، جيڪو جيڪو لفظ وات مان ڪڍجي ٿو، سو مٿئين آئن قسمن مان هڪ نه هئي قسم جو ضرور هوندو. مطلب ته ٻوليءَ جا سڀ لفظ انهن آئن قسمن ۾ وراهيل آهن. انهن سڀني قسمن جي لفظن کي گڏي چئبو آهي ”ڳالهائڻ جا لفظ“.

۱۵. هر هڪ لفظ سڃاڻڻ، ته مٿين آئن قسمن مان ڪهڙي قسم جو آهي، تنهن کي چئبو آهي ”ترڪيب“.

۱۶. هيئن ڄمڻ ۾ جيڪي لفظ ڪم آيل آهن، تن جي ترڪيب ڪريو:

- (۱) انگريزن، سنڌ تي ڪاهه ڪئي.
- (۲) مياڻيءَ وٽ لڙائي لڳي.
- (۳) مير شير محمد وڏو لشڪر آندو.
- (۴) حبشي هوش محمد، تمام گهڻي بهادري ڏيکاري.
- (۵) ننڍن انگريزن جا ڪيترا ماڻهو ماري ۽ ڦٽيا.
- (۶) سڀني چيو: مارا! هيءَ ڏيڍو پهلوڻ مڙس ٿو ڏسجي.
- (۷) نيٺ انگريزن ماريس، پر سندس قبر جوڙيائون.
- (۸) هوش محمد جي قبر حيدرآباد واري قلعي ۾ آهي.

باب ٽيون - ”جنس“

۱۷. (۱) مرد آيو. زال آئي.

(۲) گهوڙو ڊوڙيو. گهوڙي ڊوڙي.

مرد ۽ گهوڙو، نر آهن. زال ۽ گهوڙي، مادون آهن. جيڪي لفظ نر جي معنيٰ ڏيکارين، تن کي ”مذڪر“ (نر) ۽ جيڪي ماديءَ جي معنيٰ ڏيکارين، تن کي ”مونث“ (مادي) چئبو آهي.

مطلب ته: اسان جون ٻه جنسون آهن: (۱) جنس مذڪر. (۲) جنس مونث.

(۳) هو آيو. هوءَ آئي.

(۴) جو آيو سو ويو. جا آئي، سا ويئي.

”هو“، ”جو“ ۽ ”سو“ جا لفظ ضمير آهن ۽ انهن جي جنس، ”مذڪر“ آهي. ”هوءَ“، ”جا“ ۽ ”سا“ جا لفظ به ضمير آهن ۽ انهن جي جنس، ”مونث“ آهي. اهڙيءَ طرح، ضميرن جون ٻه ساڳيون آهي ٻه جنسون آهن.

(۵) ٺٽو ٺٽو ٻڌو. ڪٽولي پکي.

(۶) شيشو ڪريو. شيشي ڪري.

ڪٽولو ۽ شيشو، جنس ”مذڪر“ آهن. ڪٽولي ۽ شيشي جنس ”مونث“ آهن. اهڙي طرح، ٻي جان شين جون به ساڳيون اهي ٻه ”جنسون“ آهن. اشارو: سنڌيءَ ۾ جنس، ٻيجان ڪانهي.

۱۸. هيٺين جملن ۾ جيڪي اسم ۽ ضمير ڪم آيا آهن، تن جون جنسون ٻڌايو: (۱) اڳي ”سرد“، ڪيتي ڪندا هئا. (۲) ”زالون“، گهر جي ڪرت ڪار ڪنديون هيون. (۳) ”ڪنٺارا“، ڪايون چاريندا هئا. (۴) ”ڏٻڻون“، ڪاٻن ڏهن جو ڪم ڪنديون هيون. (۵) اڳي ائين پورهني جي ورڇ ٿيل هئي. (۶) سڀ خوش گذاريندا هئا.

”مونث ٻچاڙيون“

۱۹. زال نمڻ، ۽ ڪٽ، لفظن جي ٻچاڙيءَ ۾ ”آ“ جو اچار آهي. ”آ“ ٻچاڙيءَ وارا سڀ اسم، سدائين مونث آهي.
۲۰. گنگا، جمنڊ، بلا ۽ ڪلا، لفظن جي ٻچاڙيءَ ۾ ”آ“ جو اچار آهي. ”آ“ ٻچاڙيءَ وارا اسم، گهڻو ڪري مونث آهن، ڇاڪڻ ته انهيءَ ٻچاڙيءَ وارا ڪي ٿورا اسم، مذڪر به آهن. مثلاً: راجا، لالا ۽ ديوتا.
۲۱. ڇت، ڀت ۽ دل، لفظن جي ٻچاڙيءَ ۾، ”ا“ جو اچار آهي. ”ا“ ٻچاڙي وارا اسم، گهڻو ڪري مونث آهن، ڇاڪاڻ ته انهيءَ ٻچاڙيءَ وارا ڪي ٿورا مذڪر، اسم به آهن. مثلاً: سيٺ، فيصير ۽ خضر.
۲۲. بيبي، گهوڙي ۽ دلي، لفظن جي ٻچاڙيءَ ۾ ”اي“ جو اچار آهي. ”اي“ ٻچاڙيءَ وارا اسم، گهڻو ڪري مونث آهن، ڇاڪاڻ ته انهيءَ ٻچاڙيءَ وارا ڪي ٿورا مذڪر، اسم به آهن. مثلاً: ڪٽي، حلواڻي، پاڻي ۽ موتي.
اشارو: آ، آءِ، ۽ اي سان نڪ جو اچار به گڏجي ٿو.

مذڪر ٻچاڙيون

۲۳. ڀاڻ، آڻ، نڪ ۽ ڇپ، لفظن جي ٻچاڙيءَ ۾ ”ا“ جو اچار آهي. ”ا“ ٻچاڙيءَ وارا اسم، گهڻو ڪري مذڪر آهن، ڇاڪڻ ته انهيءَ ٻچاڙيءَ وارا ٿورا اسم، مونث به آهن. مثلاً: ماءُ، ننڍ ۽ وڃ.
۲۴. گوپو، واڌو، واڳهو، ۽ ڪڍو، لفظن جي ٻچاڙيءَ ۾ ”و“ جو اچار آهي. ”او“ ٻچاڙيءَ وارا اسم، گهڻو ڪري مذڪر آهن، ڇاڪڻ ته انهيءَ ٻچاڙيءَ وارا ڪي ٿورا اسم، مونث به آهن. مثلاً: ”ڪڍو“ ۽ ”وهو“ معنيٰ ”زال“ يا ”نهن“. ۲۵. جمعو، گوڻو، ڪهڙو ۽ دلو، لفظن جي ٻچاڙيءَ ۾ ”او“ جو اچار آهي. ”او“ ٻچاڙيءَ وارا سڀ لفظ، مذڪر آهن.
اشارو: مينهن، وڇون ۽ هندائو. اهڙيءَ طرح، ڪن لفظن ۾ ”ا“ ”او“ ۽ ”او“ سان، نڪ جو اچار به گڏجي ٿو.

اسمن جي جنس پروڙڻ جون واٽون.

۲۶. پاڻي ڪارو آهي. ڪچڻي ڪاري آهي. اهڙيءَ طرح، صفت لاکو ڪرڻ سان، اسمن جي جنس معلوم ڪري سگهجي ٿي. پر سنڌي ٻوليءَ جي سڄي ٻيئي خوبي * هيءَ آهي ته اسمن جي پڇاڙين مان، جنس جي پروڙ پوي ٿي. اهي پڇاڙيون جملي ست آهن، جن جو ذڪر، مٿي ڪيو ويو آهي.

”آ، آ، آ، اي“ (مونث)۔ ”ا، او، او“ (مذڪر) انهن مان ”آ“، پڇاڙيءَ وارا سڀ اسم، سدائين مونث آهن ۽ ”او“ پڇاڙيءَ وارا سڀ اسم، سدائين مذڪر آهن، باقي ”ا، اي ۽ ا“ پڇاڙين وارا گهڻو ڪري مونث ۽ آ ۽ او پڇاڙين وارا گهڻو ڪري مذڪر آهن.

مذڪر مان، مونث جوڙڻ جون واٽون.

۲۷. گهوڙو، مونث گهوڙي. ڪٽولو، مونث ڪٽولي. ”گهوڙو“ ۽ ”ڪٽولو“ لفظن مان، پڇاڙيءَ وارو ”او“ جو اچار ڪڍي، ”اي“ پڇاڙيءَ ۾ گڏجي ٿي.

(الف) ڇ ڪرو، ان جو مونث ڇوڪري يا ڇوڪر. اهڙيءَ طرح، ڪن حالتن ۾ ”اي“ بدران ”ا“ پڇاڙي به ڪم اچي ٿي. اٺ، ان جو مونث اٺ ۽ گڏهه، ان جو مونث گڏهه.

مطلب ته جن مذڪر اسمن جي پڇاڙيءَ ۾ ”ا“ اچي ٿو، تن جي مونث جوڙڻ لاءِ ”ا“ ڪڍي، اڪثر ”ا“ پڇاڙي گڏجي آهي.

(ب) لالا، پيشوا، هاڻي، هندو ۽ ٻين اهڙن مذڪر اسمن جي ٻڌيان، مونث پڇاڙي ”اي“ گڏڻ ٿي مشڪل آهي، تنهنڪري اهڙن ڪيترن لفظن مان مونث لفظ جڙي نٿو سگهي، پر ڪن مان هيئن ريت جڙي ٿو: هاڻي، ان جو مونث: هاڻيائي۔ هاڻي۔ هاڻي. هندو، ان جو مونث: هندواڻي۔ هندواڻي۔ هندئي۔ هندڻ.

ڪيترن ”او“ ۽ ”آ“، پڇاڙين وارن مذڪر اسمن جو مونث به انهيءَ نموني جڙيل آهي. مثلاً: ماڙيڇو، ان جو مونث: ماڙيڇائي۔ ماڙيڇڻي۔ ماڙيڇڻ. ٻروڇ، ان جو مونث: ٻروڇائي۔ ٻروڇڻي۔ ٻروڇڻ. ڏير، ان جو مونث: ڏيراڻي. شينهن، ان جو مونث: شينهڻ.

مطلب ته، عام قاعدو هي آهي، ته مذڪر مان مونث جوڙڻ لاءِ، ”اي“ پڇاڙي گڏجي آهي، جنهن جو گهڻيل اچار ”ا“ آهي. ڪيترين حالتن ۾، مونث پڇاڙي

”اي“ جي اڳيان، ”آڻ“ وجهي، ”آڻي“ ٻڌڻي ٺاهي آهي، جنهن جو آچار گهڻائي آڻ-آڻ به ڪبو آهي.

(ث) عام طرح، مذڪر مان مونث جوڙبو آهي، پر ڪن ٿورين حالتن ۾، مونث مان مذڪر لفظ ٺهيا آهن.

مثلاً: ناني-نانو، ماسي-ماسو، پٽي-پٽو ۽ رن-رنڙو.

۲۸. ڪانءِ-ڪانولي، گدڙ-گدڙي ۽ بگهڙ-بگهڙي. اهڙيءَ طرح، ڪن لفظن جو مونث بيقاعدي ٺهيل آهي.

اشارو: هنن بيقاعدي ٺهيل مونث لفظن جي ٻڌڻيءَ ۾ به ”اي“ جو آچار آهي، تنهنڪري ڄاڻڻ ڪهڙي ته سنڌيءَ ۾ مونث ٻڌڻي ”اي“، بلڪل عام آهي.

اشارو ۲: ڪو مرد-ڪا زال، سو ماڻهو-سا زال. اهڙيءَ طرح، مونث ٻڌڻي ”آ“، ڪن ضميرن ۾ ڪم اچي ٿي.

۲۹. ڪن مذڪر اسمن لاءِ نرالا مونث لفظ ٺهرايل آهن. مثلاً:

مذڪر	مونث	مذڪر	مونث
ابو	امان	پتا	مونا
ڀاءُ	ڀيڻ	پٽ	ڌيءُ
ڀيڻ	ماءُ	ڏاند	ڪانءِ يا ڪٿون
ڏاڳهو	ڏاڳي	راجا	رائي
سانهن	مينهن	سهرو	سس
ڪونهون يا پاڏو	وڃ	گورپٽ	گورنھاري
گهوٽو	ريڏ	گهوٽ	ڪنوار
مڙس	جوءِ	مرد	زال
مور	ڊيل	ميان	بيبي
نر	مادي	—	—

اشارو: ڪن اسمن جو مونث، ڪونه ڄڻدو آهي.

مثلاً: ڌڻ، تارو، پُونر، چيلائو، ڪانڌ يعني مڙس ۽ ٻيا.

باب چوٿون-”عدن“

۳۰. (۱) گهوڙو ڊوڙيو يعني هڪ گهوڙو ڊوڙيو.

(۲) گهوڙا ڊوڙيا يعني ٻه يا ڪيترا گهوڙا ڊوڙيا.

ٻوٽن مثال ۾ ”گهوڙو“ جو آچار ڦيرائي ”گهوڙا“ ڪيو اٿئون، ڇاڪاڻ ته گهوڙن جو عدد هڪ کان وڌيڪ آهي. ”هڪ“ کي ”واحد“ چئبو آهي. ”واحد“

معني هڪ. هڪ کان وڌيڪ، يعني ٻن يا گهڻن کي ”جمع“ چئبو آهي. جمع معني گهڻا: ”گهوڙو“ عدد واحد آهي. ”گهوڙا“ عدد جمع آهي.

ٻيا مثال: (۳) هڪ مائي آئي (۴) چار مايون آيون.

”مائي“ عدد واحد آهي. ”مايون“ عدد جمع آهي.

(۵) هڪ دلو پڳو. پنج دلا پڳا. ”دلو“ عدد آهي. ”دلا“ عدد جمع آهي. اهڙيءَ طرح، بيجان شين جا به اهي ساڳيا عدد ڄاڻبا آهن.

۳۱. هيٺين مثالن مان اسم چونڊيو ۽ ٻڌايو ته انهن جو عدد واحد آهي يا جمع؟

(۱) ٺٽي جي ويجهو مڪليءَ نالي هڪ ٺڪري آهي.

(۲) آتي ڪيتريون سهڻيون قبرون آهن.

(۳) ٺڪريءَ جي ڀرسان هڪ ڪوٽ آهي.

(۴) آهو ڪوٽ، اهڙيءَ ريت ٺهين آهي، جو ماڻهو، ان ۾ اندر وڃي مجلسون ڪندا آهن.

(۵) هيٺ وڃڻ لاءِ ڏاڪڻ ٺهيل آهي.

(۶) برسات ۾ آهو ڪوٽ، پاڻيءَ سان ڀرجي پوندو آهي.

واحد مان، جمع جوڙڻ جون واڌون

۳۲. هونئ اسمن جو جمع.

(الف) ڪٽ، جمع ڪٽوڙ. ٻلا، جمع ٻلائون. پٽ، جمع پٽيون. راڻي، جمع راڻيون

۽ وڃ، جمع وڃون. مطلب ته آ، آي ۽ اُ، ائي ۽ اڳ، اڳي ۽ اڳوڻ، اڳوڻي وارن هونئ اسمن

جو جمع، اُن پڇاڙيءَ ۾ ڳڏڻ سان ٺهي ٿو.

اشارو: ماءُ، جمع مائون، مائڻ، يا مائرون.

ڌيءُ، جمع ڌيئون، ڌيڻ، يا ڌيرون.

ڀيڻ، جمع ڀيڻون، ڀيڻ، يا ڀيڻرون.

اهڙيءَ طرح ڪي ٿورا بيقاعدِي ٺهيل لفظ آهن.

(ب) وڙهو، گهڻو يا گهڻون، لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ اڳيئي ”آو“ (آون) جو آچار

آهي. اهڙن لفظن بدران جمع واري ”اون“ پڇاڙي ڳڏي ته آچار ساڳيو

”آون“ قائم رهندو، تنهنڪري چئبو ته اهڙا اسم، واحد توڙي جمع ۾ هڪ جهڙا آهن.

۳۳. مذڪر اسمن جو جمع

(الف) گدا، پيشوا، خضر، ڪيهر، حلوائِي، ڏوڏي ۽ ٻيا اهڙا مذڪر اسم، جن جي

پڇاڙيءَ ۾ آ، آي ۽ اُ، ائي آهي، تن جو جمع، اڪثر ٺٽو جڙي ۽ ڀر راجا ۽

جمع راجائون ۽ سيٺ جو جمع سينئون چوندا آهن. اهڙيءَ طرح، مونث لفظن وانگر، ”آون“ ٻڌڙيءَ گڏڻ سان انهن جو جمع ٺهي ٿو.

اشارو: سيٺ + آون = سينئون. ”يه“ جو آچار پاڻمرادو پيدا ٿئي ٿو.

(ب) واگهڻو، ڪڍو، ماڻهو، وڇون ۽ ٻيا لفظ جن جي ٻڌڙيءَ ۾ ”آو“ (آون) جو آچار آهي، تن جو جمع ڪونه ٻڌندو آهي. اهي واحد توڙي جمع ۾ هڪ جهڙا آهن.

(پ) آڻ، جمع آڻ، گڏهه، جمع گڏهه، ٻڪر، جمع ٻڪر يا ٻڪرا، مطلب ته ”آ“ ٻڌڙيءَ وارن مذڪر اسمن جو جمع، عام طرح ”آ“ ٻڌڙيءَ ۾ گڏڻ سان ٺهي ٿو، پر ڪن حالتن ۾ ”آ“ ٻڌڻ يا ”آ“ ٻڌڙيءَ به ڪم اچي ٿي.

(پ) گهوڙو، جمع گهوڙا ۽ ڪتو، جمع ڪتا. اهڙيءَ طرح، جن اسمن جي ٻڌڙيءَ ۾ ”او“ اچي ٿو، تن جي جمع جوڙڻ لاءِ، ”او“ ڪڍي، ”آ“ ٻڌڙيءَ گڏجي ٿي.

۳۴. هندو، جمع هندوئو! يعني اي هندو لوڪو! ماءُ، جمع مائرو! يعني اي مائون يا ماتائون!

اهڙيءَ طرح مذڪر توڙي مونث جي پٺيان، ”او“ ٻڌڙيءَ گڏجي ته اهڙا جمع اسم، سڌ ڪرڻ لاءِ ڪم ايندا.

اشارو: آڏو، آڏيون، آوسان، ٻيٽون، ڪٽيون، ۽ ٻيا ڪي لفظ، هميشه جمع ۾ ڪم ايندا آهن.

حامل مطلب

۳۵. سنڌيءَ ۾ جمع واريون ٻڌڙيون جملي تي آهن:

(۱) ”آون“ ٻڌڙيءَ: ڪٽ - ڪٽون، ٻلا - ٻلائون ۽ ڪنڊ - ڪنڊون. اهڙيءَ طرح مونث اسمن جو جمع، عام طرح، ”آون“ ٻڌڙيءَ گڏڻ سان ٺهي ٿو. راجا - راجائون ۽ سيٺ - سينئون. اهڙيءَ طرح انهن ٻڌڙين وارن، ٿورن مذڪر اسمن جو جمع به ”آون“ ٻڌڙيءَ گڏڻ سان ٺهي ٿو.

(۲) مذڪر ٻڌڙيءَ ”آ“، جنهن جو گهڻيل آچار ”آ“ مثلاً: چوڪرو، جمع چوڪرا يا چوڪر. گڏهه، جمع گڏهه.

(۳) ”او“ ٻڌڙيءَ، جا مذڪر توڙي مونث اسمن جي پٺيان گڏجي، ته اهي سڌ ڪرڻ لاءِ ڪم ايندا. مثلاً: ڀنڀرو! ڀانڙو! دوستو! ۽ ٻيا.

باب پنجون - "حالت"

(۱) حالت فاعلي .

۳۶. (۱) سڄ آڀريو. هتي فعل آهي "آڀريو"، جو اسم، "سڄ" بابت ڪجهه چئي ٿو.

(۲) هڻو آيو. هتي فعل آهي "آيو"، جو ضمير، "هڻو" بابت ڪجهه چئي ٿو. اسين سکيا آهيون ته "فعل" اهو لفظ آهي، جنهن مان 'هڻڻ'، 'ڪرڻ'، 'سهن' يا 'ڪنهن تي ڪنهن' ڪم ٿيڻ جي معنيٰ نڪري ٿي. جنهن مان هڻو يا هڻي وغيره بابت ڪوبه فعل، انهن ٽن ڳالهين مان ڪا به ڳالهه ڄاڻائي، تنهن کي "فاعل" چئجي ٿو، ۽ ان جي حالت "فاعلي" چئجي ٿي. ٿورن لفظن ۾ چئبو ته:

اهو اسم يا ضمير، جنهن بابت فعل جي وسيلي ڪا ڳالهه ڪجي ٿي، ان کي 'فاعل' چئبو آهي، ۽ ان جي حالت 'فاعلي' چئجي ٿي.

۳۷. هيٺين جملن ۾، جن اسمن يا ضميرن جي حالت فاعلي هجي، سي چونڊيو: (۱) استاد آيو. (۲) چوڪرا آئي بيٺا. (۳) سڄي سلام ڪيو. (۴) ٻار پڙهڻ لڳا. (۵) گھنڊ لڳو. (۶) موڪل ملي.

اشارو: چوڪرا! خط لک. هتي "چوڪرو" لفظ جو آچار ڦيرائي ڪجي ٿو "چوڪرا" جو لفظ، سڏ ڪرڻ لاءِ ڪم آيو آهي. جملي ۾، جو اسم، سڏ ڪرڻ لاءِ ڪم اچي، تنهن جي حالت کي "ندا" چوندا آهن. ندا معنيٰ سڏ. حالت ندا، سڄ پڇ ته حالت 'فاعلي' جو هڪ نرالو قسم آهي، تنهنڪري ڪن صاحبن جو رايو آهي ته هتي "چوڪرا" لفظ کي "ندا جو فاعل يا اسم" Nominative Address سڏجي. ڪن جو وري رايو آهي ته جنهن صورت ۾ "چوڪرو" جو آچار ڦري چوڪرا يا چوڪر ٿئي ٿو، تنهن صورت ۾ حالت ندا هڪ ڌار حالت ليکجي.

(۲) حالت مفعولي

۳۸. (۱) کڻي ڏوٽي ٿو. هتي فعل، "ڏوٽي ٿو" اسم، "کڻي" بابت ڪجهه چئي ٿو، تنهنڪري "کڻي" فاعل آهي. هيءُ جملو، پنهنجيءَ جاءِ تي پورو آهي يعني ان منجهان مطلب نڪري ٿو، پر اها سڏ ڪانه ٿي پوي ته کڻي ڇا ٿو ڏوٽي؟ جيڪڏهن چئبو ته "کڻي چادر ڏوٽي ٿو" ته پوءِ بلڪل پورو مطلب سمجهڻ ۾ ايندو. هتي فاعل آهي "کڻي" ۽ جنهن شيءِ تي هن جي ڪم (ڏوٽي) جو اثر ٿئي ٿو، سا آهي "چادر".

(۲) هتي ٿڌون رکيو هو، گوپال آهو کڏو.

هتي ”آهو“ لفظ ضمير آهي، ڇاڪاڻ ته اسم ”لڏونءَ“ ٻڌان ڪم آيو آهي. مٿئين جملي جي ٻئين لفظن ۾ ”گوپال“ آڏي فاعل ۽ هن جي ڪم (ڪاڻڻ) جو اثر جنهن شيء تي ٿئي ٿو، سا آهي ”آهو“ (لڏون).

آهو اسم يا ضمير، جنهن تي فعل وارو ڪم يا ڪم جو اثر ٿئي، تنهن کي چئبو آهي ”مفعول“ ۽ ان جي حالت مفعولي چئجي ٿي.

مفعول معنيٰ، جنهن تي ڪو ڪم ٿئي.

۳۹. هيٺين جملن مان مفعول چونڊيو:

- (۱) نوڪر ميز ڇنڊي. (۲) مون گل سنڪهيو.
- (۳) تون خط لک. (۴) احمد رانديڪا ڳڏا.
- (۵) گوپند ڪتاب پڙهي ٿو. (۶) گلاب ماني ڪاڏي.

جملي ۾ جو اسم يا ضمير، ’مفعول‘ آهي، تنهن جي حالت ’مفعول‘ چئجي ٿي.

(۳) حالت جري

۴۰. (۱) ”گوپال، راند تان موٽيو.“ هتي ”راند“ لفظ جي پٺيان ”تان“ حرف جر آيو آهي، جو گوپال جو ”راند“ سان، توڙي موٽڻ جي ڳالهه سان واسطو يا لاڳاپو ڏيکاري ٿو، تنهنڪري ”راند“ جي حالت جري چئبي.

(۲) ”گوپند، هن کان ڊڄي ٿو.“ هتي ”هن“ ضمير جي پٺيان ”کان“ حرف جر آيو آهي ۽ ”هن“ جو ”گوپند“ سان توڙي ڊڄڻ جي ڳالهه سان لاڳاپو ڏيکاري ٿو، تنهنڪري ”هن“ جي حالت جري چئبي.

(۳) ”احمد جو خط آيو.“ هتي ”احمد“ جي پٺيان ”جو“ حرف ڪم آيو آهي ۽ ان جو ”خط“ سان لاڳاپو ڏيکاري ٿو، جنهنڪري خبر پوي ٿي ته جيڪو خط آيو، سو احمد جو هو. هتي ”احمد“ جي حالت جري چئبي.

اشارو: ’جو‘، ’سندو‘ ۽ ’وارو‘ لفظ، اضافت جي معنيٰ ڏيکارين ٿا ۽ اهي، جن اسمن يا ضميرن جي پٺيان اچن ٿا تن جي حالت ’اضافت‘ آهي، جا مائٽي، مالڪي يا بي نسبت ڏيکاري ٿي. هيندڙ رواج موجب حالت ’اضافت‘ کي حالت ’جريءَ‘ ۾ ڳڏي ڇڏيو اٿن، ڪن صاحبن جو رايو آهي ته حالت ’اضافت‘ تار حالت ليڪڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته اها فقط ٻن اسمن جي پاڻ ۾ مائٽي يا لاڳاپو ڏيکاري ٿي.

جنهن اسم يا ضمير جي پٺيان حرف جر اچي ۽ ان جو جملي جي ٻين لفظن سان لاڳاپو ڏيکاري، تنهن اسم يا ضمير جي حالت جري چئبي.

۴۱. هيٺين جملن ۾، جن اسمن يا ضميرن جي حالت جري هجي، سي چونڊيو:

- (۱) بو بڪن ۾ غالبڃا ٿيندا آهن.
- (۲) ٿڌي جون لونگيون سهڻيون آهن.
- (۳) اسان هالن مان هندورو گهرايو.
- (۴) اسان سڀني کي ڏيسي هنرن کي زور وٺائڻ گهرجي.

(۴) حالت جري

۴۲. (۱) نوڪر ڳوٺان (ڳوٺئون) آيو.
- ڳوٺان يا ڳوٺئون معنيٰ، ڳوٺ مان يا ڳوٺ کان (حالت جري). هتي ڪو به حرف جر ڪم نه آيو آهي، ته به ”ڳوٺ“ لفظ جي حالت جري آهي، سببان ”آن“ — ”اون“ پڇاڙيءَ جي، جا حرف جر جو ڪم ڏئي ٿي.
- (۲) نوڪر ڳوٺ ويو. ”ڳوٺ“ معنيٰ ڳوٺ ۾ يا ڳوٺ ڏي. هتي به ”ڳوٺ“ لفظ جي حالت جري آهي، سببان (—) يعني ”ا“ پڇاڙيءَ جي، جا حرف جر جو ڪم ڏئي ٿي.
  - (۳) ”ٻار ڪڍان ڪريو“. هن جي بدران چئبو ته ”ٻار ڪڍڻ تان ڪريو.“
  - (۴) ”ٻار ڪڍڻ ڪريو“. بدران چئبو ”ٻار ڪڍڻ تي ڪريو.“
- مطلب ته سنڌيءَ ۾ حالت جريءَ جي معنيٰ ظاهر ڪرڻ لاءِ آن (اون) ۽ ”ا“ پڇاڙيون مقرر ٿيل آهن، جي ’حرف جر‘ جو ڪم ڏين ٿيون. پر اهي پڇاڙيون، سڀ ڪنهن اسم يا ضمير جي پٺيان نه گڏيون آهن، تنهنڪري انهن جي بدران عام طرح — حرف جر ڪم آڻجن ٿا.
۴۳. هيٺين جملن مان اهو اسم چونڊيو، جن ۾ حالت جريءَ واريون مقرر ٿيل پڇاڙيون گڏيل هجن:
  - (۱) مان هيٺئر ’گهران‘ ٿو اچان.
  - (۲) اهو ڪم رڳو تنهنجي ’هٿان‘ ٿيندو.
  - (۳) منهنجي ’واتان‘ هڪڙو حرف به ڪونه نڪتو.
  - (۴) مان ’وسئون‘ ڪين گهٽائيندس.
  - (۵) چوڪرو گهر ويو.
  - (۶) مون کي اها ڳالهه من نڪا چت هئي.

ڏور

۴۴. اسمن ۽ ضميرن جون حالتون، هيٺين ريت معلوم ڪيون آهن:
- (۱) جملي ۾، جنهن اسم يا ضمير بابت، فعل ڪجهه چوي يعني هٿ، ڪرڻ يا سڻڻ مان ڪا ڳالهه ڄاڻائي، تنهن کي ”فائل“ چئجي ٿو ۽ ان جي حالت ”فاعلي“ چئجي ٿي.

(۲) جملي ۾ جنهن اسم يا ضمير تي، قبل واري ڪم جو اثر ٿئي، تنهن کي ”مفعول“ چئجي ٿو ۽ ان جي حالت ”مفعولي“ چئجي ٿي.

(۳) جنهن اسم يا ضمير جي پٺيان، ڪوبه حرف جر اچي ۽ ان جو جملي جي ٻين لفظن سان لاڳاپو ڏيکاري، يا انڙي لاڳاپي ڏيکارڻ لاءِ حرف جر بدران ڪا مقرر ٿيل ٻجڙي ڪم اچي، ته ان اسم يا ضمير جي حالت ”جري“ چئبي.

۴. اسم يا ضمير جو، جملي ۾، ٻين لفظن سان جيڪو لاڳاپو آهي، يا انهيءَ لاڳاپي ڏيکارڻ لاءِ جيڪا ڦيرڦار، ان اسم يا ضمير جي صورت ۾ ٿئي ٿي، تنهن کي ”اسم يا ضمير“ جي حالت چئجي ٿي.

باب ٻيون - ”اسمن جو ڦيرو“

۴۶. واحد	جمع
فاعلي - چوڪرو اچي ٿو	چوڪرا اچن ٿا
مفعولي - چوڪرو ٻڃاء	چوڪرا ٻڃايو
جري - چوڪري کي سڏ	چوڪرن کي سڏيو
چوڪري سان وڃ	چوڪرن سان وڃو
چوڪري کان پاسي ٿي	چوڪرن کان پاسي ٿيو

۴۷. واحد	جمع
فاعلي - چوڪري اچي ٿي	چوڪريون اچن ٿيون
مفعولي - چوڪري ٻڃاء	چوڪريون ٻڃايو
جري - چوڪريءَ کي سڏ	چوڪرين کي سڏيو
چوڪريءَ سان وڃ	چوڪرين سان وڃو
چوڪريءَ کان پاسي ٿي	چوڪرين کان پاسي ٿيو

۴۸. اسم کي ٻنهي حالتن ۾، واحد توڙي جمع ۾ مذڪر توڙي مؤنث جي صورتن ۾ ڦيرائڻ کي ”اسم جو ڦيرو“ چئجي.

۴۹. ”چوڪرو“ لفظ جو ڦيرو، جو مش ڪيو ويو آهي، تنهن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته ٻه ريتون چئون ٿا چوڪرو، جمع چوڪرا، جنهن ڪوبه حرف جر انهن لفظن جي پٺيان ڪم آڻيون ٿا، تنهن ”چوڪرو“ جو آچار ڦيرائي ڪريون ٿا ”چوڪري“ ۽ جمع چئون ٿا ”چوڪريون“.

(*) گهڻ لفظ پٺيان ”ا“ جو آچار آهي، سو ڪڍي ان (آون) يا ”ا“ ٻجڙي ڪڍي، گولڙ يا گهڻ لفظ ٺاهجن ٿا. اها ڦيرڦار حالت ڏيکاري ٿي.

ساڳيءَ طرح ”چوڪري“ جمع ”چوڪريون“، پر حرف جر ڪم آڻڻ کان پوءِ آچار ڦيرائي ڪريون ٿا ”چوڪريءَ“ جمع ”چوڪرين“.

هنن لفظن جي اها صورت سڳنهن حرف جر گذرڻ کان پوءِ ساڳي رهي ٿي تنهنڪري هن کي ”عام صورت“ چئجي ٿو. هاڻ چئبو ته مٿين اسمن جو ڦيرو هن طرح ٿيندو آهي:

جمع	(۱) واحد
چوڪرا	فاعلي - چوڪرو
چوڪرن	عام صورت - چوڪري
جمع	(۲) واحد
چوڪريون	فاعلي - چوڪري
چوڪرين	عام صورت - چوڪريءَ
جمع	۵- واحد
ڪٽڻ پڳيون	فاعلي - ڪٽ پڳي
ڪٽڻ وڇاڻو	منعولي - ڪٽ وڇاءُ
ڪٽڻ تي ويهڻ	جري - ڪٽ تي ويهڻ
ڪٽڻ کي چوربو	ڪٽ کي چور
ڪٽڻ جا پاوا پڳا	ڪٽ جو پاڻو پڳو

هتي ”ڪٽ“ لفظ جو آچار، سڀني حالتن ۾ ساڳيو رهيو آهي، تنهنڪري اها ئي انهيءَ لفظ جي ”عام صورت“ چئبي.

۵. عام صورت سمجهڻ لاءِ ڪي مثال وٺو.

مثلاً: راجا، سيٺ، آڻ ۽ واڳهو. هاڻ هنن لفظن جي پٺيان ڪهڙو به حرف جر ڪم آيو:

راجا کي سلام ڪر. سيٺ کي سڏ ڪر.
آڻ کي هڪل. واڳهو کان پاسي ٿي.

هتي ”آڻ“ جو آچار ڦري ٿيو آهي ”آڻ“ ۽ ”واڳهو“ جو ”واڳهوءَ“. انهن لفظن جي ”عام صورت“ چئبي. ”راجا“ ۽ ”سيٺ“ لفظن جي پٺيان حرف جر ڪم اچڻ ڪري، انهن لفظن جي صورت ۾ ڪا به ڦير ڦار ڪانه ٿي ٿئي، تنهنڪري اها ئي سندن عام صورت چئبي.

۵. اسم جي اها صورت، جا سڀني حالتن ۾، يا هر ڪنهن حرف جر جي پٺيان اچڻ کان پوءِ ساڳي رهي، تنهن کي ”عام صورت“ چئجي ٿو.

حاصل مطلب

۳. (۱) سنڌيءَ ۾، ڪن اسمن جي صورت، عدد واحد ۾، هڪ ڦيرو کائي ٿي. مثلاً: ”چوڪرو“ جو آچار ڦيري ٿي ٿو ”چوڪري“. ”اٺ“ جو ”اٺ“ ۽ ”واڳڻو“ جو ”واڳهوءَ“.

(۲) ڪن اسمن جي صورت، عدد واحد ۾، اهو هڪ ڦيرو به ٿئي کائي. مثلاً، ڪٽ، راجا ۽ سيٺ لفظن جو آچار، سڀني حالتن ۾ ساڳيو رهي ٿو.

(۳) چوڪرو جمع چوڪرا، ڀر عام صورت، جمع چوڪرن. چوڪري جمع چوڪريون. ڀر عام صورت، جمع چوڪرين. ڪٽ جمع ڪٽون، ڀر عام صورت، جمع ڪٽن.

اهڙيءَ طرح، عام صورت جمع ۾ سڀ اسم، ڇا مذڪر ڇا مونث، ”آن“، ”ان“ يا ”ان“ ٻڌائي وٺن ٿا.

ڀاڱو ٻيو

باب ستون - ”اسمن جا قسم“

اسم خاص ۽ اسم عام

۴. (۱) اڪبر بادشاهه سنڌ ۾ ڄائو هو.

”اڪبر“ هڪ بادشاهه جو نالو آهي. ڪنهن به بادشاهه کي ”بادشاهه“ ڪوٺي سگهيو، پر سڀڪنهن بادشاهه کي ”اڪبر“ نه ڪوٺيو، ڇاڪاڻ ته ”اڪبر“ خاص ڪنهن هڪ بادشاهه جو نالو آهي.

”سنڌ“ هڪ پرڳڻي جو نالو آهي. ڪنهن به پرڳڻي کي ”پرڳڻو“ ڪوٺيو، پر سڀڪنهن پرڳڻي کي ”سنڌ“ نه ڪوٺيو، ڇاڪاڻ ته اهو نالو خاص ڪنهن هڪ پرڳڻي تي رکيل آهي.

(۲) حضرت عليءَ جي خچر جو نالو، دلدل هو.

ڪنهن به خچر کي ”خچر“ ڪوٺيو، پر سڀڪنهن خچر کي ”دلدل“ نه ڪوٺيو، ڇاڪاڻ ته اهو نالو خاص ڪنهن هڪ خچر تي رکيل آهي.

(۳) هو ”گلشڪر“ پڙهي ٿو.

”گلشڪر“ هڪ ڪتاب جو نالو آهي. سڀڪنهن ڪتاب کي ”ڪتاب“ ڪوٺيو، پر سڀڪنهن ڪتاب کي گلشڪر نه ڪوٺيو، ڇاڪاڻ ته اهو نالو، خاص ڪنهن هڪ ڪتاب تي رکيل آهي.

هنن مثالن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته ڪي نالا خاص ۽ ڪي عام آهن. مٿين مثالن مان ٻنهي قسمن جا نالا ڌار ڌار ڪري هيٺ ڏيکارجن ٿا:

خاص نالو	عام نالو
اڪبر	بادشاهه
سنڌ	پرڳڻو
دلدل	خچر
گلشڪر	ڪتاب

۵۵. اهو لفظ، جو ڪنهن ماڻهوءَ يا ٻئي جاندار يا بيجان شئي يا مڪان جو خاص طرح ٺهرايل نالو هجي، تنهن کي ”اسم خاص چئجي ٿو.“

۵۶. اهو نالو جو هڪڙي قسم جي جاندار يا بيجان شين لاءِ هڪ جهڙو هجي، يا هر هڪ سان لاڳو ٿي سگهي، تنهن کي ”اسم عام“ چئجي ٿو.

۵۷. هيٺين جملن مان اسم خاص ۽ اسم عام چونڊيو:

- (۱) حيدرآباد کي اڳي نيرن ڪوٽ چوندا هئا.
- (۲) جيڪب آباد جو اصلوڪو نالو خان ڳڙھ آهي.
- (۳) بدين جو شهر اصل سانول پور سڏبو هو.
- (۴) ٿرپارڪر جي پاسي اڳي سمنڊ هو، جنهن جو منهن ڪڇ جي رڻ ڏي هو.
- (۵) ڦر تيءَ ڏهن ڪري حالتون ڦري ويون.
- (۶) سمنڊ جي نشاني هاڻوڪيون ٿر جون پٽون آهن.

اسم ذات

۵۸. (۱) اڃاڻ، ساوڪ، ڀلائي ۽ صفائي خاصيتن جا نالا آهن.
  - (۲) ڪل، چرچو، ويڙهه ۽ جنگ، ڪمن جا نالا آهن.
  - (۳) ڀالاڻ، جواني، جهنگليٿو ۽ ٻانهپ، حالتن جا نالا آهن.
- انهن ٽنهي قسمن جي نالن کي گڏي ”اسم ذات“ چئبو آهي، ڪنهن خاصيت، ڪم يا حالت جي نالي کي ”اسم ذات“ چئبو آهي.
۵۹. هيٺين جملن مان اسم ذات چونڊيو:

- (۱) سڀت هڪ وڏو گڻ آهي. (۲) نئڙت سيڪڙ. (۳) رحم ۾ پيئي برڪت آهي.
- (۴) غريبن تي قياس ڪر. (۵) آپ ۾ ڳاڙهاڻ ڏس. (۶) ڦٽيءَ جي وڏائي ڳاء.
- (۷) پڙهڻ، ٽرڻ، تير هڻڻ، چوڻين سواري، ننڍي هوندي جو نه سگهي، وڏي خواري.

اشارو: پنجاهت، سپا، فوج، لشڪر، ڌڻ ۽ ٻيا اهڙا لفظ، جي ڪنهن ميڙ جي معنيٰ ڏيکارين ٿا، سي اسم جمع Collective Noun آهن، پر اهي سنڌي گرامر موجب ”اسم عام ڪري ليکبا آهن.“

چانور، اڻو، سون ۽ لوھ، اسم جنس Material Noun آھن، پر اھي بہ ”اسم عام“ ليکجن ٿا.

”صفائي ۽ ذاتي اسمن جو فرق“

۶۔ اسم خاص ۽ اسم عام، انهن ٻنهي کي گڏي ”صفائي اسم“ Concrete Noun چئبو آهي. اهي اکين سان ڏسي سگهجن ٿا ۽ انهن کي هٿ لائي سگهجي ٿو. مثلاً: برف اهڙي شيء آهي جا اکين سان ڏسي ۽ هٿ ۾ کڻي سگهجي ٿي. اهڙيءَ طرح جيڪي صفائي اسم (خاص ۽ عام) آهن تن سڀني کي جسم آهي، تنهنڪري اهي ظاهري حواسن (ڪن، هٿ، اک، چپ ۽ نڪ) سان معلوم ٿي سگهن ٿا. ڪنهن ماڻهوءَ ۾ جيڪڏهن سڀاڻپ هوندي ته ”سڀاڻپ“ اهڙي شيء نه آهي جا هٿ ۾ کڻي يا چپ سان چڪي سگهجي. ساڳيءَ طرح، برف جي اڇاڻ، ٽڌاڻ ۽ لساڻ يا لسائي اهڙيون شيون نه آهن، جي برف کان ڌار ڪري، هٿ ۾ کڻي سگهجن. انهن بابت رڳو دل ۾ ويچار ڪري چئجي ٿو ته برف ۾ هيي هيي خاصيتون آهن. هاڻ چڱيءَ طرح سمجهڻ ۾ ايندو ته صفائي ۽ ذاتي اسمن جي وچ ۾ هي تفاوت آهي :

جيڪي صفائي اسم (خاص ۽ عام) آهن، تن سڀني کي جسم آهي، تنهنڪري اهي ظاهري حواسن سان معلوم ڪري سگهجن ٿا. جيڪي ذاتي اسم آهن سي فقط خاصيتن، ڪمن ۽ حالتن جا نالا آهن. انهن کي جسم ڪونهي، تنهنڪري انهن جو رڳو پنهنجي من يا دل ۾ ويچار ڪجي ٿو.

باب اٺون - ضميرن جا قسم

(۱) ”ضمير خالص“

۶۱. (۱) آءُ اڃان ٿو. مان وڃان ٿو. مون ڪاڌو.

(۲) تون آج. توڇا چيو؟

گلاب کي سڏيم، پر هو هليو ويو.

جڏهن ڪو ماڻهو پنهنجي ڪا ڳالهه ڪندو آهي، تڏهن پنهنجي نالي ڳڻهن بدران ”آءُ“، ”مان“ يا ”مون“ لفظ ڪم آڻيندو آهي. اهي لفظ ضمير آهن، ڇاڪاڻ ته ڳالهه ڪندڙ ماڻهوءَ جي نالي بدران ڪم اچن ٿا. اهڙن ضميرن کي ”ضمير متڪلم“ چئبو آهي. ”متڪلم“ معنيٰ، جنهن جي وات مان ڪلام نڪري يعني جو ڳالهائي. آءُ، مان، مون ۽ اسين ”ضمير متڪلم“ جا مثال آهن!

حاضر ماڻهو، جنهن سان ڳالهائبو آهي، تنهن جي نالي بدران ”تون“ يا ”تو“ لفظ ڪم آڻبو آهي، تنهنڪري اهي لفظ به ضمير آهن. اهڙن ضميرن کي ”ضمير حاضر“ چئبو آهي، ڇاڪاڻ ته جنهن سان ڳالهائبو آهي، سو ضرور اکين اڳيان حاضر هوندو آهي. تون، تو، توهين ۽ اوهين، ”ضمير حاضر“ جا مثال آهن.

مٿي ڏنل جملي ۾ ”گلاب“، جنهن جي ڳالهه ڪجي ٿي، تنهن جي نالي بدران ”هٿو“ لفظ ڪم آندو اٿئون، تنهنڪري ”هٿو“ لفظ ضمير آهي. اهڙن ضميرن کي ”ضمير غائب“ چئبو آهي، ڇاڪاڻ ته جنهن ڏي ڳالهه ڪجي ٿي، سو يا ته غائب يعني گم يا غير حاضر آهي، يا جي حاضر آهي ته به ساڻس ڪونه ٿو ڳالهائجي، پر سندس رکي ڳالهه ڪجي ٿي. هٿو، آو، هن ۽ انهن، ”ضمير غائب“ جا مثال آهن.

انهن ڏنهي ضميرن کي ”ضمير خالص“ چئبو آهي. خالص، معنيٰ نچ، اهي ٿي ٿي، لڄيءَ يا خاص طرح، فقط ماڻهن سان لاڳو ٿين ٿا، تنهنڪري اهو نالو پيو اٿن. ياد ڪريو ته ضمير خالص ٽي آهن؛

(۱) متڪلم يعني ڳالهائيندڙ، (۲) حاضر يعني جنهن سان ڳالهائجي، (۳) غائب يعني اهو ڏي ڳالهائجي ڳالهه ڪجي ٿي.

ضمير خالص جا ڦيرا

۰۶۲

واحد	جمع
فاعلي - آءُ، مان	آسين
عام صورت - مون	اسان
واحد	جمع
فاعلي - تون	توهين، اوهين
عام صورت - تو	توهان، اوهان
واحد	جمع
فاعلي - هٿو (مونڌ هٿو)	هٿو، آو
عام صورت - هن، ان	هنن، انهن

ضميري پڇاڙيون

۰۶۳

واحد	جمع
ڀاڻم، ڀاڻم = منهنجو ڀاءُ	—
ڀاڻهي، ڀاءُ = تنهنجو ڀاءُ	ڀاڻهو = توهان جو ڀاءُ
ڀائس، ڀائس = هن جو ڀاءُ	ڀائڻ = هنن جو ڀاءُ

هن طرح، ماڻهي ڏيکاريندڙ اسمن (پيءُ، ماءُ، ڌيءُ وغيره) جي پٺيان اهي پڇاڙيون عام طرح گذريون آهن، ته اهي ”ضمير خالص“ جو ڪم ڏينديون آهن.

ڪٽهڻ ڪٽهڙس يعني ڪوهه ۾ (ڪڏ ۾) پوي هن جو گهره. اهڙيءَ طرح، ڪن ٻين اسمن جي پٺيان به ساڳئي مطلب لاءِ اهي پڇاڙيون ڪم اچن ٿيون.

جمع

۶۴. واحد

وڻهڻون يا وڏڻ=اسان وٽ

وڻر=مون وٽ

وڻو=توهان وٽ

وٽ=تو وٽ

وڻن=هنن وٽ

وٽس=هن وٽ

اهڙيءَ طرح، حرف جر جي پٺيان به اهي پڇاڙيون گڏ ٿيون آهن.

اشارو: ضمير متڪلم جمع واري ”هڻون، آون“ واري پڇاڙي، اسمن جي

پٺيان نه گڏ ٿي ٿي.

جمع

۶۵. واحد

اڻهڻون=اسان کي آهي

اڻم=مون کي آهي

اڻو=توهان کي آهي

اڻيئي=تو کي آهي

اڻن=هنن کي آهي

اڻس=هن کي آهي

اهڙيءَ طرح، ڪن فعالن جي پٺيان به اهي پڇاڙيون گڏ ٿي سگهن ٿيون.

(ڏسو باب ڏهون)

۶۶. ضميري پڇاڙيون، هيٺئين نقشي ۾ ڌار ڏيکارجن ٿيون:

ضمير	واحد	جمع
متڪلم	م	هون، آون، ٿون
حاضر	ء (اي)	و
غائب	س	ن

۶۷. مٿي جيڪي چيو ويو آهي، تنهن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته ضمير خالص

ٻن قسمن جا آهن:

(۱) سڄا لفظ، جهڙوڪ آءُ، تون ۽ هو.

(۲) پڇاڙين وارا، جن کي ’متصل‘ يا گڏيل ضمير چئبو آهي.

متصل يا گڏيل ضمير اهي آهن جي ڪنهن اسم، حرف جر يا فعل جي پٺيان،

پڇاڙين يا نشانن وانگر ڪم اچن ٿا.

۶۸. هيٺين جملن ۾ جن لفظن جي پٺيان ضميري پڇاڙيون هجن، تن جي معنيٰ ٻڌايو. مثلاً: منجهس = هن منجهه.

- (۱) وٽس وڃ، (۲) چئڻس ته سگهو اچ، (۳) نه اچي ته خوشي سنڌيس. (۴) هينئر وٽن پئسو ڪونهي. (۵) ماستر چيو اٿو، ته سبق ياد ڪريو.

(۲) ”ضمير اشارو“

۶۹. گوپال کي مائٽس پيو لڏون ڏيئي چيو ته ”هيءُ تون ڪاڏ ۽ هو پاڻ لاءِ رک.“

هتي هيءُ لفظ، انهيءَ لڏون ڏي اشارو ٿو ڪري، جو ڀرسان يا ويجهو آهي ۽ ”هو“ لفظ ٻئي لڏون ڏانهن اشارو ٿو ڪري، جو هري آهي. آهڙا ضمير، جي ڪن اسمن ڏي اشارو ڪن، تن کي ”ضمير اشارو“ چئبو آهي. اهي ٻن قسمن جا آهن:

- (۱) جيڪي ضمير ڪنهن ويجهي ماڻهوءَ يا شيءِ وغيره ڏي اشارو ڪن، تن کي ”ضمير اشارو ويجهو“ چئبو آهي. مثلاً: هيءُ، اِيءُ. (۲) جيڪي ضمير ڪنهن ڏورانهين ماڻهوءَ يا شيءِ وغيره ڏانهن اشارو ڪن، تن کي ”ضمير اشارو ڏور“ چئبو آهي. مثلاً: هو، آو.

ضمير اشارو ويجهو-ڏور

-۷۰-

واحد	جمع	واحد	جمع
فاعلي-هيءُ	هي، (اهي)	واحد	جمع
عام صورت-هن	هنن	هيءُ	هي
		هن	هنن

اشارو: ضمير اشارو ڏور جو ڦيرو، ضمير غائب جهڙو آهي. سنڌيءَ ٻوليءَ مان ضمير غائب، گم ٿي ويو آهي، تنهنڪري ’هو ۽ آهي‘ لفظ، جي ضمير ’اشارو ڏور‘ آهن، سي ڪم آڻي، پورائي پيا ڪريون.

(۳) ضمير مشترڪ

۷۱. (۱) ”گوپال، گوپال کي بچايو.“ هن جي ٻڌڻن چئبو ته گوپال پاڻ کي بچايو. هن جملي ۾ فاعل آهي ”گوپال“ ۽ جنهن کي بچائڻ سو به ساڳيو پاڻ آهي، تنهنڪري چئبو ته جملي جو جيڪو فاعل آهي، سو ئي ساڳيو مفعول آهي. (۲) آڏو پاڻ يا خود ايندس. هن جي معنيٰ ته پيو ڪوٺه ايندو، پر آڏو پاڻ (پنهنجي سر) ايندس. ائين ڳالهه کي زور ڀرائڻ لاءِ به ”پاڻ“ يا ”خود“ لفظ ڪم آڻيو آهي. پاڻ، خود، پنڊ ۽ پنهنجو لفظ ضمير مشترڪ آهن. اهي ضمير ٻن مطلبن لاءِ ڪم آڻيا آهن:

(۱) فاعل کي زور پرائڻ لاءِ (۲) هن ڳالهه جا نائڻ لاءِ ته جملي ۾ جيڪو فاعل آهي سو ئي ساڳيو مفعول آهي.

اهو ضمير، جو جملي ۾ فاعل جي بدران (مفعول ٿي) ڪم اچي، يا جو ضمير خالص کي زور پرائڻ لاءِ ڪم اچي، تنهن کي ”ضمير مشترڪ“ چئبو آهي.

مشترڪ معنيٰ شريڪ ٿيندڙ. اهو نالو ان تي هن ڪري رکيو اٿن جو پاڻ، خود ۽ ٻيو لفظ، جي ضمير مشترڪ آهن، سي فاعل سان شريڪ يا لاڳو ٿين ٿا.

۲. هيٺين جملن مان ضمير مشترڪ چونڊيو ۽ ٻڌايو ته اهي فاعل جي بدران ڪم آيا آهن يا رڳو ضمير خالص کي زور پرائڻ لاءِ ڪم آيا آهن:

(۱) توهين پاڻ ۾ ٺهي وڃو ته چڱو.

(۲) تون پاڻ جو ته مون ڇا چيس؟

(۳) پنهنجو، ڪم ايندو، ڌاريو، ڪم نه ايندو.

۳. ”پنهنجو“ لفظ جو ڦيرو

مونث	مذڪر	واحد	جمع
جمع	واحد	فاعلي - پنهنجو	پنهجا
پنهجون	پنهجي	عام صورت - پنهنجي	پنهجن
پنهجن	پنهجيءَ		

(۴) ”ضمير استفهام“

۴. ڪير آيو؟ ڪهڙو آهين؟ ڇا ڪپي؟ ڪهڙو ٿو چوين؟ هتي ڪير، ڪهڙو، ڇا ۽ ڪهڙو لفظ، سوال پڇڻ لاءِ ڪم آيا آهن. ڪير، معنيٰ ڪهڙو ماڻهو. ڪهڙو، معنيٰ ڪهڙو ماڻهو يا ڪم. ڇا، معنيٰ ڪهڙي شيءِ. مطلب ته اڙا سوال پڇڻ جا لفظ، ڪن اسمن بدران ڪم اچن ٿا، تنهنڪري ضمير آهن. اهڙن ضميرن کي چئبو آهي ”ضمير استفهام“. فهم، معنيٰ سمجهه يا ڄاڻ. ضمير استفهام، معنيٰ اهو ضمير، جو ڄاڻڻ يا سمجهڻ گهري ٿو (سوالن پڇڻ سان). مطلب ته:

ضمير استفهام، اهو ضمير آهي، جو سوال پڇڻ يا ڄاڻ ڪرڻ ۾ ڪم اچي ٿو.

۵. (۱) تون ڪير آهين؟ ”ڪير“ رڳو ماڻهوءَ سان لاڳو ٿئي ٿو.

(۲) ڪهڙو ماڻهو؟ ڪهڙو ڪتاب؟ ڪهڙو ڪم؟ ”ڪهڙو“ لفظ ماڻهن، شين ۽ ڪمن سان لاڳو ٿئي ٿو.

(۳) ڇا وٺان؟ ڇا چوان؟ ”ڇا“ شين ۽ ڪمن سان لاڳو ٿئي ٿو.

سنڌي وياڪرڻ

(۴) ڪهڙو ڪهڙي؟ ڪهڙي لاءِ ٻيو آئين؟ ”ڪهڙو“ ٿين ۽ ڪن سان لاڳو ٿئي ٿو.

”ڪير“ جو ڦيرو

۰۷۶

جمع

واحد

ڪير

فاعلي - ڪير (مونث: ڪير)

ڪن

ڪنهن

عام صورت -

”ڪهڙو“ جو ڦيرو

۰۷۷

مونث

مذڪر

جمع

واحد

جمع

واحد

ڪهڙيُون

ڪهڙي

ڪهڙا

فاعلي - ڪهڙو

ڪهڙين

ڪهڙيءَ

ڪهڙن

عام صورت - ڪهڙي

۰۷۸. هيئن ستن مان ضمير استفهام چونڊيو:

(۱) گلاب کي ٻاهر ڪير پيو سڏي؟

(۲) توکي ڇا ڪهي؟ (۳) ڪهڙو گهر جيئي؟

(۴) هنن رانديڪن مان توکي ڪهڙو ٿو وٺي؟

(۵) ”ضمير موصول“

۰۷۹. هيءُ اهو ڪتاب آهي. ڪتاب مون ڳوليو پئي. هي ٻيئي جملا ڳنڍي چئبو ته ”هيءُ اهو ڪتاب آهي، جو مون ڳوليو پئي.“ هتي ”جو“ لفظ، ”ڪتاب“ جي بدران ڪم آيو آهي، تنهنڪري ”ضمير“ آهي ۽ اهو ٻن جملن کي ڳنڍي ٿو، تنهنڪري ضمير موصول آهي. موصول، معنيٰ ڳنڍيندڙ (وصل = گنڍ، ميلاپ). هيءُ اهو ڪتاب آهي، جيڪو مون ڳوليو پئي. ”جيڪو“، ضمير موصول آهي.

هيءُ اهو ڪپ آهي. ڪپ جي ٿو پڇا ٿي ڪئي. هيءُ ٻيئي جملا ڳنڍي چئبو ته ”هيءُ اهو ڪپ آهي، جنهن جي ٿو پڇا ٿي ڪئي.“ هتي ”جنهن“ لفظ، ضمير موصول آهي.

اهو لفظ، جو ڪنهن اسم جي بدران جملي ۾ ڪم اچي ٿو ۽ ان کي ٻي جملي سان ڳنڍي ٿو، تنهن کي ضمير موصول چئبو آهي.

”جو“ جو ڦيرو

۸۰-

مذڪر		مونث	
واحد	جمع	واحد	جمع
فاعلي - جو	جي	جا	جي
عام صورت - جنهن	جن	جنهن	جن

”جيڪو“ جو ڦيرو

۸۱-

عام صورت - جيڪو	جيڪي	جيڪا	جيڪي
عام صورت - جنهن ڪنهن	جن ڪن	جنهن ڪنهن	جن ڪن

۸۲. هيٺين ستن مان ضمير ’موصول‘ چونڊيو.

- (۱) ننگر پارڪر ۾ هڪ ڏڪري آهي، جا ”ڪارونجهر“ جي نالي سان سڏجي ٿي. (۲) ٺڪريءَ جون ڇهه قطارون آهن، جن جي وچ ۾ ڪيترن هنڌ واري آهي. (۳) آني واريءَ مان گڏ پٿر آهن، جن مان ڪي روهيءَ جهڙا ڪارا ته ڪي داءَ جهڙا ڳاڙها آهن. (۴) سنڌ ۾ اها ئي هڪ ٺڪري آهي، جنهن مان بعضي بعضي خوفناڪ آواز پئڻ ۾ ايندا آهن، ڇاڪاڻ جو اها پرندڙ جبل جو قسم آهي. (۵) ٺڪريءَ تي ڪيترا وڻ ۽ ٻوٽا آهن، جن مان ججهي پيدائڻ ٿئي ٿي.

(۶) ”ضمير جواب موصول“

۸۳. جو ٻئي جي لاءِ کڏ کڻندو، سو پاڻ کڏ ۾ ڪرندو. هتي ”سو“ لفظ جو لاڳاپو ”جو“ لفظ سان آهي يعني ان جي جواب ۾ ڪم آيو آهي. ”جنهن چيو تنهن ڪيو.“ هتي ”تنهن“ لفظ جو لاڳاپو ”جنهن“ لفظ سان آهي يعني ان جي جواب ۾ ڪم آيو آهي. ”جو“ ۽ ”جنهن“ لفظ ضمير موصول آهن ۽ ”سو“ ۽ ”تنهن“ لفظ جي انهن جي جواب ۾ آيا آهن، سي ضمير جواب موصول آهن.

ضمير جواب موصول آهو آهي، جو ضمير موصول جي جواب ۾ (لاڳاپو رکي) ڪم اچي ٿو.

۸۴-

”سو“ جو ڦيرو

واحد	جمع
فاعلي - سو، مونث: سا	سي
عام صورت - تنهن	تن، تنن، تنهن

۸۵. هيٺين جملن مان ضمير جواب موصول ڪٿي ٻڌايو:

- (۱) جيڪي اوهان ڪيو سو چڱو.
(۲) مون ئي جيڪا ڳالهه چوندا، سا مڃيندس.
(۳) جنهن کونو خيال ڪيو، تنهن ڄڻ ته کونو ڪم ڪيو.

(۴) جن مان صحبت رکجي، تن مان نياھجي.

(۵) جي نہ سنڀاليندا، سي ڀڄتا ٿيندا.

(۶) چڱا سي، جن جا پويان بہ چڱا.

(۷) ضمير مبهم

۰۸۶ (۱) منهنجو رڀو ڪو کڻي ويو. ”ڪو“ معنيٰ ڪو ماڻهو، تنهنڪري ”ڪو“ لفظ ضمير آهي، پر اهو ضمير ڪهڙي اسم بدران ڪم آيو آهي، سو نٿو ڄاڻجي.

(۲) ڪا چوي تہ گوڻند مڱيو ۽ ڪا چوي تہ پرڻيو. هتي ”ڪا“ معنيٰ ڪا زال، تنهنڪري ”ڪا“ لفظ ضمير آهي، پر اهو ضمير، ڪهڙي اسم جي بدران ڪم آيو آهي، سو نٿو ڄاڻجي.

(۳) هن پيئيءَ هيٺان ڪي لڪل آهي. هتي ”ڪي“ لفظ، انهيءَ اسم جي بدران ڪم آيو آهي، جنهن جي پوريءَ طرح خبر ڪانهي.

اهو ضمير، جنهن مان اها خبر ڪانه ٿي پوي تہ ڪهڙي اسم جي بدران ڪم آيو آهي، تنهن کي ضمير ’مبهم‘ چئبو آهي. مبهم معنيٰ گجهو يا نامعلوم يعني جنهن جي لسڪت يا ڄاڻ نہ پوي. ’ڪو‘، ’ڪي‘، ’ڪنهن‘ ۽ ’ڪجهه‘ ضمير مبهم جا مثال آهن.

۰۸۷ ڪو ماڻهو، ڪو جانور، ڪو رانديڪو، ڪو ڪم. اهڙيءَ طرح، ”ڪو“ لفظ، جاندار، توڙي بيجان شين ۽ ڪمن سان لاڳو ڪبو آهي. ڪي ڪپيئي؟ ڪجهه ڏيان؟ اهڙيءَ طرح، ”ڪي“ ۽ ”ڪجهه“ لفظ، رڳو شين سان لاڳو ٿين ٿا. ”ڪي“ ۽ ”ڪجهه“ جو ڦيرو نہ ٿيندو آهي.

”ڪو“ جو ڦيرو

۰۸۸

جمع

ڪي

ڪن

واحد

فاعلي - ڪو، مونث: ڪا

عام صورت - ڪنهن

اشارو: گوڻند ڪي ڪنهن ماريو؟ ”ڪنهن“ ضمير استفهام، گوڻند ڪي ڪنهن ماريو ٿو ڏسجي. ”ڪنهن“ ضمير مبهم.

سڄي باب جو مطلب

۰۸۹ سنڌيءَ ۾ ضمير متن قسمن جا آهن:

(۱) ضمير خالص، اهي ٻن قسمن جا آهن، هڪڙا سڄا لفظ جن ۾ متڪلم، حاضر ۽ غائب اچي ٿا وڃن، ٻيا ڀڄاڙين سان جن کي متصل يا گڏيل ضمير چئبو آهي.

- (۲) ضمير اشارو، جنهن ۾ ضمير اشارو ويجهو ۽ ضمير اشارو ڏور اچي ٿا وڃن.
 (۳) ضمير مشترڪ. (۴) ضمير استفهام. (۵) ضمير موصول. (۶) ضمير جواب موصول. (۷) ضمير مبهم.

باب ٽائون - ”صفت جا قسم“

۹۱. مون وڏو، منو، قنڌاري، ڏاڙهون ڪاڌو. وڏو، منو ۽ قنڌاري لفظ، صفت آهن ۽ اسم ”ڏاڙهونءَ“ سان لاڳو ٿي، ان جي خاصيت (خاص گالهه)، يا وڌيڪ حقيقت ڄاڻائين ٿا، جنهنڪري خبر پوي ٿي، ته مون ڪهڙي قسم جو ڏاڙهون ڪاڌو. هن قسم جي صفتي لفظن کي چئبو آهي ”وصفي“ (Qualitative) ڇاڪاڻ ته اهي وصف يا بيان ڪن ٿا.

۹۲. ڏاڙهون. پهريون ڏاڙهون. اڌ ڏاڙهون. چار چار ڏاڙهون. ٻه، پهريون، اڌ ۽ چار چار لفظ، صفت آهن ۽ اسم ”ڏاڙهونءَ“ سان لاڳو ٿي، انهن جو عدد يا انداز ڄاڻائين ٿا. هن قسم جي صفتي لفظن کي چئبو آهي ”عددي“ (Quantitative)، ڇاڪاڻ ته اهي عدد يا انداز ڏيکارين ٿا.

۹۳. هڪ، ٻه، ٽي، چار ۽ ٻيا اهڙا انگ، جي ماڻهن يا شين وغيره جي شمار ڪرڻ ۾ ڪم اچن ٿا، تن کي ”عدد شماري“ چئبو آهي، ڇاڪاڻ ته اهي شمار ڪرڻ يا گڻڻ لاءِ ڪم اچن ٿا.

۹۴. پهريون، ٻيو، ٽيون، چوٿون ۽ ٻيا اهڙا انگ، تن کي ”عدد قطاري“ چئبو آهي، ڇاڪاڻ ته اهي ڏيکارين ٿا ته قطار ۾ ڪاٺيون (ڪهڙو نمبر) آهي يعني آهي گهڻن ۾، هر هڪ جي جاءِ ڏيکارين ٿا.

۹۵. مٿين ٻن مکيه قسمن کان سواءِ ٻين قسمن جا به عدد آهن. مثلاً: ايڪو، ٻڪو، ٽڪو، هيڪار، ٻهار، ٺهار، ڏهاڪو، ويهارو، ٺيهارو، چوٿو، اڌ، منو، پائڪ، سوايو، ڏيڍو ۽ اڍايو. انهن کان سواءِ ٿورو، گهڻو، سڀ، جيجهو ۽ ٻيا اهڙا لفظ به عدد يا انداز جي معنيٰ ڏيکارين ٿا.

۹۶. (الف) مٿيان سڀني قسمن جا عدد، صفت ٿي ڪم اچن ٿا. مثلاً: (۱) هوئي ٽي ڏاڙهون کائي ٿو. (۲) ٻيو چوڪر ويهي ۽ ٽيون آئي بيهي. (۳) تو ٻيڻو خرچ ڪيو. (۴) مجلس ۾ ويهارو ماڻهو آيا. (۵) مون سوار ٻيو خرچيو. (۶) مون سمورو ڪم لاٿو.

هنن ڄملن ۾ ٽي، ٽي، ٻيو، ٽيون، ٻيڻو، ويهارو، سوار ۽ سمورو لفظ، صفت آهن.

(ب) (۱) مون اڌ ماني ڪاڌي. ”اڌ“ صفت.

- (۲) مون اڌ کاڌو ۽ اڌ بچايو. ”اڌ“ اسم.
 (۳) هڪڙو ماڻهو آيو. ”هڪڙو“ صفت.
 (۴) هڪڙو آيو ۽ ٻيو ويو. ”هڪڙو“ ۽ ”ٻيو“ اسم.
 مطلب ته اهي عدد جڏهن پائمرادو ڪم اچن ٿا، تڏهن اسم آهن، پر جڏهن
 ڪنهن اسم سان لاڳو ٿي، ان جو عدد يا انداز ڄاڻائين ٿا، تڏهن صفت آهن.

۹۶. (۱) هو آيو. ”هو“ ضمير. هو ماڻهو آيو. ’هو‘ صفت.
 (۲) ڪو آيو. ”ڪو“ ضمير. ڪو ماڻهو آيو. ”ڪو“ صفت.
 (۳) ڪهڙو آهين؟ ڪهڙو ’ضمير‘. ڪهڙو ماڻهو ’ڪهڙو‘ صفت.
 (۴) پنهنجو ڪم ايندو، ڌاريو ڪم نه ايندو. ”پنهنجو“ ضمير.
 (۵) پنهنجو نوڪر اٿم. ”پنهنجو“ صفت.

جيڪي ضمير، صفت ٿي ڪم اچن ٿا تن کي ”ضميري صفت“ (Pronominals) چئبو آهي.

صفت جو ڦيرو ”پلو“

۹۷

(جيئن، پلو گهوڙو)

مذڪر		مونث	
واحد	جمع	واحد	جمع
فاعلي-پلو	پلا	پلي	پليٽون
عام صورت-پلي	پلن	پليءَ	پلين

پلو گهوڙو-پلي گهوڙي، پلا گهوڙا-پليٽون گهوڙيون. اهڙيءَ طرح، صفت، جنهن اسم سان لاڳو ٿئي ٿي، تنهن پٽاندڙ عدد ۽ جنس ۾ مٽجي ٿي.

اشارو: عدد ۽ جنس ۾ ڦرندڙ صفتون، نج سنڌيءَ ۽ ٻوليءَ ۾ آهن، مگر فارسي ۽ عربي ٻولين جا صفتي لفظ، جنس ۽ عدد ۾ نٿا ڦرن. جيئن خوبصورت، خوش وغيره.

۹۸. (۱) وڌيڪ پئسو، وڌيڪ پئسا، وڌيڪ پئسن ۾.

(۲) جدا ڪارخانو، جدا ڪارخانا، جدا ڪارخانن ۾.

(۳) برابر حساب، برابر حساب، برابر حسابن ۾.

”وڌيڪ“، ”جدا“ ۽ ”برابر“ لفظ، صفت آهن. آهي، جن اسمن سان لاڳو ٿين ٿا، تن پٽاندر عدد ۽ جنس ۾ نٿا مٽجن. مطلب ته ”او“ بچاڙيءَ وارين صفتن کان سواءِ، ٻين صفتي لفظن جو ڦيرو اڪثر ڪونه ٿيندو آهي.

دؤر

۹۹. (الف) ٻوليءَ ۾ جيڪي ٻه لفظ صفت ٿي ڪم اچن ٿا، سي ٽن قسمن جا آهن:

- (۱) وصفی، جي وصف يا بيان ڪن ٿا.
  - (۲) عددي، جي عدد يا انداز ڄاڻائين ٿا.
  - (۳) ضميري، جي ضمير آهن، پر صفت ٿي ڪم اچن ٿا.
- (ب) اسمن ۽ ضميرن جي عدد ۽ جنس پڻ اندر، صفتي لفظ مٿجن ٿا، پر ڪي نم به ٿا مٿجن.

۱۰۰. هيٺين جملن مان صفت چونڊيو، ۽ ٻڌايو ته هر هڪ ڪهڙي قسم جي صفت آهي ۽ جنهن لفظ سان لاڳو ٿئي ٿي تنهن پٽاندڙ عدد ۽ جنس ۾ مٿجي ٿي يا نه؟

- (۱) هڪڙي راجا کي پنج پٽ هئا.
- (۲) انهيءَ پڳل دلي ۾ هاڻي نه وجهه.
- (۳) جيڪا شيءِ گهرين سا ڏيانءِ.
- (۴) منهنجي صلاح مڃ.
- (۵) اهو ڪم نه ڪر.

صفت جي ڀيٽ جا درجا

۱۰۱. (۱) هاڻي وڏو جانور آهي.
  - (۲) هاڻي گهوڙي کان وڏو آهي.
  - (۳) هاڻي سڀني چوپاين کان (۴) وڏو آهي.
- پهرئين جملي ۾، هاڻيءَ جي وڌائيءَ جي، ڪنهن سان به ڀيٽ ڪيل ڪانهي. ٻئي جملي ۾، هاڻيءَ جي، گهوڙي سان ڀيٽ ڪيل آهي. ٽئين جملي ۾، هاڻي جي وڌائيءَ جي، سڀني چوپاين سان ڀيٽ ٿيل آهي.

۱۰۲. صفت جا ٽي درجا آهن:

- (۱) آهو، جنهن ۾ ڀيٽ نٿي ڪجي. تنهن کي ”صفت خالص“ چئجي ٿو.
- (۲) جنهن ۾ هڪ جي ٻئي يا ٻين سان ڀيٽ ڪجي ٿي، تنهن کي ”صفت تفصيل“ چون ٿا. تفصيل، معنيٰ بيان (هڪ جو، ٻئي جي ڀيٽ ۾). (۳) جنهن ۾ هڪڙي کي ٻين سڀني ساڳيءَ جنس يا قسم وارن سان پڻجي ٿو، تنهن کي ”صفت مبالغو“ چون ٿا. مبالغو، معنيٰ وڌاءُ. صفت مبالغوي ۾ ”سڀني“ لفظ ڪم آڻيو آهي، پر ڪٿي نه به ٿو آڻجي.

مثلاً: ”اچي ۾ آڇو وڳو“، معنيٰ، سڀني ۾ آڇو وڳو.

۱.۳. هيٺين جملن مان صفت چونڊيو ۽ ٻڌايو ته مٿين ٽن درجن مان هر هڪ ڪهڙي درجي جي صفت آهي؟
(۱) احمد هوشيار آهي. (۲) هو توکان سڃاڻو آهي. (۳) هنن ٻن ۾ گوبند چالاڪ آهي.
(۴) ميون ۾ ميرو انب.

انشارو: موڳو- موڳشت، معنيٰ بلڪل موڳو. ("شت" ٻڃاڙي). اڳي پيٽ ڪرڻ لاءِ اهڙيون ٻڃاڙيون هيون، جي هاڻ گرم ٿي ويون آهن.

باب ڏهون - "فعلن جا قسم"

۱.۴. (۱) سڄ آڀريو. هتي فعل آهي "آڀريو" ۽ فاعل آهي "سڄ". آڀرڻ جو ڪم سڄ ڪري ٿو ۽ اهو ڪم ڪنهن ٻئي تي ٿئي ٿو (۲) مثال "نوڪر آيو". هتي فاعل آهي "نوڪر" ۽ فعل آهي "آيو" هتي فعل رڳو پنهنجي فاعل بابت ڪجهه چئي ٿو ۽ ائين جي ڪم جو اثر ڪنهن ٻئي تي ٿئي ٿو.
"آڀريو"، "آيو" ۽ ٻيا اهڙا فعل جي رڳو پنهنجي فاعل سان لاڳاپو ڏيکارين ٿا، تن کي "فعل لازمي" چئبو آهي.
"فعل لازمي، اهو ڪم يا حالت ٿو ڏيکاري، جنهن جو لاڳاپو رڳو فاعل سان آهي".

لازمي معنيٰ لزوم ٿيل يعني لڳل يا چئڻ پيل. مطلب ته فعل لازميءَ کي مفعول ڪونه ٿيندو آهي، تنهنڪري اهو سدائين پنهنجي فاعل سان لڳل رهي ٿو (لاڳاپو ڏيکاري ٿو).

۵. (۱) ڪٿي چادر ڌوئي ٿو. هتي فعل آهي "ڌوئي ٿو"، "ڪٿي" آهي فاعل، ۽ ڌوئڻ جي ڪم جو اثر جنهن شيء تي ٿئي ٿو سا آهي "چادر".
(۲) گوپال لڏون کائڻ هتي فعل آهي "کائڻ"، گوپال آهي "فاعل" ۽ کائڻ جي ڪم جو اثر جنهن شيء تي ٿئي ٿو، سا آهي "لڏون".
جڏهن ڪو فعل، اهڙو ڪو ڪم ڏيکاري، جو فاعل ڪري ٿو، ۽ جنهن جو اثر ٻئي ڪنهن تائين پهچي ٿو، تنهن کي "فعل متعدي" چئبو آهي.
"متعدي" معنيٰ ٻئي تائين لنگهي ويندڙ يعني اهو، جو فاعل کان لنگهي، ٻئي ڪنهن تي وڃي اثر ڪري.

فعل لازمي ۽ فعل متعدي جي وچ ۾ تفاوت

۱.۶. (۱) فعل لازميءَ کي رڳو فاعل آهي ۽ مفعول ڪونهي.
(۲) فعل متعديءَ کي فاعل توڙي مفعول ٻئي آهن.

اِشارو: ڪن ڄمڻ ۾ مفعول ڪجهو رهي ٿو. مثلاً: چوڪر پڙهي ٿو. هتي ”ڪتاب“ يا ”خط“ وغيره لفظ مفعول آهي، جو ڪجهو رهيو آهي.

”فعل معاون“

۱۰۷. (۱) گلاب هتي آهي. (۲) گلاب ڪالهه هتي هو. (۳) گلاب سنهنجو

سوٽ ٿئي.

”آهي“ ۽ ”هو“ فعل ”هئڻ“ مان ٺهيا آهن، ۽ ”ٿئي“ فعل ”ٿيڻ“ مان ٺهيو آهي. هئڻ ۽ ٿيڻ، فعل لازمي آهن. اهي فعل، مٿين ريت، ڪڏهن پاڻمرادو ڪم اچن ٿا، ۽ ڪڏهن ٻين فعلن سان گڏ ڪم اچن ٿا، جيئن هيٺ ڄاڻائجي ٿو:

(۱) گلاب خط لکيو. (ڪنهن گذريل وقت ۾، ڪم پوري ٿيڻ جي ڳالهه).

(۲) گلاب خط لکيو آهي. (ويجهڙائيءَ ۾، ڪم پوري ٿيڻ جي ڳالهه).

(۳) گلاب خط لکيو هو. (گهڻو اڳي، گذريل وقت ۾ ڪم پوري ٿيڻ جي ڳالهه).

(۴) گلاب خط لکيو ٿي. (گذريل وقت ۾، ڪم چالو رهڻ جي ڳالهه).

هنن مثالن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته ”هئڻ“ ۽ ”ٿيڻ“ جي فعل لازمي آهن. سي ٻئي فعل ”لکيو“ سان گڏ ڪم آيا آهن، ۽ اهڙيءَ طرح، ڇڏا جدا زمانن (وقت) جي معنيٰ ظاهر ڪرڻ ۾ مدد ڪئي اٿن. اهڙيءَ مدد ڏيڻ ڪري انهن کي ”فعل معاون“ سڏيو آهي. معاون، معنيٰ مددگار.

”فعل معاون“ آهو فعل آهي، جو ٻين فعلن جي زمانن جوڙڻ ۾ مدد ڪري ٿو.

فعل متعدي جون صورتون

۱۰۸. (۱) سوار، گهوڙو ماري ٿو يا گهوڙي کي ماري ٿو. (۲) گهوڙو

مارجي ٿو. (۳) سوار، گهوڙو مارائي ٿو.

پهرئين جملي ۾ فعل آهي ”ماري ٿو“. ڪير ماري ٿو؟ ”سوار“. هتي فعل پنهنجي فاعل جي ڳالهه ڪري ٿو، ته هئو گهوڙي کي مارڻ جو ڪم ڪري ٿو. هتي فاعل ”سوار“ ڄاڻايل آهي.

ٻئي جملي ۾ فعل آهي ”مارجي ٿو“. ڪير مارجي ٿو؟ ”گهوڙو“. هتي ”گهوڙو“ فاعل آهي، جو درحقيقت پهرئين جملي جو مفعول آهي. هتي فعل، انهيءَ سڄي ٻچي مفعول (گهوڙي) جي ڳالهه ڪري ٿو ته هن تي مار جو ڪم ٿئي ٿو. گهوڙو ڪنهن جي هٿان مارجي ٿو، سو اصلوڪو يا سچو ٻچو فاعل هتي ڄاڻايل ئي ڪونهي. ٽئين جملي ۾ فعل آهي ”مارائي ٿو“. جنهن جي معنيٰ آهي، ته ٻئي کان مارائي ٿو. هتي فعل، پنهنجي فاعل ”سوار“ جي ڳالهه ڪري ٿو ته هئو (فاعل) پاڻ مارڻ جو ڪم ٿو ڪري، پر ٻئي کان ڪرائي ٿو.

”مارڻ“ فعل متعدي آهي، ڇاڪاڻ ته فاعل ۽ مفعول ٻيئي ائس. انهيءَ فعل مان ماري ٿو، مارجي ٿو ۽ مارائي ٿو فعل ٺهيا آهن. اهڙيءَ طرح، فعل متعدي ٽي صورتون وٺن ٿا:

(۱) ماري ٿو؛ فعل متعدي معروف.

(۲) مارجي ٿو؛ فعل متعدي مجهول.

(۳) مارائي ٿو؛ فعل متعدي بالواسطه.

فعل جي صورت (Voice) مان اها خبر پوي ٿي ته فعل جيڪا ڳالهه ڄاڻائي ٿو، سا فاعل جي آهي يا مفعول.

(۱) فعل متعدي معروف، اهو فعل آهي، جو پنهنجي فاعل جي ڳالهه ڪري ٿو، ته هٿو (فاعل) ڪو ڪم ڪري ٿو ۽ سندس فاعل جملي ۾ ظاهر ڄاڻائجي ٿو. عرف معنيٰ ڄاڻڻ. معروف معنيٰ چاتل يا سڃاتل. معروف صورت واري فعل جو فاعل، چاتل هوندو آهي يعني جملي ۾ ظاهر يا بڌرو ٻيڻو هوندو آهي، تنهنڪري مٿس اهو نالو رکيو اٿن.

(۲) فعل ’متعدّي مجهول‘، اهو فعل آهي، جنهن جو اصلوڪو فاعل، اڪثر ڪونه ڄاڻائبو آهي تنهنڪري ’مفعول‘، ڦيري ’فاعل‘ ٿيندو آهي، ۽ فعل، انهيءَ سڄي ٻچي مفعول بابت ڄاڻائيندو آهي ته هن (مفعول) تي ڪو ڪم ٿئي ٿو. جهڙيل، معنيٰ اڻڄاڻائي. جاهل، معنيٰ اڻڄاڻ. مجهول، معنيٰ اڻڄاتل يا نامعلوم. مجهول صورت واري فعل جو اصلوڪو يا سچو ٻچو فاعل، اڪثر نه ڄاڻائبو آهي، تنهنڪري مٿس اهو نالو رکيو اٿن.

انشارو: ”گهوڙو سوار کان مارجي ٿو.“ هتي، فاعل (سوار) ڄاڻايو ويو آهي. ائين جيڪڏهن سچو ٻچو فاعل ڄاڻائبو ته حالت فاعليءَ جي بدران، حالت جريءَ ۾ پيهندو. (”سوار“ حالت جري) هتي ”گهوڙو“ فاعل آهي.

(۳) فعل ’متعدّي بالواسطه‘ اهو ڪم ڄاڻائي ٿو جو ’فاعل‘ پاڻ نٿو ڪري، پر ٻئي کان ڪرائي ٿو. واسطه، معنيٰ وچ وارو. بالواسطه، معنيٰ وچ واري کان.

(الف) سوار گهوڙو ’مارائي‘ ٿو. هن جي معنيٰ ته سوار ڪنهن ٻئي کي مارڻ لاءِ چوي ٿو ۽ اهو وري ٻئي ڪنهن کان گهوڙي کي مارائڻ جو ڪم ڪرائي ٿو. هي ٻيو بالواسطه (Double Causale) آهي، پر اهو به ’فعل متعدي بالواسطه‘ چئبو.

(ب) (۱) استاد، شاگرد ڏي پٽيڻو ڏوڙايو.

(۲) شاگرد ڏي پٽيڻو ڏوڙايو ويو.

اهڙيءَ طرح، فعل 'متعدي بالواسطه' جو فاعل، ڪڏهن گجھو ۽ ڪڏهن
ٻڌرو رهي ٿو.

۱۱۰- هيٺين فعلن مان هر هڪ جي صورت ٻڌايو:

- (۱) ميان غلام شاھ ڪلهوڙي، پئج ٽي ڪاهه ڪئي.
- (۲) لڙائيءَ لاءِ وڏو لشڪر ڪڍو ڪيو ويو.
- (۳) ڪي ڌاريا ماڻهو پاڻ کي لشڪر ۾ داخل ڪرائڻ لڳا.
- (۴) ڪڇ جي رڻ مان لنگهندي، لشڪر کي آڇ لڳي.
- (۵) پاڻيءَ جي هڪ گلاس لاءِ هڪ رپيو ڏيڻو ڪيائون.
- (۶) ڪي ڪڇي، ڪوهن ۾ مٽي ۽ پٿر وجهي ڇڏي ويا.

فعل لازميءَ جون صورتون

۱۱۱- (۱) آڻ پينگهي ۾ لڏان ٿو.

(۲) پينگهي ۾ لڏجي ٿو يا لڏبو آهي.

پهرئين مثال ۾ ”لڏان ٿو“ فعل لازمي آهي ۽ ان جو فاعل ”آڻ“ معروف يعني ظاهر يا ٻڌرو ٿيندو آهي، تنهنڪري چئبو ته ”لڏان ٿو“ فعل لازمي معروف صورت وارو آهي. ٻئي مثال ۾ ”لڏجي ٿو“ ۽ ”لڏبو آهي“ فعل لازمي آهن، پر انهن جو ڪوبه فاعل ڪونهي، تنهنڪري اهي مجهول صورت وارا فعل آهن ۽ اهي ”اڪرتـر“ سڏجن ٿا. ”آ“ معنيٰ نه ۽ ”ڪرتـر“ يا ”ڪرتا“ معنيٰ فاعل (ڪم ڪندڙ).

اڪر ترڪ يا فعل بيفاعل، اهو فعل آهي، جنهن کي ڪوبه فاعل ڪونهي.

۱۱۲- (۱) ڪم ڪجي ٿو، ته ٿڪ ٿئي ٿو.

(۲) ڪم ڪبو آهي ته ٿڪ ٿيندو آهي.

هنن ستن تي پوريءَ طرح ويچار ڪبو ته معلوم ٿيندو ته ”ڪم“ لفظ اصل مفعول آهي، ڇاڪاڻ ته ڪم ڪرڻ وارو ضرور ڪو ٻيو هوندو ۽ اهو ڪم ڪندڙ سڄو پڇو فاعل چئبو، پر اهو ڄاڻايل ڪونهي، تنهنڪري اهي مجهول صورت وارا فعل چئبا. هن قسم جي مجهول فعلن ۾، اصلوڪو فاعل (ڪم ڪرڻ وارو) ڪتب نه آيو آهي، تنهنڪري سدائين، مفعول کي فاعل ڪري ڪم آڻبو آهي. مطلب ته هيءَ مجهول صورت نرالي قسم جي آهي.

۱۱۳- هيٺين ستن مان معروف ۽ مجهول صورت وارا فعل لازمي چونڊيو ۽ ٻڌايو

ته انهن مان ڪهڙا اڪر ترڪ فعل آهن:

- (۱) ڊوڙ ٻو ته پگهر ٿيندو. (۲) راند ڪبي ته بت ورنڊو. (۳) آرام وٺبو آهي، ته ٿڪ پڄندو آهي.
 (۴) باغ ۾ ڪههجي ٿو، ته فرحت اچي ٿي.
 (۵) گهوڙو ڊوڙ ڀريو.

مختصر مطلب

۱۱۴. (۱) سنڌي ٻوليءَ ۾ جيڪي ٻه فعل ڪم اچن ٿا، سي يا لازمي يا متعدي آهن، تنهنڪري اهي ئي ٻه مکيه فعل آهن. انهن کي بنيادي فعل به چئبو آهي، ڇاڪاڻ ته جيڪي معاون ۽ اڪر ترڪ فعل آهن، سي اصل فعل لازمي آهن، جيڪي بالواسطه فعل آهن، سي اصل متعدي فعل آهن، تنهنڪري چئبو ته سڀئي فعلن جو بنياد اهي ئي ٻه فعل آهن.

۱۱۵. لازمي ۽ متعدي فعل جدا جدا صورتون وٺن ٿا:

(الف) فعل لازمي ٻه صورتون وٺي ٿو. (*)

(۱) معروف، جنهن ۾ فاعل ڄاڻائجي ٿو، مثلاً: ”گهوڙو ڊوڙيو“.

(۲) مجهول، جنهن جا ٻه قسم آهن:

هڪڙي اها مجهول صورت جنهن ۾ ڪوبه فاعل نٿو ڄاڻائجي، جنهنڪري، اهڙن لازمي فعلن کي، ”اڪر ترڪ“ فعل سڏبو آهي. مثلاً: رستي تي هلبو آهي يا هلجي ٿو. ٻي اها مجهول صورت، جنهن ۾ سدائين مفعول کي فاعل ڪري ڪم آڻجي ٿو. مثال: راند ڪبي آهي.

(ب) فعل متعدي، ٽي نراليون صورتون وٺي ٿو:

(۱) معروف مثال: آءُ ماريان ٿو.

(۲) مجهول ”آءُ مارجان ٿو“

(۳) بالواسطه ”آءُ ماريان ٿو يا ماريان ٿو“

اشارو: وڌيڪ سمجهائيءَ لاءِ ڏسو اڳتي هلي قلم ۱۲۱ ۽ ۱۲۲.

باب يارهون: ”فعل جو ڌاتو يا ٻڌيان“ (مصدر)

۱۱۶. اسين سکيا آهيون ته فعل مان هڻڻ، ڪرڻ، سهڻ يا ڪنهن تي ڪنهن ڪم ٿيڻ جي معنيٰ نڪري ٿي. لکڻ، پڙهڻ، هڻڻ، ٿيڻ ۽ ٻيا اهڙا لفظ، جن جي پڇاڙيءَ ۾ آڻ يا لڻ جو آچار آهي، تن کي چئبو آهي مصدر.

(*) انگريزيءَ ۽ هاڻوڪي سنسڪرت ۾ ٻين ڏيهي ٻولين ۾ رکو فعل متعديءَ جون معروف ۽ مجهول صورتون ٽين ٿيون. فقط سنڌي ٻولي ئي آهي، جنهن ۾ لازمي فعل به اهي ٻئي صورتون وٺن ٿا. اهو نمونو بالڪل قديم سنسڪرت مان ورتل آهي.

۱۱۷. فعل جي اها سادي صورت، جا ڪو ڪم يا حالت ڏيکاري، تنهن کي چئبو آهي ”مصدر“.

۱۱۸. ”مصدر“ معنيٰ جنهن مان ٻيا لفظ صادر ٿين ٿا يا ٺهين ٿا. مطلب ته مصدر، معنيٰ ڌاتو يا بنياد. عربي ۽ فارسي ٻولين جا لفظ، مصدر مان ٺهن ٿا، تنهنڪري ان تي اهو نالو رکيو اٿن. سنڌي ٻوليءَ ۾ فعلن جو بنياد مصدر نه آهي، تنهنڪري مصدر کي ڌاتو يا بنياد ڪري ليکڻ غلط آهي.

”ڌاتو يا ٻڌيان“

۱۱۹. ”ليکڻ“ لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ ”آڻ“ جو آچار آهي. ”ڪاڻڻ“ لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ ”اڻ“ جو آچار آهي. مصدر جي پڇاڙيءَ مان ”آڻ“ يا ”اڻ“ جو آچار ڪڍي ڇڏبو ته باقي جيڪو ٻڌندو ڌاتو يا بنياد.

۱۲۰. ڪٽ، ڪٽڻ، ڪٽڻ. هتي ڌاتو ”ڪٽ“ جي ٻڌيان ”آڻ“ پڇاڙي گڏي چئون ٿا ”ڪٽڻ“. سنسڪرت ۾ ڌاتوءَ مان اسمن جوڙڻ لاءِ هڪڙي وات اها آهي.

”ڪري ڪير ڪٽڻ، آڳي جي اسرار جو“.

”هتي ”ڪٽڻ“ اسم آهي،

ڌاتوءَ مان جڙيل اسم ”ڪٽڻ“ جو آچار ڦيرائي ”ڪٽڻ“ ڪجي ٿو ۽ اهو سنڌيءَ ۾ مصدر سڏجي ٿو. مطلب ته مصدر اصل اسم آهي، تنهنڪري ان کي عام طرح ”اسم مصدر“ سڏبو آهي.

(۱) پڙهڻ چڱو آهي. ”پڙهڻ“ اسم.

(۲) مان ترڻ سکيس. ”ترڻ“ اسم.

اهڙيءَ طرح، سنڌيءَ ۾ مصدر، عام طرح اسم ٿي ڪم اچن ٿا.

۱۲۱. مٿي جيڪي چيو ويو آهي، تنهن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته فعل جي ڌاتوءَ

جي ٻڌيان ”آڻ“ يا ”اڻ“ پڇاڙي گڏڻ سان مصدر ٺهي ٿو. مثلاً:

هائ=هل+آڻ. ڌاتو ”هل“، جنهن مان هلت، هلڻي، هلائڻ، هلندو، هليو ۽

هيل لفظ ٺهيا آهن.

ڪاڻڻ=ڪا+اڻ. ڌاتو ”ڪا“ جنهن مان ڪارائڻ، ڪاڻيندو ۽ ڪاڻي (پيڻي)

لفظ ٺهيا آهن.

مطلب ته مصدر، خود ڌاتوءَ مان ٺهيل آهي.

(الف) مارڻ-مارجڻ. گهٽڻ-گهٽجڻ. پورڻ-پورجڻ.

اهڙيءَ طرح، مجهول فعلن جوڙڻ لاءِ ”جـ“ جو آچار بالائي وجهجي ٿو يعني ”جـ“ پڇاڙي گڏجي ٿي.

”ماریاڻ“ معروف.

”آڻ ماریاڻ ٿو.“

”مارجان“ مجهول.

”آڻ مارجان ٿو.“

”جـ“ پڇاڙي، سڀڪنهن فعل جي پٺيان نه گڏبي آهي، جيئن هيٺ ڏيکارجي ٿو. ۱۲۲. سنڌيءَ ۾ ڪيترا فعل آهن جي مجهول صورت وارا آهن ۽ انهن ساڳين فعلن جي ڌاتن مان معروف صورت وارا فعل اسان وٽ موجود آهن. اهي مجهول فعل اڪثر لازمي آهن ۽ معروف فعل اڪثر متعدي آهن، تنهنڪري هيٺ انهن کي لازمي ۽ متعدي ڪري ڄاڻائجي ٿو.

متعدي	لازمي	متعدي	لازمي	متعدي	لازمي
آڪيل	آڪڻ	آڏائڻ	آڏامڻ	آجهامڻ	آجهامڻ
ڦوڙڻ	ڦڙڻ	ڦاڙڻ	ڦائڻ	ٻڌڻ	ٻجهڻ
ڌوڻ	ڌوڻ	ڇڻ	ڇمڻ	جوڙڻ	جڙڻ
ڊاهڻ	ڊهڻ	ڏهڻ	ڏيڻ	ڏولڻ	ڏلڻ
گهڻ	گهڻ	کوڙڻ	کڙڻ	کائڻ	کامڻ
موڙڻ	مڙڻ	لهڻ	لهڻ	لاهڻ	لهڻ

”باهم آجهامي ويئي“ نه چئبو، پر چئبو ته ”باهم آجهامي ويئي“. ”مون کان لغڙ ٿيو آڏامي“ نه چئبو، پر چئبو ته ”مون کان لغڙ ٿيو آڏامي“. ”مون کان ڪتاب ٺاهڻ ٿيو ليڃي“ نه چئبو، پر چئبو ته ”مون کان ڪتاب ٺاهڻ ٿيو ليڃي“. هاڻ ياد ڪريو ته مٿي جن فعلن کي لازمي سڏيو اٿئون، تن ۾ مجهول صورت جي نشاني ”جـ“ گڏڻ غلط ڳالهه آهي. اهي اڳيئي مجهول صورت وارا فعل آهن، تنهنڪري ”جـ“ گڏي انهن کي ٻيو ڀيرو مجهول ڪرڻ بيهودي ڳالهه آهي.

اشارو: ڪي ”ليڃڻ“ وغيره لفظ ڪم آڻين ٿا، تنهنڪري پاڙهيونڙن جو هن غلطيءَ ڏي ڌيان ڇڪائجي ٿو.

(آهر)

۱۲۳. آڙي، آٽ، هيڏانهن اچ. پاڻي پيار. هاڻ ساٺ ڪر. ”آٽ“، ”اچ“، ”پيار“ ۽ ”ڪر“ لفظ، فعل آهن. اهڙا فعل اڪثر حڪم ڏيڻ مهل ڪم آڻبا آهن. تنهنڪري انهن کي ”آهر“ چئجي ٿو. آهر، معنيٰ حڪم.

ڏٺي! اسان تي ٻاجه ڪر. ساڻين! مون تي ٿورو لاء. اهڙيءَ طرح، منت يا نيزاريءَ ڪرڻ مهل به ڪر، لاء ۽ ٻيا اهڙا ”آهر“ ڪم آڻجن ٿا.

(اھر ڏياري)

۱۲۴. ڪڇ، ڪاڻج، ڪالھاء، ڪالھائج. اھي سڀ اسر آھن. انھن ٻن قسمن جي لفظن جي وچ ۾ ڪھڙو تفاوت آھي؟ نموني لاءِ ”ڪر“ ۽ ”ڪڇ“ جي وچ ۾ تفاوت ڄاڻائجي ٿو. جيڪڏھن ڪنھن کي چئبو ”ڪر“، تہ اھو ڄڻ تہ حڪم ڪيوسين. جيڪڏھن ڪنھن کي چئبو ”ڪڇ“ تہ اھو وڌيڪ شان ڀريو ڪالھائن آھي، تنھنڪري ان جي ھيءُ معنيٰ آھي تہ ”مھرباني يا ڀلائي ڪري ڪڇ“. پر اھا معنيٰ سڀڪنھن ھنڌ نہ وٺي. مثلاً: ٻيءَ جيڪڏھن پنھنجي ٻٽ کي چوندو تہ ”ھي ڪم ڪڇ“، تہ ان جي اھا معنيٰ نہ وٺي تہ مھرباني ڪري ڪڇ. پر ان جي معنيٰ ٿيندي تہ يادگيري ڪري ڪڇ. اھڙيءَ طرح، ”ڪڇ“ لفظ مان يادگيري يا آئيندي جي تاڪيد جي معنيٰ نڪري ٿي ۽ ساڳئي وقت، چوندڙ جي دل جي تمنا يا خواهش ظاھر ٿئي ٿي. ”ڪڇ“ ۽ ٻين اھڙن لفظن مان تمنا جي معنيٰ تہ گھڻو ڪري سڀڪنھن حالت ۾ ظاھر ٿئي ٿي، تنھنڪري اھڙن لفظن کي اسر تمنا سڏي سگھجي ٿو. پر اھو اصل عزت يا نياز جو ڪالھاء آھي، تنھنڪري ”ڪڇ“ ۽ ٻين اھڙن لفظن کي انگريزيءَ ۾ ”Precative“ يعني ”امر نيازي“ سڏجي ٿو. مطلب تہ ”ڪر“ اسر (Imperative) آھي ۽ ”ڪڇ“ اسر نيازي (Precative) آھي.*

(اھر ڏفي)

۱۲۵. ھيءُ ڪم نہ ڪر. ھي ڪم نہ ڪڇ. ڪر ۽ ڪڇ لفظ اسر آھن. انھن جي اڳيان ”نہ“ وجھڻ ڪري ناڪار جي معنيٰ نڪري ٿي. اھڙيءَ طرح، ڪنھن اسر جي اڳيان، ڪو ناڪار جو لفظ وجھبو تہ ”اسر نہي“ يا ”نفي“ سڏبو.

”اھر جوڙڻ جون واڻون“

۱۲۶. اچڻ مان اسر واحد، آڇ. ”آ“ پڇاڙي.
مارڻ مان اسر واحد، مار. ”ا“ پڇاڙي.
سڀڪنھن اسر واحد جي پڇاڙيءَ ۾ ”آ“ يا ”ا“ جو آچار آھي، اھو ڪڍبو تہ باقي فعل جو ڌاتو بچندو. ڌاتوءَ جي پٺيان ”آ“ يا ”ا“ گڏڻ سان اسر واحد جڙي ٿو.

* ڪي چون تہ ”ڪر“ معنيٰ ھيئر ڪر (اسر حال) ۽ ”ڪڇ“ معنيٰ ٻوڙ ڪڇ. (اسر استقبال) اھا وقت جي ڳالھ. خيال ۾ رکي، ھن طرح سمجھائي ڏيڻ غلط آھي. مثلاً:

اسان جي سدا رب! وطن کي بچائج!

ھتي ائين چون ٿي ٻوڙوني ٿيندي تہ ”بچاء“ معنيٰ ھيئر بچاء ۽ ”بچائج“ معنيٰ ٻوڙ بچائج (ھيئر نہ).

اشارو: ڏيڻ، ڏي. نٿي، نٿي. بيقاعدي ٺهيل آهر آهن.
(الف) اڇ، جمع اڇو. مار، جمع ماريو. ”او“ پڇاڙي. امر واحد جي جمع جوڙڻ لاءِ ”او“ پڇاڙي ڪم اچي ٿي.

اشارو: ڳالهائڻ + او = ڳالهايو. ”ء“ + ”او“ = ”يو“.
(ب) لهڻ، لهج. شعر ۾ ”لهيج“ ۽ ”لهيجا“ به چئبو. (ڌاتو ”له“). ڌاتوءَ جي پٺيان لڄ (ايڇ، ايڇا) پڇاڙي * گذڻ سان ”امر نيازي“ يا ”امر تمنا“ ٺهي ٿو. لهج، جمع لهجو. هتي به جمع ۾ ساڳئي ”او“ پڇاڙي ڪم اچي ٿي.
(پ) امر جي اڳيان نم، ڪين يا ٻئي انڪاري لفظ آڻڻ سان ”امر نفی“ چڙي ٿو.

باب ٻارهون- ”اسم مشتق يا ڪردنت“

۱۲۷. هو اڄ ايندو ۽ سڀان ويندو. ايندو ۽ ويندو فعل. ايندو سڀڪو ڏسي، ويندو ڪوئي نه ڏسي. ايندو ۽ ويندو اسم. ايندڙ وقت جي ڳالهه ڪر. ”ايندڙ“ صفت. مطلب ته هن قسم جا لفظ، جي فعلن مان ٺهيل آهن، ۽ فعل توڙي اسم يا صفت ٿي ڪم اچن ٿا، تن کي چئبو آهي اسم مشتق. شق، معنيٰ چيڻ. اسم مشتق اهي لفظ آهن، جي فعلن جي ڌاتوءَ يا بنياد مان چيرجي نڪرن ٿا يا جڙن ٿا. سنسڪرت ۾ انهن کي ”ڪردنت“ ۽ انگريزيءَ ۾ ”پارٽيسپل“ چئبو آهي.

اشارو: اسم مشتق (ڪردنت)، ڳالهائڻ جي لفظن ۾ شمار ٿيل نه آهن، ڇو ته جڏهن اهي فعل ٿي ڪم اچن ٿا تڏهن فعل، ۽ جڏهن اسم يا صفت ٿي ڪم اچن ٿا، تڏهن اسم يا صفت ايڪجن.

”اسم حاله“

۱۲۸. هو باغ گهمندو گهر موٽيو. هن جي معنيٰ ته باغ گهمڻ جو ڪم ڪندو، ٻئي ڪم (موٽڻ) کي لڳو. هتي ”گهمندو“ اسم حاله آهي.
آءٌ سڀاڻي تو وٽان ٿيندو ويندس، هتي ”ٿيندو“ اسم حاله آهي، جو ڏيکاري ٿو ته هڪڙي ڪم هلندي يا جاري رهندي، ٻيو ڪم ٿيندو.
جيڪي لفظ، فعلن جي ڌاتن مان ٺهيل آهن ۽ اسم سان لاڳو ٿي ڏيکارين ٿا ته اهو ماڻهو وغيره ڪو ڪم ڪندي ٻئي ڪم کي لڳو، تن کي ”اسم حاله“ چون ٿا.

* اصل پراڪرت ٻوليءَ ۾ ”اڃا“ پڇاڙي آهي، جا هندستانيءَ ۾ به ڪم اچي ٿي. مثلاً: ڏيئو، ليئو امر Imperative ۽ ڏيڃئو، ليڃئو امر ليمازي Precative آهن. هندستانيءَ ۾ ”ج“ مٿي ”يه“ يا ”ء“ به ڪندا آهن. مثلاً: آئيس، تشریف لائيس. هي يا عزت جو ڳالهائڻ آهي.

”اسم حاليم“ ڪنهن جاري رهندڙ ڪم جي معنيٰ ڏيکاري ٿو.
 ۱۲۹. گهمندو = گهم + آندو. ماريندو = مار + آندو. مطلب ته فعل جي ڌاتوءَ پٺيان ”آندو“ يا ”آندو“ پڇاڙي گڏڻ سان ”اسم حاليم“ ٺهي ٿو.
 گهمندي گهمندي اتي ويس. لنگهندي ڏٺو مانس. اهڙيءَ طرح، پڇاڙيءَ ۾ ”او“ بدران ”ا“ به ڪم ايندو آهي.
 اشارو: اڃان مان ايندو، وڃڻ مان ويندو ۽ ڪرڻ مان ڪندو. اهڙيءَ طرح، ڪي لفظ بيتاعدي ٺهيل آهن.

”مجهول فعان جو اسم حاليم“

۱۳۰. ”پينگهي ۾ لڏبو آهي“. مٿي چيو ويو آهي ته ”لڏبو آهي“ اڪر ترڪ فعل آهي ۽ اهو فعل مجهول صورت وارو آهي. ”لڏڻ“ مان اسم حاليم معروف آهي ”لڏندو“ ۽ اسم حاليم مجهول آهي ”لڏبو“.

(الف) پينگهي ۾ لڏبو. (ايندڙ وقت ۾)
 اسم حاليم، جڏهن هيءَ مجهول صورت وٺي ٿو، تڏهن ان مان ايندڙ وقت جي معنيٰ نڪري ٿي.

۱۳۱. لڏبو = لڏ + آيو. ڏسبو = ڏس + آيو.
 ڌاتوءَ جي پٺيان ”آيو“ گڏڻ سان اسم حاليم مجهول ٺهي ٿو.

(۲) ”اسم مفعول“

۱۳۲. مون ڊاڪ ڪٽيو. ڪٽيو-فعل
 ڪٽيو تنهنجو گهوريو. ڪٽيو-اسم
 ڪٽيل ڊاڪ ڪير موٽائي ڏيندو. ڪٽيل-صفت
 پهرئين مثال ۾ ”ڪٽيو“ لفظ ڄاڻائي ٿو ته ڊاڪ ڪٽڻ جو ڪم پورو ٿي چڪو. اهو ساڳيو ”ڪٽيو“ لفظ، جنهن جو ”ڪٽڻ“ مصدر آهي، سو اسم توڙي صفت ٿي ڪم اچي ٿو. هن قسم جي ’ڪردنت‘ کي چئبو آهي ”اسم مفعول“.
 ۱۳۳. اهو ڪردنت، جو ڄاڻائي ته فعل وارو ڪم پورو ٿي چڪو، تنهن کي ”اسم مفعول“ چئبو آهي.

۱۳۴	مصدر	اسم مفعول	مصدر	اسم مفعول
هائڻ	هليو = هل + يو	مارڻ	مار يو = مار + يو	
لڪڻ	لڪو = لڪ + او	ڦاٽڻ	ڦاٽو = ڦاٽ + او	

سنڌي وياڪرڻ

ڌاتوءَ جي پٺيان ”او“، ”يو“ يا ”ايو“ گڏڻ سان اسم مفعول ٺهي ٿو. ڦاٽڻ مان ڦاٽو يا ڦاٽل ۽ لڪڻ مان لڪيو يا لڪيل. اهڙيءَ طرح، ڌاتوءَ جي پٺيان ”آل“ يا ”يل“ پڇاڙيءَ گڏڻ سان به اسم مفعول ٺهي ٿو. لڪيل خط. کليل خط. پٽيل دروازو. اهڙيءَ طرح اهي لفظ صفت ٿي ڪم اچن ٿا.

(الف) منهنجو سڱ سر تيون! ڀلي ڪيچ ٿيڙو،
 پياري پنهل مان منهنجو پيچ پيڙو.
 ”ٿيو“ بدران ”ٿيڙو“ ۽ ”پيو“ بدران ”پيڙو“. اهڙيءَ طرح، شعر ۾ اسم مفعول جي پٺيان ”ڙو“ پڇاڙي گڏي آهي.
 (ب) ڏس، ڏل، ڏٺو. ڏسڻ ڦاٽل ڦاٽو. لٺڻ، لٺل يا لٽو. اهڙيءَ طرح ڪيترا اسم مفعول، بيقاعدي ٺهيل آهن، تنهنڪري اهي ”بيقاعدي فعل“ سڏجن ٿا. لڪڻ مان لڪيل يا لڪيو ۽ ڪاٺ مان کليل يا کليو باقاعدي ٺهيل آهن، تنهنڪري اهي باقاعدي فعل“ سڏجن ٿا.

(۳) ”اسم استفعال“

۰۱۳۵. (۱) رام ڪراچيءَ ويٺو آهي.
 (۲) رام کي ڪراچيءَ ويٺو آهي.
 هنن ٻنهي جملن مان ساڳيو مطلب نڪري ٿو، پر حقيقت ۾ انهن منجهه گهڻو تفاوت آهي. پهرئين جملي ۾ ”ويٺو“ معنيٰ وڃڻ وارو. هتي ”ويٺو“ لفظ، صفت آهي ۽ اسم ”رام“ سان لاڳو ٿئي ٿو. اسين سکيا آهيون ته صفت، جنهن اسم سان لاڳو ٿئي ٿي، تنهن پٽاندڙ عدد ۽ جنس ۾ مٽجي ٿي. هتي به ائين آهي.
 رام ڪراچيءَ ويٺو آهي.   رام ڪراچيءَ ويٺو آهي.
 رامي ڪراچيءَ ويٺي آهي.   راميون ڪراچيءَ ويٺيون آهن.
 ٻي ڳالهه ته پهرئين جملي ۾ ”رام“ فاعل آهي ۽ ان جي حالت، فاعلي آهي. ٻئي جملي ۾ ”رام“ پٺيان ”کي“ حرف جر آيو آهي، تنهنڪري ”رام“ جي حالت، جري آهي. رام کي جيڪو ڪم ڪرڻو آهي، سو آهي ”ويٺو“ يعني وڃڻ جو ڪم. ٻئي جملي ۾ ”ويٺو“ اسم آهي ۽ فعل ”آهي“ جو فاعل ”ويٺو“ آهي (نه ”رام“). مطلب ته پهرئين جملي ۾ ويٺو، صفت آهي ۽ ٻئي ۾، اسم آهي. پهرئين جملي ۾ فاعل ”رام“ آهي ۽ ٻئي جملي ۾ فاعل ”ويٺو“ آهي. اهو آهي ٻنهي جملن جي وچ ۾ تفاوت.

(الف) رام ڪراچيءَ ويٺو آهي. (ايندڙ وقت ۾).

”ويٺو“ لفظ، فعل جي ذاتوءَ ”وڃ“ مان ٺهيو آهي ۽ ايندڙ وقت جي معنيٰ ڏيکاري ٿو.

اهڙا لفظ، جي فعلن جي ذاتن مان ٺهيل هجن ۽ صفت توڙي اسم ٿي ڪم اچن ۽ ڏيکارين ته ڪم ايندڙ وقت ۾ ٿيڻو آهي، تن کي ”اسم استقبال“ چئجي ٿو.

۰۱۳۶ صدر	اهڙ واحد	اسم استقبال
بيٺڻ	ٻي	بيٺو = پي + آڻو
ڪاٺڻ	ڪاٺ	ڪاٺو = ڪا + آڻو

مطلب ته ذاتوءَ جي پٺيان ”آڻو“ يا ”آڻو“ پڇاڙي گڏڻ سان اسم استقبال ٺهي ٿو.

(۴) ماضي معطوفي

۰۱۳۷ استاد شاگرد کي پاڙهيو.

استاد پنهنجي گهر ويو.

هيءَ ٻيئي ڳالههون گڏي چئبو ته ”استاد شاگرد کي پاڙهي، پنهنجي گهر ويو.“ هتي رڳو ”پاڙهيو“ لفظ جو آچار ڦيرائي ”پاڙهي“ ڪيو اٿئون، ته ٻن جملن مان هڪ يڪو جملو ٺهيو آهي ۽ ساڳئي وقت، ”پاڙهي“ لفظ ڏيکاري ٿو، ته استاد پاڙهن جو ڪم پورو ڪري، پوءِ ٻئي ڪم کي (گهر وڃڻ جي ڪم کي) لڳو. هتي ”پاڙهي“ لفظ، ماضي معطوفي آهي. عربيءَ ۾ ’عطف‘ معنيٰ ڳنڍڻ يا ميلاپ. ’ماضي معطوفي‘ معنيٰ ماضي ميلابي يا ڳنڍيندڙ ماضي، جو ڳنڍيل ڪم جي معنيٰ ڏيکاري ٿو.

اهو ڪردنت، جو ٻن جملن کي ڳنڍي، هڪ ڪري ٿو ۽ فاعل سان لاڳو ٿي، ڏيکاري ٿو ته فاعل هڪ ڪم پورو ڪري، پوءِ ٻئي ڪم کي لڳو (لڳي ٿو)، تنهن کي ”ماضي معطوفي“ چئبو آهي.

۰۱۳۸ ڪٺا اچي، ڪپڙا ٺڪي، چٽ ڪري، وڃن ٿا.

ڪٺا اچيو، ڪپڙا ٺڪيو، چٽ ڪيو، وڃن ٿا.

اچي، ٺڪي ۽ ڪري، ماضي معطوفي آهن.

اچيو، ٺڪيو ۽ ڪيو به، ماضي معطوفي آهن.

”ڪرڻ“ مان ”ڪيو“ لفظ بيتاعدي ٺهيو آهي، باقي ٻيا باقاعدي ٺهيل آهن،

جيئن هيٺ ڏيکارجي ٿو:

ٺڪي = ٺڪ + اي

اچي = اچ + اي

ٺڪيو = ٺڪ + ايو

اچيو = اچ + يو

مطلب ته، ذاتوءَ جي پٺيان اي - اي يا يو - ايو پڇاڙين گڏڻ سان ”ماضي معطوفي“

ٺهي ٿي

ڪٿا اچي ڪري، ڪپڙا ٺڪي وڃن ٿا. اهڙيءَ طرح، ماضي معطوفيءَ جي پٺيان ”ڪري“ لفظ گڏڻ جو به رواج آهي. ”ٺڪيو“ بدران ”ٺڪيئون“ به چوندا آهن.

ڪردنتن بابت مشق جا سوال

۰۱۳۹. هيٺين مثالن مان اسم مشتق (ڪردنت) چونڊيو ۽ ٻڌايو ته هر هڪ ڪهڙي قسم جو ڪردنت آهي.

- (۱) هن کي اصل پڙهڻو ڪونهي.
- (۲) جو نه پڙهندو، سو ڏڪا کائيندو.
- (۳) اسان کي جيڪي چوڻو هو، سو چيوسين.
- (۴) آڱ هن جون ڪيتريون ڳالهائون ڳڻي ڪيتريون ڳڻيان؟
- (۵) هيتري چوڻ کان پوءِ به هو وڃيو خراب ڪم ڪري.

(۵) ”اسم فاعل“

۰۱۴۰. ڀڄندڙن جي اڳ ۾، لڪندڙن جي پٺ ۾. (بهاڪو) هتي ”ڀڄندڙن“ ۽ ”لڪندڙ“ لفظ، اسم آهن. اهي ”ڀڄڻ“ ۽ ”لڪڻ“ فاعلن مان ٺهيا آهن ۽ ”فاعل“ يعني ڪم ڪندڙ جي معنيٰ ڏيکارين ٿا، تنهنڪري، اسم فاعل سڏجن ٿا، مطلب ته، ”اسم فاعل“ ڪم ڪندڙن کي چون ٿا.

۰۱۴۱. ڪرندڙ تارا، ڪڏهن ڪڏهن زمين تان لپندا آهن. هتي ”ڪرندڙ“ لفظ، صفت آهي.

ڪراچيءَ جي وڻندڙ هوا مون کي وسڻ جي نه آهي. هتي ”وڻندڙ“، صفت آهي. اهڙيءَ طرح، اهي لفظ، صفت به ٿي ڪم اچن ٿا.

۰۱۴۲. هيٺين مثالن مان اسم فاعل چونڊيو ۽ ٻڌايو ته ڪهڙا اسم ۽ ڪهڙا صفت ٿي ڪم آيا آهن:

- (۱) ميهار، درياھ جي پار رهندڙ آھو.
- (۲) سهڻي، وهندڙ درياھ تري، پار ويندي هئي.
- (۳) سهڻي ٻڏي، ته واڳهو ۽ ٻيا ڦاڙيندڙ جانور اچي لڳس.
- (۴) هن ٻڏندڙ جي مدد ڪرڻ وارو ڪو ڪونه هو.
- (۵) هن جو احوال، دل کي گهاٽيندڙ آهي.
- (۶) شاعرن، سهڻيءَ بابت، نهايت وڻندڙ بيت چيا آهن.

”اسم فاعل جوڙڻ جون واٽون“

۰۱۴۳. لکڻ مان اسم حاله ”لڪندو“، پر اسم فاعل ”لڪندڙ“. مطلب ته، اسم فاعل جي صورت گهڻي قدر اسم حاله جهڙي آهي، تنهنڪري هيءَ آهي ته ذاتيءَ جي

پٺيان ”آندو“، ”اندو“ پڇاڙيءَ ڪڍڻ سان اسمِ حاله ٺهي ٿو ۽ اسمِ فاعل جوڙڻ لاءِ ”دڙ“ پڇاڙي ڪم اچي ٿي. هن قسم جا اسمِ فاعل، ذاتوءَ مان ٺهيل آهن.

(الف) هلڻ هار يا هلڻ وارو، معنيٰ وڃڻ وارو. آهائڻهار، معنيٰ آهائڻ وارو يا آهائيندڙ.

اهڙيءَ طرح، مصدر جي پٺيان ”هار“ يا ”وارو“ لفظ ڪڍڻ سان به ”اسمِ فاعل“ ٺهن ٿا.

اشارو: ڪرتار، داتار، درٻار، نگهين، خزانچي، سوداگر، جادوگر ۽ پيلوان، ”اسمِ فاعل“ آهن پر سنڌيءَ ۾ عام طرح انهن کي اسمِ سڏبو آهي.

باب تيرهون - ”زمان“

۱۴۴. آڱ خط لکان ٿو.   هلندڙ وقت ۾.
مون خط لکيو.   گذريل وقت ۾.
هو خط لکندو.   ايندڙ وقت ۾.

لکان، لکيو ۽ لکندو، انهن ٽنهي جو مصدر آهي ”لکڻ“ ۽ اهي ٽن جدا جدا وقتن جي معنيٰ ڏيکارين ٿا.

(۱) آڱ آهيان. (۲) آڱ هوس. (۳) آڱ هوندس.

”آهيان“، ”هوس“، ۽ ”هوندس“. انهن ٽنهي جو مصدر آهي ”هئڻ“، ۽ اهي ٽن جدا جدا وقتن جي معنيٰ ڏيکارين ٿا. اهڙيءَ طرح، سڀڪنهن فعل مان، ٽئين ٽن وقتن جي معنيٰ ظاهر ٿي سگهي ٿي.

”وقت“ لاءِ، گرامر ۾ ٽهرايل لفظ آهي ”زمان“. زمان، معنيٰ وقت. انهن ٽن مکيه زمانن جا هيٺيان نالا آهن:

- (۱) زمان حال، يعني هلندڙ وقت. مثال: لکان ٿو، پڙهان ٿو.
- (۲) زمان ماضي، يعني گذريل وقت. مثال: لکيو، پڙهيو.
- (۳) زمان مستقبل، يعني ايندڙ وقت. مثال: لکندو، پڙهندو.

۱۴۵- آڱ لکندس. هتي ”لکندس“ لفظ، ۾ ڳالهينون ڄاڻائي ٿو:

- (۱) وقت، ته لکڻ جو ڪم ايندڙ وقت ۾ ٿيندو.
- (۲) ڪم جي حالت، ته لکڻ جو ڪم شروع ٿي ڪونه ٿيو آهي، پر اڃا هن کان پوءِ ٿيندو. اهڙيءَ طرح، هر هڪ زمان ۾ ڳالهينون ڄاڻائي ٿو:

- (۱) ڪم جو وقت، ته حال آهي، يا ماضي آهي يا مستقبل آهي.
- (۲) ڪم جي حالت، ته ڪو ڪم ٿي ٿو يا ٿيو، يا اڃا هن کان پوءِ ٿيڻو آهي.

۱۴۶- هيٺين جمان جي فعلن جا زمان ٻڌايو:

- (۱) هٿن، مائٽن جو چيو مڃيو.
- (۲) جيڪو بهي ادب ڏيندو، سو انسان نه ليڪبو.
- (۳) وڏن کي عزت ڏيڻ، سو پاڻ کي عزت ڏيڻ آهي.
- (۴) مائٽن کي عزت ڏي، ته توکي عزت ملي.
- (۵) جن مائٽن جي دعا ڪئي، سي بختاور چٽيا.
- (۶) ڏئي ڪندو ته سدائين مائٽن جي چوڻ تي هلندس!

”زمان مضارع“

۱۴۷- دل ٿي چويم ته ڪراچيءَ وڃان!

”وڃان“، معنيٰ هينئر يا پوءِ وڃان. (ايندڙ وقت ۾).

اڙيءَ طرح پنهنجيءَ دل جي ڪنهن خواهش ظاهر ڪرڻ لاءِ وڃان، هلاڻ ۽ ٻيا اهڙا لفظ ڪم آڻيا ته انهن مان هلندڙ توڙي ايندڙ وقت جي معنيٰ نڪرندي جنهن زمان مان، هلندڙ توڙي ايندڙ وقت جي معنيٰ نڪري، تنهن کي ”زمان مضارع“ چئبو آهي.

”مضارع“ معنيٰ، ٻن جو پاڻ ۾ شريڪ يا ڀائيواري ٿيڻ. هيءَ زمان، حال توڙي مستقبل جي معنيٰ ظاهر ڪرڻ ۾ شريڪ ٿئي ٿو يعني ٻنهي زمانن جي منجهانئس معنيٰ نڪري ٿي، تنهنڪري مٿس اهو نالو رکيو اٿن.

۱۴۸- (۱) نانءُ چڙهيو واپاري ڪٿيو ڪاٺي، نانءُ چڙهيو چور ڦاهيءَ چڙهي (پهاڪو). هتي ”ڪاٺي“ معنيٰ ڪاٺي ٿو ۽ ”چڙهي“ معنيٰ، ”چڙهي ٿو (زمان حال). (۲) موري سينگاري اصل عاشقن کي. (شاه)

هتي ”سينگاري“ معنيٰ ”سينگاري ٿي“ (زمان حال). پهاڪن ۾ شعر ۾، زمان مضارع، پوريءَ پوريءَ ريت رڳو زمان حال جي معنيٰ ڏيکاري ٿو.

(۳) ڪو چوي ته رات مينهن پيو ۽ ڪو چوي ته ڪونه پيو. هتي ”چوي“ معنيٰ ”چوي ٿو“ (زمان حال).

اڙيءَ طرح، بعضي رواجي ڳالهه ٻولهي ۾ به مضارع، رڳو زمان حال جي معنيٰ ظاهر ڪري ٿو، تنهنڪري چئبو ته هيءَ زمان، ”زمان حال“ جو هڪ قسم آهي.

”زمان مضارع جو گردان يا ڦيرو“

جمع

واحد

۰۱۴۹

اسين هليون (هل + آون)

آءُ هلان (هل + آن)

توئين هلو (هل + او)

تون هلين (هل + اين)

آهي هلي (هل + آي)

هو هلي (هل + اي)

مطاب ۾، فعل جي ڌاتوءَ پٺيان، مٿين پڇاڙين (آن، اون وغيره) گڏڻ سان، زمان مضارع ٺهي ٿو.

”زمان حال ۽ ان جا قسم“

(۱) آءُ لکان ٿو. (۲) آءُ لکان پيو. (۳) آءُ لکندو آهيان. (۴) آءُ لکندو هوس.

هنن چئنئي فعلن مان هلندڙ وقت ۾، لکڻ جي ڪم ٿيڻ جي معنيٰ نڪري ٿي، پر هر هڪ فعل، هلندڙ وقت جو جدا جدا قسم ڏيکاري ٿو، تنهنڪري هر هڪ قسم تي ڌار ڌار نالو رکيل آهي:

(۱) آءُ لکان ٿو، هن جي معنيٰ ته لکڻ جو ڪم شروع ٿيو آهي يا هيئن شروع ٿيڻو آهي. هيءُ ”زمان حال“ سڏجي ٿو.

”زمان حال“، اهو آهي جو هلندڙ وقت ۾ ڪنهن ڪم ٿيڻ جي معنيٰ ڏيکاري ٿو.

(۲) جيڪڏهن ”آءُ لکان ٿو“ جي بدران چئبو ”آءُ لکان پيو“ ته ان جي معنيٰ ٿيندي ته لکڻ جو ڪم ڪيتري وقت کان جاري آهي ۽ هيئن به هلي پيو. هن کي ”زمان حال استمراري“ چئبو آهي. استمراري، معنيٰ جاري.

هيءُ زمان، ڏيکاري ٿو ته شروع ٿيل ڪم اڃا هلندو اچي يعني جنهن وقت جي ڳالهه ڪجي ٿي تنهن وقت به جاري يا چالو آهي.

(۳) آءُ لکندو آهيان. هن جي معنيٰ ته نم رڳو هيئن، پر اڳي به هميشه لکندو آهيان. هن کي ”زمان حال ماضي“ چئبو آهي. ماضي، معنيٰ دائمي يا هميشه هن زمان تي اهو نالو هن ڪري رکيو اٿن، جو هن مان ڪنهن ڪم جي دائمي يا هميشه ٿيڻ جي معنيٰ نڪري ٿي.

هيءُ زمان، گذريل ۽ هلندڙ وقت گڏي ڏيکاري ٿو ۽ ائين ڄاڻائي ٿو ته ڪو ڪم گذريل وقت کان چالو آهي ۽ اڃا پيو ٿئي يا هميشه ٿيندو آهي.

(۱) اٺ جو ٻچ ننڍو ٿئي ٿو. ”ٿئي ٿو“ زمان حال.

(۲) اٺ جو ٻچ ننڍو ٿيندو آهي. ”ٿيندو آهي“ زمان حال ماضي.

اهڙيءَ طرح، حقيقتن ڄاڻائڻ مهل، ”زمان حال“ جي بدران ”زمان حال ماضي“ عام طرح ڪم آڻيو آهي.

(۴) آءُ لکندو هوندس، آءُ لکندو هئان (هجان). هتي هڪ سان نه، پر شڪي ڳالهه ڪجي ٿي، تنهنڪري ”لکندو هوندس“، ”لکندو هئان“ ۽ ”لکندو هجان“ ”زمان حال مشڪي“ آهن. مشڪي، معنيٰ جنهن ۾ شڪ هجي.

هيءَ زمان، هلندڙ وقت جي ڪم بابت شڪ ڏيکاري ٿو يعني هن زمان ۾ ڀڪ سان چئي نه سگهيو آهي ته ڪم ٿئي ٿو يا نه.

۱۵۱. هيٺين جملن مان ”زمان حال“ چونڊيو ۽ ٻڌايو ته هر هڪ ڪهڙي قسم جو زمان حال آهي:

- (۱) ٿر ۾ ڪيترا غريب ماڻهو رهن ٿا.
- (۲) ڪي ڄاڻي وائي پنهنجن ٻارن کي بڪون ڪيائين ٿا.
- (۳) ٻار بڪن ڪيڻ تي هرن ٿا، تنهنڪري ڏڪار ۾ ڪو وقت بهڪ مهيا سگهندا آهن.

(۴) ننڍا ٻار، ٻه ٻه ڏينهن نه کائڻ، سا ڏاڍي ڏک جهڙي ڳالهه آهي.

(۵) آءٌ چوان ته ٿر ۾ شل ڏڪار اصل نه پوي!

”زمان ماضي ۽ ان جا قسم“ ۱۵۲

(۱) مون لکيو.	(۲) مون لکيو پئي يا لکيو ٿي.
(۳) مان لکندو هوس.	(۴) مون لکيو آهي.
(۵) مون لکيو هو.	(۶) مان لکان ها.
(۷) مون لکيو هوندو.	

هنن ستن ئي فعلن مان، گذريل وقت ۾، لکڻ جي ڪم ٿيڻ جي معنيٰ نڪري ٿي، پر هر هڪ فعل، گذريل وقت جو جدا جدا قسم ڏيکاري ٿو، تنهنڪري هر هڪ قسم تي ڌار ڌار نالو رکيل آهي:

(۱) مون ”لکيو“. هتي فعل ”لکيو“ ڏيکاري ٿو ته لکڻ جو ڪم پورو ٿي چڪو. هن کي ”زمان ماضي مطلق“ چون ٿا. زمان ماضي مطلق، معنيٰ بنهه گذريل وقت. ”مطلق“، معنيٰ بنهه.

هيءَ زمان، آهو وقت ڏيکاري ٿو، جو بنهه گذري ويو هجي ۽ جنهن ۾ ڪو ڪم ٿي چڪو هجي.

(۲) مون لکيو پئي. فعل ”لکيو پئي“ ڏيکاري ٿو ته لکڻ جو ڪم گذريل وقت ۾ پورو ٿي نه چڪو هو، پر جاري هو. هن کي ”زمان ماضي استمراري“ چون ٿا. استمراري، معنيٰ چالو يا جاري.

هيءَ زمان، ڏيکاري ٿو ته گذريل وقت ۾ ڪو ڪم جاري هو يا هليو پئي.

اشارو (۱)؛ ”لکيو ٿي“ به زمان ماضي استمراري آهي. ”لکيو ٿي“ ۽ ”لکيو پئي“ ۾ هيءَ تفاوت آهي:

”لکيو ٿي“ ڏيکاري ٿو ته گذريل وقت ۾ لکڻ جو ڪم اڃا شروع ٿي ٿيو.
 ”لکيو پئي“ ڏيکاري ٿو ته گذريل وقت ۾ لکڻ جو ڪم شروع ٿيو هو ۽ هليو پئي.

انشارو (۲) : ڪلاب، خط لکي سگهيو ٿي. ”سگهي ٿي“ مان ڪم جي جاري رهڻ جي معنيٰ ڪانه ٿي نڪري، پر ”ٿي“ لفظ ڪم آيو آهي، تنهنڪري اهو به ”زمان ماضي استمراري“ جي دفعي ۾ لکيو آهي.

(۳) مان لکندو هوس يا پيو لکندو هوس، هن جي معنيٰ ته آڻ هميشه لکندو هوس. هن مان ڪنهن ڪم جي دائمي يا هميشه ٿيڻ جي معنيٰ نڪري ٿي، تنهنڪري انهيءَ فعل جو زمان چئبو ”زمان ماضي مداامي“.

هيءَ زمان، گذريل وقت جي عادت، رواج يا پيو ڪو ساندو يا وري وري ٿيندڙ ڪم ڏيکاريندو آهي.

اڳي جيڪو چوري ڪندو هو، تنهن جا هٿ وڌائيندا هئا. اهڙيءَ طرح، هن زمان ۾ فعل وارو ڪم، اڪثر گذريل وقت جي پئي ڪنهن ڪنهن ڪم سان لاڳاپي ڏيکارڻ لاءِ ڪم آڻيو آهي.

(۴) مون لکيو آهي. فعل ”لکيو آهي“، ڏيکاري ٿو ته لکڻ جو ڪم تازو يا ويجهڙائيءَ ۾ ٿيو آهي. هن کي زمان ”ماضي قريب“ چون ٿا. قريب معنيٰ ويجهو. هيءَ زمان، ويجهڙائيءَ ۾، ڪنهن ڪم جي پوري ٿي وڃڻ جي معنيٰ ڏيکاري ٿو.

(۵) مون خط لکيو هو. فعل ”لکيو هو“، ڏيکاري ٿو ته لکڻ جو ڪم، گهڻو وقت اڳي پورو ٿي ويو هو، تنهنڪري هن فعل جو زمان آهي ”زمان ماضي بعيد“. ”بعد“ معنيٰ پوءِ ۽ ”بعيد“ معنيٰ پوئتي يا پري.

زمان ماضي بعيد، اهو زمان آهي، جو ڏيکاري ٿو ته فعل وارو ڪم، گهڻو وقت اڳي يا گذريل وقت جي پئي ڪنهن ڪم کان اڳي ٿيو هو. مثلاً: هو آيو، تنهن کان اڳ مون نانگ ماريو هو.

(۶) مان لکان ها، جي تون مون کي لکڻ ڏين ها. هتي، گذريل وقت جي ڪالهم آهي، پر انهيءَ ۾ شرط پيل آهي، تنهنڪري ”لکان ها“ ۽ ”ڏين ها“ زمان ماضي شرطيه آهن. ”شرطيه“ معنيٰ شرط وارو يعني جنهن ۾ شرط پيل هجي. زمان ماضي شرطيه، ڏيکاري ٿو ته ڪو ڪم گذريل وقت ۾ ڪنهن شرط پوري ٿيڻ تي ٿئي ها.

(۷) مون لکيو هوندو. مون لکيو هُئسِي (هجي). هتي، گذريل وقت جي ڳالهه، شڪي نموني ۾ ڪجي ٿي تنهنڪري ”لکيو هوندو“ ”لکيو هُئسِي“ ۽ ”لکيو هجي“ جي زمان کي، ”زمان ماضي متشڪي“ چئبو آهي. هيءَ زمان، گذريل وقت جي ڪم بابت شڪ ڏيکاري ٿو.

۱۵۳. هيٺين جملن ۾، جن فعلن جو زمان ”ماضي“ هجي، سي چونڊيو ۽ ٻڌايو ته هر هڪ ڪهڙي قسم جو ماضي زمان آهي:

- (۱) ميان غلام شاهه ڪلهوڙي ڪڇ ڀُڄ تي ڪاهيو.
- (۲) هن ڪڇ جي راجا جي ڀيڻ سان پرڻجڻ چاهيو ٿي.
- (۳) راجا کي سندس وزير چيو ته مون غلام شاهه کي شاديءَ جو دلاسو ڏنو هو.
- (۴) وزير کي چيائين ته تو اڙو انجام ڪيو هوندو.
- (۵) شاديءَ جي ڳالهه ٻڌڻ کان راجا نٿائيندو هو.
- (۶) راجا سان ٻيو ڪو اهڙي ڳالهه ڪري ڪين سگهي ها.
- (۷) راجا پنهنجي وزير کي زهر ڏيئي پورو ڪيو.
- (۸) ميان غلام شاهه ٻڌو ته وزير ماريو آهي، ته هن جنگ ڪئي.

”زمان مستقبل جا قسم“

۱۵۴. (۱) آءٌ لکندس. (۲) آءٌ ڀيو لکندس.

”لکندس“ زمان مستقبل آهي.

”زمان مستقبل“ اهو زمان آهي، جنهن مان ايندڙ وقت جي معنيٰ نڪري ٿي.

(۲) جيڪڏهن ”آءٌ لکندس“ جي بدران چئبو ته ”آءٌ ڀيو لکندس“ ته ان

جي معنيٰ ٿيندي ته لکڻ جو ڪم، ايندڙ وقت ۾، سانده ڀيو ڪندس. هن کي ”زمان مستقبل استمراري“ چئبو آهي.

هيءَ زمان، ڏيکاري ٿو ته فعل وارو ڪم، ايندڙ وقت ۾، سانده ڀيو ٿيندو

يا جاري رهندو.

۱۵۵. هيٺين جملن مان زمان مستقبل ۽ مستقبل استمراري چونڊيو:

(۱) جيڪو نه پڙهندو، سو ڏکا ڀيو کائيندو.

(۲) تون پڙهندين ته پاڻ کي ٿورو لائيندين.

(۳) ان پڙهيا، پڙهائين اڳيان ڀريون ڏوٿيندا.

”زمانن جوڙڻ جون واٽون“

بنيادي زمان

۰۱۵۶

(۱) آڻ لڪان.	”لڪان“	زمان مضارع
(۲) آڻ لڪان ٿو.	”لڪان ٿو“	زمان حال
(۳) آڻ لڪان پيو.	”لڪان پيو“	زمان حال استمراري
(۴) آڻ لڪان ها.	”لڪان ها“	زمان ماضي شرطيه
- مٿين سڀني زمانن ۾، ”لڪان“ جو لفظ ڪم آيو آهي، جو ”مضارع“ آهي. هاڻ چئبو ته:

- (۱) مضارع جي پٺيان ”ٿو“ (مونث؛ ٿي. مصدر؛ ٿيڻ) گذرڻ سان ”زمان حال“ ٺهي ٿو.
- (۲) مضارع جي پٺيان ”پيو“ (مونث؛ پيئي. مصدر؛ پوڻ) گذرڻ سان ”زمان حال استمراري“ ٺهي ٿو.
- (۳) مضارع جي پٺيان ”ها“ (مصدر؛ ”هئڻ“) گذرڻ سان ”زمان ماضي شرطيه“ ٺهي ٿو.

مضارع، خود فعل جي بنياد يعني ذاتوءَ مان ٺهيل آهي، تنهنڪري اهي بنيادي زمان (Radical Tenses) سڏجن ٿا.

ڪردن تي زمان

”الف“ اسم مفعول مان ٺهيل زمان

۰۱۵۷ (۱) مون لکيو.	زمان ماضي مطلق
(۲) مون لکيو ٿي يا لکيو پئي	زمان ماضي استمراري
(۳) مون لکيو آهي.	زمان ماضي قريب
(۴) مون لکيو هو.	زمان ماضي بعيد
(۵) مون لکيو هوندو يا لکيو هئڻي (هجي).	زمان ماضي متشڪي
- ”لڪڻ“ مان اسم مفعول ٿيندو ”لکيو“.

مٿين سڀني زمانن ۾ ”لکيو“ جو لفظ ڪم آيو آهي، اهي سڀ زمان، اسم مفعول مان هيٺين ريت ٺهيا آهن:

- (۱) اسم مفعول جي پٺيان ”س“ ”سڀين“ وغيره پڇاڙين گذرڻ سان زمان ماضي مطلق ٺهي ٿو. جيئن هيٺين ڦيري مان معلوم ٿيندو:

”زمان ماضي مطلق جو گردان يا ڦيرو“

واحد	جمع
پڙهيس	پڙعياسين، پڙعياسين
پڙهئين	پڙهيؤ
پڙهيو	پڙهيا

”پڙهيو“ اسم مفعول به آهي ۽ زمان ماضي مطلق به آهي. ساڳيءَ طرح، ”لکيو“ مطلب ته زمان ماضي مطلق، ضمير واحد غائب ۾ اسم مفعول جهڙو آهي. (۲) اسم مفعول جي پٺيان ٿي يا پي (مصدر: ٿيڻ، پوڻ) گذڻ سان، زمان ماضي انحصاري ٿئي ٿو.

(۳) اسم مفعول پٺيان فعل ”هئڻ“ جو زمان حال (آهي) گذڻ سان، زمان ماضي قريب ٿئي ٿو.

(۴) اسم مفعول جي پٺيان فعل ”هئڻ“ جو زمان ماضي (هو، هئا) گذڻ سان زمان ماضي بعيد ٿئي ٿو.

(۵) اسم مفعول جي پٺيان فعل ”هئڻ“ (هجن) جو زمان مستقبل (هوندس، هوندو، هئي، هجي) گذڻ سان، زمان ماضي متشڪي ٿئي ٿو.

(ب) ”اسم حاليم مان ٺهيل زمان“

زمان مستقبل	۱۵۸ آءُ لکندس.
زمان مستقبل استعاري	(۲) آءُ پيو لکندس.
زمان حال مداسي	(۳) آءُ لکندو آهيان.
زمان ماضي مداسي	(۴) آءُ لکندو هوس.
زمان حال متشڪي	(۵) آءُ لکندو هوس.

اسين سکيا آهيون ته فعل ”لکڻ“ مان، اسم حاليم ٿيندو ”لکندو“ جو ڏاتوءَ جي پٺيان ”آندو“ يا ”لندو“ پڇاڙيءَ گذڻ سان ٿئي ٿو.

مٿيان سڀ زمان، اسم حاليم مان، هيٺين ريت ٺهيا آهن:

(۱) اسم حاليم جي پٺيان ڪن پڇاڙين گذڻ سان، زمان مستقبل ٿئي ٿو. هيٺين ڦيري مان معلوم ٿيندو ته اهي پڇاڙيون آهي ساڳيون آهن، جي اسم مفعول جي پٺيان گڏي، زمان ماضي مطلق جوڙيو آهي.

جمع		واحد	
مذڪر	مونث	مذڪر	مونث
لڪنداسين	لڪنديونسين (سؤن)	لڪندس	لڪنديس
لڪندؤ	لڪنديون	لڪندين	لڪنديون
لڪندا	لڪنديون	لڪندو	لڪنديون

”لڪندو“، زمان مستقبل به آهي ۽ اسم حال به آهي. اهڙيءَ طرح زمان مستقبل جو واحد غائب، هميشه اسم حال جهڙو آهي.

ٻين ضميرن، جنسن ۽ عددن ۾ نشانين يا پڇاڙيون ڦرن ٿيون، جيئن، مٿين ڦيري مان معلوم ٿيندو.

(۲) زمان مستقبل جي پٺيان يا اڳيان ”ٿيو“ (مونث: پيئي. مصدر: پوڻ) گذر سان، زمان مستقبل استمراري ٿئي ٿو.

(۳) اسم حال جي پٺيان فعل ”هئڻ“ جو زمان حال (آهي، آهيا وغيره) گذر سان، زمان حال مداسي ٿئي ٿو.

(۴) اسم حال جي پٺيان فعل ”هئڻ“ جو زمان ماضي (”هو“ وغيره) گذر سان، زمان ماضي مداسي ٿئي ٿو.

(۵) اسم حال جي پٺيان فعل ”هئڻ“ جو زمان مستقبل (هوندو، هوندس وغيره) گذر سان، زمان حال متشڪي ٿئي ٿو.

زمانن جو وچور - قسم پهرين ۰۱۵۹

ٻڌايان ڏيان

(۱) مضارع (۲) زمان حال (۳) حال استمراري (۴) ماضي شرطيه.

ڪردن تي زمان

(الف) اسم مفعول مان ٺهيل: (۱) ماضي مطلق (۲) ماضي استمراري (۳) ماضي قريب (۴) ماضي بعيد (۵) ماضي متشڪي.

(ب) اسم حال مان ٺهيل: (۱) مستقبل (۲) مستقبل استمراري (۳) حال مداسي (۴) ماضي مداسي (۵) حال متشڪي.

اسم مفعول ۽ اسم حال، ”ڪردنت“ (پارٽيسپل) آهن، تنهنڪري انهن مان ٺهيل زمانن کي ”ڪردن تي زمان“ (Participial Tense) چئجي ٿو.

۰۱۶۰. زمانن جو وچور - قسم ٻيو

زمانن مان، فعل واري ڪم جو وقت معلوم ٿو ٿئي. انهيءَ ”وقت“ جي خيال کان زمانن جو وچور هن طرح آهي:

حال جا قسم

۱- مضارع	لکان
۲- زمان حال	لکان ٿو
۳- حال استمراري	لکان پيو
۴- حال مداسي	لکندو آهيان
۵- حال متشڪي	لکندو هوندس، لکندو هئشان (هجان)

ماضيءَ جا قسم

۱- زمان ماضي مطلق	لکيو
۲- ماضي استمراري	لکيو ٿي يا لکيو هئي
۳- ماضي مداسي	لکندو هوس
۴- ماضي قريب	لکيو آهي
۵- ماضي بعيد	لکيو هو
۶- ماضي شرطيه	لکان ها
۷- ماضي متشڪي	لکيو هوندو، لکيو هئشي (هجي)

مستقبل جا قسم

۱- زمان مستقبل	لکندس
۲- مستقبل استمراري	پيو لکندس
- مطلب ته زمان حال جا پنج، زمان ماضيءَ جا ست ۽ زمان مستقبل جا ٻه قسم آهن، يعني جملي ۱۴ زمان آهن.
- اشارو: ٽينءَ ورڇ لاءِ ڏسو ڪتاب جي پڇاڙيءَ وارو ضميمو.

۰۱۶۱. مجهول فعلن جا زمان

بديدي زمان

مجهول	معروف	زمان
مار جان	ماريان	۱- زمان مضارع
مار جان ٿو	ماريان ٿو	۲- زمان حال

- ۳- زمان حال استمراري   ماريان پيو
۴- ماضي شرطيه   ماريان ها

”اسم حاله مان ٺهيل زمان“

- ۵- زمان مستقبل   ماريندس
۶- مستقبل استمراري   ماريندس پيو
۷- حال مداسي   ماريندو آهيان
۸- ماضي مدامي   ماريندو هوس
۹- حال متشڪي   ماريندو هوندس
”   ”
”   ”
ماريس
ماريس پيو
ماربو آهيان
ماربو هوس
ماربو هوندس
ماربو هٿان
(هجان)

”اسم مفعول مان ٺهيل زمان“

- ۱۰- زمان ماضي مطلق   ماربو يا ماريو ويو
۱۱- ماضي استمراري   ماريم پئي، ماريم پئي
۱۲- ماضي قريب   ماربو آهيان
۱۳- ماضي بعيد   ماربو هوس، ماربو هوس
۱۴- ماضي متشڪي   ماربو هوندس، ماربو هوندس
- مطلب ته، مجهول فعلن جا زمان به فعلن جي ڌاتوءَ ۾ ڪرڻن مان ٺهن ٿا. تفاوت فقط هي آهي:

(۱) ”مارڻ“ معروف - ”مارجن“ مجهول.

پهرين چئن بنيادي فعلن ۾ اها مجهول جي نشاني ”ج“ گڏيل آهي، جنهنڪري ”ماريان“ جي بدوان ”مارجان“ ڄڻجي ٿو.

(۲) ”ماريندو“ اسم حاله معروف. ”ماربو“ اسم حاله مجهول. اسم حاله مان ٺهيل مجهول زمانن ۾ ”ايو“ گڏبو آهي.

(۳) مارڻ ۾ مارجن، پنهي مان اسم مفعول ”ماريو“، ”مارجيو“ نه ڄڻبو. اسم مفعول، مجهول صورت وارو آهي، ۽ ان مان جڙيل زمان، سڀ مجهول صورت وارا آهن. ماريو ويو، لکيو ويو. اهڙيءَ طرح، ماضي زمانن ۾ ”ويو“ لفظ گڏبو آهي، ته فعل هڪاري وڌيڪ مجهول صورت وارو ٿيندو آهي.

باب چوڏهون - ”فعلن جون پڇاڙيون“

۱۶۲. فعلن جون پڇاڙيون، ترتيب وار هن طرح بيهاريون:

پڇاڙيون نمبر (۱): ”حالت فاعليءَ جي معنيٰ ڏيکاريندڙ:

سنڌي وياڪرڻ

واحد	جمع
متڪلم - مڻ	سين، (سون)
حاضر - اين	وُ
غائب -	—

پڙهيس، معنيٰ آڻ پڙهيس. پڙهندس، معنيٰ آڻ پڙهندس. اهڙيءَ طرح، اهي ٻچاڙيون، سدائين فاعل جي معنيٰ ڏيکارين ٿيون. اسر مفعول مان زمان ماضي

۱۶۳. ٻچاڙيون ڏهه (۲) ”عام ٻچاڙيون“:

واحد	جمع
متڪلم - م	آون، سين (سون)
حاضر - ع	وُ
غائب - س	ن

پاتم = منهنجو ڀاءُ. ساڻم = مون ساڻ. کادم = مون کاتو. اهي ٻچاڙيون، اسر، حرف جر ۽ فاعل سان ڪم اچن ٿيون.

”مون“ فاعل
”مون“ مفعول
ماڙيائين، معنيٰ مون کي ماڙيائين
اهڙيءَ طرح، ڪٿي فاعل ۽ ڪٿي مفعول جي معنيٰ نڪري ٿي.
۱۶۴. ٻچاڙيون ڏهه (۲) فعل متعدي مجهول جي فاعل جون ٻچاڙيون:

واحد	جمع
متڪلم - م	اون، سين (سون)
حاضر - ع	وُ
غائب - آئين	آئون

”ماربو“ فعل متعدي مجهول آهي. جيڪڏهن ان ۾ ”م“ ٻچاڙي کڻي چئبو ”ماريم“ ته پوءِ فعل معروف سمورت وارو ڏسڻ ۾ ايندو. اهي ٻچاڙيون، فعل متعدي جي ماضي زمانن ۾ گذريون آهن.

۱۶۵. ”گهوڙو ڏوڙيو“ (معروف صورت). هن مان ظاهر آهي ته فعل لازمي، ماضي زمانن ۽ اڪثر معروف صورت وارو آهي، تنهنڪري، لازمي فعلن کي هنن ٻچاڙين جو ڪپ ڪونهي.

۱۶۶. ”ٻڌين ٻچاڙين سان فعل“

ماڙيائين، معنيٰ هن ماريو.	”هن“ فاعل
ماڙيائين، معنيٰ هن مون کي ماريو.	”مون“ مفعول

هن طرح، هڪڙي ئي فعل ۾، ٻه پڇاڙيون گڏي، فاعل توڙي مفعول جي معنيٰ ظاهر ڪبي آهي.

۰۱۶۷ ”ماريائين“ لفظ ۾ ”ماريو“ جي پٺيان ”ائين“ پڇاڙي گڏي اٿئون، جا ”پڇاڙي نمبر ۳“ مان ڪٺين اٿئون.

”ماريائينم“ لفظ ۾ ”ماريائين“ جي پٺيان ”م“ پڇاڙي گڏي اٿئون، جا ”پڇاڙي نمبر ۲“ مان ورتي اٿئون.

مطلب ته، عام قاعدو هيءُ آهي ته فاعل جي معنيٰ ظاهر ڪرڻ لاءِ، ”پڇاڙين نمبر ۳“ مان جيڪا پڇاڙي ڪپندي هجي، سا فعل جي پٺيان گڏي، پوءِ مفعول جي معنيٰ ظاهر ڪرڻ لاءِ ”پڇاڙين نمبر ۲“ مان، جيڪا پڇاڙي ڪپندي هجي، سا ان جي پٺيان گڏڻ گهرجي.

انشارو: ”مارو“ جو آچار گهٽائي ڪبو ”مار“ ۽ پوءِ ”ائين“ پڇاڙي گڏي چئبو ”ماريائين“.

”ڏنم، ڏنوم“ جي پٺيان، يڪدم ”س“ گڏي ”ڏنومس“ نه چئبو، پر م ۽ س جي وچ ۾ ”آن“ جو آچار بالائي گڏي، چئبو ”ڏنومانس“. اهڙيءَ طرح پڇاڙين گڏڻ مهل آچار جي سهڻائي ۽ سولائيءَ (آچار سهنج) جو خيال ڪبو آهي.

”پڇاڙين گڏيل فعلن جو گردان“

۰۱۶۸ پٺين پڇاڙين گڏيل فعلن جو به گردان يا ڦيرو ٿيندو آهي. مثال لاءِ، فعل ”ٿيڻ“ مان ٺهيل امر نهاڙي يا امر تمنا ”ٿجام“ (تون مون سان ٿيڻ) جو ڦيرو ڏجي ٿو. اهو ضمير واحد توڙي جمع ۾، مضارع جهڙو آهي.

واحد	جمع	واحد	جمع
ٿجام	ٿجور	ٿجائون	ٿجئون
ٿجانس	ٿجوس	ٿجان	ٿجون

ٿجائون=اسان سان ٿيڻ. ٿجئون=اسان سان ٿجو. انهن ٻنهي لفظن ڪم آڻڻ جو هاڻ گهڻو رواج ڪونهي.

انشارو: امر، سدائين، حاضر مائهو (ضمير حاضر) مان لاڳو ٿئي ٿو. ٻين ضميرن چالائڻ لاءِ، مضارع مان پٿورائي ڪبي آهي. مثلاً: ”ٿيان“، جمع ”ٿيون“ ۽ ”ٿئي“، جمع ”ٿين“.

”گردان“

۰۱۶۹ ٿجان، معنيٰ مون سان ٿيڻ. ٿجانس، معنيٰ هن سان ٿيڻ. مطالب ته فعلن جا ضمير ٿين ٿا ۽ جيئن ضمير کي جنس ۽ عدد ٿين ٿا، تيئن فعلن کي به ٿين ٿا ۽ انهن جو گردان يا ڦيرو به ٿئي ٿو.

فعل جي ڪنهن به زمان کي، ٽنهي خالص ضميرن واريون نشانين يا پڇاڙيون لڳائي، واحد ۽ جمع توڙي مذڪر ۽ مؤنث ۾ آڻڻ کي ”فعل جو گردان يا ڦيرو“ چئبو آهي. (جيئن، اسم جو، سڀني حالتن ۾ اچڻ کي ”اسم جو ڦيرو“ چئجي ٿو).

باب پنڊرهون - مرکب فعل

۱۷۰. (۱) هو پڙهڻ لڳو (۲) مون هن کي چئي ڏنو (۳) هو جاڳندو رهيو (۴) توکي وڃڻو پوندو.

پهرئين جملي ۾، مصدر ”پڙهڻ“ جي پٺيان فعل ”لڳو“ ۽ ٻئي جملي ۾ ماضي معطوفي ”چئي“ جي پٺيان فعل ”ڏنو“ ۽ ٽئين جملي ۾ اسم حاله ”جاڳندو“ جي پٺيان فعل ”رهيو“ ۽ چوٿين جملي ۾ اسم استقبال ”وڃڻو“ جي پٺيان فعل ”پوندو“. اهڙيءَ طرح، ٻه ئي فعل، جي گڏ اچڻ، تن کي ”مرکب فعل“ يعني ”گڏيل فعل“ چئبو آهي. مطلب ته:

مصدر، ماضي معطوفي، اسم حاله ۽ اسم استقبال جي پٺيان لڳڻ، ڏيڻ، رهڻ، پوڻ، ڇڏڻ، رکڻ ۽ وڃڻ وغيره گڏڻ مان ”مرکب فعل“ ٺهن ٿا. (الف) گهوڙو ڊوڙڻ لڳو. ”ڊوڙڻ لڳو“ فعل لازمي مرکب. هن گهوڙو پڇاڻي ڇڏيو. ”پڇاڻي ڇڏيو“ فعل متعدي مرکب. اهڙيءَ طرح، ترڪيب مهل ڄاڻائجي، ته اهو مرکب فعل آهي.

۱۷۱. هيٺين جملن مان مرکب فعل چونڊيو:

(۱) هو رلندو وڌي. (۲) پئس ماري وڌس. (۳) هو رئڻ لڳو. (۴) هو ڪري ويٺو.

باب سورهون - ”پر يوگا“

”ڪرتري پر يوگا“

۱۷۲

- (۱) گهوڙو ڊوڙي ٿو. گهوڙا ڊوڙن ٿا. (عدد)
(۲) گهوڙو ڊوڙيو هو. گهوڙي ڊوڙي هئي. (جنس)
(۳) آءٌ ڊوڙندس. اسين ڊوڙنداسين. (ضمير)

ڪوبه فعل، جڏهن پنهنجي فاعل پٺياندر عدد، جنس ۽ ضمير ۾ مٽجي، تڏهن ان جو پريوگ ”ڪرتري“ (فاعلي نسبت) چئجي ٿو.

ڪرتري يا ڪرتا، معنيٰ فاعل ۽ ڪرتري، معنيٰ فاعلي.

۱۷۳. (۱) نوڪر دلو پڳو. نوڪر دلا پڳا (عدد) (۲) نوڪر دلي پڳي. نوڪر دليون پڳيون (جنس)

ڪوبه فعل، جڏهن پنهنجي اصلوڪي يا سڃي ٻڃي مفعول پٽاندڙ عدد، جنس ۽ ضمير ۾ مٽجي، تڏهن انهيءَ جو ڀرڻوگ، ”ڪرڻي“ چئجي ٿو.
ڪرڻي ڀرڻوگ، معنيٰ مفعولي نسبت. ڪرم = مفعول.
(الف) گهوڙو مارجي ويو. گهوڙي مارجي ويئي. (سوار کان).

هتي ”گهوڙو“ فاعل آهي، پر سچ ٻچ ته مفعول آهي، ڇاڪاڻ ته اصلوڪو يا سڃو ٻڃو فاعل ”سوار“ يا ٻيو ڪو آهي. هتي، فعل پنهنجي اصلوڪي يا سڃي ٻڃي مفعول پٽاندڙ عدد ۽ جنس ۾ مٽجي ٿو، تنهنڪري هيءَ ”ڪرڻي ڀرڻوگ“ جو مثال آهي.

(ب) ڪم ڪبو آهي، ڪار ڪبي آهي.
”ڪم“ ۽ ”ڪار“، درحقيقت مفعول آهن، ڇاڪاڻ ته ڪم ڪار ڪرڻ وارو، ضرور ڪو ٻيو هوندو. هتي به فعل پنهنجي اصلوڪيءَ يا سڃي ٻڃي مفعول پٽاندڙ عدد ۽ جنس ۾ مٽجي ٿو، تنهنڪري هيءَ به ”ڪرڻي ڀرڻوگ“ جو مثال آهي.

”ڀاوي ڀرڻوگ“

۱۷۴. (الف) ڪتي، ٻلي کي جهليو. ڪتي، ٻليءَ کي جهليو.
ڪتي، ٻلي کي جهليو. ڪتي، ٻلين کي جهليو.
هتي فعل، نڪي فاعل، نڪي مفعول پٽاندڙ عدد ۽ جنس ۾ مٽجي ٿو، پر سڃي هئڻ تي ضمير، واحد غائب مذڪر جي صورت ۾ بيٺو آهي. هيءَ ”ڀاوي ڀرڻوگ“ آهي.

(ب) پينگهي ۾ لڏجي ٿو. پينگهي ۾ لڏبو آهي.
”لڏجي ٿو“ ۽ ”لڏبو آهي“، اڪر ترڪ فعل آهن، جن کي نڪو فاعل، نڪو مفعول آهي، تنهنڪري آهي ڪنهن مان به نٿا مٽجن. هيءَ به ”ڀاوي ڀرڻوگ“ آهي.

جيڪو فعل، نڪي پنهنجي فاعل، نڪي مفعول، پٽاندڙ عدد ۽ جنس ۾ مٽجي ٿو، يا جو فاعل توڙي مفعول نه هئڻ سبب جيئن جو ٿيڻ رهي ٿو، تنهن جو ڀرڻوگ، ”ڀاوي“ (عاجدي نسبت) چئجي ٿو.

اشارو: هن ڀرڻوگ ۾ فعل، پنهنجو پاڻ (سڃا) يا ذاتي حالت ڏيکاري ٿو.

”دؤر“

۱۷۵. ڪرتري ڀرڻوگ اهو آهي، جنهن ۾ فعل سدائين پنهنجي فاعل پٽاندڙ عدد، جنس ۽ ضمير ۾ مٽجي ٿو.

(۲) ڪرمڻي ڀريوڪ اهو آهي، جنهن ۾ فعل، سدائين پنهنجي اصولڪي يا سڄي ٻچي مفعول ٻڌائڻو مڃي ٿو.

(۳) ڀاوي ڀريوڪ اهو آهي، جنهن ۾ فعل، ٺڪي فاعل، ٺڪي مفعول ٻڌائڻو مڃي ٿو، يا جو فاعل توڙي مفعول نه هئڻ سبب جيئن جو ٿيڻ وهي ٿو.

۱۷۶. هيٺين ڄمان ۾، فعلن جا ڀريوڪ ٻڌايو:

(۱) شادين جا خرچ وڌي ويا آهن.

(۲) ويچارا غريب، ايترا پئسا ڪٿان آڻيندا؟

(۳) ڪن جوانن، پنهنجا ڪي ڏانهن ڏني.

(۴) سڀني، پنهنجا سور سلپا.

(۵) ٻڌي ڪي ته ڪم ٺهي پوندو.

(۶) هميشه سنڀالي، خرچ ڪبو آهي.

باب سترهون - ”ظرف جا قسم“

۱۷۷. اسين سکيا آهيون ته ظرف، اهو لفظ آهي جو فعل، صفت يا ٻئي ظرف

سان لاڳو ٿئي ٿو ۽ منجهانئس وقت، جاء، ريت، قدر يا ناڪار جي معنيٰ نڪري ٿي.

۱۷۸. هئو، هيٺ ڇڏي پيو، ”هيٺر“ وقت ڏيکاري ٿو. جيڪو ظرف، وقت

ڏيکاري، تنهن کي ”ظرف زمان“ چئجي ٿو. اڄ، سڀاڻ، پوءِ، اڳيئرو، هميشه يا سدائين ظرف زمان آهن.

Subjective Construction

ڪرتري ڀريوڪ

Objective ”

ڪرمڻي ڀريوڪ

Neuter ”

ڀاوي ڀريوڪ

Voice

ڀريوڪ، معنيٰ (۱) ميلاپ (۲) صورت

Active Voice

ڪرتري ڀريوڪ آهي معروف صورت

Passive Voice

۽ ڪرمڻي ڀريوڪ آهي مجهول صورت

۱۷۹. هو، مٿي ويو ”مٿي“ لفظ، جاء يا طرف ڏيکاري ٿو. جيڪو ظرف

جاء يا طرف ڏيکاري، تنهن کي ”ظرف مڪان“ چئجي ٿو. هتي، هيٺ، اندر، ٻاهر،

هيڏانهن، هوڏانهن، اڳيان ۽ پٺيان ”ظرف مڪان“ آهن.

۱۸۰. هن بلڪل آهستي پڙهيو، ”بلڪل“ لفظ قدر، ۽ ”آهستي“ ريت ڏيکاري

ٿو. جيڪو ظرف ريت يا قدر ڏيکاري، تنهن کي ”ظرف تعين“ چئجي ٿو. تعين،

معنيٰ ڍنگ يا ريت. مس، هروڀرو، جيڪس، پٽي هيٺن، هوڻن، جهڻن ۽ ٿيڻن

”ظرف تعين“ آهن.

۱۸۱. هو ڪين پڙهندو. ”ڪين“ لفظ، ناڪار جي معنيٰ ڏيکاري ٿو. جو طرف ناڪار جي معنيٰ ڏيکاري، تنهن کي ”طرف نفي“ چئجي ٿو.

۱۸۲. هيٺين جملن مان طرف چونڊيو ۽ هر هڪ جو قسم ٻڌايو:

(۱) هڪڙو چور لکي لکي، ڪنهن سيٺ جي گهر ويو.

(۲) اڃا پڳو ٿي، تم سيٺ، امالڪ ڊوڙي، پٺيان هيس.

باب ارڙهون-ترڪيب جي وات

”اسم جي ترڪيب“

۱۸۳. گوپالَ وٽن جي ساوڪ ڏٺي.

گوپال: اسم خاص، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت فاعلي، فاعل فعل ”ڏٺي“ جو. وٽن: اسم عام، جنس مذڪر، عدد جمع، حالت جري، سببان ”جي“ حرف جي. ساوڪ: اسم ذات، جنس مؤنث، عدد واحد، حالت مفعولي، مفعول فعل ”ڏٺي“ جو.

۱۸۴. ”ضمير جي ترڪيب“

(۱) هن پاڻ اها ڳالهه ڪئي.

هن: ضمير غائب، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت فاعلي، فاعل فعل ”ڪئي“ جو. پاڻ: ضمير مشترڪ، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت ساڳي ”هن“ ضمير واري. اها: ضمير آهي، پر هتي صفت ٿي ڪم آيو آهي. لڳي ٿو ”ڳالهه“ مان.

(۲) جو ڪندو سو پائيندو.

جو: ضمير موصول، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت فاعلي، فاعل فعل ”ڪندو“ جو. سو: ضمير جواب موصول، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت فاعلي، فاعل فعل ”پائيندو“ جو.

(۳) کيس ڪنهن ماريو؟

کيس: هن کي. ضمير غائب، (متصل)، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت جري. ڪنهن: ضمير استفهام، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت فاعلي، فاعل فعل ”ماريو“ جو.

۱۸۵. ”صفت جي ترڪيب“

(۱) ڪوڙهيو ڪتو ڪنهن کان نه رهي.

ڪوڙهيو: صفت خالص، لڳي ٿو ”ڪتو“ مان.

- (۲) ”گهوڙو“ گڏھ کان وڏو آھي، پر ”ھاڻي“ سڀني جانورن کان قدآور آھي.
 وڏو: صفت تفصيل، سندس موصوف ”گهوڙو“.
 سڀني: عددي صفت، سندس موصوف ”جانورن“.
 قدآور: صفت مبالغو، سندس موصوف ”ھاڻي“.
 (۳) جھڙو ٻوٽ تھڙي ڄمات.
 جھڙو: ضميري صفت، سندس موصوف ”ٻوٽ“.
 تھڙي: ضميري صفت، سندس موصوف ”ڄمات“.

”مصدر جي ٽوڪيٻ“ ۰۱۸۶

- مصدر اصل بنياد موجب ”اسم“ آھي، تنھنڪري ان جي ٽوڪيٻ اسم وانگر
 هن طرح ڪبي:
 (۱) ”پڙھڻ چڱو آھي“. ”پڙھڻ“ اسم مصدر، فاعل، حالت فاعلي.
 (۲) ”ھو پڙھڻ سکيو آھي“. ”پڙھڻ“ مصدر، مفعولي، حالت مفعولي.
 (۳) ”ھو ھوا ڪاڻڻ لاءِ باغ ۾ ويو“. ”ڪاڻڻ“ اسم مصدر، حالت جري، سببان
 ”لاءِ“ حرف جر جي، سندس مفعول ”ھوا“. (فعل متعدي جي ڌاتوءَ مان ٺھيل مصدر،
 جو مفعول ڄاڻائڻ گھرجي).
 اشارو: مصدر سدائين عدد واحد ۽ جنس مذڪر آھي، تنھنڪري ان جي عدد
 ۽ جنس ڄاڻائڻ جو ضرور ڪونھي.

”اسم حاليم جي ٽوڪيٻ“ ۰۱۸۷

- (۱) ”مون هن کي ھوا ڪاڻيندو ڏٺو“.
 ڪاڻيندو اسم حاليم، فعل متعدي مان ٺھيل، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت مفعولي،
 مفعول فعل ”ڏٺو“ جو، سندس مفعول ”ھوا“. (”ڏٺو“ جو اڻ سڌو مفعول
 آھي ”هن کي“).
 اشارو: (۱) ”ھو ڪلندو آيو ۽ رڻندو ويو“. ”ڪلندو“ ۽ ”رڻندو“ اسم حاليم
 آهن، پر ھتي ھنن کي ظرف ڪوئي مگھجي ٿو، ڇاڪاڻ ته ريت هن جي معنيٰ
 ڏيکارين ٿا ته ھو ڪھڙيءَ ريت آيو ۽ ڪھڙيءَ ريت ويو.
 (۲) ”ڏٺي شل سھندا بار ڏئي“. ”سھندا“ صفت.

”ماضي معطوفيءَ جي ٽوڪيٻ“ ۰۱۸۸

- ھو ڏسي وائسي پڇي ويو- ”ڏسي وائسي“ ماضي معطوفي، فعل متعدي مان ٺھيل،
 سندس مفعول ”حال حالت“ يا پيو ڪو اهڙو لفظ، جو گھڻو رھيو آھي.

اشارو: جيڪڏهن ”ڏسي وائسي“ ظرف ليکبو ته به ترڪيب صحيح چئبي. پوءِ چئبو ته ”ڏسي وائسي“ ظرف آهي ۽ لسڳي ٿو فعل ”پڇي ويو“ سان.

٠١٨٩ ”فعل لازميءَ جي ترڪيب“

(١) ”هو ڏسي وائسي پڇي ويو“.

پڇي ويو: فعل لازمي مرڪب بيقاعدي، ڪرتري ڀريوگ، زمان ماضي مطلق، ضمير غائب، جنس مذڪر، عدد واحد، سندس فاعل آهي ”هو“.

(٢) ”سڀاڻي ڪراچيءَ وڃڻ“.

وڃڻ: فعل لازمي بيقاعدي، ڪرتري ڀريوگ، امر نيازي يا تمنا، جنس مذڪر (مولث)، عدد واحد، ضمير حاضر، سندس فاعل ”تون“ گهڻو آهي.

اشارو: ”هن رت رڻو“. ”رڻو“ فعل لازمي آهي. ”رت رڻو“ اصطلاح آهي ۽ معنيٰ اٿس رت جا گهوڙا گهاڙڻ يا زار زار رڻو. ”رت رڻو“ هڪ پڪو لفظ سمجهي، ان کي فعل لازمي ڪوٺبو. يا ”رت“ لفظ جي معنيٰ ”زار زار“ وٺي، ان کي ظرف سڏبو.

٠١٩٠ ”فعل متعديءَ جي ترڪيب“

(١) تون خط لک.

لک: فعل متعدي معروف باقاعدي، ڪرتري ڀريوگ، امر، جنس مذڪر (مولث)، عدد واحد، ضمير حاضر، سندس فاعل ”تون“ ۽ مفعول ”خط“.

(٢) چيچ ۾ گهوٽ پي ۽ ڏڏو هوم.

ڏڏو هوم: فعل متعدي معروف باقاعدي، ڪرڻي ڀريوگ، زمان ماضي بعيد، ضمير غائب، جنس مذڪر، عدد واحد، سندس فاعل ”مون“، جنهن جي نشاني ”م“ فعل جي پڇاڙيءَ ۾ پيل آهي ۽ مفعول ”گهوٽ پي“.

اشارو: جنهن فعل سان ضميري پڇاڙي گڏيل هجي، تنهن جي ترڪيب معنيٰ موجب ڪبي.

مثال: ڏڏو هوم = تو ڏڏو هوم. هتي فاعل ”تو“ چئبو.

ڏڏو هٽائين = هن ڏڏو هوم. هتي فاعل ”هن“ چئبو.

ڏڏو هٽائينم = هن مون کي ڏڏو هوم. هتي فاعل ”هن“ ۽ مفعول ”مون“.

٠١٩١ ظوف جي ترڪيب

(١) گهوڙو هيٺر بلڪل آهستي هلي ٿو.

- هينئر: ظرف زمان، لڳي ٿو فعل ”هلي ٿو“ سان.
 بلڪل: ظرف تميز، لڳي ٿو ٻئي ظرف ”آهستي سان“.
 آهستي: ظرف تميز، لڳي ٿو فعل ”هلي ٿو“ سان.
 (٢) هيڏڙي ۽ وهيءَ ۾ ڪوڙ نه ڳالهائڻ.
 ”هيڏڙي ۽ وهيءَ ۾“، ظرفي فٽرو Adverbial Clause لڳي ٿو فعل ”ڳالهائڻ“ سان.
 ”نه“: ظرف نفی، لڳي ٿو فعل ”ڳالهائڻ“ سان.
 (٣) هو ڀيٽ ۾ ڪريو.
 ٻي ڀر: ظرف مڪان، لڳي ٿو فعل ”ڪريو“ سان. يا چئبو ”ٻيٽ“ حالت جري،
 سببان ”پر“ حرف جر جي.

١٩٢. ”حرف جر جي ترڪيب“

- هو باغ ”۾“ ويو. هو باغ ”مان“ ويو. هو باغ ”ڏي“ ويو.
 ”۾، مان، ڏي“، حرف جر، هر هڪ لڳي ٿو اسم ”باغ“ سان.

١٩٣. ”حرف حملو جي ترڪيب“

- (١) مون صوف ۾ توت کڌا.
 ”۾“: حرف جر، جو صوف ۾ توت جي ڳالهه گڏي ڪرڻ لاءِ ڪم آيو آهي.
 (٢) چاچو گهر ۾ يا اوطاق ۾ هوندو.
 ”يا“: حرف حملو، جو ”گهر ۾“ ۽ ”اوطاق ۾“ انهن جملي جي ٻن ڀاڱن کي ڳنڍڻ
 يعني انهن جي ڳالهه گڏي ڪرڻ لاءِ ڪم آيو آهي.

١٩٤. ”حرف ندا جي ترڪيب“

- (١) ٻلي! تو آڇ نران ڪپڙا ڪيا آهن. ”ٻلي“ حرف ندا.
 (٢) مارا تون ڏاڍو موڳو آهين. ”مارا“ حرف ندا.
 ١٩٥. لفظن جي جدا جدا صورت ٻڌائڻ ۽ جملي جي ٻين لفظن مان انهن جو
 لاڳاپو ڏيکارڻ، تنهن کي ”ترڪيب“ چئبو آهي.

باب اوڻيهون - ”تفريق يا چيد“

١٩٦. ”سج“ آڏري ٿو. هتي اسين ”سج“ جي ڳالهه ڪريون ٿا، ۽ هيءَ ڳالهه
 ٿا ڪريون، ته ”آڏري ٿو“. مطلب ته هن جملي جا ٻه ڀاڱا آهن: (١) جنهن بابت
 ڳالهه ڪجي ٿي. (٢) جيڪي هن بابت چئجي ٿو.

۰. ٻئين جملي ۾ ”سج“ جي ڳالهه ڪجي ٿي، جو ”فاعل“ آهي. فاعل بابت جيڪي به چئجي ٿو، تنهن کي چئبو آهي ”خبر“ هاڻ چئبو ته هر هڪ جملي جا جي به ڀاڱا آهن، سي هي آهن: (۱) فاعل (۲) خبر.

”علم صرف“ ۾ جنهن کي ”فاعل“ ٿو چئجي تنهن کي ”علم نحو“ ۾ ”مبتدا“ ٿو چئجي. ”مبتدا“ معنيٰ جنهن سان ابتدا يا شروعات ٿئي. سليس جملا فاعل سان شروع ٿا ٿين، تنهنڪري اهو نالو رکيو اٿن.

۰۱۹۷. جملي کي ٻي، ان جا ڀاڱا (مبتدا يا فاعل ۽ خبر) ڌار ڌار ڪرڻ کي، ”تفريق يا چيد“ چئجي ٿو.

— ”تفريق“ معنيٰ سڄي کي ٻي يا کولي ڀاڱا ڪرڻ (فرق يا ورڇ) ”چيد“ جي به معنيٰ آهي وڌڻ يا ڇڻي ڌار ڪرڻ (چيد = ڇڻڻ، ٻڃڻ).

۰۱۹۸. جملن جي چيد ڪرڻ مهل هڪ جدول ٺاهي آهي، جنهن ۾ جملي جي هر هڪ ڀاڱي لاءِ ڌار ڌار خانو جوڙيو آهي، جيئن هيٺ ڏيکارجي ٿو.

خبر	مبتدا يا فاعل	جملا
رلي پيو	چوڪرو	(۱) چوڪر رلي پيو.
ڀونڪي پيو	ڪنو	(۲) ڪنو ڀونڪي ٿو.

جهڙي جي ڀڳڻ کي وڌائڻ بابت

”فاعل جو وڌاءُ“ ۰۱۹۹

(۱) چوڪرو رلي پيو. (۲) ڪنو چوڪر رلي پيو. (۳) هو ڦاٽل ڪپڙن وارو ڪينو چوڪر رلي پيو.

هو ”ڦاٽل ڪپڙن وارو ۽ ڪينو“ لفظ صفت آهن.

اهي صفتي لفظ فاعل (چوڪرو) بابت وڌيڪ حقيقت ڄاڻائڻ ٿا، تنهنڪري انهن کي ”فاعل جو وڌاءُ“ يا ”فاعل جو لڳ چئبو آهي. لڳ معنيٰ لاڳو ٿيندڙ لفظ.

”فعل جو وڌاءُ“ ۰۲۰۰

(۱) چوڪرو رلي پيو. (۲) چوڪرو هيئر رلي پيو. (۳) چوڪرو هيئر ڌرتيءَ جي مينل رلي پيو. (۴) چوڪرو هيئر ڌرتيءَ جي مهل رلي پيو.

”هينئر، ڌرتيءَ جي مهل ۽ رستي تي اهي سڀ ظرفي لفظ آهن. جي فعل ”رلي پيو“ سان لڳن ٿا. اهي سڀ ظرفي لفظ فعل کي وڌائڻ لاءِ ڪم آيا آهن، تنهنڪري انهن کي ”فعل جو وڌاءُ“ چئجي ٿو. اهي فعل سان لاڳو ٿين ٿا، تنهنڪري انهن کي ”فعل جو لڳ“ به چئجي ٿو.

۲.۱ ”مفعول جو وڌاءُ“

(۱) چوڪرو ماني کائي ٿو.
 (۲) چوڪرو ڪوسي ماني کائي ٿو.
 (۳) چوڪرو گيهه ۾ تريل ڪوسي ماني کائي ٿو.
 (۴) چوڪرو آجي مٺي گيهه ۾ تريل ڪوسي ماني کائي ٿو.
 ”کائي ٿو“ فعل متعدي آهي ۽ ”ماني“ ان جو مفعول آهي. مفعول بابت وڌيڪ حقيقت ڄاڻائڻ لاءِ ان سان مٿيان صفحي لفظ ڪم آندا اٿئون، تنهنڪري انهن کي ”مفعول جو وڌاءُ“ يا مفعول جو لڳ چئجي ٿو.
 ۲.۲ مطلب ته فاعل ۽ مفعول سان صفحي لفظ ۽ فعل سان ظرفي لفظ لاڳو ڪجن ٿا ته ننڍڙا جملا وڌا ٿين ٿا.

۲.۳ چيد ڪرڻ مهل جيڪا جدول جوڙجي، جيئن هيٺ ڏيکارجي ٿو:

- (۱) ۾ مزور آرسِيءَ جو ڪپٽ مٿي تي کنيو پيا وڃن.
 (۲) بيرحم چوڪر هن غريب جي ٻار کي ڏاڍو ماريو.

فاعل				خبر	
اسم	لڳ	فعل	فعل جا لڳ	مفعول	مفعول جو لڳ
مزور	۾	کنيو پيا وڃن	مٿي تي	ڪپٽ	آرسِيءَ جو.
چوڪر	بيرحم	ماريو،	ڏاڍو	ٻار کي	هن غريب جي.

۲.۴ ”فعل آڏپوريءَ خبر وارو ۽ پوراڻو“

(۱) هي ڪم ڪنهن ڪاريگر کان ..... آهي.

(۲) هي ڪم ڪنهن ڪاريگر کان ”ٿيو“ آهي.

پهرئين جملي مان پورو مطلب ڪونه ٿو نڪري. اسان جي دل جو پورو پورو مطلب تڏهن ظاهر ٿو ٿئي جڏهن فعل جي اڳيان ”ٿيو“ لفظ ڪڍيون ٿا، جو ”اسم استقبال“ آهي. هن مان ڏسڻ مان ايندو ته ”آهي“ (فعل لازمي) اڻپوري خبر وارو آهي ۽ ان جو پوراڻو ڪندڙ لفظ آهي ”ٿيو“. هاڻ هيٺ ڪي مثال ڏجن ٿا جن مان خبر پوندي ته ڪهڙي قسم جا لفظ ”پوراڻو“ ٿي ڪم اچن ٿا.

فاعل			خبر
اسم	مفعول	اڻپورو فعل	پوراڻي
ڳوٺاڻن	خدا بخش	مقرر ڪيو	وڌيرو يا مڪي. (اسم)
ماجسٽريٽ	قيدي	ڪيو	آزاد. (صفت)
آءُ	چور	پسند ڪريان ٿو	پڪڙائڻ. (مصدر)
تون	—	هوندين	ڪٿي؟ (ظرف)
بازيگر	ماڻهو	وڌا	حيرت ۾. (ظرفي فقرو)
گوبند	—	آهي	ويٺو. (اسم استقبال)
ماجسٽريٽ	قيدي	ٺهرايو	سزا جو لائق. (فقرو)

”چيد ڊايت وڌيڪ سمجهاڻي“

۲.۵ چيد ڪرڻ مهل جملي جو فاعل ۽ فعل ڪيئي ڌار ڪجن. جيڪڏهن ڪو مفعول هجي ته اهو به ڌار ڪجي.

(۱) وڃ معنيٰ تون وڃ. ”تون“ فاعل ۽ ”وڃ“ خبر.

(٢) ڪارايو مائس، معنيٰ مون هن کي ڪارايو. اهڙي طرح فعل مان پڇاڙيون کڏيل هجن، ته پوءِ معنيٰ موجب هن طرح چيڊ ڪبو:

”مون“ فاعل، ”ڪارايو“ فعل ۽ هن کي مفعول.

٢٠٦. ”شاهه لطيف“ ”شاعر“ آهي. ”شاهه لطيف“ ۽ ”شاعر“ ٻئي فاعل آهن ۽ آهي

هڪڙي ئي خاني (فاعل واري) ۾ ڏيکارجن.

(١) گوپال رڀيو خرچي ورتو. هتي ”رڀيو“ ۽ ”خرچي“ ٻئي مفعول آهن، جي

هڪڙي خاني (مفعول واري) ۾ ڏيکارجن.

٢٠٧. اسين هن بيمار وٽ وياسين، پر هن جي حالت ڏسي دل جهلي ڪين سگهياسين،

تنهنڪري سگهيو ئي موٽياسين.

هن طرح جيڪڏهن گهڻا جملا هڪٻئي مان کڏيل هجن ته هر هڪ جملي جو فاعل ۽

مفعول ڪڍي ڌار ڪجن.

٢٠٨. هن جا سڄڻ توڙي دشمن هن کي ايماندار سمجهن ٿا.

هتي ”توڙي“ حرف جملا آهي جو ٻن جملن کي ڳنڍي ٿو.

(١) هن جا سڄڻ هن کي ايماندار سمجهن ٿا.

(٢) هن جا دشمن هن کي ايماندار سمجهن ٿا.

چيڊ ڪرڻ مهل ڳنڍيندڙ ”حرف“ ڪڍي ڌار ڪبو ۽ جملي کي هن ريت ٽوڙي

هر هڪ جملي جو ڌار چيڊ ڪبو.

”باب ويهون“ - ”ديھڪ جون ڏشاڻيون“

٢٠٩. هيٺس، نه پوءِ. هيٺس، نه، پوءِ.

پهرئين جملي ۾ هڪڙي معنيٰ ۽ ٻوئين جي ٻي معنيٰ آهي. معنيٰ ۾ ٿير رڳو

بيھڪ جي نشانيءَ سبب ٿيو آهي، تنهنڪري اهڙيون نشانيون پوري هنڌ ڏيڻ گهرجن.

”ٿورو دم“

٢١٠. هو مائي ڪاڻي، ٻاهر نڪتو. هن طرح ڪنهن جملي جي وچ ۾، جتي

ٿورو بيھڻو هوندو آهي، اتي هيءَ نشاني (١) ڏيبي آهي، جا شڪل ۾ آيتي ”و“

اڪر جهڙي آهي. انهيءَ کي ”ٿورو دم“ يا ”ساهي“ چوندا آهن.

جملن ۾ اها نشاني هيٺين حالتن ۾ ڏيبي آهي:

(١) زالون، مرد، چوڪريون ۽ چوڪرا اچي مڙيا.

(٢) توکي، مون کي ۽ ٻين سڀني کي، ڏئيءَ پيدا ڪيو آهي.

(٣) هو بالڪل ايماندار، محنتي، سياڻو ۽ ڪارائتو آهي.

(٤) ڪلن جي وسيلي، رڌڻ، پچائڻ، سڻ ۽ ٻيا ڪم ٿي سگهن ٿا.

اهڙيءَ طرح جڏهن ساڳي قسم جا ٻه ٽي يا وڌيڪ ڳالهائڻ جا لفظ (اسم، صفت وغيره) هڪٻئي پٺيان ايندا آهن، تڏهن هر هڪ جي وچ ۾ ٿورو ”دم“ ڏيئي، ڇاڙهيءَ ۾ ”ء“ حرف جملو ڪم آڻبو آهي.

(٥) همايون، اڪبر جو پيءُ، ڏاکڻ تان ڪري، مري ويو.

(٦) ڪتاب، جو مون توکي ڏنو، سو ڦاٽي پيو.

هن طرح جڏهن ڪنهن ماڻهوءَ يا شيءِ جي ڪا ڳالهه ڪرڻي هجي، ۽ ان جي سڃاڻپ ڪرائڻ يا وڌيڪ حقيقت ڄاڻائڻ لاءِ ڪي مائٽي ڏيکاريندڙ يا لاڳاپو رکندڙ لفظ ڪم آڻنا هجن ته اهڙي اسم جي پٺيان، توڙي مائٽي يا لاڳاپي ڏيکاريندڙ لفظن جي پٺيان، ”ٿورو دم“ ڏبو.

(٧) آءُ ماني ڪاڻي، چڪر هڻي، بازار مان ڪم لاهيندو، گهر آيس.

هن طرح جيڪڏهن جملي ۾ فعل کان سواءِ ”ماضي معطوفي يا اسم حاله“ يا ٻئي هجن، ته هر هڪ جي پٺيان ٿورو دم ڏبو.

(٨) جي تون ايندين، ته آءُ به ايندس.

(٩) جڏهن هو آيو، تڏهن آءُ ويس.

(١٠) برسات پيئي، ته راند بند ٿي.

هن طرح جيڪڏهن ڪنهن جملي ۾ هڪ يا ٻه ٻئي تي تعلق رکندڙ هوندو، ۽ انهن مان ڪو يا ٻه پنهنجي سر ڌار ڪم اچڻ جهڙو نه هوندو، ته انهن جي وچ ۾ ٿورو دم ڏبو.

(١١) ڇا ڏينهن ڇا رات، ڇا ويٺي ڇا بيٺي، مارئي پنهنجن ماروڙن کي پيئي سنڀاريندي هئي.

هن طرح جڏهن ڪي ”هر-جنس“ لفظ جوڙو جوڙو ٿي ڪم ايندا آهن، تڏهن هر هڪ جوڙي جي وچ ۾ ٿورو دم ڏبو آهي.

(١٢) ڇوڪر، خط لکي. هن طرح نڌا جي فاعل يا اسم پٺيان ٿورو دم ڏيئي، ان کي جملي ۾ الڳ ڪري بيهاريو آهي.

”ات دم“

٢٠١١ هـ ڏاڍو سمجهو آهي، تنهنڪري هر ڪا ڳالهه آسانيءَ سان سمجهي ٿو ۽ ٻه سست آهي، تنهنڪري گهڻي ساڪ ڪانه اٿس.

هن جملي جا ٻه وڏا ڀاڱا آهن، جن جو پاڻ ۾ لاڳاپو آهي ۽ انهن جي وچ ۾ ٿوري دم کان وڌيڪ بيهڻ جي ضرورت آهي، تنهنڪري ”سمجهي ٿو“ کان پوءِ هڪ نشان ڏنو ويو آهي، جنهن کي چئبو آهي ”ات دم“. هيءَ نشاني (٤) ٿوري

دم واري نشانيءَ جهڙي آهي، پر مٿان پڙي ڏنل اٿس. اها نشاني هيٺين ٻن مکيه سببن ڪري ڏبي آهي:

- (۱) هر هڪ ننڍي جملي جي پڇاڙيءَ وٽ ڪجهه وڌيڪ بيهجي، ته مٿان سڀ جملا گڏي پڙهڻ ڪري معنيٰ ۾ مونجهارو ٿئي.
- (۲) هر هڪ ننڍي جملي کي اثرائتو ڪجي، ته پڙهندڙ جو هر هڪ ننڍي جملي تي وڌيڪ چٽ لڳي.

”دم“

۲۰۱۲. (۱) هڪ واريءَ ڪوڙ ڳالهائبو، ته آئيندي ڪوبه اعتبار ڪونه ڪندو: ڪوڙ ايمان جي ڪٽر.

(۲) تو محنت ڪئي، ته پاس ٿين: محنت جو ڦل وڃڻ جو نه آهي. هن طرح جڏهن ڪنهن ڳالهه پوري ڪرڻ کان پوءِ، ڳالهه ڪسي وڌيڪ اثرائتي ڪرڻ لاءِ، ڪجهه وڌيڪ چوڻو هوندو آهي، يا ڪو ”ٻهاڪو“ يا ”مثال“ ڏيڻو هوندو آهي، ته پهرئين جملي جي پوري ٿيڻ تي هيءَ نشاني (:) ڏبي آهي، جنهن کي ”دم“ چون ٿا.

(۳) ٿر ڊويزن ۾ هيٺيان تعلقا آهن:

ڏيپلو، مٺي، چاچرو ۽ ننگر پارڪر.

هن طرح دم سان ليڪ به ڏبي آهي.

”پورو دم“

۲۰۱۳. آءٌ سڃاڻي ڪراچيءَ ويندس. اهڙيءَ طرح هر هڪ جملي پوري ٿيڻ تي پڙي ڏبي آهي. انهيءَ کي ”پورو دم“ چون ٿا.

”ٻيون نشانليون“

۱۰۱۴. ”ٿورو دم“، ”اڌ دم“، ”دم“ ۽ ”پورو دم“.

انهن چئن بيهڪ جي نشانين کان سواءِ ٻيون هيٺيون نشانيون آهن، جي ٻن انهن نشانين سان گڏ شمار ٿيل آهن.

(۱) مارا! ايتري ۾ ٿي به آئين. ويچارو مري ويو!

اڄ اسان کي موڪل آهي! ڌڻي شل تنهنجو پلو ڪندو!

هن طرح حرف ندا جي پٺيان يا عجب، افسوس، خوشي، سٺ وغيره ڏيکاريندڙ جملن جي پٺيان هيءَ نشاني (۱) ڏبي آهي، جنهن کي ”ندا“ جي نشاني چوندا آهن.

(۲) تون ڪير آهين؟ (سوال جي نشاني)

”واڪ جون نشانيون“

(٢) هن چيو ته ”آءُ اڄ ويندس“.

هن طرح جڏهن به ٽي لفظ بجنسي ڄاڻاڻيا آهن، تڏهن پهرئين ۽ ٻئين لفظ جي پٺيان هي نشانيون (” “) ڏييون آهن، جن کي ”واڪ“ جا نشان چوندا آهن. ”پهاڪا“ به ائين ”واڪ“ جي نشان اندر ڄاڻاڻيا آهن.

مثلاً: ”چور جي ماءُ ڪنڊ ۾ روئي“.

”ڏنگيون ليڪون ( )“

(٣) جملي جي وچ ۾ ڪو ڌار ٺڪر (معنيٰ يا پيءُ گالهه، بابت) ڄاڻائڻو هوندو، ته اهو ٻن ڏنگين ليڪن جي وچ ۾ رکيو آهي، جيئن هتي (معنيٰ يا پيءُ گالهه، بابت) لفظ ڏنگين ليڪن جي وچ ۾ رکيا ويا آهن.

(٥) ڏنگين ليڪن ( ) ٻڌران هي نشانيون [ ] به ڪم آڻيون آهن، جن کي ”چرٽڪيٽ“ چون ٿا.

ضميمو: زمانن جي ورڇ، ڪم جي حالت موجب.

زمان ذاتي يا گڏا	Indefinite (Simple)		Continuous	Perfect
	سادي صورت	مداامي صورت		
۱	۲	۳	۴	۵
حال	سيڪاريو	سيڪاريندو هوس	سيڪاريان پيو ٿو (سرحد) سيڪاريان پيو پيو سيڪاريندو آهيان	مون سيڪاريو آهي
ماضي	سيڪاريان ٿو	سيڪاريندو آهيان	سيڪاريو پئي يا سيڪاريندو پيو هوس	مون سيڪاريو هو
مستقبل	سيڪاريندس	سيڪاريندو هوندس سيڪاريندو رهندس	سيڪاريندس پيو يا سيڪاريندو پيو هوندس	مون سيڪاريو هوندو

اشارو: چوٿون قسم Perfect Continuous، پر اهو گهڻو ڪم نٿو اچي. هيءَ ضميمو انگريزي گرامر سمجهڻ ۽ ترجمي ڪرڻ ۾ سهوليت ڪندو، تنهنڪري ڏنو ويو آهي.

سنڌي وياڪرڻ

(ڀاڱو ٻيو)

ديباچو

هيسٽائين جيڪو سنڌي گرامر اسڪولن ۾ سيڪارڻ ۾ پي آيو آهي سو گهڻو ڪري فقط علم صرف آهي، جو اوائل کان عربي صرف جي نموني تي لکيو ويو هو، ۽ علم نحو جو منجهس فقط اشارو هوندو هو. هاڻ ٿورن ڏينهن کان انهيءَ ۾ جمان جو چيد شامل ڪيو ويو آهي، جو نحو جو ڀاڱو آهي، مگر اهو تمام مختصر آهي ۽ نحو جا ڪي به قانون ڏيڻ ۾ نه آيا آهن. علم نحو ۾ گهڻو ئي ڪي داخل آهي جيئن ته، لفظن جي بناوت، جملن جي بناوت، انهن جي تقسيم ۽ تربيت، تفریق، اشتقاق، اصطلاح، عروض، علمي صنعتون، جي سڀ خوش بياني، خوش ڪلاسي، عبارت آرائي، مضمون نويسي، فصاحت، بلاغت ۽ حجت دليل لاءِ نهايت ضروري آهن. هڪڙو عربي پهاڪو آهي ته ”النجوفي الكلام کا لميلح في الطعام“ يعني ڪلام ۾ نحو اهڙو آهي، جهڙو طعام ۾ لوڻ! يعني انهيءَ کان سواءِ ڪلام ڦڪو ۽ بيمسود آهي ۽ نحو سان سلوڻو ۽ لذت آهي. تنهنڪري ڪن دوستن جي صلاح سان مون عربي، فارسي ۽ انگريزي نحو جي گڏيل نموني تي هيءَ سنڌي نحو جو ڪتاب لکيو آهي، جو اميد آهي ته جهڙو علم پڙهندڙن لاءِ تهڙو خاص سنڌي ۽ انگريزي اسڪولن جي مٿين درجن، ۽ ٽريننگ ڪاليج جي شاگردن لاءِ تمام گهڻو ڪمائتو ٿيندو. پڇاڙي ۾ هر هڪ باب تي سوال ۽ مشقون به ڏنيون ويون آهن ۽ جوابن جا ضميمه به شامل ڪيا ويا آهن.

قليچ بيگ

جون ۱۹۱۶ع
حيدرآباد

سنڌي علم نڪو ديباچو

نحو جو صرف مان واسطو

جنهن علم کي انگريزيءَ ۾ گرامر ٿا چون، تنهن کي عربيءَ ۽ فارسيءَ ۾ ”صرف و نحو“ ٿا چون ۽ سنسڪرت ۾ ”ويا ڪرڻ.“

جيتوڻيڪ سنڌي ٻولي اصل پراڪرت جي وسيلي سنسڪرت مان نڪتل آهي ته ۾ عربن جي فتح کان پوءِ، جنهن کي تيرنهن سو ورهيه ٿيندا، سنڌيءَ ٻولي ۾ ايترا ئي انداز عربي ۽ فارسي لفظ گڏجي پيا آهن جو گهڻو ڪري نچ سنڌي ۽ عربي لفظن جي سڃاڻپ مشڪل ٿي پئي آهي. سنڌي لکڻ جي اکرن يا صورتخطيءَ کي ”عربي سنڌي“ ٿا چون ۽ گهڻا علمي لفظ عربي ڪم اچي ويا آهن. رڳو ٿوري عرصي کان ڪي ٿورا نالا سنسڪرت ٻوليءَ جا ڪم اچڻ لڳا آهن. تنهنڪري ”صرف و نحو“ جي بيان ڪرڻ ۾ اڪثر عربيءَ واري ترتيب ۽ ترتيب ڪم اچي ٿي.

علم صرف: لفظ جي عربي لغت ۾ معنيٰ آهي ڦيرائڻ، يعني ڦيرو يا گردان. انهيءَ موجب لفظ جدا جدا صورتن ۾ ڦرن ٿا، جيئن اسم، جنس ۽ عدد ۾ حالتن موجب ڦرن ٿا ۽ فعل زمانن موجب ڦرن ٿا، ۽ سڀ قسم جي لفظ جون جدا جدا صورتون ۽ صيغا ”صرف“ ۾ داخل آهن.

علم نڪو: لفظ جي اصلي معنيٰ آهي پاسو ۽ اصطلاح جي معنيٰ اٿس حرف هڪ ٻئي جي پاسي ۾ بيهاري لفظ جوڙڻ ۽ لفظ هڪ ٻئي جي پاسي ۾ بيهاري جمه جوڙڻ، ۽ جمه هڪ ٻئي جي پاسي ۾ بيهاري بيان يا تقرير يا دليل جوڙڻ.

انهيءَ ڪري نحو جي رواجي معنيٰ ٿي دستور يا طرز يا قانون، جن موجب حرف ۽ لفظ ۽ جملا پاڻ ۾ گڏجن ٿا ۽ موافقت رکن ٿا ۽ هڪ ٻئي تي عمل هلائين ٿا.

انهيءَ مان ڏسڻ ۾ ايندو ته اهي ساڳيا اصطلاح جي نالا جي صرف ۾ ڪم اچن ٿا سي ئي وري نحو ۾ به ڪم اچن ٿا، جيئن ته اسم، فعل، حرف، صفت، ضمير،

جنس، عدد، حالت، زمان وغيره. اهي سڀ صرف ۾ انهيءَ لاءِ ٿا اچن ته خبر پوي ته انهن ۾ لفظن جون جدا جدا صورتون ڪهڙي ٿيون ٿين. پر نحو ۾ اهي ساڳيا لفظ انهيءَ لاءِ ٿا اچن ته انهن جي گڏجڻ جا قانون معلوم ٿين، جن موجب اهي صحيح ڳالهائي ۽ لکي سگهجن.

موضوع ۽ مهمل: ڳالهائڻ مهل ماڻهوءَ جي واٽان جيڪي نڪري ٿو سو يا بامعني هوندو يا بي معني واري کي موضوع چوندا آهن ۽ بي معني کي مهمل.

حقيقي ۽ مجازي ۽ اصطلاحي: وري بامعني يا موضوع لفظ به جي ٺهرايل ۽ مقرر ڪيل معنيٰ ۾ هوندو ته ”حقيقي“ سڏبو ته ”مجازي“ ۽ اهو ئي لفظ ڪن ماڻهن ڪنهن خاص معنيٰ جي لاءِ ڪڍي ٺهرايو ته انهيءَ کي ”اصطلاحي“ چئبو.

بي معنيٰ لفظ جا مثال ڏيڻ ضروري ناهن، اهڙا لفظ پنهنجا به ٺاهي ٿا سگهجن. جنهن ته بائن، شائن، گرپ، شپ. پر سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترا بي معنيٰ يا زائد لفظ به آهن، جن جي معنيٰ ڪانهي يا جي ساڳي معنيٰ هئڻ ڪري ضروري ناهن ۽ زور ڪري معنيٰ وارن لفظن سان ڪم ۾ اچن ٿا، مگر رواجي عام گفتگو ۾، نه ڪنهن علمي تقرير يا بيان ۾. مثلاً - پيسو پنجهڙ، کلم ڏلم، ڪتاب پتاب وغيره. معنيٰ واري لفظ جو مثال شينهن وٺو. هاڻ جي شينهن لفظ مان اسان جي مراد هوندي اهو جانور جنهن کي ”شير“ چون ٿا ته اهو ”حقيقي“ ٿيو. ۽ جي زور ۽ دليري جي نظر تي مشابھت جي رستي ڪنهن بهادر يا بهلوان ماڻهوءَ جي نالي چوندا سين ته فلاڻو شينهن آهي ته اهو حقيقي نه ٿيو، پر ”مجازي“ ٿيو.

وري ٻيو مثال وٺو. ”حلال خور“ جي حقيقي معنيٰ آهي حلال کائيندڙ، جو حرام نه کائي. ”پر مجازي“ معنيٰ موجب حلال خور چون ”پنگيءَ يا چهڙي“ کي جو انهي جي برعڪس اڪثر حرام شيون کائي.

اصطلاحي: معنيٰ جو مثال حرڪت وٺو. حرڪت لفظ جي حقيقي معنيٰ آهي چڙڻ. مگر ”اصطلاحي“ معنيٰ سان گرامر موجب زبر ۽ زير ۽ پيش کي ”حرڪت“ ٿو چئجي ۽ ٻوليءَ جي اصطلاح موجب، ٻارن جي اجائي اٿ ويهه کي ”حرڪت“ چوندا آهن. اتي ڪن ماڻهن اها معنيٰ ڪنهن خاص ڪم لاءِ ڪڍي ٺهرائي آهي، تنهن ڪري انهيءَ کي ”اصطلاحي“ ٿو چئجي.

بامعنيٰ يا موضوع لفظ، يا هٿون هوندو يا هوڪب. مفرد اهو آهي جنهن مان هڪڙي معنيٰ نڪرندي آهي ۽ جنهن جي پرزن يا ٽڪرن يا ڀاڱن جو انهيءَ جي معنيٰ مان ڪوبه واسطو ڪونهي. اهڙي مفرد موضوع لفظ کي ”ڪلمو“ چوندا آهن. اهڙا گهڻا ڪلما گڏجي ڪلام ٿا جوڙين جنهن کي جملو يا جملا يا تقرير يا بيان چئي ٿو سگهجي.*

* ڳالهائڻ بيان کي تقرير چئبو ۽ لکيل بيان کي تحرير.

مرڪب: مرڪب لفظ ٻن يا وڌيڪ ڀاڱن مان ٿو جڙي ۽ هر هڪ ڀاڱي جي ڪا ڌار معنيٰ آهي ۽ انهن مان انهي لفظ جي گڏيل معنيٰ ٿي جڙي.

مثلاً لفظ مڪان مفرد لفظ آهي. انهيءَ جي ٽڪرن ”مڪ ۽ آن“ جي معنيٰ ڪانهي، پر جي هجي ته به انهيءَ جو مڪان لفظ جي معنيٰ سان ڪوبه واسطو ڪونهي. ”خير خواه“ مرڪب لفظ آهي جنهن جا ٻه ڀاڱا ”خير ۽ خواه“ معنيٰ رکن ٿا ۽ انهن جي گڏيل معنيٰ انهيءَ لفظ جي سڄي معنيٰ ٿي ڏيکاري يعني سڄو دوست يا گهڻگهرو اهڙا گهڻا مرڪب لفظ آهن جي گهڻي ڪم اچڻ ڪري چانگجي ”مخفف“ يا هلڪا ٿي پيا آهن ۽ ”مفرد“ پيا ڏسجن. جيئن ته شهنشاهه، جواصل هو شاهان شاهه يا شاهه شاهان، يعني بادشاهن جو بادشاهه.

عربي ۾ پارسي دمتور موجب انهن الف بي جي اڪرن کي ”حروف تهجي“ يا ”آمل“ سڏيندا آهن.

حرف: حرف جي لفظي معنيٰ آهي ڪنارو يا طرف يعني لفظ جو تمام ننڍو حصو يا ڪٽو. انهن کي ڪيترن قسمن ۽ صورتن ۾ وراهيائون ۽ انهن مان جدا جدا ڪم ڪيائون.

”منقوط، مسروري، ملفوظي ۽ مڪتوبي حرف“

پهرين جن جن اکرن تي نقطا اچن ٿا تن کي ’منقوط يا معجم*‘ ٿا سڏين ۽ جن تي ٺاهن تن کي ’غير منقوط يا مهمل:‘ ٿا سڏين*. وري انهن جي نالن جي نظر تي، جن جا نالا پن اکرن جا آهن. جيئن ته بي تي يا با تا وغيره، تن کي ’مسروري X‘، چوندا آهن ۽ جيڪي ٽن اکرن جا آهن، جيئن ته جيس، مين ۽ دال وغيره تن کي ’ملفوظي +‘ سڏيندا آهن. ۽ انهن مان به ٽن جن جي نالن جو پهريون ۽ ٻيون اکر هڪ جهڙو آهي، ها جي ابتا سبتا هڪ جهڙا آهن، يعني مير، نون ۽ واو، تن کي ’مڪتوبي، +‘ ٿا سڏين.

حرف علت صميم: وري انهن الف بي جي اکرن مان هڪڙا بيمار ٺهرايائون ۽ ٻيا چڱا ڀلا. بيمارن کي ’حرف علت‘ چيائون، جو علت جي معنيٰ آهي بيماري ۽ بيمار کي عليل چون ۽ چڱن ڀلن کي صحيح. بيمار هن ڪري چيائون جو ضعف ڪري ٻيا انهن کي پاڻ سان وٺي ٻيا کڻي هلائيندا آهن ۽ اهي پنهنجي منهن ڌار هلي نه سگهندا آهن. اهي ئي اکر ٺهرايائون. ا، و، ي. بيمار ماڻهو به وائي وائي ڪندو آهي ۽ حرف علت به اهڙي اکر ٿيا.

اعرابون: ٽي اکر سڀني الف بي جي اکرن کي ڪهڙي طرح ڪم اچي سگهن؟ اهڙي ڪا صورت ضرور گهربل ٿي جنهنڪري سڀ اکر هڪجهڙا ٿين ۽ هڪٻئي تي ريس نه ڪن. تنهنڪري الف مان ’زير‘ ڪيائون، واو مان ’پيش‘ ڪيائون ۽ ي مان ’زير‘ ڪيائون ۽ خاص ’حرف‘ علت جي نشانيءَ لاءِ ’جزم يا ٻا سڪون‘ مقرر ڪيائون، جا انهن پن اکرن تي ڏجي ٿي جن مان گڏ ”حرف علت“ ٿئي اچي. انهن جو نالو حرڪت رکيائون، جن ۾ گويا حرف علت جو آواز رهي ٿو. ٻيون نشانيون پوءِ ضرورت آهر ٺهرايائون جن کي ’اعراب چون ٿا. ”حرڪت“

* منقوط يعني لفظن وارو. معجم يعني عجم والڪي يا غلط.

: غير منقوط يعني لفظن کان سواءِ. مهمل يعني خالي يا لڪيون يا بي معنيٰ.

X مسروري عربي سير مان لکتل يعني لڪل يا ڪجهو يا جنهن جو آواز لڪن جهڙو ۽ آهي.

+ ملفوظي يعني جيڪي ڳالهائڻ ۾ اچي يا جنهن جو آواز به لڪن جهڙو ٿو ٿئي.

+ مڪتوبي يعني جيڪي لڪن ۾ اچي يا جنهن جو لڪن به آواز جهڙو ٿو ٿئي.

جي معنيٰ چٽڻ ۽ اعراب جي معنيٰ آهي آزاد گهمڻ يا گهمندڙ، ڇا لاءِ جو انهن جي وسيلي اکر چري پري گهمي گهتي سگهن ٿا، نه ته هڪ هنڌ نستا ٿيو پيا آهن. چرندڙ اکر مٽجھڪ ٿيا ۽ غير متحرڪ کي ”ساڪن“ سڏيائون.

ممدوده ۽ مقصوده: انهن حرف علت وارن ٽن اکرن مان پهرين الف سان جڏهن ٻيو الف ٿو گڏجي تڏهن ٻن الفن لکڻ جي بدران هڪڙي تي ’مد‘ جي نشاني ڏين ٿا ۽ انهي الف کي ”ممدوده“ يعني مد وارو يا ڊگهو سڏين ٿا ۽ جتي ائين نه آهي انهي الف کي ”مقصوده“ يعني ڇوڻو چون ٿا. متحرڪ الف کي اڪثر عربيءَ ۾ ’همزو‘ چون ٿا. ۽ الف، رڳو ساڪن الف يا حرف علت کي ٿا سڏين.

معروف ۽ مجهول: و تي پيش ۽ ي هيٺ زير اچڻ ڪري جيڪو آواز نڪري ٿو، انهي کي ’معروف‘ ٿا سڏين، ڇا لاءِ جو اهو آواز عربن کي معلوم هو. جيئن ته شير، مير، ٽور پر انهن تي زير اچڻ ڪري جيڪو آواز نڪري ٿو سو عربن ۽ ايرانين ۾ ڪم نه اچڻ ڪري هنن کي معلوم ناهي تنهنڪري انهي کي مجهول ٿا چون جيئن ته دير ۽ جور.

ساڪن ي ۽ و جا مثال آهن سير ۽ خوف جي خاص عربيءَ ۾ ڪم ايندا آهن.

مخارج (۱): وري الف بي جي اکرن جو وات مان نڪرڻ واري جاءِ يا مخرج جي نظر تي ورهاڱو ڪيائون، اهو ورهاڱو جهڙو يورپ جي ٻولين ۾ تهڙو سنسڪرت ۽ هندستان جي ٻين ٻولين ۾ به آهي. انهيءَ موجب جن اکرن جو آواز ڏندن تي زبان رکڻ سان يا ڏندن جي مدد سان ٿو نڪري تن کي ’سليه‘ ٿا چون، جو عربيءَ ۾ سن چون ڏندن کي جيئن ته ت، ٺ، ڌ، ڍ، ڇ، ڙ، ل، ن، ۽ جن جو آواز زبان جي چوٽيءَ کان ٿو نڪري تن کي ’اسليه‘ ٿا چون (۲) جيئن ته - ز، ص، ش، ص، ض. جن جو آواز ڇن مان ٿو نڪري تن کي ’شفويه‘ (۳) جيئن ته - ب، ف، م، و، ۽ جن جو تارون تي زبان رکڻ سان ٿو نڪري تن کي ’لهويه‘ ٿا چون، جيئن ته ج، ي، جي، نڙي مان ٿا نڪرن ’حلقيه‘ (۴) ٿا چون، جيئن ته ح، خ، ع، غ، ق، ڪ، ه.

(۱) ”علم الامخارج“ جو تعلق فن ”قراآت و تجويد“ سان آهي، جو ڪنهن استاد ماهر

تاريءَ کان پڙهيو ۽ سکيو آهي، هت لفظي تعريفون مختصر آيل آهن.

(۲) جو اسليه جي معنيٰ عربيءَ ۾ آهي زبان جي چوٽي.

(۳) شفويه لکتل آهي شفته مان جنهنجي عربيءَ ۾ معنيٰ آهي ڇپ.

(۴) عربيءَ ۾ تارون مان لکتل.

شمسي ۽ قمري حرف: مٿين مان پهرين ٻن قسمن کي 'شمسي حرف' (۱) سڏيندا آهن ۽ ٻيون ٽن کي 'قمري' (۲). انهن جي نشاني هي آهي ته عربيءَ ۾ ڪنهن لاءِ سان 'ال' شروع ۾ وجهڻ سان شمسي اکرڻ جي حالت ۾ لام جو آواز نه نڪري ۽ قمري اکرڻ جي حالت ۾ نڪري ٿو. مثلاً الدين ۾ "د" شمسي اکر آهي تنهن ڪري لام جو آواز نه نڪرندو ۽ انهيءَ لفظ جو آواز 'ادين' ٿيندو جيئن شمس الدين نالي ۾. 'الد' آواز ڪڍڻ غلط آهي. ۽ القلب لفظ ۾ قاف قمري اکر آهي تنهن ڪري لام جو آواز ٿيندو ۽ اهو لفظ القلب پڙهيو جيئن "مفرح القلوب" ۾ "قلب" چوڻ غلط چئبو.

وري الف بي جي اکرڻ لکندي جيڪي اکر ٻين اکرڻ سان گڏ لکجن ۾ پنهنجو ڪو پاڳو ڪيرائي پوءِ ڪنڊو ٿا، انهن کي 'ترڪيبي' صورت وارا اکر چون ٿا ۽ جيڪي ائين نه ٿا ڪن ۽ پنهنجي اصلي صورت ۾ رهن انهن کي 'منفردي' صورت وارا يا 'مجرد' ٿا چون. جيئن ته ج ٻئي اکر سان گڏ ٿي وقت لکڻ ۾ 'ج' ٿئي ٿو مثلاً جشن ۽ باجو، تنهن ڪري اهو ترڪيبي آهي ۽ 'د' يا 'ر' صورت نٿا ڦيرائين جيئن ته ڊاور، تنهن ڪري اهي "منفرد يا مجرد" آهن.

معرب: وري الف بي جي اکرڻ مان ڪي اهڙا آهن جي اصل عربيءَ ۾ نه هئڻ ڪري ٻي صورت بدلائي ڪم اچن ٿا ته انهن کي معرب ٿا چون، جيئن ته پ ڪي ڦيرائي ف ٿا ڪن. مثلاً فارس کي فارس. معجم ۽ ڪي لفظ جي عربيءَ آهن سي ڦيرائي فارسي صورت ۾ ڪم اچن ٿا، انهن کي 'معجم' ٿا چون جيئن ته 'فيل' کي ڀول يا طلب مان طلبيدن ۽ فهم مان فهميدن.

مهند ۽ مسند: ان طرح جي لفظ عربيءَ يا فارسيءَ جي صورت ڦيرائي هنديءَ يا سنڌيءَ ۾ اچن ٿا انهن کي 'مهند' ۽ مسند (س) سڏي ٿو سگهجي يعني هندي ڪيل. جيئن ته - بصل مان بصر ۽ قفل مان ڪرف.

تبديل: هڪڙي ٻوليءَ مان ٻي ٻوليءَ ۾ ايندي اکر جيڪا صورت بدلائيندا آهن انهي کي تبديل چئبو آهي. انهي تبديل جا ڪي خاص قانون آهن جن موجب هر هڪ ڦري ٻين حرفن جي صورت وٺندو آهي ۽ آهي هر هڪ ٻوليءَ جي لاءِ ڌار هوندا آهن. هيٺ آهن جو تفصيل ڏجي ٿو، جو اڪثر اهي لفظن جي اشتقاق ۾ گهڻو ڪم ايندا آهن ۽ هتي آهي ڏبا جي اڪثر سنڌيءَ ۾ به ڪم اچن ٿا نه ٻيا. پهرين ته ٽنهي علت جي حرفن جي نسبت ۾ ڪي گالهيوڻ معلوم ڪرڻ جهڙيون آهن جي عربي فارسي ۾ مستعمل هئڻ ڪري سنڌيءَ ۾ ڪم اچن ٿيون.

عربي ۾ حلق معنيٰ لڙي. (۱) شمسي يعني شمس يا سج سان واسطو رکندڙ.

(۲) قمري يعني قمر يا چنڊ سان واسطو رکندڙ.

(۳) مسند به سڏبو، الهن ۾ تسنيد يعني سنڌيت آيل آهي.

الف ڪيوائڻ: ڪن لفظن ۾ ”الف“ لکڻ ۾ نه ايندو آهي رڳو انهيءَ جو آواز نڪرندو آهي يا ته انهي هنڌ مٿان نشانيءَ لاءِ ننڍڙو الف لکي ڇڏيندا آهن. سنڌيءَ ۾ الف سڪندا آهن مگر اهو غلط آهي. جيئن ته الهي انهيءَ کي لاهي لکڻ غلط آهي. ساڳي طرح عربي نالا اسمعيل اسحق، هدا، ليڪن، جو ڪڏهن ڪڏهن لا ڪن يا ليڪن ڪري لکبو آهي. الف ڪڏهن ڪڏهن شروع ۾ وڌيڪ ۾ وجهندا آهن جيئن ته سڪندر، ۽ اسڪندر، فلاطون، افلاطون.

الف اچارڻ: ساڳي طرح ڪٿي واو جو آواز الف ٿيندو آهي جيئن ته زڪواة، جنهن جو آواز زڪات ٿيندو آهي ۽ صلواة جو آواز صلات ٿيندو آهي، پر واو سان لکڻ صحيح آهي.

الف ڪيوائڻ: ڪٿي الف حذف يا ڪم ٿيندو آهي جيئن شاهه-شم، ناگاهه-ناگه، ڪناهڪار-گناهڪار، شاهزادو-شهزادو، شاهباز-شهباز، شاهه رگه-شهرگه، ڪوتاهه-ڪوتوهه.

”ي“ الف بدلائڻ: ساڳيءَ طرح وري ڪٿي ”ي“ جو آواز به الف ٿيندو آهي، جيئن ته مصطفيٰ، مرتضيٰ، عيسيٰ، موسيٰ، ماضي، تمني، تولي، معنيٰ، دعويٰ. جي سڀ رواج ڪري پارسي توڙي سنڌي ۾ الف سان لکبا آهن.

واو ڪيوائڻ: پارسي لفظن ۾ ”واو“ جي پٺيان ”الف“ هوندو آهي ته ”واو“ جو آواز نه ٿيندو يا تمام ٿورو ٿيندو آهي جيئن ته خواهش، خير خواه، خواجہ، خواب، خود، خویش، خوش انهيءَ کي ”واو اشمام“ چوندا آهن، يعني جتي واو جي رڳي پاس ٿي اچي.

ڪٿي واو جي اڳئين اکر تي پيش هئڻ ڪري ۽ پٺيان آل اچڻ ڪري واو جو آواز ڪونه ٿيندو آهي ۽ ساڳي طرح ي جي اڳئين اکر هيٺ زير هئڻ ڪري به ي جو آواز نه ٿيندو آهي ۽ آل واري الف جو به آواز نه ٿيندو آهي جيئن ته ابوالفضل، ابوالقاسم، في الحال، في الحقيقت، في الفور، بالڪل، بالفعل، بالواسطه، باليقين. ڪٿي ”و“ حذف ٿيندو آهي جيئن گوهر-گهر، ڪوٺهه-ڪهي، خاموش-خمش، ڪوٺهه-ڪهي، لوهار=لهار، ڪوٺهه-ڪهي.

انهن کان سواءِ عربيءَ ۾ مؤنث اسمن جي پڇاڙيءَ جي نشاني ”ت“ (۱) هوندي آهي. آها ”هي“ واقعي هئن لکندا آهن ه ۽ نشانيءَ لاءِ مٿس تي وارا ٻه نقطا ڏيندا آهن، مگر پارسي توڙي سنڌيءَ ۾ آهي لفظ اڪثر ”ت“ مان لکندا آهن. جيئن ته شجاعة سعادة، وغيره شجاعت ۽ سعادت ڪري لکبا آهن. اگرچہ عربيءَ ۾ ’هه‘ به مؤنث جي نشاني آهي جيئن ته ملڪ مان ملڪ، قيصر مان قيصره وغيره. ڪن سنڌي لفظن ۾ جتي پارسي عربي لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ الف هوندو آهي اتي زور ڪري هه

(۱) ان کي ته چشي واري (ه) سڏبو آهي.

وجهي ڳالهائيندا آهن - جيئن ته پروا کي پرواه چوندا آهن. دريا کي درياھ، چاء کي چاءُ، ڪري چوندا آهن. ۽ همزو بہ گڏيندا آهن. جيئن ته جا - جاء. دانا - دالاء خدا - خدائ وغيره.

تبديل ۽ حذف: هاڻي اسين اڪرن جي مٿ سٿ يا تبديل جو ذڪر ڪنداسين، جي ٻين ٻولين توڙي سنڌيءَ سان بہ لاڳو آهن. پهرين ياد رکڻ گهرجي ته حرف علت يعني الف، و ۽ ي هڪٻئي سان مٿجن ٿا ۽ ڪٿي حذف ٿين ٿا يعني ڪيرائي ٿا ڇڏجن. مثال - لاج - ليج، لاث - لٽ، لاک - لڪ، مڪي - مڪ، مورت - مورت، ناچڻ - ناچڻ، ناک - نڪ، کان - کن، هاٿ - هٿ، دالت - ڏند.

پارسي ۾ ڪن ٻين ٻولين جي صرف نچون ۾ هن مضمون بابت الف بي جي سڀني حرفن جا جدا جدا قسم ۽ انهن جا نالا ۽ انهن جا مثال ڏنل آهن ۽ هر هڪ جا تبديل ڪيل حرف، جي رواج ۾ مستعمل آهن، سي ڏنل آهن. سنڌيءَ ۾ انهيءَ وانگي هر هڪ حرف جا قسم ۽ نالا ڪم نہ ايندا آهن ۽ پارسي ”صرف نچو“ وارا نالا ڏيڻ ۽ انهن جا پارسي مثال ڏيڻ ضروري نٿو ڏسجي. حرف علتن جو مٿي ذڪر آيو، باقي صحيح حرفن جي نسبت ۾ ڪي ٿورا عربي ۽ پارسي رواجي تبديلي حرف ۽ مثال ڏجن ٿا، تنهن کان پوءِ اسين سنڌيءَ ۾ جيڪي حرف پاڻ ۾ مٿجن سڃڻ ٿا، سي ۽ انهن جا مثال ڏينداسين.

ب ۽ پ، مٿيا آهن، جيئن ته تب - تپ، شاپور.

ت ۽ د = جيئن ته ٺوٺ - ٺود.

ج ۽ ت = جيئن ته تاراج - تارات.

ج ۽ ڙ = ڪڇ - ڪڙ.

ج ۽ ز = رجم - رزه.

ج - ش = ڪاج - ڪاش.

ج - چ = ديباجم - ديباجم، ج - ڪ = اخسيچ - اخشيچ.

خ - ه = خاڪ - هاڪ، خجير - هجير.

د - ت = زرد - زرت، دشواد - دشوات.

د - ذ = آذر - آذر.

ر - ل = روخ - لوخ، چنار - چنال، ارونڊ - الونڊ، ڪاچار - ڪاچال.

ز - ج = چوزه - جوڇ، پانزده - پانجده، هڙده - هجده.

ز - غ = گريز - گريغ، تيز - تيغ.

س - ش = ڪشتي - ڪشتي، فرستم - فرشته.

س - ج = خروم - خروج.

ش - ج = ڪاس - ڪاج.

(۵) د، ذ، ډ، ځ، ټ، ږ، ز، ږ، ځ، ڼ، ځ، ل

(۶) ق، ک، غ، خ، گ، ح، ک، پ، گ، ن، چ، کش

(۷) م، ن، ل، و، ب، نب، ٹ، ھ، ج، ۛ

الف جي معني آهي چڙهو ماڻهو ۽ هزار. باب بي = گهڻن زالن وارو مڙس. تا = × خمير*. ٿا = نرم. جيم = مست آڻ. حا = ڊگهي قد واري زال. خا = ڪنڊ يا

* یعنی گونل اٹو جنهن مان مالي پچائيندا آهن .

ڪيائڙيءَ جا وار. دال = ٿلهي زال. زال = ڪڪڙ جو = موڙ. را = وير رکندڙ
 ماڻهو ۽ ننڍي ڏوٽي. زا = پيئڻ ماڻهو. سين = ٿلهو ۽ گهڻو کنگهندڙ ماڻهو.
 شين = ڊوڙندڙ ماڻهو. صاد = ڪڙي قسم جو پکي. ضاد = ٻانگ ڏهندڙ ڪڪڙ.
 طا = گهڻي حرص وارو ماڻهو. ظا = زال وڌي ڇاتي واري. عين = آڻ جو دن. ۽
 اک ۽ چشمو. غين = ڪارو ڪڪر ۽ آڇو ٿيڻ. فا = سمنڊ جي گچي ۽ ڪن.
 قاف = جبل جو نالو ۽ تسونگر. كاف = ڪاوڙ وارو ماڻهو. لام = آڻ ۽ زر ۽
 ڪارو داغ جو نظر ڌارڻ لاءِ ٻارن جي منهن تي ڏيندا آهن. ميم = شراب. نون =
 مچي ۽ مس جي ڪهڙي ۽ وڻ جو ٿڙ. واو = آڻ جو ٿوهو. ها = چمات. يا = ٻار
 جي پڻ کان پوءِ ٿيڻ ۾ ٻاڻي پچيل ڪير.

هي به ياد رکڻ گهرجي ته انهن ساڳين يا ڪن ٻين معنائن سان سنڌيءَ ۾
 به ڪي اکر ڪم ايندا آهن. جيئن ته 'الف' سڄي سگهي يا نانگي چون ۽ الله
 جي به نشاني آهي.

اڪر پڙهه الف جو ٻيا ورق سڀ وسار

ميم جي معنيٰ رمز يا گهجهو جيئن ته ميم ۾ گالهائڻ ۽ ميم جي معنيٰ محمد
 پيغمبر به آهي.

ميم رکو من ۾ الف تنهن اڳيان
 اوڏو ٿي الف کسي من گڏيئين سين، ميم

قاف جي معنيٰ جبل آهي جيئن ته

ڏونگر ڏکي کي قاف ته ڏئين ڪو

۽ ڪاف پيچم ۽ ور وڪڙ ٿو ڏيکاري

سندو ڪا ڪل ڪاف ماري معزورن کي

۽ لام الف يا ه جي معنيٰ آهي. هڪ ٻئي کي پاڪر پائڻ يا ٻڪ وجهڻ.

ڪاتب لکي جيئن ه ٿي ه ۾ الف سين

اسان سچڻ تيئن رهيو آهي روح ۾

'واو' جي معنيٰ هوا. 'دال' جي معنيٰ کائڻ جي دال. 'عين' جي معنيٰ وچ يا خاص
 جيئن ته عين چوري ڪرڻ جي وقت ماڻهو اچي مٿان پڻ.

سوئي عين عذاب سوئي راحت روح جي

ڪوئن قريبن جو عين تڙڻ آهه

(۱) يعني چوڻي يا چوڻو جنهن کي تاج چولدا آهن.

لام جي معنيٰ ٿاري، ۽ اجهو، ۽ ڊيگهو.

لڳيس جنهنجي لام سو دوست دلاسا منجھي

تنهن کان سواءِ پارسيءَ ۾ اکرن سان شاعر مشابھتون به ڏيندا آهن. جيئن سنڌين قد کي ”الف“ سان ۽ ڏنگي قد کي ”د“ سان سنهڙي چيلهم کي ”ميم“ سان يا نقطي سان، ڏندن کي ”سين“ سان، زلفن کي ”جيم“ سان.

هاڻي ابجد جي حساب بابت ذڪر ڪبو، جو پارسيءَ ۾ ۽ هاڻ سنڌيءَ ۾ به گهڻو ڪم ٿو اچي. الف بي جا سڀ ’حرف‘ ترتيب وارا جيئن اصل ۾ اها تنجا گڏي ڪي لفظ ٺهرايا ويا، جي سڀ لفظ معنيٰ وارا آهن. اهي هي آهن. ابجد، هـ، و، ز، خطي، ڪلمن، سعفس، قرشت، ٽخذ، ضطغ. انهن مان پيرپان ٺهڻ اکر ترتيب وارا نون تائين اٺڪا ٿا ڏيکارين، تنهن کان پوءِ ٻيا نو، ڏهاڪا ٿا ڏيکارين سو تائين ۽ باقي رهيل نو سو ٿا ڏيکارين هزار تائين. پارسي پ، چ، ڙ ۽ گم حساب ۾ ب، ج، ز ۽ ڪ وانگي شمار ڪيا. ساڳيءَ طرح سنڌيءَ جا نجم اکر اڪون جي صورتن موجب حساب ڪيا يعني پ، ب وانگي، ٺ، ت وانگي، ج، چ وانگي ڊ، ڌ، د وانگي، گ، ڪ وانگي ڙ، ر وانگي، ٺ، ن وانگي. باقي جن اکرن ۾ هم جو آواز آهي سي هم سان گڏ شمار ڪيا جيئن ته ڌ = دهم، پ = بهم، ڪم = ڪهم، جه ۽ اڳي ج ۽ هم آهي، ساڳيءَ طرح گهم ۽ اڳي گ، ۽ هم آهي، انهيءَ طرح.

اهو بيان انهيءَ لاءِ آندو ويو آهي ته ابجد جو حساب ڪتابن ۾ گهڻي ڪم ٿو اچي. ظاهر انگن ڏيڻ جي بدران اهڙا باسعتي لفظ يا جمه يا آيتون يا شعر ٿا ڏجن جن مان اکرن جي ملهه ٻڌڻ ۽ جملي ڪرڻ سان گهريل تعداد موجود ٿئي ٿو. ڪي ڪي ته اوچتو اهڙا عجيب لفظ ۽ جمه ايندا آهن جو حيرت لڳي ويندي آهي.

جيئن پارسي شعر جا نمونا ۽ بحر ۽ علم ٻڌايم جون صنعتون سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪم اچن ٿيون ۽ علميت جو نشان شمار ڪيل آهن، تيئن هي ابجد جو حساب به شمار ڪيل آهن. اڪثر ماڻهن يا ڪتابن جا نالا اهڙا رکڻ ۾ ٿا اچن جن مان انهن جي ڄڻ يا ٿيڻ جو سال ٿو نڪري، يا وفات جو سال، يا ڪنهن شاهي عمارت يا مسجد يا ٻي ڇي جڙڻ جو سال وغيره ڪتابن ۾ ڏنل آهي ۽ وقت بوقت ڏجي ٿو. انهن جو ڇاڻڻ ۽ عبارت آرائي ۽ مضمون نويسيءَ جي هنرن مان بلڪل ضروري ليکجي ٿو اگرچہ انهيءَ حساب جا ڪي قانون به ڏنل آهن، مگر انهن جي بيان ڪرڻ جو هتي ضرور ناهي. ڪي ٿورا مثال ڪافي آهن.

مخدوم لعل شهباز قلندر سيوهڻ واري جي وفات جو سال لفظ ”رحمت“ مان نڪري ٿو، يعني ۶۴۸ هجري. ۽ مخدوم نوح هالن واري جو لفظ ”فيض حق“ مان. يعني سنه ۹۹۸ ه. مير بجار خان جي مارچل جو سال، ”حاجي شهيد خنجر“

يعني سنه ۱۱۹۴ھ ۾ حجاج بن يوسف جو مشهور ظالم ٿي گذريو آهي، تنهنجو سال لفظ ”ابليس“ مان ٿو نڪري، يعني سنه ۱۰۳ھ ۾ شمس تبريزيءَ جو سال ”شمس الدين“ يعني سنه ۶۴۳ھ ۾.

بابر بادشاهه ڇهين تاريخ محرم مهيني جي ڄاڻو هو ۽ هنجي ڄمڻ جو ”شمس محرم“ ڪڍيو اٿن يعني سنه ۸۸۸ھ ۽ ”يادگار ميرزا“ صفر مهيني ۾ مارجي ويو، تنهنجو سال ”شهر صفر“ مان ٿو نڪري يعني سنه ۷۷۵ھ ۾ همايون بادشاهه جي ڄمڻ کان ڪرڻ ۾ مرڻ جو سال، ”همايون بادشاهه از ٻام افتاد“ يعني ۹۹۲ھ ۾ امام حسين عليه السلام جي شهادت جو سال ”اي وايءَ هايءَ هايءَ“ يعني سنه ۶۰ھ ۾ نادر شاهه جي ڪيل دهليءَ جي ڪوس جو سال، ”دهلي خراب شد“ يعني ۱۲۵۶ھ ۾ راجا رنجيت سنگهه جي وفات جي، ”خورشيد جلم پنجاب“ سنه ۱۲۵۶ھ ۾ شير سنگهه جو، ”شير عادل شير سنگهه“ سنه ۱۲۶۰ھ ۾ هائوڪي جنگ هلندڙ جو هجري سال سنه ۱۳۳۴ھ، ”عالم تمام تباهه شد“.

مٿي ڏٺل اکرن جي معنيٰ کان سواءِ ڪي اکرن جي ٻوليءَ جي جملن ۾ حرفن وانگي معنيٰ سان ڪم ايندا آهن ۽ انهن مان ڪي ’حرف جر‘ آهن، ڪي ’حرف جملو‘ ڪي ’حرف ندا‘ ۽ ڪنجا ٻيا نالا به آهن. مثلاً ’الف‘ پارسيءَ وانگي ’ندا‘ جي معنيٰ سان يعني سڏڻ جي ڪم ايندو آهي اسم جي پٺيان اٿڻ سان، جيئن ته خدا، پا، چوڪرا، ڪتا، يعني اي خدا، اي چوڪرا، اي ڪتا، ۽ ڪٿي فعل يا اسم جي پٺيان زائد ايندو آهي، خاص شعر ۾ قافيءَ جي لاءِ ۽ ڪڏهن پٺيان ’هم‘ به آئيندا آهن. جيئن ته ڪريجا، وڃيجا، يا، ڪريجاه، وڃيجاه، محمد، زلغا. ۽ ڪٿي پارسيءَ وانگي فاعليت جي به معنيٰ ڏيندو آهي، جيئن ته دانا، پيما، ٻن لفظن جي وچ ۾ سيلاب جي به معنيٰ ڏئي ٿو جيئن ته دما دم، سراسر، سراپا، اهو ڪڏهن ڪڏهن ٿوري واو ٿيندو آهي. جيئن ته ٻروڻ، سروسر، ”آ“ جي معنيٰ سنڌيءَ ۾ ”نم“ به آهي جيئن ته آملهه يعني اڻ ملهه، آڏل يا اڏر، يعني نه ٿرندڙ، آمر يعني نه مرندڙ. خراب جي به معنيٰ اٿس جيئن ته آوڻ، آجايو، آياڳو، ”به“ جي معنيٰ پڻ آهي پارسي وانگي به الف وانگي سيلاب به ٿي ڏيکاري جيئن ته دمدم، سروسر، درٻڙ، ۽ ٽاڪيد به جيئن ته تازه بتازه، نوبنو، جا بجاءِ. ”ٻم“ جي معنيٰ هڪ جي پيڻ. ’تم‘ مشهور حرف جملو يا حرف بيان. ’جم‘ جي معنيٰ جيئن، لاڙ ۾ ۽ شاهه جي رسالي ۾. ’چم‘ جي معنيٰ ٿڻ جي ٻن. ’ڙ‘ يا ڙي يعني اڙي يا اي سڏڻ لاءِ حرف ندا وانگي ڪم ايندو آهي. ’س‘ جي معنيٰ چڱو آهي جيئن ته سٺڙ، سوانو، سڃاڳو، سوير، سڃايو، ’ش‘ پارسيءَ وانگي حاصل المصدر جي به نشاني ٿي ڪم ايندي آهي. جيئن ته آزمائش، ڪوشش، بندش، بخشش. ’ڪ‘ ته جي معنيٰ سان سنڌيءَ ۾ ڪم اچي ٿو پارسيءَ وانگي ۽ ”يا“ جي به معنيٰ ڏيندو آهي، جيئن ته

”هي ڪ هو“ ۽ ڪ جي معنيٰ ”ري“ جئن ڪمهلو، ڪسا ڪي. ”م ۽ ن“ نفِيءَ يا انڪار جي معنيٰ سان ڪم ايندا آهن. جئن ته ”م چو“ نه وڃ، نڪار، نڪو، نَسْتُو. م ضمير متصل ۽ ۽ مرکب فعل ۽ متڪلم جي معنيٰ به ڏيندو آهي، جئن ته سندس، اٿس. پڇاڙيءَ ۽ م مونث جي به نشاني آهي پارسي وانگي جئن ته بيگم-بيگم، خان-خانم. م ۽ م ۽ م عربيءَ لفظن ۾ جاء ۽ اوزار ۽ فاعليت جي معنيٰ سان ڪم ايندا آهن ۽ ساڳيا لفظ سنڌيءَ ۾ به ڪم ايندا آهن، جئن ته مسجد، مڪتئب، مدرسو، مضراب، مقياس، ميفتاح، مدرسو، مئصاحب، مئقادي. ۽ نه عجب يا تاڪيد به ڏيکاري ٿو، خاص سوال وارن حرفن سان، جئن ته ڪهڙو نه چڱو! ڇو نه ائين هجي.

”و“ پارسيءَ وانگي ۽ جي معنيٰ سان ڪم ايندو آهي، خاص ٻن پارسي لفظن جي وچ ۾، جيئن ته دل و جان-راتو ڏينهن-آمد و رفت-خرید و فروخت. شب و روز. ۽ حرف ۽ فعل سان پڇاڙيءَ ۾ جمع حاضر جي به معنيٰ ڏيندو آهي. جئن ته ڪيو، سندو. وار زائد به آهي جئن ته ليکن وليکن ’ي‘ فعل جي زمان ۾ ڪم ايندو آهي مثلاً مجهول زمان مضارع ۾ واحد غائب لاءِ جئن ته ڪري وڃي، ۽ معروف حرف سان يا ماضيءَ ۾ واحد حاضر لاءِ، جئن ته ڪيئي، سنڌي وغيره. تنهن کان سواءِ پارسيءَ وانگي ي صفت سان ٺهيل اسم ذات جي به نشاني آهي جا پڇاڙيءَ ۾ ايندي آهي، جئن ته نيڪ-نيڪي، صفا-صفائي. بعضي پارسيءَ وانگي ي بدلجي الف ٿيندي آهي، جنهن کي ”الف امامه“ چوندا آهن جيئن ته رکاب-رڪيب، ڏاج-ڏيجم. ي نسبت به ڏيکاريندي آهي، جيئن ته عرب-عربي. سنڌ-سنڌي، محمدِي، عيسوي.

مٿي اکرڻ جو بيان ڏنو ويو آهي جنهنکي حرف چون ٿا. حرف ٻن قسمن جا آهن. يا ”حروف تهجي“ آهن، يعني الف بي وارا چڙا اکر، يا حروف معنوي آهن، يعني جنهنجي ڪا معنيٰ آهي. انهن جو به ذڪر مٿي ڪيو ويو. پر اهي سڀ ’حرف‘ مفرد آهن. ’حروف مرکب‘ حرفن جي مجموعي کي ٿو چئجي، جنهنجو ٻيو نالو آهي لفظ، جي لفظ ٻن حرفن مان ٿا جڙن تنکي ”ٿنائي“ ٿا چون يعني دو حرفي، جيئن ته بد، در، من. سه حرفي لفظ (۱) ’ٿلائي‘ ٿا چون، جيئن ته هوش طرز، جلد. چار حرفي لفظ کي (۲) ’ربائي‘ ٿا چون، جيئن ته بهتر، صندل، مندر. پنج حرفي لفظ کي (۳) ’خماسي‘ ٿا چون جيئن ته اقبال، بهتري، تعليم. پنجن کان مٿي اکرڻ

+ عربيءَ ۾ تشبيه معنوي به يعني به اکر.

(۱) عربيءَ ۾ ثلاث معنوي ٿي يعني ٽه اکر.

(۲) عربيءَ ۾ اربعه معنوي چار يعني چار اکر.

(۳) عربيءَ ۾ خمس معنوي پنج يعني پنج اکر.

واري کي يعني شعر حرفي، هفت حرفي، هشت حرفي وغيره کي عربي وارا 'مزيد فيء' ٿا سڏين جيئن ته سرڪاري، ترنجپين، افراسياب، وغيره.

هاڻي انهن مرکب حرفن مان گهڻائي آهن، جنکي خاص نالا مليل آهن ۽ اکرچم لفظ يا ڪلما آهن تڏهن به انهن کي حرف سڏيندا آهن، جيئن ته حرف جر، حرف جملو، حرف ندا، جي سنڌيءَ ۾ عام آهن، مگر ٻيا به ڪيترائي اهڙا حرف آهن جن جا نالا سندن معنيٰ موجب علحدا آهن. اهي سڀ جملن ۾ ڪم اچن ڪري نحو ۾ داخل ڪيا ويا آهن. انهن مان ڪي ٿورا، جي سنڌيءَ ۾ به ڪم اچن ٿا، سي هتي ڏجن ٿا.

”با“ پارسيءَ وانگي ساڻ جي معنيٰ سان ڪم ايندو آهي، جيئن ته باوجود، باادب، باعقل، باڪمال. ۽ اهڙي هنڌ ضد آهي ’بي‘ جو جنهنجي معنيٰ ري آهي، جيئن ته بي ادب، بي عقل، بي سبب. ”نا“ جيئن ته نافرمان، نااميد، ’ڪم‘ عقل، جيئن ته ڪمبخت، ڪم عقل، ڪم فهم. ۽ ”لا“ جيئن ته لاشڪ، لاثاني، لاچار، لاحاصل، لاعلاج، لاوارث.

”تا“ جي معنيٰ جيسين به آهي ۽ ته به آهي جيئن ته ”گهڙو پڳو تا گهوريو.“ ”تا“ جو هيءَ ڳالهه وڃي ظاهر ٿي. هتان وٺي تا هن هنڌ تائين. ”تاکه شود.“ هن کي ’حرف انتها‘ به سڏيندا آهن.

”در“ پارسيءَ ۾، يا منجهه جي معنيٰ سان ڪم ٿو اچي ۽ سنڌيءَ ۾ پارسي لفظن سان گڏ اچي ٿو، جيئن ته در حقيقت.

”بر“ به ساڳيءَ طرح مٿي جي معنيٰ سان ڪم اچي ٿو، جيئن ته برجن، برجستہ، فرمان بردار، برگشته.

انهن کان سواءِ پارسي حرف ٻيا به گهڻا آهن جي سنڌيءَ ۾ ڪم اچن ٿا جيئن ته يا، اي، ابي، نا، مگر، بغير، واهم، وغيره جي اڪثر حرف جر يا جملو يا ندا شمار ٿيندا آهن.

ٻيا ڪي خاص حرف مثالن سميت هيٺ ڏجن ٿا، جن مان ڪي جدا جدا ضميرن يا ظرفن يا دفتن سان ڪم ايندا آهن يا خود آهي شمار ۾ آهن، مگر آهن فقط انهن جون نشانينون.

”حرف استفهام“ يعني پڇا جا حرف، ڇو، ڇا، ڪير، ڪهڙو، ڪهڙو، ڪوھ، ڪٿي، ڪيڏي، ڪٿان، ڪيئن.

ڪي قسم ’استفهام انڪاري‘ سڏبا آهن، يعني ظاهري معنيٰ سوال جي آهي ليڪن باطني معنيٰ نه جي آهي. جيئن ته ائين وري ڪيئن هوندو؟ يعني ڪونه هوندو. اهڙو ڪم ڪير ڪندو؟ يعني ڪونه ڪندو.

پارسي حرف استفهام ”چند ۽ ڪجا“ به سنڌيءَ ۾ ڪم ايندا آهن، جيئن ته تون ڪجا آهين؟ چندين قسم.

(۲) ’حرف تشبيهه‘ جيئن ته وانگي مثل، جان چڻ ته گويا، پارسي لفظ ’وار‘ جيئن ته شرحوار (۱) بزرگوار، بنده وار، تاريخ وار، ۽ ’وش‘ جيئن پري وش ۽ ’چون ۽ چگو نم‘ جيئن ته بي چون ۽ بي چگون ۽ ’وند‘ جيئن خداوند، خويشاوند (۲). ۽ ’سار‘ جيئن خاکسار (۳) سبڪسار سنگسار به سنڌيءَ ۾ ڪم ايندا آهن. ’گونم‘ جيئن ته گلگونم (۴)، ’زردگونم‘.

(۳) ’حرف شرط‘ جي - جيڪڏهن، اگر، اگرچہ، جيتوڻيڪ، جڏهن، جيتروڪ، جيڪر، هرچند، مگر.

(۴) ’حرف بيان‘ ته، تا، جيئن هن چيو ته آڏو وڃان ٿو.

(۵) ’حرف علت‘ (سبب)، چالاڪ، سو ڪو، ڇو ته، ڇاڪاڻ جو، تنهن ڪري، تنهن لاءِ، انهيءَ لاءِ.

(۶) ’حرف تمنا‘ (ستد) - شال، شل، سر، پل، ڀلي ته.

(۷) ’حرف تحسين‘ شاباش، واه، واه واه، مرحبا، جس (۵)، زهي.

(۸) ’حرف انوس‘ هاءِ، واءِ، واويلا، واحسرتا، واصببتا، آهه! وغيره.

(۹) ’حرف استثنا‘ يا ترديد (جدائي يا نياري گالهم) - سواءِ، ڌارا، مگر، بغير،

بجز، الا، پر، ليڪن، يا، خواه.

(۱۰) ’حرف اضافت‘ (واسطو پيدا ڪندڙ يا ملڪيت ڏيکاريندڙ): جو،

ٻا، سندو.

(۱۱) ’حرف عطف يا معيت‘ (میلاپ)؛ ۽، ۽، ۽، ۽، بلڪه.

(۱۲) ’حرف تنبيهه‘ (تاکيد): خبردار، سنڀال، چيت، هان، هون، هرگز، متان.

(۱۳) ’حرف نسبت‘؛ آتم يا آنو ۽ اٿو، جيئن ته شاهه، شاهانه، شاهڙو، مرد.

مردانو، ساليانم، ماغيانم، اينم يا اينو جيئن ته پشم، پشمينم، پشمينو، روز، روزينم،

ررزينو. آڪ جيئن ته خوراڪ، پوشاڪ، (يعني کاڌي ۽ ڪپڙي سان نسبت رکندڙ،

اگرچ سنڌيءَ ۾ اهي لفظ اسم وانگي ڪم ايندا آهن.) وار جيئن ته شاهوار،

ماهوار. آن جيئن ته ايران، توران.

(۱) يعني شرح موجب، تفصيلوار.

(۲) يعني مائت مت.

(۳) يعني هڪو.

(۴) کل جي رنگ جهڙو يا ڳاڙهو ۽ زرد رنگ جو يا ٻيلو.

(۵) يعني واه، واه.

سنڌي وياڪرڻ

(۱۴) 'حرف شڪ': جيئن ته شايد، مٿان، مبادا، انهن کان سواءِ باقي جيڪي آهن تن مان ڪي حرف نڌا، ڪي حرف جر ۽ ڪي حرف جمعو آهن، مگر هلندڙ دستور موجب سهوليت لاءِ مٿيان سڀ حرف زور ڪري هنن ٽن حرفن هيٺ آڻي ڇڏيندا آهن. ساڳيءَ طرح عربيءَ ۽ پارسيءَ وارا ڪن ظرفن ۽ ضميرن جي لفظن کي به حرف ڪري شمار ڪندا آهن. جيئن ته حرف هميز، حرف ظرف، حرف مبهمل، حرف اشارو، حرف اشتراڪ، يعني جو حرف شراڪت يا پائيواري ڏيکاري يا مشترڪ ۾ ڪم اچي حرف استفهام.

مٿين حرفن کان سواءِ ڪي اهڙا حرف يا لفظ يا نشانيون آهن، جي اڪثر پڇاڙيءَ ۾ اچن ٿيون ۽ ڪي خاص معنائون ڏيکارين ٿيون. جيئن ته:

(۱۵) 'صاحب يا فاعل يا رڪندڙ جي معنيٰ ڏيکاريندڙ': ڳار، منڊ، وند، ور، ڳر، آر، آور، وار، آرو يا وارو، خدا، يار، عار، دار، بان، وان، ناڪ، ڳين، ڇي. جيئن ته: پروردگار، خذمتگار، ستمگار، شيشگر، دادگر، عقلمند، همرسند، دردمند، دردوند، خريدار، پرستار، بختاور، تاجور، مزدور، رنجور، ڏاتار، ڪنڀار، لوهار، مڱهڻهار، سونارو، ڪمدار، تاجدار، مالدار، خدايار، بختيار، ڪتخدا (ڪت يا گهر وارو) ناخدا (يعني ناه يا پڙيءَ وارو) دربان، نگهبان، فيلبان، چوڊار، پهلووان، پنديوان، هيٺماڪ، خوفناڪ، غمگين، رنگين، شوقين، خزانچي، مشعلچي.

(۱۶) 'جاء يا گهڻائي ڏيکاريندڙ': ستان، زار، بار، سار، سيرا، خانو. جيئن ته هندوستان، گلستان، گلدزار، لالازار، خاڪسار، ڪوهسار، نمسڪار، دربار، مهمانسرا، قافلہ سرا.

(۱۷) 'آوازي حرف يا لفظ': جي لفظ آواز مان ٺهيا آهن، ۽ ڪنهن ماڻهوءَ يا جانور يا ڪنهن ٻئي شيءِ يا ڪنهن ڪم جو آواز ٿا ڏيکارين. جيئن ته ٺڪ، پور پور، ميانو ميانو، ٺيڪو ٺيڪو.

دنياجي ۽ باب پهرئين جا سوال

صرف جي ۽ نحو جي لغوي ۽ اصطلاحي معنيٰ ڪهڙي آهي؟ انهن ٻنهي جو پاڻ ۾ ڪهڙو واسطو آهي ۽ آهي ڪهڙو ڪم ڪن ٿا؟ جيڪا ڳالهائجي ٿو سو ڪهڙن قسمن جو آهي؟ موضوع ۽ مهمل، حقيقي ۽ مجازي ۽ اصطلاحي لفظن جو مطلب سمجهايو ۽ مثال ڏيو. مفرد ۽ مرڪب جو تفاوت ٻڌايو، ۽ انهن جو مطلب ۽ مثال ڏيو. ڪلام ۽ ڪلام جي معنيٰ ڇا آهي؟

الف ب، جي اڪرن جي گڏ ٿيڻ جو تفصيل ڏيو، ۽ انهيءَ جي بناوت جا جزا بيان ڪريو. حرف ۽ لفظ جي معنيٰ ڇا آهي؟ حرفن جي جدا جدا تقسيم ٻڌايو.

منقوط ۽ غير منقوط، يا معجم يا مهمل اکر ڪهڙا آهن؟ مسروري، ملفوظي ۽ مکتوبي حرف ڪهڙا آهن؟ عليل ۽ صحيح يعني بيمار ۽ چڱا ڀلا حرف ڪهڙا آهن؟ حرڪتون يا اعراب ڪيئن پيدا ٿيا؟ الف مقصوره ۽ همزه جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟ ميخرج موجب حرفن جا ڪهڙا قسم آهن؟ شمسي ۽ قمری حرفن جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ حرفن جون ترڪيبي ۽ منفرد صورتنون ڪهڙيون آهن؟ معرب ۽ معجم حرف ڪهڙا آهن؟ انهن جا مثال ڏيو. تبديل ڇا ڪي ٿا چون؟ انهن جا ڪي ضروري قانون ٻڌايو. حرف ثلث وارن ٽن حرفن جي جدا جدا آوازن يا صورتن جو تفصيل ڏيو. جي حرف صحيح آهن، تن جي تبديل ڇا ڪي مثال ڏيو. الف جي حرفن جي ڪا لغوي معنيٰ هجي ته ٻڌايو، ۽ اصطلاحي معنيٰ هجي ته اها به ٻڌايو. ابجد ڇا ڪي ٿا چون ۽ انهيءَ جي ترتيب ڪيئن جڙي؟ ابجد جو حساب ڪهڙو آهي ۽ اهو ڪهڙي ڪم ٿو اچي ۽ ڪيئن ڪم ٿو اچي؟ ڪي مثال ڏيو. سنڌيءَ ۾ الف ب جا اکر لکپڙهه ۾ ڪهڙين معنائن سان ڪم اچن ٿا؟ انهن جا مثال ڏيو. حروف تهجي ۾ حروف معنوي ۽ جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ ڪهڙين حالتن ۾ صرف نحو ۾ لفظن کي حرف ٿا سڏين؟ مرکب حرفن يا حرفن جي مجمعين جا ڪهڙا قسم آهن؟ هر هڪ جا مثال ڏيو. حرف حر، جملي ۽ ندا کان سواءِ، ٻيا ڪهڙا پارسي صرف نحو جا حرف سنڌيءَ ۾ ڪم ايندا آهن؟ انهن جا نالا ۽ مثال ڏيو. انهن مان ڪهڙا لفظن جي منڍ ۾ اچن ٿا ۽ ڪهڙا بچاڙيءَ ۾ ۽ اهي ڪهڙيون معنائون ٿا ڏيکارين؟ ڪهڙيون نشانين فاعليت جي معنيٰ ٿيون ڏيکارين، ۽ ڪهڙيون ڪثرت ۽ جاءِ ٿيون ڏيکارين؟ انهن جا مثال ڏيو.

اشارو: مٿين سوالن جا جواب مٿين باب ۾ لکيل مضمون پڙهڻ سان ڏئي

ٿا سگهجن.

مشقون

(۱) هيٺين ٻن لفظن مان ڪهڙا سهل يا بي معنيٰ يا زائد آهن؟

آقي باقي، آڪڙ چڪڻ، اڪو ڦلو، آل جال، ماڻهو چيڻو، آلو ڀولو، ايڪڙ ٻيڪڙ، ٻانهو چيڻو، ٻوڙي گهل، خبر چار، حوڙ جڪ، تور تڪ، آگهت سگهت، آٺيارو ماڀيارو، آمهون سامهون، انڪڙ ونگڙ، آند مانڊ، لهو ٿبو، خرچ پڪو، ڏڪر ٺيرو، شيءِ شڪل، وڻ ٺڻ.

هيٺين لفظن مان سنڌيءَ ٻوليءَ جي رواج موجب ڪهڙا بي معنيٰ يا زائد لفظ

ڪم ايندا آهن؟

ماني، اوگهي، آند، پاسو، حيلو، پٽ، پٺي، موٽ، آئل، سمجهي، طعنو، صلح، چپ، گاڏڙ، مائل، ليت، انعام، آزي، مصالح، ٿانءِ، ٻن، ملو، گهور، پڪي، چٽ، فلاڻو، زال، مٽا، وائيو، ذات، چٽج، گل.

سنڌي وهاڪرن

(۳) هيٺين لفظن جي ڪهڙي اصلي يا لغوي يا حقيقي معني آهي ۽ ڪهڙي اصطلاح معني ڪم ايندي آهي؟

پُونڪ، جناب، حوصاو، غصو، سبب، بندو، وڌائڻ، گل، سڪالو، ڪهوڙو، مقام، مڪان، ورق، ضعيف عادت، سعيو.

(۴) هيٺين لفظن مان مفرد ڌار ڪريو ۽ مرڪب ڌار، ۽ جي مرڪب آهن تن جي ترڪيب ٻڌايو، يعني چئو ته ڪهڙن ٻن لفظن مان جڙيل آهن، ۽ جي مفرد لفظ ڪنهن بنيادي لفظ مان نڪتل آهن ته اهو اصل لفظ به ٻڌايو.

آپڪڙيو، آپڪهري، آرتوار، اڪياڙي الاجي، اڳڪٿي، اڳهه ڪٽي، بارڪش، جمڊ آهوڙو، بانڪار، بغل ٿيلهو، تنگدست، پوٽاڙو، چانگهو، ٺٽي، پاڪي، مستيرائي، ڀوسيو، ڌرتي، پون پاڙو، تماشه بين، تنخواه، تندرستي، ٺماڙ، ڏانڊاري، ڏياري، ڏيوالو، ساڻي، ستاوڙو، سٺيا، دٻالت، داغدوزي، پراڳاري، ٻيوال، ڀروس، چوڏول، سرخرو، سنگتراش، شهن محل، صدي، گاودم، گوڙالا، ڪاٺ ڪنو، ڪاڍارجن، ڪهڙانجي، لاسڙيات، ڪانڌي، لانگوڻيو، مچرداني.

(۵) هيٺين لفظن ۾ جيڪي حرف علت ڪم آيل آهن انهن جا نالا ٻڌايو.

آدم، بادام، موذي، سوچڙو، بيشڪ، بالفضل، ذوالحج، ذوالقعد، خود بان، خوشخبري، حتي المقدور، علي الصباح، علي الحساب، لبس، خوشامد، معني، دعوي، نماه.

(۶) هيٺين اکرن مان ٻڌايو ته شمسي ڪهڙا آهن ۽ قمر ڪهڙا، يعني آل سائن سان ڪهڙن ۾ لام جو آواز ٿئي ٿو ۽ ڪهڙن ۾ نٿو ٿئي؟ ر، س، د، ل، ڪ، ج، ح، ص، ن، ب، و.

(۷) هيٺين غلط آوازن وارا لفظ صحيح ڪريو ۽ انهن جا سبب ڏيو.

دارلدين، قطبل دين، بديعلجمال، زيبلسا، عللصباح، زينلسماء.

(۸) هيٺيان لفظ تبديل جي رستي مڃي ڪهڙي صورت وٺي سنڌي ٻوليءَ ۾

ڪم اچن ٿا؟

اڙد، فضولي، قربان، ستر، سيلاني، ڪيس، خشخاش، ڪفن، نم، لُفتي، لغام، لوڙو، پشت، پنجره، چش، چرم، ڏم، خُمر، دربان، ديوڙهي، ڪان، ڪياه، ماش، نارڪيل، آڙنا، آنتيس، آسڪار، پارل، بجانا، برجي، بلورنا، بوتي، بيدن، مرهم، مختيار، بياھ، بيمار، ڀرونا، ٽڪري، تاڪا، جامن.

(۹) هيٺين غلط صورتخطيءَ درست ڪريو:

بدماش، استيفاء، موسا، معنا، بدخاهي، ڪرنش خيشي، خدانخواستہ، خشامد، اہلنامہ، فلحال، بامقصد، فاحشيت، بلفضل، تنخواہ، مایو، نازو، مارکو، ماف، لال، نقو، ماسلو، نظامدين.

- (۱۰) هيٺين لفظن مان ايجاد جي حساب سان تاريخ جو سال ڪڍو.
 هيٺين ڪتابن جا نالا آهن جن جي نالن مان سندن تصنيف جو سال ٿو نڪري
 گلزار عروض، تاريخ، بقائي، تحفہ مذاق، چمن مختيار.
 هيٺيان نالا ٻارن جا آهن جن جي چمن جو سال سندن نالن مان ٿو نڪري.
 سيد غلام محبوب سبحاني، سيد نظر علي، مرزا نظام الدين، شيخ منور حسين، تفرج خان.
 هيٺيان ونات جا سال آهن: هي هي غريب بيڪس، انتقال خان صاحب.
 انهن سڀني جا سال ٻڌايو. ڇني مان ڪي جري سال ٿو نڪري.
 (۱۱) هيٺين پارسي حرفن سان ڪهڙا لفظ مرڪب ٿي سنڌي ۾ ڪم ايندا آهن.
 ۽ انهن جي ڪهڙي معنيٰ آهي؟ ۽ ساڳيءَ طرح هيٺين سنڌي حرفن ۽ لفظن سان
 ڪهڙا مرڪب لفظ آهن؟
 پارسي: پڊ، بر، بي، خود، خوش، سر، دست، هر، نا، ڪم ۽ لا.
 سنڌي: ان، آ، ن، مها، نر، هڪ، وات، پر.
 (۱۲) هيٺ جيڪي حرف ڪم آيا آهن، سي ڏيکاريو ۽ انهن جا نالا ٻڌايو.
 ۽ ڏيکاريو ته اهي ڪهڙي معنيٰ ٿا ڏيکارين؟
 اڳ ڳڻڻي، سزاوار، شمعدان، ڪم وندر، ڪمانگر، پراڻڪاري، تهيدار، پٽيوال،
 پرديس، ٿيڪر، چاريدار، ڀروس.

ضميمو

پهرئين باب جي مشقن جا جواب

- انهن ٻن لفظن مان هيٺيان لفظ بي معنيٰ يا زائد آهن: آڦي، اڪن، ڦلو، آل،
 ماڻهو، آلو، پيڪڙ، چينهو، گهل، چار، جڪ، نڪ، ساڳو، آڻارو، آهون، انگڙ،
 آڏو، لڀو، پڪو، ٿيرو، شڪل ۽ ٿڻ.
 ۲- مائي ٺڪي، اوکھ سوکھ، انڌ ڌنڌ، اوسو پاسو، حيلو حوالو، ٻيٽ پٽيهڙ،
 ٻني ٻارو، اوت موت، آئل پئل، سمجھي امجھي، طعنو تنڪو، صلاح صلاح، چپ چاپ،
 گپ چپ، گاڏو ساڌو، گھائل مائل، ليٽ ٿيٽ، انعام اڪرام، آزي نيازي، مڙو مصالحو،
 ٿان ٿپو، پن پوڻو، ملو موراڻو، ڪهور گهاٻار، پڪي پکن، چٽ ٻيٽ، فلاڻو ٿيرو،
 زال زنب، زال ضاعفا، مٿا سٿا، واڻيو وڪال، ذات زمات، چچ ڌڄ، گر ڦل.
 ۳- 'پوک' اصل عربي لفظ 'بوق' آهي، جو بصر جي وچ ۾ ڪنن جھلن جي
 سخت ڌاڍي آهي، جا ڪاٺڻ ۾ نه ايندي آهي ۽ نڪمي ڄاڻي اڇلائي ڇڏي آهي.
 اصطلاح معنيٰ نڪمو، بي عقل، نادان.

’جناب‘ = عربي لفظ، اصل معنيٰ چائنٺ. ادب جي ڪري وڏي ماڻهوءَ جي گهر يا در ڏي اشارو يعني خود انهيءَ ماڻهوءَ ڏي اشارو. اصطلاحي معنيٰ سکر يا شريف يا امير ماڻهو.

’حوصلو‘ = اصل عربي لفظ. حوصله جي معنيٰ پڪيءَ جي گنجي، جنهن ۾ ڇڪيل داڻو هضم ٿيندو آهي. اصطلاحي معنيٰ سمجهه يا سمجهڻ جي طاقت. سنڌيءَ ۾ به چوندا آهن ته فلاڻو گجيءَ وارو ماڻهو آهي. حوصلي مان لفظ حواصل به نڪتو آهي، جنهن جي معنيٰ عربيءَ ۾ آهي پيش پڪي، جنهن کي تمام وڏي گنجي ٿيندي آهي. ’غصو‘: اصل عربي لفظ. غصي جي معنيٰ نڙيءَ ۾ اڏڪڻ، جئن گراهم ڦاسي پوندو آهي. اها حالت ماڻهوءَ جي ڏک ۽ انتظار ۽ ڪاوڙ ۾ ٿيندي آهي. عربيءَ ۾ پارسيءَ اصطلاح معنيٰ آهي ڏک، پر سنڌيءَ ۾ ڪاوڙ آهي.

’سبب‘: اصل عربيءَ ۾ معنيٰ اٿس رسو، جو هڪڙو اوزار يا آپاڻ آهي، ڪوھ مان پاڻي ڪڍڻ جو يا پنھ ڪمن ڪرڻ جو يا جهلي بيھڻ جو. اصطلاحي معنيٰ ٿيس آپاڻ يا سيلو يا ڪرڻ ۽ جمع اٿس اسباب.

’نـو‘: اصل پاڻسي، بنده معنيٰ ٻانهو. نياز جي ڪري اصطلاح موجب ڳالهائيندڙ يا لکندڙ پاڻ کي ٻانهو ڪري لکندو آهي، يعني آءٌ.

’وڌائڻ‘: اصل سنڌيءَ ۾ معنيٰ زياده ڪرڻ. اصطلاحي معنيٰ آهي ڊيگري مان چانور، ٻوڙ وغيره ڪڍي رڪاسيءَ ۾ وجهڻ. جنهنڪري بسم الله چوڻ سان، الهيءَ ۾ برڪت پوي ٿي ۽ ٿورو مال گهڻو ٿي پوي ٿو.

’گل‘: اصل معنيٰ ڦٽل جي آهي، اصطلاح جي معنيٰ آهي ڏيو يا بتي آڇائڻ. اهو خراب ڪم سمجهيل آهي، تنهنڪري انهن جي بدران چڱو لفظ ڪم آندو ويو آهي، ۽ آڇائڻ سان بتيءَ جو ڦٽو ٿيندو آهي ۽ ڦل کي ’گل‘ چون.

’سڪالو‘: اصل معنيٰ سڪ وارو يعني خوش، چڱو ڀلو، پر اصطلاحي معنيٰ اٿس بيمار. خراب لفظ جي بدران چڱو لفظ ڪم آڻيندا آهن، جيئن ته ’ڪاري منهن ڪرڻ‘ کي چون ’اڇو منهن ڪرڻ‘ ۽ ’نپاڳي‘ کي چون ’سڀاڳو‘. ’ڀلو ٿيس‘ جو مطلب ’ڀلو نه ٿيس‘.

’گهوڙو‘: اصل مشهور جانور، ۽ اصطلاحي معنيٰ اٿس ڦرلٽ يا خانہ خرابي، چالاءِ جو اڳي دشمن گهوڙن تي ڪاهي اچي شهرن ۾ پوندا هئا، ۽ ڦڙي لڏي ويندا هئا، جنهن کي ’گهل‘ چوندا هئا. هاڻي ڀيٽ جي معنيٰ سان ڪم ايندو آهي، جيئن ته ’شل گهوڙا پونس‘! ’گهوڙا ڙي‘ واري دانهن به انهن مان نڪتل آهي.

’مقام‘: اصل عربيءَ ۾ معنيٰ آهي، جيئن جي رهڻ جي جاءِ، پر اصطلاحي معنيٰ سنڌيءَ ۾ اٿس ’مٿن جي جاءِ‘ يعني ’قبرستان‘.

’مڪان‘: ماڳيءَ طرح عربيءَ ۾ معنيٰ اٿس، رهڻ ۽ وهڻ جي جاءِ، پر اصطلاحِي معنيٰ سنڌي ۾ اٿس موالين ۽ فقيرن جي ويهڻ جي جاءِ يا ’اوتارو‘.

’ورق‘: اصل عربيءَ ۾ معنيٰ اٿس وڻ جو پن، جنهن مان پارسي آهي ’هرگ‘، پر اصطلاحِي معنيٰ ٿيس ڪاغذ جو پنو يا ڪتاب جو پنو.
”هرگ سبز ست تحفہ درويش“.

’ضعيف‘: اصل عربيءَ ۾ هن لفظ جي معنيٰ پيٽو ۽ ’ضعيف‘ آهي، ۽ ’پيٽ‘ کي به چون ٻڌو ماڻهو پيريءَ ڪري گڻڪو يا پيٽو ٿي پوندو آهي، تنهن مان ’ضعيفي‘ جي معنيٰ ڪڍي ويئي.

’عادت‘: اصل عربيءَ ۾ وري وري ڪرڻ. ائين ڪري ماڻهوءَ کي عادت پوندي آهي. عيد به انهيءَ اصل مان نڪتل آهي، جو اهو وڏو ڏينهن هر سال وري وري ٿو اچي.

’سعيو‘: اصل عربيءَ ۾ سعي جي معنيٰ آهي ڊوڙڻ. اصطلاحِي معنيٰ ڪوشش ٿي.

۴- مفرد لفظ هي آهن: اڪياري، نڪتل آهي اک سان. يعني اکين تي ٻڌڻ جو ڪپڙو يا ٻي ڪا شيءِ.

’ٻوٽارو‘: نڪتل آهي ٻوٽ مان، يعني وات تي ٻڌڻ جي شيءِ.
’ڄانگهو‘: نڪتل آهي چنگهه مان، يعني ٽنگ. ٿاڙهي کي مضبوط ۽ ڊگهيون ۽ تڪيون ٺڪون ٿينديون آهن، تنهنڪري ائين سڏيندا اٿس.

’ٿامي‘: نڪتل آهي ٿامي مان، جو رنگ جو ڳاڙهو ٿيندو آهي، تنهنڪري ’ٿامي هڻڻ‘ جي معنيٰ ٿي منهن يا ٻيءَ شيءِ جو ڳاڙهو ٿيڻ.

’پوسيو‘: نڪتل آهي پوم يا پونءِ مان، يعني زمين ۽ پارسي لفظ ’پوم‘ آهي. جو ماڻهو سر زمين يا تر جو واقف هجي ۽ سونهون ٿئي، انهن کي ’پوسيو‘ چوندا آهن.

’ڏانداري‘: نڪتل آهي ڏند مان. انهيءَ ٻنيءَ جي اوزار کي ڏندا ٿيندا آهن، ڏندن وانگي تنهنڪري اهو نالو مليو اٿس.

’ڏياري‘: نڪتل آهي ڏٺي مان. انهيءَ وڏي ڏينهن تي ڏيا ٻاريندا آهن، تنهنڪري اهو نالو مليس.

’ڏيوالو‘: به ڏٺي مان نڪتل آهي. سڄو يا ڪٽل ماڻهو، اڳوڻي رسم موجب ڏينهن جو ڏيو ٻاريندو هو.

‘سائي’: نڪتل آهي حرف جر ‘ساڻ’ مان. جيڪو ماڻهو اڪثر ساڻ رهي، يا گڏ رهي، يعني سنگتي، همرام، مددي.

‘سٺڙا’: نڪتل آهي سٺ مان. ساريون، ڪڻڪ يا ٻيو جيڪو آن سٺ ڏينهن اندر ٻڄي راس ٿئي.

‘صدري’: اصل نڪتل آهي عربي لفظ ‘صدر’ مان، جنهن جي معنيٰ آهي چاتي. جو ڪپڙو چاتي ڏيکي، تنهن کي صدري چوندا آهن.

‘ڪانڊارجڻ’: ڪنڊي مان نڪتل. يعني جڏهن ٻت تي وار ڪنڊن وانگي ڪري بيهندا آهن ڊپ ۾ يا ڪرھت ۾.

‘لامڙيات’: نڪتل آهي ‘لس ۽ لسي’ مان. جنهن ماڻهوءَ جو منهن يا کاڌي لسي هجي ۽ اڃان ڏاڙهي نه نڪتي هجيس، يعني چوڪرات، تازو جوان.

‘ڪانڌي’: نڪتل آهي ڪنڌ مان. جو ماڻهو ڪنڌ تي کڻي، پوءِ اصطلاحي معنيٰ اٿس جو مٿڙي کي کڻي.

‘لانگوڻيو’: نڪتل آهي لانگ مان يعني ٿنگ. جو ماڻهو ٿنگ جو گهڻو ۽ خراب استعمال ڪري، يعني لانگ چوڻو يا زناڪار يا بدچال. ‘لانگوٽاڙو’ به انهيءَ کي چوندا آهن. ‘لانگوڻيو’ جي معنيٰ لانگوڻي ٻڌڻ وارو فٽير به آهي.

باقي هيٺيان لفظ هرڪب آهن ۽ انهن

جي ٽوڪيب يا بناوت هيءَ آهي:

‘اڳڙيو’=آپ يعني آڀو، ۽ ڪٽڙيو يعني ڪڙيءَ وارو يا ڪٽڙيءَ تي بيٺل. ‘اڳڙي’=آپ يعني آڀي ۽ ڪڙري يعني ننڍو ڪڙر، درياھ جو ڪڙر جو آڀو بيٺل هجي ۽ سلامتيءَ وارو نه هجي ‘آرتوار’=آرت يا آڌت يعني سڄ ۽ وار يعني ڏينهن. ‘الاجي يا الهجي’=الله ۽ آجهي يا ٻجهي يعني ڄاڻي. ‘اڳڪڙي’=اڳ يعني اڳي ڪڙي يا ڪٽ يعني رئيل يا خيال ڪيل. ‘اڳ ڳڻي’=اڳ ۽ ڳڻي. ‘بارڪش’=بار ۽ ڪش پارسي ڪشيڊن مان؛ يعني جو رسو بار کي ڪشي چڪي يا ٻڌي. ‘جند آهوڙو’=جند ۽ آهوڙو يعني آهوڙڻ يا ڪٽوڙڻ ۽ چيلڻ وارو. ‘هانيڪار’=باني يعني بنياد وجهندڙ ۽ ڪار يعني ڪم، ڪنهن به ڪم جو بنياد وجهندڙ. ‘بغل ٿيلهو’=جو ٿيلهو بغل ۾ يا ڳچيءَ ۾ وجهي ٻانهن هيٺ کڻي سگهجي. ‘تنگدست’=تنگ ۽ دست يعني سوڙهي هٿ وارو، يا بخيل يا مفلس. ‘پاڳڙي’=پاڳ ساڻ ڀريل يعني بخت واري. ‘ستڙائي’=ستن پرائڻ يا پائڻ واري. ‘ڌرتي’=ڌر يعني ڌرتي ۽ تتي يعني تتل يا گرم، ٻه ٻهريءَ جو وقت، جڏهن زمين تپي ٻاهه ٿئي ٿي. ‘ڀونءِ پاڙو’=ڀون يعني زمين جو پاڙو يا محصول. ‘تماشہ بين’=تماشہ، ۽ بين يعني ڏسندڙ. ‘تنخواه’=تن يعني جسر يا چٽو ۽ خواهه پارسي خواستن سان. جهڪي

جسم ڪم آڻڻ لاءِ عيوض يا اجورو گهڙڻ ۾ اچي يعني پگهار. 'تندرستي' = تن يعني بت ۽ درستي يعني جڳيلائي. 'ٿماڙ' = ٿم يعني ٺٺي ۽ ماڙ يعني ماڙي، ٺٺن ماڙين يا گهڙڻ واري عمارت. 'ستاواڙو' = ستا يعني ستون ۽ واڙو يعني وار يا ڏينهن. شاديءَ کانپوءِ ستون ڏينهن، جڏهن ڪنڀار ماڻهن ۾ اچي. 'دٻالت' = دٻ ۽ لت، يعني دٻڻ ۽ لتڻ. 'داغدوزي' = داغ ۽ دوزي، پارسي دوختن مان يعني سبڻ. داغن يا سوراخن کي اڳڙيون وجهي سبڻ، يا سرمٽ ڪرڻ. 'پراپڪاري' = پر ۽ آهڪاري، يعني جو پن کي فائدو يا فيض پهچائي. 'پيوال' = پٽي ۽ والو يا وارو. 'پرومن' = پر ۽ وس، يعني جو پرائي يا پن جي وس هجي. 'چؤڏول' = چؤ ۽ ڏول، يعني چئن ڏولن وارو. 'سرخرو' = سرخ يعني گهاڙهو ۽ رو يعني منهن، گهاڙهي منهن وارو، يعني خوش. غم يا ڊپ ۾ منهن اچو يا پيلو ٿي ويندو آهي. 'سنگتراش' = سنگ ۽ يعني بهڻ ۽ تراش پارسي تراشيدن مان، يعني بهڻ گهڙڻ وارو. 'شيش محل' = شيش ۽ محل، جنهن محلات يا ماڙيءَ ۾ گهڻا شيشا ڪم آيل هجن، يا جا شيشن مان جڙيل هجي. 'کاودم' = گاو يعني ڏاند ۽ دم يعني بچ. ڍڳي جي بچ جهڙو شڪل ۾، يعني جو مٿان ٿلهو ٿي هيٺ وڃي سنهو ٿئي. 'کنوشالا' = گو ۽ شالا يعني کانئن جي بيهارڻ جي جاءِ. 'ڪاٺ ڪٽو' = ڪاٺ ۽ ڪٽو يعني ڪٽيندڙ. اهو پکي جو چهنب مان ڪاٺ تي ڌڪ هڻندو آهي. 'مچرداني' = مچر ۽ داني، پارسي دان مان، مونث. يعني ڪپڙي جو ڍڪ جو مچرن کي روڪڻ لاءِ ڪٺ جي مٿان وجهندا آهن. 'گهڙامنجي' = گهڙا ۽ منجي يا ونجي، يعني گهڙڻ يا دلن رکڻ جي منجي.

هـ- آدم ۾ 'الف مدوده' يا مد وارو آهي. باڊام ۾ پئي 'الف مقصوره' يا ساڪن آهن. موذي ۾ و ۽ ي پئي 'معروف' آهن. "توبرو" پئي واو 'مجهول' آهن. بيشڪ ۾ ي 'مجهول' آهي، مگر اصل پارسيءَ ۾ 'معروف' آهي. بالفضول ۾ الف 'محذوف' آهي، يعني آواز ڪونه ٿو ٿئيس ۽ واو 'معروف' آهن. 'ذوالجج' ۾ واو ۽ الف پئي 'محذوف' آهن. 'ذوالند' ۾ بم ساڳي حالت. "خود باف" ۾ واو اشمام جو آهي، يعني رڳو اڳئين اکر تي پيش ايندو ۽ واو جو آواز نه ٿيندو، ۽ الف ساڪن آهي. "خوشخبري" = واو "اشمام" ۽ ي "معروف". "حتي المقدور" ي ۽ الف حذف ۽ و معروف. "علي الصباح" = ي ۽ الف حذف ۽ ٻيو الف ساڪن. 'علي الحساب' = ساڳي حالت. 'لبيس' = ي مجهول بجاءِ الف جي آيل، جو اصل لفظ لباس هو. اهو الف "ماله" آهي. 'خوشامد' = واو "اشمام" ۽ الف ساڪن. معنيٰ ۾ دعويٰ ۾ ي الف جي آواز واري آهي. "نماء" ۾ الف ساڪن آهي ۽ ٻيو الف همزو آهي.

۶- ر، س، ص، د، ل ۽ ن شمسي آهن، يعني لام جو آواز نٿو ٿئي. ۽ ڪ، ج، ح، ب ۽ و قمري آهن، يعني لام جو آواز ٿئي ٿو.

۷- (۱) ”دارالدينيا“ (آل جو آواز نٿو ٿئي). (۲) ”قطب الدين“ (آل جو آواز نٿو ٿئي). (۳) ”بديع الجمال“ (آل ۾ الف جو آواز نٿو ٿئي، پر لام جو ٿئي ٿو). (۴) ”زيب النساء“ (الف ۽ لام جو آواز نٿو ٿئي). (۵) ”نورالنهار“ (الف ۽ لام جو آواز نٿو ٿئي).

’علي الصباح‘ (۶) (الف ۽ لام جو آواز نٿو ٿئي). ’زين السماء‘ (۷)، (الف ۽ لام جو آواز نٿو ٿئي).

۸- اڙدو، اجگر، فضولي، قدولي، قربان، قربان، ستر، شيل، سيلاني، شيلاني، كيسم، كيسو، خشخص يا خشخاش، خس خس يا کس کس، کفن، کفن، نيم، لسم، لڻتي، لڳتي (۸)، لڪار، لغام، لومڙ، لونڙ، پشت، پٽ، پنجره، پچرو، چش، چڪ، چرم، چم، دٿم، دنب، خٽم، ڪنڀ، دربان، درواڻ، ديورهي، ڏيڏي، ڪان، ڪاڻ، گياه، گاه، ماس، مانهن، نارگيل، ناريل، آڙڻا، آڙڻ، آتيس، آوٽيهه، انڪار، اڱر، باراه، واڙو، بجاناه، وچائڻ، برجي، بڻجي، بلورنا، ولوڙڻ، بوئي، بوئي، بيدن، ويلڻ، مرهم، ملهه، مختار، مڪيار، بيهه، وهائڻ، بيهار، واپار، پرونا، پرڻ، ٽڪڙي، ٽڪي، ٽاڪا، ٽاڳو، جامن ۽ جمون.

۹- بدمعاش، استعفا، موسيٰ، معنيٰ، بدخواهي، ڪورنش (۹) خويشي، خداخواست، خوشامد، آبولقاسم، في الحال، بالقطع، في الحقيقت، بوالفضول، تنخواه، معيو، نعرو، معرڪو (۱۰)، معاف، لعل، نفعو، معاملو، نظام الدين.

۱۰- ’ڪلزار عروض‘ ۽ ’ڪب يعني ڪاف = ۲۰، ل = ۳۰، ز = ۴۰، ا = ۱۰، و = ۲۰۰، ج = ۴۰، ر = ۲۰۰، و = ۶۰، ض = ۸۰۰، سڀني جو جوڙ ٿيو: ۱۳۳۴ھ يعني هلندڙ سال مطابق سنه ۱۹۱۶ع. هن مشق ۾ سڀني سوالن جو جواب هلندڙ سال ۱۳۳۴ع هجري آهي.

۱۱- بڊ، بڊي، بڊبخت، بڊبختي، بڊنصيب، بڊبوه، بڊخواهه، بڊشڪل، بڊزبان، بڊڪار، بڊگمان، بڊنام، بڊناموسي ۽ بڊهاضمه.

جو: برباد، بربزان، برهم (۱۱)، برگشتو (۱۲)، برگزیدو (۱۳)، برخوردار (۱۴)، بوسه.

(۱) يعني دنيا جو گهر. (۲) يعني دين جو قطب تارو. لالو آهي. (۳) يعني عجيب سونهن وارو، لالو آهي. (۴) يعني زالن جي سونهن، لالو آهي. (۵) يعني ٻه بهرن جي روشنائي، لالو آهي. (۶) يعني صبح تي، يا صبح جو سوير. (۷) يعني آسمان جي سونهن. (۸) يعني آسمان جي سونهن. (۹) يعني تعظيم، لياز، سلام. (۱۰) يعني جماعت يا مجلس، خصوصاً شادي يا غميءَ جي. ماڻهو غلط مارڪو چولدا آهن. (۱۱) هڪٻئي مٿان، ڪاوڙيل. (۱۲) ٿريل، اڪثر نصيب سان لاڳو. (۱۳) چيدو، چولڊيل، پسند. (۱۴) خوش، مرادن ڀريو، پُٺ. لفظي معنيٰ موجب، قل ڪانندڙ.

بي: بي آرو، بي آيو، بي اثر، بي اتفاقي، بي اختيار، بي ادب، بي آرام، بي اعتبار، بي انت، بي انصاف، بي ايمان، بي باقي، بي باڪ (۱)، بي بقاء، بي بها، بي پرواهه، بي بجان، بي چيو، بي حال، بي حيا، بي خبر، بي خود، بي خيال، بيداد، بيدرد، بيدل، بيدين، بيدوهم، بيدولو، بيراه، بيرحم، بيروزگار، بي زور، بيدبو، بي سمجھ، بي سمرو (۲)، بيشمر، بيشڪ، بي شعور (۳)، بي صبر، بيعزت، بيعقل، بي علم، بي عيبو، بي فائده، بي فڪر، بي قاعده، بي قدر، بي قياس، بيڪار، بيڪس، بيگناهه، بيمانو، بي محابو (۴)، بيمرادو، بيمزي، بي موسم، بي نصيب، بي وارث، بي واهو (۵)، بيوس، بي وقت، بيوقوف، بي هنر.

خون: خود باف (۶)، خود پسند، خود پرست، خود غرض، خود مختيار، خود نمائي، خود مطلب، خود ياورِي.

خوش: خوشامد، خوشبو، خوش پوشاڪ، خوشخبري، خوشخط، خوشخلق، خوشدل، خوش طبع ۽ خوش نويس.

سر: سر انجام، سر بازار، سر پرايه، سر بستو، سر پنج، سر پوش، سرتاج، سرچوشي، سرزد (۷)، سر زمين، سرمبز، سرفراز، سرڪش، سرگرم، سرگذشت (۸)، سرگردان (۹)، سر لو، سر در (۱۰)، سرنوشت، سرگردو، سروپا، سروسر ۽ سراسر.

دست: دست اندازي، دستانو، دستاويز، دستخط، دسترس، دستڪاري (۱۱)، دستڪير، دستمال (۱۲)، دستياب (۱۳).

هم: همجنس، همدرد، همراهم، همراز، همسر (۱۴)، هم مذهب (۱۵)، هموار، هموزن، هم وطن، هم قوم، همدم، همسايه.

نا: نا اتفاقي، نا آميدي، نا اهل (۱۶)، نا بالغ، نابود، ناپاڪ، ناپائدار، ناپسند، نا جائز، نا چاق (۱۷)، ناچيز، ناحق، ناخلف (۱۸)، نا احسانمند، نادان، نادرست، ناراض، ناساز، ناشائستو، ناشدني، نافرمان، ناڪارو، ناڪس (۱۹)، ناگوار (۲۰)، نالائق، نامجرم، نامراد، نامعقول، نامعلوم، ناممڪن، ناموافق، ناواقف، ناپاب، نابري.

ڪم: ڪم بخت، ڪمتر، ڪمزور، ڪم عقل، ڪم فهم، ڪم نصيب، ڪمياب.

(۱) بيدبو. (۲) جنهن کي سمر ساڻ نه هجي. (۳) بيعقل، نادان ۽ بي فضيلت. (۴) بيحيا. (۵) جنهن جي ڪا به واه ڪانه هجي. (۶) هڪڙي قسم جو گلي وارو ريشمي ڪپڙو. (۷) واردات. (۸) حقيقت. (۹) پريشان. (۱۰) دز جي چوڪ جي مٿين ڪاٺي. (۱۱) هٿ جو هنر. (۱۲) هٿ اڳهڻ جو ڪپڙو يا نوال، جيئن رومال آهي؛ منهن اڳهڻ جو ڪپڙو. (۱۳) هٿ آيل. (۱۴) هڪجهڙو. (۱۵) سنئون، نه ڏٺو. (۱۶) نالائق. (۱۷) ان چڱو، بيمار. (۱۸) ناصالح. (۱۹) ڪمڻو. (۲۰) نامناسب.

لا: (۱)، لا ٻڌ (۲)، لا اباڻي (۳)، لا ٿاڻي، لا جواب (۴)، لا چار، لا حاصل، لا حول (۵)، لا دعويٰ، لا وارث، لا دوا، لا شريڪ، لا زوال (۶)، لا شڪ، لا علاج، لا طمع لا غرض، لا مڪان، لا ولد (۷).

اشارو: مٿي جيڪي صفت آهن تن مان اسم ۽ اسمن مان صفت ٺاهي سگهجن ٿا، جي ٻن ڪم ايندا آهن.

اڻ: اڻ پٺت، اڻ تارو، اڻ ٿر، اڻ پڇو، اڻ پڙهيو، اڻ پهچ، اڻ ڄاتو، اڻ ڄاڻ، اڻ جيڳو، اڻ سرتو، اڻ سونهو، اڻ ڪوٺيو، اڻ کس، اڻ گهٽ، اڻ لپ، اڻ لڪيو، اڻ موت، اڻ گهڙيو، اڻ موڪلايو، اڻ ميو، اڻ واقف، اڻ ورڇ، اڻ هوند.

آ: آڏو گڏو (۸)، آڻانگهه (۹)، آڀار، آجورو (۱۰)، آجهاڳهه، آسونهو، ٿل (۱۱)، اورچ، اوٽڙه (۱۲)، اڪٽ، اڪس، اڳوندرو، اسلمه، اموت، اوديا (۱۳)، اوجهڙ، اندورو، نذر (۱۴)، نيٽو، نٽڻو، ٺڙ (۱۵)، نجويو، نيٺو، نٽڻو، نڪو، نرويو (۱۶)، نروڳو، نسو، نڪار، نسنڪ (۱۷)، نگر (۱۸).

هه (۱۹): مهاڀاري، مهاڀارت (۲۰)، مهاڀش (۲۱)، مهاڻا (۲۲)، مهاڄڻ، مهاديو، مهاراجا، مهاراڻي، مهاڳر (۲۳)، مهاڳري (۲۴).

ٺو: ٺاڌار (۲۵)، ٺراس (۲۶)، ٺاڪار (۲۷)، ٺرجل (۲۸)، ٺڙو (۲۹)، ٺڙياد (۳۰)، ٺڙو (۳۱)، ٺڙڻ (۳۲)، ٺڙوان (۳۳).

هٿ: هٿ اٽڪائڻ، هٿ اڇڻ، هٿ اڪر، هٿ ٽنگڻ، هٿ ٿاڙ (۳۴)، هٿ پڇندي هٿ پير هلائڻ (۳۵)، هٿ ڦيرڻ (۳۶)، هٿ جس (۳۷)، هٿ جوڙ (۳۸).

(۱) معنيٰ نه، عربي ۾. (۲) لاچار، ضرور. (۳) ٻي پرواه. (۴) جنهن جو جواب ڪونه آهي. (۵) لا حول ولا قوه چوڻ، يعني خدا کان سواءِ ٻي ڪا بهي. (۶) فنا نه ٿيندڙ. (۷) ٻي اولاد. (۸) يعني اڳوڻو يا نه سڻيو. (۹) اولهو، ٽالڪهن کان ٻاهر. (۱۰) ٻي جوڙو يا ٻي زور، ضعيف. (۱۱) اڻ ٿر. (۱۲) آهستي آهستي وارو. (۱۳) بهلجي. (۱۴) ٻي واهو، نمائو. (۱۵) ٻي طاقت. (۱۶) ٺرو گڏو. (۱۷) تندرست ٻي ڏيئرو. (۱۸) ٻي ڀير، جنهن کي گڏو ڪونه هجي. (۱۹) مهاڄڻي معنيٰ وڏو. (۲۰) وڏي جنگ. (۲۱) خدا رسيدو ماڻهو. (۲۲) پاڪ روح وارو ماڻهو. (۲۳) وڏو سمنڊ. (۲۴) وڏو مرض. (۲۵) آڌار کان سواءِ. (۲۶) نااميد. (۲۷) ٻي صورت. (۲۸) هاڻي کان سواءِ. (۲۹) بهيجا. (۳۰) ايرحم. (۳۱) ٺيرالو، صبح جي مالي نه ڪاڌل. (۳۲) ٻي کٽو. (۳۳) نابودي - لڄات. (۳۴) خرچاڻو. (۳۵) ڪوشش ڪرڻ. (۳۶) هٿ گهمائڻ. (۳۷) شاباس ۽ دعا. (۳۸) تيار.

هٿ جهلڻ (۱)، هٿ چراند (۲)، هٿ چهو (۳)، هٿ ڏس، هٿرادو، هٿڙي هٿڻ (۴)، هٿ گاڏي، هٿ ناٿي، هٿ ڪڍڻ (۵)، هٿ گڏڻ (۶)، هٿ هٿڻ (۷)، هٿ وس يا وسڪو، هٿو هٿ، هٿيڪو، هٿيلي (۸)، هٿين پوڻ (۹)، هٿين خالي، هٿيو (۱۰)، هٿيار، **وات:** وات جا پلام (۱۱)، وات اچڻ (۱۲)، وات ڦاٽڻ (۱۳)، واترادو (۱۴)، وات وڪيل، وات وجهڻ (۱۵)، واتوڻو (۱۶).

په: پهري يا پهرو، په جوڀو، په دليو، په رخو (۱۷)، په سانگي (۱۸)، په سرو، په مڻهو، په پٽو (۱۹)، په ڙو، پهانو (۲۰)، پهائي، پهانوي وغيره.

اشارو: مٿين لفظن جي معنيٰ آسان آهي تنهنڪري هتي نه ڏني وئي آهي.
۱۲- اڳ=معنيٰ اڳي، ظرف آهي. وار=نشاني فاعليت جي ۽ معنيٰ رکڻ جي ٿو ڏئي. دان=نشاني جاءِ جي. وفد=پارسي مند، فاعليت جي معنيٰ ٿو ڏيکاري. گر=فاعليت جي معنيٰ ٿو ڏيکاري. اڪثر ڪاسبين سان ڪم ايندو آهي. پر=اسم يا صفت وانگي ڪم اچي، معنيٰ پيا. دار=رکڻ يا فاعليت جي معنيٰ ٿو ڏيکاري. وال=وارو. فاعليت جي معنيٰ ٿو ڏيکاري. پر=اسم يا صفت ۽ ٻين جي معنيٰ ٿو ڏيکاري. دار=رکڻ يا فاعليت جي معنيٰ، پر=ٻين جي معنيٰ ٿو ڏيکاري.

باب ٻيو

ڪلمن يا لفظن جو بيان

مٿي چيو ويو آهي، ته ٻن يا زياده حرفن گڏڻ سان لفظ ٿا ٺهن، جن کي نحو وارا 'ڪلم' ٿا سڏين ۽ اهي ڪي مفرد آهن ۽ ڪي مرڪب. اهڙا به يا زياده لفظ گڏجي 'جملو' يا 'ڪلام' ٿا جوڙين. اهڙن لفظن جي مجموعي يا ڪلام جا به قسم آهن: هڪڙو مرڪب مقيد، جنهن مان ڪا صفا معنيٰ سمجهڻ ۾ اچي، جئن ته احمد مڻو. هي فقط ٻه لفظ آهن، پر منجهانئس صاف معنيٰ نڪري ٿي يعني پورو جملو يا ڪلام آهي. ۽ انهيءَ ڪري انهيءَ کي 'ڪلام تام' يعني ڪامل يا پورو ڪلام چون ٿا. جن ٻن لفظن مان اهڙي صاف معنيٰ نڪري ٿي جئن ته ٽڪو گهوڙو، انهيءَ کي 'مرڪب غير مقيد' يا 'ڪلام ناقص' يعني اڻ پورو سڏين ٿا.

- (۱) بس ڪرڻ. (۲) گستاخي. (۳) چوري ڪندڙ. (۴) ٺڪي ڪرڻ. (۵) واسطو ڇڏڻ. (۶) ڪم شروع ڪرڻ. (۷) افسوس ڪرڻ. (۸) گهوڙن کي ماڻ گهرجي. (۹) وڙهڻ. (۱۰) گهن. (۱۱) ٻٽاڪون. (۱۲) وات ۾ هائي اچڻ. (۱۳) بڪيڪو. (۱۴) گهوڙو ڳالهائيندڙ. (۱۵) چوڻ، عرض ڪرڻ. (۱۶) زباني. (۱۷) ٻن سرخين يا ڪاٺين وارو تنيو. (۱۸) دوشاخي ڪاٺي. (۱۹) هڪ نه ٻئي ڏينهن ايندڙ ٽپ يا ٻه مار گڏ وهندڙ. (۲۰) دوشاخي ڪاٺي.

هاڻي پهرين اسين مرڪب غير مقيد يعني اهڙن ٻن گڏيل لفظن يا مرڪبن جو ذڪر ڪنداسين، جن مان پوري جملي جي معنيٰ ٿئي نڪري. مرڪبن جي بناوت يا مرڪبن جوڙڻ جي واٽ کي 'ترڪيب' چوندا آهن. اهڙن مرڪب لفظن مان ڪڏهن صفت جي معنيٰ ٿي نڪري، جنهن ڪري انهن کي ترڪيب 'توصيفي' چئبو آهي، ۽ ڪڏهن اضافت يا ملڪيت ۽ واسطيداريءَ جي، جنهنڪري انهيءَ کي 'ترڪيب اضافي' چئبو آهي ۽ ڪڏهن عدد يا شمار جي، جنهنڪري انهيءَ کي 'ترڪيب تعدادي' چئبو آهي، ۽ ڪڏهن انهن ٻن لفظن جون معنائون اهڙيون گڏجي هڪ ٿي وينديون آهن، جو هڪڙو لفظ ٻيو معلوم ٿيندو آهي، جنهنڪري انهيءَ کي 'مرڪب امتزاجي' چوندا آهن. انهن کان سواءِ هڪڙو قسم 'صفت مرڪب' جو آهي، جنهن ۾ ڪنهن زائد حرف ملائڻ سان اهو مرڪب لفظ صفت جي معنيٰ ٿو ڏيکاري مثال هر هڪ جا هي آهن:

'ترڪيب توصيفي': (۱) ڪٿي صفت ۽ اسم گڏجيئن ته تڪو گهوڙو، ڏاهو ماڻهو. (۲) ڪٿي اها صفت انڪار يا نفیءَ جي معنيٰ ڏيندي آهي جيئن ته بي عقل ماڻهو، نادان دوست، بي هنر چوڪر. (۳) ڪٿي اسم ۽ فعل گڏجي صفت جوڙيندا آهن، جيئن ته خود پسند ماڻهو، بت پرست قوم، غريب پرور حاڪم، خدا ترس، دستگير وغيره. (۴) ڪٿي انهيءَ مرڪب صفت ۾ ٻئي اسم هوندا آهن ۽ مشابهت جي معنيٰ ڏيکاريندا آهن، جيئن ته سنگدل ماڻهو، پري چهره زال، گلغدار محبوب.

'ترڪيب اضافي': اضافت يا ملڪيت ۽ واسطيداري به گهڻن قسمن جي ٿئي ٿي، ۽ انهيءَ ۾ هميشه حرف اضافت ڪم اچي ٿو. (۱) ملڪيت ٿي ڏيکاري، جيئن ته منهنجو ڪتاب، بادشاهه جو گهوڙو. (۲) نسبت يا ماڻهي ٿي ڏيکاري، جيئن ته منهنجو پيءُ، احمد جو چاچو. (۳) نالو يا نشان ٿي ڏيکاري، جيئن ته ڪراچيءَ جو شهر، سکندر جو ڪتاب، يعني شهر جنهن جو نالو ڪراچي آهي ۽ ڪتاب جنهن جو نالو سکندر آهي. (۴) بناوت ٿي ڏيکاري، جيئن ته سون جي مڻدي، لوهه جي شيخ. (۵) ظاهري مشابهت ٿي ڏيکاري، جيئن ته علم جو درياھ، عشق جي باھ، وصل جو شربت. (۶) استعاره يا جنسي ۽ ذاتي مشابهت ٿي ڏيکاري، جيئن ته سچ جي اک، زمين جو فرش يا بسترو، آسمان جي چٽ. (۷) ظرف يعني مڪان يا زمان وغيره ٿي ڏيکاري، جيئن ته درياھ جو پاڻي، سياري جي مردي.

'ترڪيب تعدادي': جنهن ۾ مرڪب لفظ ٻن لفظن مان جڙيل آهن، جي ٻئي عدد يا انگ يا شمار ٿا ڏيکارين، جيئن ته ٽيويهه يعني ٽي ۽ ويهه، اٺيهه يعني اٺ ۽ ٽيهه وغيره.

'ترڪيب امتزاجي': جتي ٻه لفظ ٻن معنائن وارا گڏجي هڪ ٿي، هڪڙي شيءِ ڏيکارين، ۽ انهن ٻن مان هڪڙو اسم ۽ ٻي ڪا نشاني هجي يا ٻئي اسم هجي.

جئن ته شمشير يعني ترار، جا اصل هئي شمر يعني ننهن ۽ شير يعني شينهن. آسمان، جو اصل هو آس يعني جانده ۽ مانُ يعني وانگي. رومال، شرمندہ، (۱) شبو جي اصل رُوي۽ مالندہ شرم مانده ۽ شب بو هئا. گهڻا مشق لفظ ۽ اصطلاح هن قسم جا مرکب آهن، ۽ انهيءَ ڪري انهن کي 'مرڪب اصطلاحِي' به سڏيندا آهن.

'ترڪيب توصيفي يا صفت مرڪب': اهي ٻه لفظ مرڪب آهن، جن مان هڪڙو اسم آهي ۽ ٻيو فاعليت يا ظرفيت جي نشانيءَ جو لفظ آهي، جيئن ته عقلمند ماڻهو، پرهيزگار عالم، گلستان، خيم گاهه (۲) وغيره. ڪي نچو وارا صفت مرڪب به ترڪيب توصيفي ۾ داخل ڪندا آهن.

اهڙن مرڪب صفتن جي جدا جدا قسمن جا مثال هيٺ ڏجن ٿا: دل آزار، دلا رام، روح افزا (۳) سرافراز، خون افسان (۴) خون آلود (۵) تهر انداز، جان آفرين (۶) فتنه انگيز، نڪته چين، خورد بين، خونريز، رهزن، غمزده (۷) دل سوز، عالم آشنا، دلفريب، رهنما، خو برو، خوبصورت، پاکدامن، شوخ طبع، نازڪ بدنون، خوش رفتار، زرد رنگ، شير دل، بٽڙ دل (۸) گلر خسار، ملائڪه صفت، همدردي، همراه، هم عمر، هم رنگ، ڪم آزار، ڪمبخت، ناڪس (۹) نالائق، بي نصيب، بي ايمان، بيوقوف، بي وفا، باوفا، باحيا.

مٿي ڏيکاريلن مرڪب لفظن مان ڪن جي پاڻن جا نالا نچو جي اصطلاح ۾ علحدا علحدا رکيل آهن، خاص آهي جن ۾ ڪي حرف به ڪم آيل آهن. اهي اڪثر ضروري آهن تنهنڪري انهن جو مختصر بيان به هتي ڏجي ٿو.

(۳) ترڪيب اضافي وارن مرڪب لفظن ۾ اڪثر حرف اضافت ڪم اچي ٿو، يعني جو، سندن وغيره، جو ملڪيت يا ڪو واسطو ڏيکاري ٿو. جيئن ته احمد جو گهوڙو ۽ محمد جو ڪتاب. هتي ڪتاب ۽ گهوڙي کي 'مضاف' چوندا آهن، يعني اهي اسم جن جي بابت اضافت يا ملڪيت ٻڌائڻي آهي، ۽ احمد ۽ محمد 'مضاف اليه' آهن، يعني اهي جن جي آغا ملڪيت آهي، يا جن جو انهن شهن سان واسطو آهي. ٻيو مثال، حال جو مجرم يا گجهم جو واقف. هتي مجرم ۽ واقف مضاف آهن ۽ حال ۽ گجهم مضاف اليه آهن، ۽ جو حرف اضافت آهي.

(۱) هڪڙو ڪل جو رات جو سرهاڻ ڏيندو آهي.

(۲) منزل گاهه، تنهن هڻن جي جاء. (۳) روح وڌائيندڙ يا خوش ڪندڙ. (۴) رت ڇنڊيندڙ

(۵) رت کڏيل. (۶) ساهه ڇڏيندڙ يعني خدا. (۷) غمگين. (۸) پڪريءَ جي دل وارو.

ڊڄڻو. (۹) ڪمهنو.

(۲) ساڳئي طرح ترڪيب توصيفي وارن مرڪب لفظن ۾ صفت ڏيکارڻ جي ٿي. اتي جنهن جي صفت ڏيکارڻ ۾ اچي، انهيءَ کي 'موصوف' سڏيندا آهن. جيئن ته ڇمڪندڙ سڄ، تڪو گهوڙو. اتي ڇمڪندڙ ۽ تڪو صفت آهن ۽ سڄ ۽ گهوڙو موصوف آهن.

(۳) تشبيهه (۱) جي حالت ۾ جي مرڪب لفظ ڪم ۾ ٿا اچن، تن ۾ چار ڳالهائون ضروري آهن. هڪڙي شيء جي ٻئي سان مشابھت ٿي ڪجي، ۽ ڪنهن خاص ڳالهه ۾ مشابھت ٿي ڏجي، ۽ مشابھت جا لفظ ڪم ۾ ٿا اچن. مثلاً: رستم شينهن جهڙو پهلو ان ۽ چنڊ وانگي ڇمڪندڙ منهن. هتي رستم ۽ منهن، جن کي تشبيهه ٿي ڏجي، تن کي 'مشبه' چوندا آهن. شينهن ۽ چنڊ، جن سان مشابھت ٿي ڏجي، تن کي 'مشبه به' چوندا آهن. جهڙو ۽ وانگي، جي تشبيهه جا لفظ آهن، تن کي 'حرف تشبيهه' چوندا آهن، ۽ پهلو ان مان پهلو اني ۽ ڇمڪندڙ مان ڇمڪات، جي مشابھت جو سبب ٿا ڏيکارين، تن کي 'وجه تشبيهه' ٿا چون.

(۴) اشاري جي حالت ۾ جيڪي لفظ اشاري لاءِ ڪم ايندا آهن، انهن کي 'حرف اشارو' چوندا آهن، جو سنڌيءَ ۾ اڪثر صفت وانگي ڪم ايندو آهي، ۽ جنهن ڏي اشارو هوندو آهي، انهيءَ کي 'مشاراليه' چوندا آهن. جيئن ته هي ڪتاب، هو ماڻهو. هتي 'هي ۽ هو' حرف اشارو آهن ۽ 'ڪتاب ۽ ماڻهو' مشاراليه. اهي ساڳيا لفظ هي ۽ هو ضمير اشارو ٿي ۾ ڪم ايندا آهن، جن جو صرف ۾ بيان آهي.

(۵) عطف يا ميلاب جي حالت ۾ ٻه لفظ گڏ ٿا آهن، جي اسم يا فعل هوندا آهن، ۽ انهن جي وچ ميلاب جو نشان يا گڏڻ وارو لفظ آڻندا آهن؛ جيئن ته رستم ۽ سهراب، آيو ۽ ويو. اتي پهريئن لفظ يعني رستم ۽ آيو کي 'معطوف اليه' ۽ ٻئين لفظ يعني سهراب ۽ ويو کي معطوف چوندا آهن، ۽ کي حرف عطف چوندا آهن.

(۶) شرط جي حالت ۾ اڪثر ٻه جملا ڪم ايندا آهن، جن ۾ هڪڙو ٻئي تي تعلق رهندو آهي؛ جيئن ته جيڪڏهن قاسم آيو ته مارجي ويندو. هتي 'جيڪڏهن' حرف 'شرط' آهي. قاسم جو اچڻ خود شرط آهي. مارجي وڃڻ کي 'مشرط يا جزا' چوندا آهن، يعني نتيجو.

(۷) استثنا يا ڌار ڪرڻ، ۽ نياڙي ڳالهه ڪڍڻ جي حالت ۾ به اڪثر ٻه جملا ايندا آهن؛ جيئن ته سڀ ماڻهو آيا، سواءِ قاسم جي. هتي سڀ ماڻهو 'مستثنى منہ' سڏبا آهن. سواءِ کي 'حرف استثنا' چئبو آهي ۽ قاسم کي مستثنى چئبو آهي، جو ڌار ڪيو ويو آهي.

(۱) يعني جتي مشابھت ڪم ايندي آهي.

(۸) ظرف جي حالت ۾ ٻه لفظ، اڪثر اسم، ڪم ايندا آهن، جن مان هڪڙو ٻئي ۾ هئڻ يا ٻوڻ جي معنيٰ ڏيکاريندو آهي، جهڙن ته کيسي ۾ رپيا، باغ ۾ بلبل، سال ۾ مهينا، هفتي ۾ ڏينهن. هتي ٻئي طرف ڪم اچن ٿا يعني ظرف مڪان ۾، رپيا، بلبل، مهينا ۽ ڏينهن ’مظروف‘ سڏبا آهن. ۾ ’حرف ظرف‘ سڏبو آهي، جو سنڌيءَ ۾ اڪثر ’حرف‘ جر آهي ۽ کيسو، باغ، سال ۽ هفتو خود ’ظرف‘ سڏبا آهن.

مٿي هن باب جي شروع ۾ لفظن جا ٻه قسم مفرد ۽ مرڪب ڏنا ويا آهن، ۾ مرڪب جا ٻه قسم مقيد غير مقيد ڄاڻايا ويا آهن. ڊيپاڇي ۾ لفظن جي ٻين ڪن قسمن ڏي به اشارو ڏنو ويو آهي. موضوع ۽ مهمل يا بامعنيٰ ۽ بي معنيٰ ۽ موضوع جا ٽي قسم: حقيقي ۽ مجازي ۽ اصطلاحِي.

انهن کان سواءِ لفظن جا ٻيا ٻه قسم آهن. هڪڙا ’موجود‘ ۾ ٻيا ’محذوف‘ موجود لفظ آهي آهن، جي جملن ۾ ظاهر طرح ڪم اچن ٿا ۽ معنيٰ ڏين ٿا. ’محذوف‘ آهي لفظ آهن، جي جملي يا عبارت ۾ آڻجن ٿي نه ٿا يا ظاهر ٿي ڪين آهن، ته به انهن جي لڪل معنيٰ معلوم ٿي سگهي ٿي. جيئن ته ڪتاب وغيره جي منڍ ۾ ’بسم الله الرحمن الرحيم‘ يعني ”خدا گهڻي مهربان ۽ بخشيندڙ جي نالي“ اتي ”شروع ٿو ڪريان“ لڪل آهي. يا بعضي ڪتاب جي منڍ ۾ لکندا آهن ته ”ساڻ نالي الهیٰ جي جنهن سڀ جهان آڀايو آهي.“ يا گڻن يا مٿن ۾ پهرين چوندا آهن ۽ برڪ يا برڪت، يعني خدا جي برڪت سان شروع ٿو ڪريان. اهڙا محذوف لفظ اڪثر شعر ۾ ايندا آهن. اسم جي صيغن ۾ به تون لڪل رهندو آهي. جيئن ته وڃ يعني تون وڃ، وڃو يعني اوهين وڃو.

ٻي مثال لفظن ۽ جملن جي حذف ٿيڻ جا آهن، پر لفظن ۾ حرفن جي حذف ٿيڻ جا مثال حرفن جي بيان ۾ ڏنا ويا آهن. جيئن ته شاه مان ش، ناگاه مان ناگ، جتي الف حذف ٿيل آهن ۽ گوهر مان گهر، خاموش مان خموش، جتي واو حذف ٿيل آهن.

صرف ٻه لفظن جا ٽي قسم مشهور آهن: اسم، فعل ۽ حرف. ۽ اسم جا ٻه قسم خاص ۽ عام ٻه مشهور آهن. پر نحو جي ڪم لاءِ جي لفظ اسم عام آهن، تن جا ٽي قسم آهن: جامد، مصدر ۽ مشتق. جامد آهو لفظ يا اسم آهي جو نه ڪنهن ٻئي لفظ سان نڪتل هجي، ۽ نه جنهن مان ٻيو ڪو لفظ نڪري سگهي. جامد لفظ جي معنيٰ آهي پهن وانگي هڪ هنڌ پيل. جمادات انهيءَ ئي لفظ مان نڪتل آهي، جو حيوانات جو ضد آهي. حيوان يا ماهه وارا وڏن ٿا، هڪ ٻين مان نڪرن ٿا پر جمادات ائين نٿا ڪن. مصدر آهو لفظ يا اسم آهي، جنهن مان ٻيا لفظ

صادر ٿيڻ يا ڦٽي نڪرڻ. ۽ مشق اهو لفظ يا اسم آهي، جو ڪنهن ٻئي لفظ مان اشتقاق جي رستي شق ٿي يعني چيرجي ٿئي نڪتو هجي.

هاڻي انهن مان هر هڪ جو ذڪر ڪنداسين. جامد جا ٻه قسم آهن: هڪڙو 'معرف' ۽ ٻيو 'نڪره' معرف يعني سڃاڻل يا مقرر ڪيل يا خاص شيء. اسم خاص انهيءَ هيٺ داخل آهن. نڪره يعني نه سڃاڻل يا نه مقرر ڪيل نالو يا شيء، جا هڪجهڙن گهڻن سان لاڳو ٿي سگهي. اسم عام انهيءَ هيٺ داخل آهن. مثلاً: رستم هڪڙو خاص مقرر ڪيل شخص آهي، ۽ رخس رستم جي خاص گهوڙي جو نالو آهي، ۽ تنهنڪري 'معرف' يا سڃاڻل آهن. ۽ ماڻهو ۽ گهوڙو، سڀني ماڻهن ۽ سڀني گهوڙن مان لاڳو آهي، ۽ مقرر ڪيل ناهي، تنهنڪري اهي لفظ يا اسم نڪره آهن.

'معرف' جا وري ٻه قسم آهن: هڪڙو 'عَلَم' ۽ ٻيو 'عُتْرَف' عَلَم ماڻهوءَ يا ٻيءَ شيءَ جو خاص نالو آهي، ۽ عرف انهيءَ جو لاڏ جو نالو يا ڪنيت يا لقب يا تخلص آهي، جنهن مان اڪثر هو سڏبو آهي ۽ سڃاڻبو آهي. مثلاً: 'جمشيد' اصل هڪڙي خاص ماڻهوءَ جو نالو آهي، ۽ عَلَم (۱) آهي. انهيءَ جو چوڻو نالو 'جسم' آهي جيئن ته 'جامر جسم' 'شمس الدين' جو 'شمسو' ۽ 'دين محمد' جو 'دينو'. ڪنيت (۲) آهي فلاڻي جو ٻيءَ يا فلاڻي جي ماءُ، جيئن دولي ماءُ، دولي پيءُ، ۽ عربيءَ ۾ 'ابوالقاسم' وغيره. لقب يا خطاب جيئن ته 'شمشير بهادر' 'نظام الدوله' وغيره ۽ تخلص شاعرن جو، جيئن ته 'سعدي'، 'حافظ'.

'جامد' کان پوءِ لفظ يا اسم جو ٻيو قسم آهي 'مصدر' جنهن مان ٻيا ڪي لفظ يا انهن جون صورتون نڪرن. مصدر جا ٻه قسم آهن: هڪڙو مصدر 'حقيقي' يا 'ضعي' جا حقيقت ڪري فعل آهي ۽ جنهن جي نشاني سنڌيءَ ۾ 'ڻ' آهي. جيئن ته ڪرڻ، چوڻ. ٻيو قسم مصدر 'جعلِي' جا اصل سنڌيءَ ٻوليءَ جي ناهي، مگر پارسيءَ يا عربيءَ يا ڪنهن ٻي ٻوليءَ جي لفظ پٺيان 'ڻ' يا ڪو ٻيو فعل وجهي مصدر بنائجي ٿي، جيئن ته 'طلبڻ'، 'خوش ڪرڻ'، 'دشمن ٿيڻ'، 'طعنو هڻڻ'. ٽيو قسم مصدر 'ترڪيبي' آهي جا معنيٰ ۾ مصدر آهي مگر نشاني 'ڻ' نه اٿس، ۽ جنهن مان ڪي به ٻيا صيغا نڪري نه سگهن، انهيءَ کي 'حاصل بالمصدر' به چوندا آهن. ۽ اڪرچ معنيٰ ۾ مصدر آهي ته به صورت ۾ اسم ذات وانگي ڏسجي ٿي. انهيءَ جون به گهڻون نشانيون آهن. جيئن ته 'ڻي' مثلاً ڪرڻي، ڀرڻي، چوڻي. ۽ پارسي نشانين وارا لفظ جي سنڌيءَ ۾ ڪم اچن ٿا، جيئن ته 'هڻ'؛ آزمائش، فهمائش، خواهش، 'آر'؛ گفتار، رفتار، ديدار. 'گي'؛ شرمندگي، زندگي، آسودگي. به پارسي

(۱) چوڻي يا لاڏ جي لائي ڪي عَلمر چولدا آهن.

(۲) ڪنيت عران ۾ اولاد جي پٺيان لائي ڏيڻ کي چون.

اسر يا ماضيون وغيره ڪڏيل: جيئن ته جوش، خسروش، آمدرفت، دادستد (۱)، گفتگو، زدڪوب (۲)، 'ده': خنده، گريه، جو سنڌيءَ ۾ اڪثر ڏه ڪي و سان ڦيرائينده آهن جيئن ته خندو ۽ گريو. سنڌيءَ ۾ اهڙا لفظ اڪثر اسم ذات شمار ڪندا آهن.

مصدر کان پوءِ لفظ يا اسم جو ٽيون قسم آهي. مشتق اسم آهي آهن جي مصدرن مان نڪتل هجن، ۽ پنهنجي پوري معنيٰ رکندا هجن. انهن جون پنج صورتون آهن جي صرف ۾ ڪم اچن ٿيون. 'اسم فاعل'، 'اسم مفعول'، 'اسم آلہ'، 'اسم حالہ' ۽ 'اسم تصغير'.

"اسم فاعل" آهي ڪم ڪندڙ. اهو حقيقي به آهي ۽ ترڪيبي به آهي. حقيقي اسم فاعل جي نشاني آهي 'يندڙ' ۽ 'پڄاڙيءَ' ۾، جيئن ته مارييندڙ، ڪندڙهه پارسي نشاني 'نده' وارا به سنڌيءَ ۾ ڪم ايندا آهن، جيئن ته ڪارنده، سازنده، جوڻنده، يا بنده. ترڪيبي اسم فاعل ٻين نشانين سان جڙيل آهن، جن جو اشارو حرفن ۾ آيو آهي. جيئن ته 'آزموڊگار'، 'شيشگر'، 'دولتمند'، 'ناسور'، 'خوفناڪ'، 'نگهبان'. انهن کان سواءِ عربي صورتن جا اسم فاعل به سنڌيءَ ۾ ڪم اچن ٿا، جيئن ته 'جاهل'، 'عامل'، 'عابد'، 'زاهد'، 'فقير'، 'لطيف'، 'مستحق'، 'متصرف'، 'منحصر' وغيره.

"اسم مفعول" اهو اسم آهي جنهن تي ڪو ڪم ٿيو هجي ۽ انهيءَ جي نشاني آهي ويل ۽ پڄاڙيءَ ۾، جنن ته ماريو ماري، ويڙو ويڙيل، اسم فاعل وانگي پارسي ۽ عربي صورت جا مفعول به سنڌيءَ ۾ ڪم اچن ٿا، جيئن ته ڳفتم، فرموده، ڏيده، آزموده، دانستم، اڪثر 'هم' بدلجي 'و' ٿئي ٿي، جنن ته ڳفتو، فرمودو، وغيره. عربي مثال هي آهن: محبوب، مضبوط، مشهور، محڪم، وغيره.

"اسم آلہ" ڪنهن به اوزار جي نالي کي چوندا آهن، ۽ هو اڪثر ٻين لفظن يا نشانين سان گڏجي ڪم ايندو آهي، ۽ اڪثر عربي صورت ۾ به ڪم ايندو آهي، جتي ان جي نشاني شروع ۾ 'م' آهي، جنن ته 'بادگير'، 'بادزن' يعني پکو، 'ميسٽر' (۳)، 'بفتاح' يعني ڪنجي، 'ميتراض' يعني ڦينچي، 'ميتياس الحرارة'، يعني ٿرماميٽر، 'ميتضرب'، جنهن سان ستار يا ٻيو تارن وارو ساز وڃائيندا آهن.

"اسم حالہ" اها فعل جي صورت آهي، جنهن ۾ فاعل نسبت ۾ معلوم ٿئي، ته هو ڪو ڪندو رهي ۽ انهيءَ جي صورت 'مستقبل' جهڙي آهي، جيئن ته هو

(۱) ڏي وٺ، ڏيئي لٽي.

(۲) مار ڪٽ.

(۳) رول يا ٻٽي، جا رکي سون سئون ڪهجن.

هوا کائيندو هيڏي آيو. ۽ پارسيءَ ۾ نشاني 'ان' ائس جيئن ته خندان، گويان، شادان، شاپان.

”اسم تصغير“ ڪنهن اسم جي ننڍڙائي يا ضعيفائي ٿو ڏيکاري. سنڌيءَ ۾ ان جي نشاني ”ڙو ۽ ڙي“ آهي جيئن ته ڏرو-ڏرڙو، ٻار-ٻارڙو، ڪتاب-ڪتابڙي. پارسيءَ ۾ ڪ ۽ چ نشاني ائس، جا ڪن ٿورن سنڌي لفظن ۾ به ڪم اچي ٿي، جيئن ته ”ڍولڪ“ جو اصل دملڪ هو يعني ننڍڙو دهل. ۽ باغيچو يعني ”ننڍڙو باغ“ خونچو يعني (۱) ”ننڍڙو خوان“، سنڌيءَ ۾ موٽ به صغيريءَ جي معنيٰ ڏيندي آهي جيئن گهندو-گهندڻي، منجيو-منجي، مڇل-مڇلي.

اهي مٿيان جيڪي مشتق ڏنا ويا آهن، سي اسم جون صورتون آهن، مگر فعلن جون سڀ صورتون ۾ سڀ صيغا جي سڌا مصدر مان يا ڪن ٻين صورتن مان جوڙن ٿا، سي سڀ مشتق آهن.

مٿين بيان مان معلوم ٿيندو ته حرفن يا اکرن مان لفظ ڪيئن ٿا جوڙن، اهي ڪهڙي قسم جا ٿا ٿين، ۽ ڪهڙيون صورتون ٿا وٺن. آسانيءَ سان انهن جي رستي سمجهڻ لاءِ، ياد رکڻ گهرجي ته ڪنهن به لفظ جي اوائل واريءَ ساديءَ ۽ سليس ۽ صورت کي ”اصل“ ٿا چون، يعني ”ٻاڙ“ يا ”بنياءُ“، جو عربيءَ ۾ اڪثر ٽن حرفن وارو ٿئي ٿو- جنهن کي ”فعل“ يعني ”ف-ع-ل“ چون ٿا ۽ وزن به اهو اٿس- پر سنڌيءَ ۾ لفظ ۾ به زياده حرف ٿين ٿا. انهيءَ ’اصل‘ يا بنيادي لفظ مان ٻيا لفظ ٿا جوڙن. انهيءَ جا ٻه رستا آهن؛ هڪڙو ٻئي لفظ ملائڻ سان، جنهن کي ”مرڪب لفظ“ ٿا چون- جيئن ته ’سنگدل‘، ۽ ٻيو انهيءَ ۾ ڦير گهير ڪرڻ سان- جيئن ته ’کائڻ‘ مان ’کائڻو‘ يا ’کاج‘، جنهن کي ’مشتق‘ ٿا چون. هن پوئين قسم جي لفظن جوڙڻ جا ٻه به رستا آهن؛ هڪڙو ’اصل‘ لفظ ۾ ڪجهه ڦير گهير ڪرڻ سان، جيئن مٿي مثال ڏنو ويو، ۽ ٻيو انهن مان ڪنهن اکر يا نشانيءَ، اڳيان يا پٺيان ملائڻ سان- جيئن ته ’پالهار‘، ’املهه‘. پهرئين کي ”مشتق اصلي“ چئبو، ۽ پوئين کي ”مشتق اضافي“. انهن مشتقن ۽ مرڪبن جا مثال مٿي اچي ويا آهن، جن مان انهن جي علحدگي بناوٽ معلوم ٿئي ٿي. جيڪي عربي مشتق سنڌيءَ ۾ ڪم اچن ٿا، تن جي سهي ڪرڻ يا جوڙڻ ۾ اڪثر مشڪلات ٿئي ٿي، مگر جيئن عربيءَ ۾ اصل يا بنياد لاءِ ٽن حرفن واري فعل کي وزن مقرر ڪيو ويو آهي، تيئن سڀني اصلي مشتقن لاءِ به وزن مقرر ڪيل آهن، جن ۾ ٺهرايل اکر انهي ’ف‘ ’ع‘ ۽ ’ل‘ سان اڳيان يا پٺيان يا وچ ۾ گڏجن ٿا. اهي ياد رکي ڇڏڻ گهرجن. مثلاً اصل لفظ هو ”فعل“، جنهن جي معنيٰ آهي ’ڪم‘ يا ’ڪم ڪرڻ‘، ته ’ڪم ڪندڙ‘ جو وزن ٿيو ’فاعل‘، (ف ۽ ع جي وچ ۾ الف وجهڻ)، ۽ ’ڪم ڪيل‘ جو وزن ٿيو

(۱) پارسيءَ ۾ ”خوان“ چون ”خولجي“ ڪي.

’مفعول‘ (يعني ’م‘ شروع ۾ ’ف‘ جي اڳيان، ۽ ’و‘، ’ع‘ ۽ ’ل‘ جي وچ ۾). مثلاً، اصل لفظ ٿيو ”عرف“، جو فعل جي وزن تي آهي، ۽ معنيٰ اٿس سڃاڻڻ: انهيءَ مان ’سڃاڻندڙ‘ ٿيندو ’عارف‘ ۽ ’سڃاڻل‘ ٿيندو ’معروف‘. انهي طرح ظرف جو وزن آهي ’مفعول‘ يعني م، ف، ع اڳيان، ۽ ”عرف“ مان ٿيندو ’معارف‘ يعني ’سڃاڻڻ‘ جو هئڻ، ۽ اسم ’الم‘ يا اوزار جو وزن آهي، مفعول يعني م-ف جي اڳيان ۽ ’عرف‘ مان ٿيندو ’معارف‘ يعني ’سڃاڻڻ‘ جو اوزار. ۽ ”صفت تفصيل“ جو وزن آهي ’افعل‘ يعني آءُ ف جي اڳيان ۽ ’عرف‘ مان ٿيندو ’اعرف‘ يعني ’زياده سڃاڻڻ‘. وري ’طرف‘ جي جمع جو وزن آهي ’مفاعِل‘ يعني ف جي پٺيان. الف ۽ عرف مان ٿيندو ’معارف‘ ۽ ’اسم الم‘ جي جمع جو وزن آهي ’مفاعِل‘ يعني ’ع‘ ۽ ’ل‘ جي وچ ۾ ’ي‘ ۽ ’عرف‘ مان ٿيندو ’معاريف‘. ۽ مؤنث جو وزن ٿيندو ’فَاعِلِي‘ يعني ل جي پٺيان ڦي ۽ عرف مان ٿيندو ”عُرفِي“.

انهيءَ طرح سڀني صورتن ۽ صيغن جا وزن آهن. مگر اهو سڀيون ذڪر هو اسم حرفي، فعلن يا لفظ جو، جن کي ”ثلاثي“ ٿا چون يا ”ثلاثي مجرد“. انهن ۾ ڪي حرف زائد پون ٿا، ته پوءِ انهن کي ”ثلاثي مزيد فيم“ چون ٿا. جيئن ’المستعمل‘ جتي ’ست‘ ف جي اڳيان آيو آهي. پر ڪي ’چهار حرفي‘ ’اصلي فعل‘ به آهن، جن کي ”رباعي“ ٿا چون ۽ انهن ۾ حرف زائد پوڻ ڪري ’رباعي مزيد فيم‘ ٿين ٿا. انهن جا به مٿين وانگي وزن ٺهرايل آهن. انهن جو مفصل بيان عربيءَ صرف نحو سان تعلق رکي ٿو. هتي رڳو اصول ٻڌايو ويو آهي ۽ نمونو ڏنو ويو آهي، گهڻو ڪري سڀ عربيءَ لفظ، جي سنڌيءَ ۾ ڪم اچن ٿا، سي انهيءَ نموني جا آهن ۽ انهيءَ طرح نڪتا آهن.

گڏيل لفظن جي بيان ڏيندي ٻڌائڻ گهرجي ته سنڌيءَ ڪيترائي سرڪب لفظ آهن، خاص ’فعل‘ يا ’مصدر‘ جن جي معنيٰ رواج ۾ ناهي، اڪرچ هر هڪ گڏيل لفظ جي معنيٰ ٻي ٻي آهي. انهيءَ گڏيل معنيٰ کي ”اصطلاح معنيٰ“ ٿو چئجي، ۽ انهن گڏيل لفظن يا فقرن کي ”سنڌي اصطلاح“ ٿو چئجي. انهن جو ڄاڻڻ نهايت ضروري آهي ۽ انهي مان ڪي اهڙا مشڪل آهن، جو مادري زبان وارن کي به نه ايندا هوندا. تنهنڪري چڱي مضمون نويسيءَ جي لاءِ انهن جو ڄاڻڻ بلڪل ضروري آهي. ڪي اهڙا ٿورا اصطلاح مصدرن جي صورت ۾ مختصر معنيٰ سميت هيٺ ڏجن ٿا. پڙهندڙن کي گهرجي ته اهي جملن ۾ ڪم آڻي ڏيکارين، جو اها به هڪڙي عمدي مشق آهي.

مثال: آپ ڌارڻ يا آپ ڦاڙڻ = ٻڌاڪون هئڻ. آڻي مان وار ڪڍڻ = پورو انصاف ڪرڻ. آڻي ۾ لوڻ هجڻ = تمام ٿوري انداز ۾ هجڻ. آڪ ڪارا ڪرڻ =

سوجهرو ڪونه ڪرڻ. اکڻ پڇڻ= اکڻ سان اشارو ڏيڻ. اکڻ ڏيکارڻ= فهمابڻ ڪرڻ. اکڻ لڳڻ= پنڪي اچي وڃڻ. اک نم ٻڌڻ= خيال ٿي و نه آڻڻ. باز اچڻ= پشيمان ٿيڻ. ٽپي باهر ٿيڻ= تمام گهڻو ڪاوڙجڻ. ٻر ٻڌڻ= ڪوڙ ٻڌائي ٺڳڻ. باقي نه ڪڍڻ= گجهه ظاهر نه ڪرڻ. ٻارڻ ٻارڻ= فساد وجهائڻ. ٻيرون کان ٻيرون گهرڻ= ڏاڏائي خواهش ڪرڻ. ٻيڻ ٻيڻ= هر طرح ڦاٽو ٿيڻ. ٻوڙو ٻارڻ= تهمت ڪرڻ. ٻيگهي سڄڻ= اوچتو گهڻو ڦاٽو ٿيڻ. ٻن ڀرين= نقصان مهڻ ۽ چئي ڀرڻ. ٻيڇ پڇڻ= فجر ٿيڻ. ٽڙو يا ٽڙو ڪٽائڻ= پاڙ پئي ڪڍي ڇڏڻ. تڙين ڀر پوڻ= غريب ۽ ضعيف ٿيڻ. تنگ چٽائڻ= چٽڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ. ٿورو لائق= مهرباني ڪرڻ. ٺڪ مان ور لاهڻ= سيڪٽ ڏيڻ. ٺوڏا چٽائڻ= تڪليف ڏيڻ. پاڻ مارڻ= نفس تي غالب پوڻ. پاڻي ڏيڻ= انجام ٻارڻ. پاڻي ولوڙڻ= اجايو ڪم ڪرڻ. ٻيرون ڪڍي ٻيڻ= مطلق انڪار ڪرڻ. ٻلو ڏيڻ يا وٺڻ= بدلو وٺڻ يا وهنوار ۾ برابر رهڻ. ڦڪڙ ڦاڙهڻ= چغلي هڻڻ، فساد مچائڻ. جڪ مارڻ= اجائي بڪ ڪرڻ. چاندي ٿيڻ= گهڻو ڦاٽو ٿيڻ. چيٽ پوڻ= ڇوڙڻ. چنچري لاهڻ= مار ڏيڻ. چيٽا پوڻ= چونڪ ڏئي معاملو ڪرائڻ. دال ڳرڻ= پڇي سگهڻ. دل جهلڻ= همت ڪرڻ. دل ۾ ٿيڻ= ڏک ۾ ارمان ڪرڻ. دل هڻڻ= گهٽيون کائڻ. دم جهلڻ= ماٺ ڪرڻ. مان رکڻ. دم ڏيڻ= مرڻ. ڌڏڙ ۾ ٻيرون هڻڻ= اصل انڪار ڪرڻ. ڏانڊ ڏيڻ= ڪنڇوسي ڪرڻ. ڌڪي پٽڻ= تڪليفون مهڻ ۽ ڪشالا ڪڍڻ. ڌنڌن پوڻ= بيهوش ٿيڻ. ڊپ چڻ= گهڻو وقت سڙجڻ. ڊوري هڻڻ= ٿلهو ٿيڻ. سوڪ ماني پچائڻ= خوب سيڪٽ ڏيڻ. ڪڇڻ مان ڪڍڻ= بيزار ڪرڻ. ڪڪ وجهڻ= لڪائڻ. ڪن ڏيڻ= لڪي ٻڌڻ. ڪن ڀرڻ= چغليون هڻڻ. ڪن کائڻ= گهڻي بڪ ڪري بيزار ڪرڻ. ڪنگ رڙڻ= سڄ ٿيڻ. ڪو کائڻ= ڊڄڻ. گن ڏيڻ= مٿا مونا هڻڻ. گهوڙا پوڻ= ڦرجڻ مٿا هڻڻ= ڪوشش ڪرڻ. مٿهن ڪوڙو ڪرڻ= رنج ڏيکارڻ. نڪ وڌيو هڻڻ= بيشرم ٿيڻ. وات ڪرڻ= بڪ ڪرڻ. وات ۾ منگ وجهڻ= چپ ڪرڻ. هام ڀرڻ= ڏمو ڪڍڻ. هٿ ٻيرون لهن= ويامڻ. هٿ ڏوڏڻ= نااميد ٿيڻ. هڏ ڪٽرڪڻ= رحم پوڻ.

سوال باب ٻئي جا

’مفرد‘ ۽ ’مرڪب‘ ڪلم ۽ ’ڪلام ڪامل‘ ۽ ’ڪلام ناقص‘ ڇا ڪي ٿا چون؟ ’مرڪب مقيد‘ ۽ ’مرڪب غير مقيد‘ جو مطلب سمجهايو ۽ انهن جا مثال ڏيو. ’ترڪيب‘ ڇا ڪي چوندا آهن ۽ انهيءَ جا ڪهڙا قسم آهن. ’ترڪيب توصيفي‘، ’اضافي‘، ’تعدادي‘ ۽ ’استزاجي‘ هر هڪ جي بناوٽ جون جدا جدا صورتون ٻڌايو ۽ مثال ڏيو. صفت ’مرڪب‘ ڇا ڪي ٿا چون؟ انهيءَ جا مثال ڏيو. ’مضاف‘ ۽ ’مضاف اليه‘ ڇا ڪي ٿا چون؟ ۽ ’موصوف‘ صفت ڇا ڪي ٿا چون؟ ’تشبيهه‘ ۽ ’ڪهڙيون ڳالهيون

۽ انهن جا نالا ڇا آهن؟ مثال ڏيو. 'مشاره' ۽ 'مشاراليم' جو مطلب سمجهايو. 'معطوف' ۽ 'معطوف اليه' جي معنيٰ سمجهاڻي مثال ڏيو. 'شرط' ۽ 'مشروط' يا 'جزا' ڇا ڪي ٿا چون؟ 'استثنا' ۽ 'مستثنى منه' جي سمجهاڻي ۽ مثال ڏيو. 'ظرف' ۽ 'مظروف' ڇا ڪي ٿا چون؟ مثال ڏيو. 'موجود' ۽ 'محذوف' لفظن جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ هر هڪ جا مثال ڏيو. 'جامد'، 'مصدر' ۽ 'مشتق' اسمن يا لفظن جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟ انهن جا مثال ڏيو. 'جامد' جا ڪهڙا قسم آهن؟ 'معرف' ۽ 'نڪره' جي وچ ۾ ڪهڙو 'معرف' جا ڪهڙا قسم آهن؟ 'علم' ۽ 'عرف' جا مثال ڏيو. 'مصدر'، 'وضعي' ۽ 'جعلي' ۽ 'ترڪيبي' جا مثال ڏيو ۽ انهن جو مطلب سمجهايو. 'حاصل بالمصدر' ڇا ڪي ٿا چون؟ اسم 'مشتق' جون ڪهڙيون علامديون علامديون صورتون آهن؟ هر هڪ جي بناوت سنڌي ۽ پارسيءَ جي دستور موجب ٻڌايو ۽ مثال ڏيو جي سنڌيءَ ۾ مستعمل آهن. اسم 'آل' ۽ اسم 'تصغير' ڇا ڪي ٿا چون؟ 'مشتق' فعل ڇا آهن؟ مثال ڏيو. 'اشتقاق' جو ڪهڙو بنياد آهي، خاص عربيءَ ۾؟ 'مشتق اصلي' ۽ 'مشتق اضافي' ڇا ڪي ٿا چون؟ مثال ڏيو. 'ثلاثي' ۽ 'رباعي' ۽ 'مجرد' ۽ 'مزيد' ڇا ڪي ٿا چون؟ مثال ڏيو. سنڌي اصطلاح ڇا ڪي ٿا چون؟ انهن جا ڪي مثال ڏيو.

اشارو: مٿين سوالن جا جواب مٿئين باب ۾ لکيل مضمون پڙهڻ سان ڏئي ٿا سگهن.

مشقون

(۱) هيٺين مرڪب لفظن جي بناوت ۾ ڪهڙي ڪهڙي ترڪيب ڪم آڻي آهي، انهيءَ جو نالو ٻڌايو ۽ انهيءَ ۾ ڇا ڏيکاريل آهي؟ 'آهڪلاني'، 'آرام طلب'، 'آڪاس منهل'، 'اڪال پنڪو'، 'اڪب چنپ'، 'اڳواڻ'، 'ناچپوشي'، 'پرخشماري'، 'ڊرلباز'، 'دسترس'، 'صورت وند'، 'گندي چوڙ'، 'مستيءَ جي هـوا'، 'شراب جي مستي'، 'مينهنن جو پاڻي'، 'زمانن جا رنگ'، 'اڻڪندو'، 'فرقي'، 'پس پھري'، 'ڏهه سر'، 'نوانوي'، 'هزار داستان' ۽ 'ڪهريا'.

(۲) هيٺين شاهه جي بيت وارن ستن ۾ ٻڌايو ته ڪهڙا لفظ 'اظافت' وارا آهن ۽ ڪهڙا 'تشبيهه' وارا، ڪهڙا 'صفت' وارا ۽ ڪهڙا 'اشاري' وارا، ڪهڙا 'شرط' وارا، ڪهڙا 'ظرف' وارا، ڪهڙا 'عطف' وارا ۽ هر هڪ ۾ ضروري ڀاڱن يا لفظن جا نالا ڏيو:

”سڄڻ ماڪيءَ هيٺ، ڪوڙا ٽين نم ڪڏهن.“
 ”ٻانڌهيون ۽ ٻاڏيون پکي مٿن پنهنجي.“
 ”نائڻي نيڻ نهار ته تو ۾ دهر و دوست جو.“

”عاشق زهر پياڪ، ورهه پسيو و هسن گهڻو.“
 ”هو چونس ٻوڏ، ته جي سڻائي جيڪي ڪي.“
 ”کوڏر ۽ ڪاٺي، آهي سر سڀ ڪنهن.“
 ”هي هي هن هڏي، هم ڪي حيران ڪيو.“
 ”آهيان عيبدار، مڪان ٿي سهاڳ ڪي.“
 ”منهن ۾ موسيٰ جهڙو، اندر ۾ ابليس.“
 ”پڪن منجهم پساهم، قالسب آهي ڪوٽ ۾.“

(۳) هيٺين لفظن مان ڪهڙا ’جامل‘ آهن ۽ ڪهڙا ’مشتق‘ ۽ ڪهڙا ’مصدر‘؟
 قلم، ڪافور، پيٽ، ڪتو، جنبڻو، ڪتاب، رسالو، يوسف، ڀور، الڪنڊو،
 ماريندڙ، مٿان، ماتر، خوشي، وڌڻ، سرڻينگ، پٿار، ترڪڻ، بازي.

(۴) هيٺين لفظن مان ڪهڙا ’معرف‘ آهن ۽ ڪهڙا ’نڪره‘؟
 پڪي، چپرو، باز، ڪتاب، دلدل، يعقوب، گلستان، راڳ، ڀيرو، مٿڪ،
 مصر، جواهر، ڪوهنور، تارو، سج ۽ چنڊ.

(۵) هيٺين لفظن مان ڪهڙا ’عَلَم‘ آهن ۽ ڪهڙا ’عرف‘؟
 نورالدين جهانگير، جلال الدين اڪبر، ابوالقاسم فردوسي، شمس الدين حافظ،
 مصلح الدين سعدي، شمس العلماء نذير احمد، آم المومنين بيبي زينب، شهنشاهه جارج،
 پنجون قيصر هند.

(۶) هيٺين لفظن ۾ جدا جدا قسمن جون ’مصدرون‘ چونڊيو ۽ انهن جا
 نالا ڏيو.

ويڻ، نڪرڻ، همٿائڻ، شورجڻ، ضربڻ، ڪشڻ، ڪهڻ، خرچڻ، مڃرا ڏيڻ،
 شڪيڻ، گمان ڪرڻ، نمائڻ، ڪانٺر پڻو، ڌارڻ، ڏي وٺ، هلت چلت، آڻ ويهه
 چوڻي، ڪرڻي، پرڻي، گفتگو، فتحيابي ۽ حڪم هلائڻ.

(۷) هيٺين لفظن مان سنڌي ٻوليءَ ۾ جيڪي به ’مشتق‘ لفظ نڪتا هجن، سي
 ٻڌايو ۽ چئو ته انهن جا ’صرف‘ موجب ڪهڙا نالا آهن؟

گهڻڻ، سڪڻ، پٽائڻ، ڳولڻ، کائڻ، پالڻ، ڀڄڻ، لڄ، سيڪ، ڳنڍڻ، کائڻ،
 مٽڻ، ميڙڻ، وڙهڻ، ڏسڻ، ڏٺڻ.

(۸) هيٺيان ’مشتق‘ لفظ ڪهڙي قسم جا آهن سي ٻڌايو؟

رهاڪو، بائندو، ڏند ڪوٺڻي، ڦورو، سويارو، چيدو، منجيدو، فهميدو، ڏڪندو،
 ماريندي، ايندي، ويندي، نورڻو، ڀولڻو، مڙينگ، ٿريجو، ماڙيجو، هانو لٿل،
 ڏڪويل، ڪهڪايل، وسائڻ، آزمائڻ، ڪلتار.

(۹) هيٺيان عربي لفظ جي سنڌيءَ ۾ ڪم اچن ٿا، تن ۾ اصل وارا بنيادي ٽي حرف ڪهڙا آهن ۽ ڪهڙا اکر زائد سڃهن پيل آهن؟

امتحان، استفهام، معطوفي، متڪلم، استمراري اعتدال، انتظام، معمولي، مقابلو، مجموعو، مضبوط، طالب، مطلوب، متشڪي، حافظ، محفوظ، مختيار، مرحوم، مقابلو، مقاطعو، استعمال، محبوب، استعفاء.

(۱۰) هيٺين عربي بنيادي لفظن ۾ ڪي حرف زائد وجهي اهڙا لفظ بنايو، جي سنڌيءَ ۾ ڪم ايندا هجن ۽ انهن جي معنيٰ ٻڌايو:

صدق، وصف، شهر، وصل، شڪ، جرم، حق، رحم، رد، شد، فرق، حصل، عمل، صنف، ڪتب، ڪائف.

(۱۱) هيٺين لفظن بابت اوهان کي جيڪي سنڌي اصطلاح سڃهن سي ٻڌايو ۽ انهن جي معنيٰ ڇا آهي؟

اڪ، هٿ، وات، مٿو، نڪ، ڳالهه، دل، پيٽ، پير، ڪن، سن، منهن، ڪلهو، وت، پٺ، ٻائي.

(۱۲) هيٺين سنڌي اصطلاحن جي معنيٰ ٻڌايو ۽ آهي جملن ۾ ڪم آڻي ڏيکاريو:

ڏينهن جا تارا، تنججي پوڻ، ٺوٺا ڇهائڻ، ڪٽ ڪرڻ، ڪنڌ تي چڙهڻ، ڪوڏر هڻڻ، لوهه ٿيڻ، لٽي مٽي ڪرڻ، ماني مچي، مٽي ڪرڻ، سڄون سرونڻ، مڪو مچڻ، ڪل ٽڙڻ، دلا پڙڻ، رقم توڀري ۾، رندن ۾ رلڻ، پاڻ وٺڻ، پنجئي ڪيه ۾.

(۱۳) هيٺين لفظن جا 'ضد' لفظ ٻڌايو:

ابتو، ارهو، اصيل، اوڀر، اولو، سڌاتورو، سڻپيلي، سڻپاتر، سڻوت، ندورو.

(۱۴) اهڙا ڪي سنڌي لفظ ٻڌايو جي اڪثر 'جمع' جي صورت ۾ ڪم ايندا آهن، ۽ انهن مان ڪي اصل 'جمع' آهن پر 'واحد' وانگي ڪم ايندا آهن.

(۱۵) اهڙا ڪي سنڌي لفظ ڏيو جي اڪثر گڏ ايندا آهن، ۽ گهڻن ۾ هڪڙو 'واحد' ۽ ٻيو 'جمع' هوندو آهي.

(۱۶) اهڙا ڪي سنڌي لفظ ڏيو، جي 'آواز' مان ورتل آهن.

(۱۷) اهڙا ڪي سنڌي لفظ ڏيو جي صورت ۾ 'مصدر' آهن مگر آهن ٻيا 'اسم' وغيره.

هيٺين لفظن جي معنائن جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟

صفو ۽ صفحو، گبالهه ۽ گبالهه، جتي ٻيهر ۽ وجهن ۽ ٻيهر جتي ۽ وجهن، سلامت ۽ سلامتي، سوچي ۽ سوچي، شور ۽ بخيل، ساڻي ۽ مهاڻو، نقطو ۽ نڪتو.

ضميمو

ٻئي باب جي مشقن جا جواب

۱- هيٺين لفظن ۾ ترڪيب اضافي ڪم آيل آهي. يعني ملڪيت يا واسطو ڏيکاريل آهي: مستيءَ جي هوا، شراب جي مستي، مينهن جو پاڻي، زماني جا رنگ، آڪاش منڊل، اڪال پنکو، آبڪلاني، چرخ شماري، تاج پوشي.

هيٺين ۾ ترڪيب 'تعدادي' ڪم آيل آهي: اٽڪنڊو، نرقي، ٻس پھري، ڏھيسر، نوانوي، هزار داستان جو انهن ۾ گڏيل ڏيکاريل آهي.

هيٺين ۾ ترڪيب امتزاجي يا اصطلاحِي آهي: دسترس، اک چنپ، ڪھرباڻ. ڇا لاءِ جو هر هڪ مفرد لفظ جي جدا جدا معنيٰ آهي، مگر ٻنهي لفظن جي معنيٰ اصطلاحِي يا خاص آهي. هٿ بهچ يعني طاقت يا ٻڃندي. اک چنپن جيترو وقت يعني لحظو يا لمحو ۽ ڪڪ چڪي وٺندڙ يعني ڪھرباڻ.

هيٺين ۾ ترڪيب 'توصيفي' يا صفت 'سركب' آهن، جو ٻئي لفظ اسم يا صفت آهن، يا فاعليت، 'صفت' ۽ 'ظرافت' جي معنيٰ ٿا ڏيکارين. آرام طلب، صورت وند، گندي چوڙ، اڳواڻ، ڊولباز.

۲- سڄڻ ساکيءَ ميٺ: هن ۾ سڄڻ 'موصوف' ۽ ساکيءَ ميٺ، 'صفت' آهي. هن ۾ 'تشبيهه' به ڪم آيل چئي ٿي سگهجي يعني ساکيءَ جهڙو.

ٻانهيون ۽ ٻايون: هي ٻئي 'معطوف' آهن جو انهن جي وچ ۾ حرف 'عطف' آيو آهي. يا پهريون 'معطوف' آهي ۽ ٻيو 'معطوف اليه'.

تو ۾ ديرو دوست جو: هن ۾ ديرو 'مظروف' آهي، ۽ تو خود 'ظرف' آهي ۽ حرف 'ظرف' آهي. ۽ ساڳئي ۾ ديرو 'مضاف' آهي، ۽ دوست 'مضاف اليه' آهي جو حرف 'اضافت'.

عاشق زهر پياڪ، هتي عاشق 'موصوف' ۽ زهر پياڪ 'صفت' آهي. هو چونس ٻوڏ: هن ۾ جي يا جيڪڏهن يا جيتوڻي منڍ ۾ لڪل آهي، جو حرف شرط آهي. پهريون جملو شرط آهي ۽ ٻيو 'مشروط' يا جزا يعني نتيجو.

۱. يعني هٿ بهچ، طاقت.

۲. ٻيلي پٿر جهڙي شيءِ جا ڪڪ چڪندي آهي.

ڪوڏر ۽ ڪاڻي: پهريون ”معطوف“ ۽ ٻيو ’معطوف اليه‘ ۽ وچ ۾ حرف ’عطف‘ آهي.

هن هڏي: هتي هن حرف اشارو آهي، ۽ هڏي ’مشاراليه‘ آهي.

آهيان عيبدار: هتي به عيبدار صفت، آڻ ۾ ڳجهو موصوف آهي.

”منهن ۾ موسي جهڙو اندر ۾ ابليس“.

هتي موسي ۽ ابليس ’تشبيه‘ آھن ۽ هو ماڻهو ڳجهو ’تشبيه‘ آهي، جهڙو حرف ’تشبيه‘ آهي، ۽ وجه ”تشبيه“ جا منهن ۽ اندر مان ٿي نڪري، يعني ظاهري ۽ باطني صورت مان، سا آهي نيڪ نيتيءَ بدنيتي.

”پڪين منجهه پسام ۽ قالب آهي ڪوٽ ۾“.

هتي پڪا ۽ ڪوٽ ظرف آهن ۽ پسام ۽ قالب آهن ’مظروف‘ ۽ منجهه ۽ ۾ آهن حرف ’ظرف‘.

۳- هيٺيان لفظ ’جامد‘ آهن: ڪافور، ٻيٽ، جنبور، يوسف، ڍورو، ماتر، خوشي.

هيٺيان ’مشتق‘ آهن: اڪندو، ماريندڙ، مرڻينگ، پلڪار، ترڪڻ بازي.

هيٺيان ’مصدر‘ آهن: مٽائڻ، وڌڻ.

۴- هيٺيان لفظ ’نڪره‘ آهن: پڪي، ڪتاب، راڳ، ملڪ، جواهر، تارو، هيٺيان معرّف آهن: چورو، باز، دلدار، يعقوب، گلستان، پيروي، مصر، ڪوھ نور، سج، چنڊ.

۵- هيٺيان لفظ ’عالم‘ آهن: نور الدين، جلال الدين، شمس الدين، مصلح الدين، نذير احمد، بيبي زينب، جارج پنجون.

هيٺيان ’عرف‘ آهن: جهانگير، اڪبر، ابو القاسم، فردوسي، حافظ، سعدي، شمس العلماء، آءِ المومنين، شهنشاهه ۽ قيصر هند.

هيٺيان مصدر ’وصفي‘ يا ’حقيقي‘ آهن: ويڻ، نڪرڻ ڳهڻ.

۶- هيٺيان مصدر ’جعلي‘ آهن: عمتائڻ، شورجڻ، ضربڻ، ڪشڻ، ميجرا ڏيڻ، شڪجڻ، گمان ڪرڻ، حڪم هلائڻ.

هيٺيان ’مصدر‘ ترڪيبي يا ’حاصل‘ يا ’المصدر‘ آهن: ڪاٺر پڻو، گذارش، ڏي وٺ، هلت چلت، آڻ ويهه، چوڻي، ڪرڻي، پرڻي، گفتگو، فتحيابي.

۷- ڪهرڻ مان: ڪهر، ڪهرج، ڪهرندڙ، ڪهريل، ڪهريل، ڪهورو ڪهورو.

سيڪڻ مان: سيڪندڙ، سيڪڙائو، سيڪائو، سيڪارڻ، سيڪڻو، سيڪ، سڪ.

سڪائي، سڪي.

پٿار مان: پلجندڙ، ٻولو، پل، پلڪار، ٻليل، پٿلائڻ، پلائيندڙ، پلائتو، پلائو، پلجڻ، پلناسو.

گولڻ مان: گوليندڙ، گوليو، گولو، گولائڻ، گولا، گولپ، گورڻ، گورو. کائڻ مان: کاڌو، کاج، کانو، کائيندڙ، کاڌل، کاڻو، کاڇرو، کاڇو، کاڌ، کائڻي، کايارو.

پالڻ مان: پالڻهار، پاليندڙ، پاليل، پالڪ، پالڻ، پالڻو، پلجڻ. پچڻ مان: پچ، پچا، پچندڙ، پچ پاڇ، پچا ڳاڇا، پچائو، پچائڻ، پچپچو. لڄ مان: لڄڙو، لڄپال، لڄي، لڄا، لڄائڻو، لڄوند، لڄهڙو. سڪ مان: سڪندر، سيڪڙائو، سڪيلڌو، سڪايل، سڪڻو، سڪائڻو. گنديڻ مان: گندي، گنديندڙ، گندي چوڙ، گانڊو، گندي سنڍ، گنديائي، گنديئي، گنديو، گنديري، گندير.

مٽڻ مان: مٽ، مٽا، مٽا، مٽڻ، مٽيندڙ، مٽائڻ، مٽيل، مٽا، مٽ، مٽجڻ. ميڙڻ مان: مڙئي، ميڙائو، ميڙيل، ميڙو، ميڙاڪو، ميلو، ميڙائي. وڙهڻ مان: ويڙهم، ويڙهو، وڙهندڙ، ويڙهاڪ، ويڙهائڻ. ڏسڻ مان: ڏيک، ڏيکارڻ، ڏيکاه، ڏسندو، ڏسجڻ، ڏسڻو، ڏسڻو، ڏسڻ، ڏيکارو، ڏيڪاري، ڏيڪائڻو، ڏيڪڻ، ڏيڪي، ڏيڪدار.

ڏٺڻ مان: ڏوپ، ڏوٿل، ڏٺيندڙ، ڏوپي، ڏوتو، ڏوپڻ، ڏٺارڻ، ڏٺارئي، ڏوٽڻ. ۸- اسم فاعل حقيقي: ڀاشندو، رهاڪو، ڦورو، ڏڪندو. اسم فاعل ترميمي: سوڀارو، ٿريچو، ماڙيچو، ڪلٽار، مرئينگ. اسم مفعول: چيدو، سنجيدو، فهميدو، هانو لڳل، ڏڪريل، ڪهڪاهل، وسائڻ، آزمائيل. اسم حاليم: ماريندي، ايندي، ويندي. اسم تصغير: ٽوريٽو، ٻوليٽو. اسم آلم: ڏند ڪوٽي.

۹- هيٺيان ٽي حرف اصلي آهن، ٻيا سڀ زائد آهن: مڃڻ، فهم، عطف، ڪلم، سر، عدل، نظم، عمل، قبل، جمع، ضبط، طالب، طلب، شڪ، حافظ، حفظ، خير، رحم، قبل، قطع، عمل، حب، عفو.

جنهن حرف تي شد آهي اهڙا ٻه اکر شمار ڪرڻ گهرجن.

۱- صدق مان: صادق، تصديق، صديق، صداقت.

وصف مان: صفت، موصوف، اوصاف، توصيف.

شهر مان: اشتهار، مشتهر، شهرت، مشهور.

وصل مان: واصل، وصال، موصل، صل، متصل.

- شڪ مان: شڪي، مشڪوڪ، متشڪي، شڪجن ۽ لاشڪ.
جرم مان (۱): مجرم ۽ جرميانه.
حق مان: مستحق، حقدار، حقوق، حقيقت ۽ حقيقي.
رجم مان (۲): ترجمو، ترجمان، مترجم ۽ رجم.
رد مان (۳): ردي، مردود ۽ ترديد.
شد مان (۴): شديت، شديد، آشد، تشديد.
فرق مان: فراق، مفارقت، فريقت، فرق، تفريق.
عمل مان: عامل، معمول، معمولي، عمل، معاملو، استعمال، مستعمل ۽ تعميل.
صنف مان: تصنيف ۽ منصف.
ڪتب مان: ڪتاب، ڪاتب، مڪتوب، ڪتابت، ڪتاب ۽ ڪتابي.
ڪلف مان (۵): تڪليف، مڪلف، ڪلف.
۱۱- اک آڻڻ، اک ڏيکارڻ، اک پيڻ، اک لڳڻ، اک ميري ڪرڻ (۶).
هٿ اٽڪائڻ: هٿوراڙيون ڏيڻ، هٿ ٻڌڻ، هٿ ٽنڪڻ، هٿ پڇندي، هٿ حس،
هٿ جوڙڻ، هٿ ڏسڻ، هٿ چوهو (۷)، هٿڙي ڏيڻ، هٿ نائي، هٿ گهٽيڻ،
هٿ هٿن ۽ هٿين پوڻ.
وات ڦاڙڻ: وات جا پلاهم ڪائڻ (۸)، واترادو، وات ڪرڻ، واتوڻو، واتي ويڻي،
وات وجهڻ، وات وڪيل ۽ واتر.
مٿو هڻڻ: مٿو ڦٽڻ، مٿا مونا هڻڻ (۹)، مٿو ڪائڻ، مٿو ڪپائڻ، مٿي ميرو (۱۰)،
مٿا ميرو، مٿا ڪٽڻ، مٿي جو سور.
نڪ وڌڻ: نڪ ويڙو، نچڪڙو (۱۱)، نڪ هيري، نڪ توبهه، نڪ کيسي،
نڪ ڪڍو (۱۲)، نڪو.
گالهه ڪڍڻ: گالهه ڪهڻ، گالهائڻ، گالهه ٻولهي، گالهه ڀرڻ، گالهه ڀڙو ۽ گالهه ڀڙ.
دل هڻڻ: دل پيڻ، دل تي رکڻ، دل ڀرجڻ، دل ڪچي ٿيڻ، دل لڳڻ،
دل لڳي، دل ٿيڻ، دليري، دليري، دل تنگ، دل جا، دلچسپ، دلدار، دلسوز،
دلسڪير، دل هول، دليون بچائون، دل پاڪ (۱۳)، ڀم دلو.
پيٽ پالڻ: پيٽ رهڻ، پيٽ سان ٿيڻ، پيٽ ڪيرائڻ، پيٽارجڻ (۱۴)، پيٽ اچڻ (۱۵)،
پيٽير، پيٽارو، پيٽوڙي، پيٽي، پيٽو (۱۶).

- (۱) گناهه، (۲) اڇلائڻ، تير هڻڻ، (۳) موٽائڻ، (۴) سخت ٿيڻ، (۵) ڏک ڏيڻ، (۶) بد نظر
ڪرڻ، (۷) چوري ڪندڙ، (۸) اجائي ٻٽاڪ هڻڻ، (۹) ڪوٺڻ ڪرڻ، (۱۰) ٻلي،
(۱۱) جنهن اوزار سان حجار لڪ مان وار چولبندا آهن، (۱۲) پيشرو، (۱۳) دعا جا سڄي
تي ٻڌل آهڻ، (۱۴) دوا جو پيٽ ۾ اثر نه ڪرڻ، (۱۵) دست ٿيڻ، (۱۶) تاجي جو ضد.

پير پڙڻ: پير ڪڍڻ، هٿ پير لهڻ (۱)، پير پير ۾، پير ڪڍڻ، پير وجهڻ، پيراندي، پير اڏو، پيرڙيو، پيرن ڀر، پيرين پوڻ، پير موڙ، پيرين سيرين، پيرو. ڪن ڪاڻڻ، ڪنٽار ڪرڻ، ڪن پڙڻ، ڪنائڻ، ڪن ڦاڙ، ڪن چير، ڪن ڦٽ، ڪن ڦوڪڻ، ڪن ڏيڻ، ڪن جون ڳالهون، ڪن سن ۾، ڪنرس، ڪن ڪڍڻ، ڪن کوٽي، ڪن هڻڻ، ڪن سوپاري.

من موهن، منٿار، من گهريو، من ڀاوندو، من ميلي، من مٽيو. منهن ٻچڙو ڪرڻ، منهن اونداغي، منهن ڀر ڪرڻ، منهن تي پوڻ، منهن پوڻ، منهن تي چڙهڻ، منهن مقابل اچڻ، منهن ڏيڻ، منهن زور، منهن ميرائي، منهن پائڻ، منهن و. ڪلهو ڏيڻ، ڪلهو هڻڻ، ڪلهي گس، ڪلهي گئل.

رت پيڻ، رت ڦيڻ، رت وهڻ ۾ وهائڻ، رت ڪڍڻ، رت ڪڍائڻ، رت ڳڙهه، رتچاڻ، رتو رت، رت ورنو، رت اچڻ، رت ٻوڙ، رتڙي، رتو، رتي. پٽ پڙڻ، پٽ ڏيڻ، پٽيرو، پٽارڪ، پٽ پرو، پٽ تي، پٽل، پٽو، پٽ ٺهرڻ، پٽي لڳڻ، پٽيان.

ٻائي ولوڙڻ، ٻائيءَ مان ڪڍڻ، ٻاڻياڻو، ٻاڻيڪ، ٻاڻيارو (۲)، ٻائي ڏيڻ. ۱۲- ڏينهن جا تارا ڏيکارڻ= سخت سزا ڏيڻ يا مار ڏيڻ. جيئن ته جي وري اهڙي حرڪت ڪئي ته ڏينهن جا تارا ڏيکاريندو سڏين.

ٺنڀجي پوڻ= جانور جو ڪچو ٻچو ڪيرائڻ. منهنجي ٻڪري ٺنڀجي پئي آهي. ٺوڏا چٻائڻ= تڪليفون ڏيڻ. مون هن کي ٺوڏا چٻائي ڇڏيا آهن. ڪٽ ڪرڻ، ضايع يا برباد ڪرڻ. منهنجي سڄي ڪماڻي ڪٽ ڪري ڇڏيائين. ڪنڌ تي چڙهڻ= گستاخ ٿيڻ، اي ادبي ڪرڻ، ڪنڌ تي چڙهندو ٿو وڃين. ڪوڏر هڻڻ= محنت ڪرڻ. تو وري ڪهڙي ڪوڏر هڻي آهي.

لوهم ٿيڻ= چيڙڻ، ڪاوڙجڻ، ايتري چوڻ تي هو لوهم ٿي ويو. لٽي مٽي ڪرڻ= گم ڪرڻ ڇڏڻ. هن ساري ڳالهه لٽي مٽي ڪري ڇڏي. ماني مچي= پچندي، وسعت. هو پنهنجي ماني مچيءَ وارو آهي. مٽي ڪرڻ= ڪٽهڻ. هن پنهنجي کانئن گهر ۾ مٽي ڪري ڇڏي. مٽيون مروٽن ٻڌاڪ هڻڻ، هٿ ڪرڻ. هو رڳو مچون مروٽو وٺي، ڪم ڪوبه ڪونه ڪري.

(۱) ٻار چٽڻ.

(۲) ٻائي جو حق، حقايق.

مڪو مڃڻ (۱) = فائدو ٿيڻ. هن جو لائي ٿي مڪو مڃي ويو آهي.
ڪل ٿيڻ = ديوانو ٿيڻ. هن ڳالهه کان هن جي ڪل ٿي وئي آهي.
دلا ڀرڻ = ٻئي جي ٻارن ڪوشش ڪرڻ يا مدد ڏيڻ. هن پنهنجي قوم جا چڱا دلا ڀريا آهن.

رقم توڙي ۾ = رقم ڇٽ، موڙي ضايع ٿيڻ. ماڻهو جي رقم ڇٽ آهي.
رندن ۾ ران = ڌڪا کائڻ بي آبرو ٿيڻ. هو مون کي رندن ۾ رلائي ويو.
پاڻ وٺڻ = بدلڻ يا عيوض وٺڻ. انهيءَ جو هن مون کان پاڻ وٺي ڇڏيو.
پنڃ ٿي گهم ۾ = تمام گهمو فائدو ٿيڻ. هن جون پنڃ ٿي گهم ۾ آهن.
۱۳- سبتو، سرهو، ٽرڙو، سوير، سولو، ڪڏاٽورو، ڪهيلي، ڪهاٽر، ڪهوت، سدورو.

۱۴- ارباب، ارواح، اسباب، اسرار، آراء، اشراف، اطوار، افعال، اوقات، اولاد، اولياء، ايسام، باقون، ٻيون، پاڙا، پيڙون، ٽاڙيون، نندو تارا، علما، ڪتيون، ارڪان.

۱۵- حق، حقوق، امير، آسراء، غريب، غربا، ڏي وٺ، خريدار، فروخت، آمدرفت، دادستد.

۱۶- سس ٿس، ٺه ٺه، ٺٺ ٺٺ، ڌڪ ڌڪ، ڪڙڪو، ڪڪڪ، سوسٽ، ڪڙڪو، ڪڙ ڪڙ، پتون پتون، ڪڪڙو ڪو، ڊڙ ڊس، هٽوڻگار، ست ڪٽ، مين مين، پٽن پٽن.

۱۷- واهن، واهڻ، شرڻ، ڍڪڻ، پٽن، هيرڻ، ويلڻ، هٿڻ، ٽنڻ، پڪڻ، ٻارڻ، واڱڻ، اڱڻ، مڪڻ، مڱڻ.

صفو- اصل عربي لفظ صفا يعني وهڻ يا گڏ ٿيڻ جي وڏي جاء. ۽ صفحو يا صفا ڪتاب جي ورق جو هڪڙو پاسو. اصل معنيٰ سنوت واري زمين يا صلح.
ڳالهه، جيڪي رواجي طرح ڳالهائجي يعني ڳالهه ٻولي، ۽ ڳالهه = جهيڙو، تڪرار، ڳالهوڙو.

جڻي پير ۾ وجهڻ: جڻي پائڻ يا ڍڪڻ، پر حقيقت ڪري جڻي پير ۾ نهي وجهجي پر پير پٽي ۾ ٿو وجهجي مگر اصطلاح غلط ڪم اچي ويو آهي. جيئن ٽوپي مٿي ۾ وجهڻ، جو مٿن ڪيرجي مٿو ٽپي ۾ وجهڻ يا مٿي تي ٽوپي رکڻ. جڻي ۾ پير وجهڻ جي معنيٰ آهي ٻئي جي بچاءَ ڪم ڪرڻ يا ٻئي جهيڙو ڪم ڪرڻ. جيئن هن جي جڻي ۾ ڪوبه پير وجهي نه سگهندو.

سلامت: اصل عربي ۽ پارسيءَ ۾ اسم ذات آهي، يعني سلامتي، پر سنڌيءَ ۾ صفت جي معنيٰ سان ڪم ايندو آهي.

سوچي: اهي هندو مڇڪو ڪم ڪندڙ ۽ مڇي اڪثر مسلمان جتي جوڙيندڙ کي چوندا آهن. جيڪو وري عمدو ٻيو ڄم جو ڪم ڪري تنهن کي 'سراز' چوندا آهن.

'شوم' جي اصل عربيءَ ۾ معنيٰ آهي نياڳو جنهن مان شامت نڪتل آهي، پر سنڌيءَ ۾ 'ڪنجوس' جي معنيٰ سان ڪم ايندو آهي، ۽ 'بخول' ٻنهي ٻولين ۾ ڪنجوس آهي.

'ساني' ماريل مڇون سودو ڪري وڪڻندا آهن ۽ مهاڻا پاڻ مڇي مار آهن پيڙيون به هلائين.

'لفظو' ٺهڪو ۽ نڪتو: ڪو عمدو مختصر ڪلام جنهن جي اونهي ۽ مزي جهڙي معنيٰ هجي.

باب ٽيون

ڪلاسن يا جملن جو بيان

باب ٻئي جي شروع ۾ ٻڌايو ويو آهي، ته ٻن يا زباده لفظن يا ڪلمن گڏجڻ مان جملو ۽ ڪلام ٺهندو آهي، پوءِ جي آهڻو پورو هوندو آهي ۽ مٿي منجهان پوري معنيٰ نڪرندي آهي، ته انهيءَ کي 'ڪلام تام' يا 'ڪامل ڪلام' سڏيندا آهن، نه ته 'ڪلا ناقص'. مثال ڏنو ويو هو ته احمد مٿو، انهن ٻن لفظن مان ساري ڳالهه سمجهي سگهجي ٿي. پر امڪان آهي ته هڪڙي لفظ مان به سارو مطلب سمجهي سگهجي، ۽ اهو به پورو جملو ٿي سگهي ٿو، جيئن ته وڃ يا وڃان ٿو پر اتي ٻيو لفظ ٿيڻ ۽ آڻ لڪل آهن، تنهنڪري جملي لاءِ تمام ٿورا ته به ٻه لفظ ضروري آهن، ظاهر يا لڪل.

جملي ۾ انهن ضروري لفظن مان هڪڙو آهڻو هوندو، جنهن بابت ڪي چيل هوندو، ۽ ٻيو آهڻو جو انهيءَ پهرئين بابت چيل هوندو. يعني هڪڙو ڪير جو جواب هوندو ۽ ٻيو ڇا يا ڪيئن جو. مثلاً مٿين جملي ۾ ڪير مٿو؟ ته جواب ايندو احمد ۽ احمد ڪيئن ٿيو؟ جواب ڏيو ته مٿو يا مري ويو. اتي نچو جي اصطلاح موجب پهرئين کي 'مبتدا' ٿو چئجي ۽ پهرئين کي 'خبر' انهن ٻن مان اڪثر پهريون يعني 'مبتدا'، 'اسم' آهي ۽ ٻيون يعني 'خبر'، 'فعل'، پر جڏهن اهي ٻئي لفظ 'اسم' هوندا آهن، تڏهن انهن مان گڏ هڪڙو ٿيون به لفظ هوندو آهي، جنهن کي 'حرف رابط'.

چوندا آهن. جيئن ته احمد 'عالم' آهي. آئي احمد 'مبتدا' آهي ۽ 'عالم' 'خبر' ۽ آهي 'حرف رابط' عربيءَ ۾ اهڙي هنڌ 'حرف رابط' ڪونه هوندو آهي، فقط بن اسمن مان ئي جملو ٿي سگهندو آهي، جيئن ته 'احمد' 'عالم' اهو 'حرف رابط' سنڌي ۾ اڪثر 'فعل' هئڻ جو ڪو صيغو هوندو آهي. تنهنڪري چئبو ته جملي ۾ 'مبتدا' کان سواءِ ٻيو ڇا ٿيو لفظ 'فعل' هوندو، جو 'خبر' هوندو. اهو 'رابط اثبات' يا 'نفي' ٻئي ڏيکاري ٿو يعني آهي يا ناهي. حرف 'رابط' (آهي) اڪثر شعر ۾ نه ايندو آهي ۽ گهڻو هوندو آهي جيئن ته:

”اصل عاشقن جو سر نه سانڍڻ ڪم“.

”وڪر ڏير و ڏير، پر وهائو ويسرا“.

اهي ٻه ضروري لفظ جملي ۾ وڌي گهڻا لفظ به ٿي سگهن ٿا، جنهنڪري جملو يا ڪلام وڌي وڌو ٿئي ٿو، پر اهي زياده لفظ ضرور يا 'مبتدا' سان واسطو رکندا هوندا يا 'خبر' سان. انهن کي انهن جي متعلق سڏيندا آهن، يعني انهن جا لڳ يا واسطيدار. ۽ اهي متعلق لفظ 'مبتدا' جي حالت ۾ اڪثر 'صفت' جي صورت ۾ هوندا آهن ۽ 'خبر' جي حالت ۾ 'ظرف' جي صورت ۾.

'مبتدا' اسم به ٿي سگهي ٿو، 'ضمير' به ٿي سگهي ٿو، "صدر" يا ڪو ٻيو "فعل" به ٿي سگهي ٿو ۽ سارو جملو يا انهيءَ جو پاڻو يا فقرو به ٿي سگهي ٿو. مثلاً: "قاسم پارسي چڱي ٿو ڳالهائي". "مون هي ڪتاب هڪ رپئي گهڻو آهي". "ڪاٺڻ آهي جيئن ۽ خدا جي عبادت ڪرڻ لاءِ". جيڪي فاني آهي، سو دل ٻڌڻ (۱) جو لائق نا آهي.

'خبر' جڏهن فعل 'متعدي' هوندو آهي، تڏهن ضرور 'مفعول' هوندو اٿس، جو ٻي فعل جو متعلق آهي ۽ اهو مفعول به 'مبتدا' وانگي يا 'اسم' هوندو يا 'ضمير' يا فعل يا ڪو جملو يا فقرو. عربي ۽ پارسي 'نحو' ۾ 'مبتدا' ۽ 'خبر' کان سواءِ ٻيو جيڪي به هوندو آهي تنهن کي 'مفعول' چولدا آهن، پوءِ انهيءَ 'مفعول' جا جدا جدا قسم معنيٰ جي نظر تي ڪندا آهن - جيئن ته:

'مفعول مطلق': (يعني سڄو ۽ سڄو مفعول)، جيئن ته ڏاهن هڪڙي چوڻي چئي آهي. 'مفعول في' (يعني ظرف) جيئن ته ٻه ٻه پهرن مهل ماضي ڪاڌير. 'مفعول به' (يعني سڄو ۽ سڄو مفعول) جيئن ته ڪتي ٻلي ساري. 'مفعول مع' (يعني ٻه مفعول ڪهن حرف سان گڏيل) جيئن ته 'عمر' کي پٽ سوڌو ماري. مفعول لاءِ (يعني لاءِ يا ڪنهن ٻئي حرف جر سان آيل لفظ)، جيئن ته چوڪر کي سيڪڻ لاءِ ماري. مفعول

(۱) يعني الهيءَ کي پسند ڪرڻ يا الهيءَ سان محبت رکڻ مناسب ناهي.

مالم يسر فاعلم (يعني جڏهن فعل هئڻ ڪري فعل بيفاعل هجي، ۽ مفعول پاڻ فاعل ٿي ڪم اچي) جيئن ته 'گهوڙو وڪاسي ويو'. پر انهيءَ نحو جي مفعول ۽ صرف جي مفعول ۾ هي تفاوت آهي، ته صرف جي مفعول کي حالت مفعولي هئڻ ڪري، مفعول ٿو سڏجي، ۽ نحو جي مفعول کي خبر جي چٽائيءَ ڪري مفعول ٿو چئجي. مگر سنڌيءَ ۾ بهتر ائين آهي ته ڪنهن به قسم جو مفعول، خبر جو متعلق يا الڳ شمار ڪجي.

مبتدا ۽ فاعل هڪڙي شيءِ شمار ڪرڻ نه ڪپي. نحو جي ترڪيب موجب جنهن شيءِ بابت ڪي چئجي ٿو، تنهن کي 'مبتدا' ٿا چون، ۽ صرف جي ترڪيب موجب جڏهن فقط اسم يا ضمير ڪنهن جملي جو 'مبتدا' ٿو ٿئي، تڏهن انهيءَ کي 'حالت فاعلي' ۾ هئڻ ڪري فاعل ٿو چئجي. جهڙيءَ طرح مٿي مفعول صرف جو ٻيو ۽ نحو جو ٻيو ڏيکاريو ويو.

لفظن جي تعداد ۽ متعلق، لفظن جي قسم ۽ مطلب يا مضمون جي نظر تي، ڪلام يا جملي جا ٻه رين به قسم آهن: هڪڙو 'مفرد' ٻيو 'مرڪب'. مفرد ۾ فقط ٻه لفظ آهن، مبتدا ۽ خبر، ۽ مرڪب ۾ هر هڪ جا متعلق آهن، جنهنڪري ٻن کان زياده لفظ بلڪ زياده فقر يا جملا آهن.

مفرد جملا وري ٻن قسمن جا آهن: هڪڙا 'اسميه' ۽ ٻيا 'فعليه'. "اسميه" آهي آهن جن ۾ "مبتدا" ۽ "خبر" ٻئي "اسم" يا "ضمير" آهن ۽ ساڻن حرف 'رابط' آهي جيئن ته "جارج شهنشاهه آهي" 'فعليه' جملو آهي جنهن ۾ فاعل ۽ فعل هجي، ۽ جيئي فعل 'متعدي' هجي ته مفعول به موجود هجي، جيئن ته "قاسم ويو" ۽ "قاسم عمر کي ماريو".

ڪٿي وري مفرد جملي جا ٻه قسم ڪندا آهن، هڪڙو 'خبريه' ۽ ٻيو 'انشائي' خبريه اهو آهي جنهن ۾ ڪنهن ڳالهه بابت پوري خبر ڏنل ۽ صفائي ٿيل هجي، ۽ 'انشائي' اهو آهي جنهن ۾ اعتراض ڪڍيل لفظ ڪم آيل هجن، جن ۾ اهڙي صفائي نه هجي ۽ شڪ هجي، مگر ڳالهائيندڙ جي خواهش معلوم ٿئي ٿي پوءِ 'خبريه' جا ٻه قسم ڪندا آهن: هڪڙو 'اسميه' ۽ ٻيو 'فعليه'. جن جا مثال مٿين فقري ۾ آيا آهن ۽ انشائيءَ جا گهڻائي قسم ڪندا آهن، جن ۾ امر يا نهجي يا ندا يا عجب قسم يا دعا يا 'استفهام' هوندو آهي. جيئن ته "هي ڪم ڪر"، "هوڏي نه وڃ"، "اي قاسم اهو ڪم متان ڪرين!" "قاسم ڪهڙو نه چڱو ماڻهو آهي"، "قسم آهي ته مون اهو ڪم نه ڪيو آهي"، "شل تون سدائين سڪيو هجڻ"، "تو هن کي ماريو يا نه؟"

اهو ذڪر 'مفرد' جملي جو آهي. هاڻي مرڪب جملن جا ٻه مضمون جي نظر تي گهڻائي قسم آهن جيئن ته 'شرطي'، 'وصفي'، 'ظرفي'، 'معطوفي'، 'معتري' يا 'موصول'، 'معلم' يا 'سببي' هر هڪ جو مثال هيٺ ڏجي ٿو:

'شرطي' آهي جنهن ۾ 'شرط' هجي ۽ پٺيان 'جڙا' هجي ۽ منجهس حرف "شرط" جو ڪم آيل هجي، جيئن ته "جيڪڏهن اهو ڪم ڪندين ته نقصان پهچندڙي". اتي پهريون جملو 'شرط' آهي ۽ ٻيو 'جڙا'.

'وصفي' اهو آهي جنهن ۾ مبتدا بابت ڪا صفت ڏيکاريل هجي، جيئن ته "ايران جا پڙهيل ۽ ديندار ماڻهو عالم هوندا آهن، جن کي مڃي سڏيندا آهن".

'ظرفي' اهو آهي جنهن ۾ ڪنهن قسم جو ظرف ڪم آيل هجي، جيئن ته "سڀني اڌ مڪان ويراھ ۾ وڃي شڪار ڪندس".

'معتري' يا 'موصول' اهو آهي جنهن ۾ 'ضمير موصول' ۽ 'جواب موصول' ظاهر يا لڪل ڪم آيل هجي، جيئن ته "جو ماڻهو ڪالهه هتي آيو هو سو اڃا به وري آيو". "منهنجو پٽ، خدا وڏي ڄمار ڏيس، ٻارن ورهين جو اچي ٿيو آهي". 'معطوفي' اهو آهي جنهن ۾ مبتدا يا خبر ۾ هڪ کان وڌيڪ لفظ هجن، ۽ اهي حرف 'عطف' يعني ۽ سان ڳنڍيل هجن، جيئن ته "احمد ۽ قاسم ۽ اسماعيل هتي آيا ۽ سبق وٺي موٽي هليا ويا".

'معلم يا سببي' اهو آهي جنهن ۾ هڪڙو جملو ٻئي جو سبب هجي، ۽ حرف 'علت' يا 'بيان' يعني 'تم'، 'يا'، 'انهيءَ' وغيره ڪم آيل هجي، جيئن ته "ظلم نه ڪر ته خدا جي مار نه پوئي". "هو علم وارو آهي تنهنڪري جتي ڪٿي مان" لهندو.

جملن جي سڃاڻپ تقسيم عربي ۽ فارسيءَ ۾ واري موافق آهن. پر ڪي نچو وارا زياده آسان تقسيم ڪندا آهن، جا انگريزي تقسيم وانگي آهي، تنهنڪري اها زياده پسنديءَ جهڙي آهي. اها هي آهي:

جملا ٽن قسمن جا آهن: 'مفرد'، 'مرتب' ۽ 'مرڪب'. 'مفرد' جملو اهو آهي جنهن ۾ فقط 'مبتدا' ۽ 'خبر' هجن، جيئن ته "هڪي آڏامن ٿا". 'مرتب' جملو اهو آهي جنهن ۾ هڪڙو مڪمل جملو هجي، ۽ ٻيا انهيءَ تي تعلق رهندڙ هجن، جيئن ته "تون روانو ٿيندين تنهن کان اڳي آءٌ توکي ڏسندس". "مون کي انتظار آهي ته منهنجو پٽ پاس ٿئي". "قاسم جو مون کي ڪالهه ڳڏيو، تنهن چيو ٿي ته سندس ڀاءُ جو اکين هفتي ۾ بمبئي روانو ٿيو هو، سو اچي پهتو آهي". 'مرڪب' جملو اهو آهي، جنهن ۾ ٻه يا زياده 'مفرد' جملا يا 'فرا' هجن، ۽ اهي هڪٻئي تي

تعلق نه رکندا هجن، پر ڪنهن حرف ’جملي‘ يا حرف ’عطف‘ وغيره سان گڏيل هجن جيئن ته ”هو چوڪر هوشيار آهي، تنهنڪري پاس ٿيو آهي.“ ”احمد هنڌ هليو ۽ محمد گهوڙي تي چڙهيو.“ ”هو پڙهي ڄاڻي پر لکي نه ڄاڻي.“ ”سپاهين کي يا جنگ ڪڏن گهرجي يا مرڻ گهرجي.“

انهيءَ تقسيم سان ڏسڻ ۾ ايندو، ته سڄي ڏنل ’مرڪب‘ جملن جي قسمن مان ڪي ’مرڪب‘ قسم جا آهن ۽ ڪي ’ترتيب‘ قسم جا.

دائلي اسين ’نحو‘ جا ڪي قانون ڏينداسين، جن موجب جملا ٺهڻ ٿا ۽ جن تي نحوي ’ترڪيب‘ ۽ ’تفريق‘ ٻڌل آهي.

نحو جا يا نحو جي قانونن جا ٽي قسم آهن، ۽ آهي (۱) مناسبت (۲) انتظام (۳) ترتيب ٿا ڏيکارين.

”مناسبت“ جي معنيٰ آهي مبتدا ۽ خبر يا جملي جي لفظن جي جنس، عدد، حالت، زمان، وغيره جي نظر تي پاڻ ۾ موافقت.

”انتظام“ آها طاقت يا آهو عمل آهي، جو هڪڙي لفظ جي ٻئي لفظ تي رهي، حالت، زمان وغيره ۾.

”ترتيب“ جو مطلب آهي جملي ۾ سڀڪنهن لفظ کي پنهنجي پنهنجي مناسب جاءِ تي رکڻ يا پيهارڻ.

اهي قانون هيٺ ڏجن ٿا:

۱- سنڌي جملي ۾ اڪثر پهرين ’مبتدا‘ ٿو اچي، پوءِ ’خبر‘ يا پهرين ’فاعل‘ ٿو اچي پوءِ ’فعل‘، ۽ جي ’فعل متعدي‘ آهي ته ’مفعول‘ وچ ۾ ٿو اچي، يعني ’فعل‘ کان اڳي. هن نسبت ۾ سنسڪرت گرامر موجب، ’ڪرتري‘ ’ڪرمشي‘ ۽ ’پاوي‘ ڀريوڪن جو ذڪر انشاءِ تعليمي جي ڀاڱي ۾ ڏنل آهي، اتي به ڏسو ۽ هيٺ قانون ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۽ ۳۵ به ڏسو مگر شعر ۾ آها يا ٻي ڪا به ترتيب اڳ پوءِ ٿي سگهي ٿي، ۽ ’امر‘ يا ’نهي‘ يا ’ضمير متصل‘ جي حالت ۾ ’فاعل‘ يا ’مفعول‘ ٻجهو رهي ٿو.

مثال: ”قاسم وڃي ٿو“ ”مون ڪتي کي ماريو.“ ”هوڏي نه وڃ.“ ”ڪراچي ۾ وڃان ٿو.“ ”ڇو ماريو اٿيس.“

۲- جملي ۾ صفت، اسم کان اڳي ايندي آهي، جنهن صورت ۾ اها صفت ’طرف تميز‘ جي صورت ٿي وئي، مگر ”عثن“ فعل جي حالت ۾ پٺيان به اچي ٿي. جيئن ته، ’ڇڱو ماڻهو‘، ’تڪو گهوڙو‘، ’هي ماڻهو ڏاهو آهي‘، ’هو گهوڙو تڪو آهي‘.

۳- 'ظرف' به جملي ۾ 'فعل' کان توڙي صفت کان توڙي ٻئي 'ظرف' کان اڳي اچي سگهي ٿو. جيئن ته "اڃ آڏو اسڪول ۾ ويندس"، "هڻو آهستي هليو ويو"، "تمام چڱو ماڻهو"، "بلڪل ڀرو ٿو هلين".

۴- حرف 'جر' اسم جي پٺيان ٿو اچي، جيئن ته "مون کان" "ڪتاب ۾"، "هن سنڌو". هر متصل ضميرن جي حالت ۾ اڳيان به ٿو اچي، جيئن ته "ڪانئر" "سندس".

۵- حرف 'ندا' اسم جي اڳيان ٿو اچي، جيئن ته "اي يار" "اڙي ڇوڪرا".

۶- حرف 'جملو' يا حرف 'علت' يا حرف 'بيان' جي ٻن لفظن يا ٻن جملن کي ڳنڍين ٿا، سي انهن جي وچ ۾ ايندا آهن. جيئن ته "احمد ۽ محمد آيو"، "هو به آيو پر جلد هليو ويو"، "هن چيو ته آڏو هتي ڪين ٿڪندس".

۷- جملي ۾ 'فعل' 'فاعل' سان، 'جنس' ۽ 'عدد' ۽ 'ضمير' ۾ موافقت ٿو رکي. جيئن ته "مڙس آيو"، "زال آئي"، "مڙس آيا"، "زالون آيون"، "آڏو آيس"، "اسين آياسين"، "آڏو آيس"، "اسين آيونسين" وغيره ڪن حالتن ۾ فعل مفعول موجب، ۽ ڪن ۾ فاعل ۽ مفعول ٻنهي موجب به مٿيو آهي، جيئن هيٺ قانون ۳۲ ۽ ۳۵ ۾ ڏنل آهي.

۸- واحد فاعل لاءِ، فعل به واحد گهرجي، مگر عزت ۽ تعظيم جي فاعل کي جمع ڪري، فعل به جمع ڪندا آهن، جهڙو اسم جي حالت ۾ تهڙو ضمير جي حالت ۾. جيئن ته پير صاحب جن آيا ۽ فرمائون، سائين اوهين ڪير آهيو؟ پاڻ فرمائون ته.... ساڳيءَ طرح وڏا ماڻهو پاڻ کي 'اسين' ڪري ڳالهائيندا آهن ۽ 'مصنف' به ائين ڪندا آهن.

۹- جڏهن مصدر 'فاعل' آهي تڏهن 'فعل' 'مذڪر واحد غائب' ٿو ٿئي. جيئن ته "رحم ڪرڻ چڱو آهي".

۱۰- جڏهن 'فاعل' اهڙو اسم آهي، جو جماعت يا گهڻو تعداد ٿو ڏيکاري، تڏهن فعل انهن جي 'جنس ۽ عدد' موجب ٿو رهي. جهڙن ته "لشڪر پڇي ويو"، "مجلس گڏ ٿي"، "ماڻهن جون جماعتون اچي گڏ ٿيون"، "سرڪار رحم واري آهي".

۱۱- ڪتاب جو يا ڪنهن ٻيءَ شيءِ جو نالو 'جمع' ۾ هوندو ته، به 'فعل' 'واحد' ۾ ايندو. جيئن ته "انسان جا فرض" ڪتاب، اصل هڪڙي انگريزي مصنف جو لکيل آهي.

۱۲- گهڻا 'فاعل' جي حرف 'عطف' سان ڳنڍيل آهن، تن جو 'فعل' جمع ۾ ايندو آهي. جيئن ته "احمد، محمد ۽ قاسم اڃ آيا آهن".

۳۔ گھڻا فاعل جن جي وچ ۾ 'حرف استثنا' يا ڌار ڪرڻ وارا حرف آيل آهن، سي فعل 'واحد' ٿا وٺن. جيئن ته احمد يا محمد غلط آهي. 'نڪي احمد هوشيار آهي' نڪي محمد.

۱۴۔ گھڻن فاعلن جي حالت ۾ اڪثر 'فعل' جنس ۾ 'عدد ۾ ضمير' ۾ پوئين فاعل موجب اچي ٿو. جيئن ته 'احمد ۽ سندس دوست آيا.' 'احمد ۽ سندس مائٽياڻيون آيون.' 'احمد، محمد ۽ قاسم جي زال هتان لنگهي ويئي.' 'احمد يا سندس سنگتي فسادي ماڻهو آهن.'

۱۵۔ جڏهن گھڻن فاعلن ۾ ڪو ضمير به هوندو آهي، تڏهن فعل انهي ضمير جي 'جمع' جي صورت وٺندو آهي. جيئن ته "تون ۽ تنهنجا سنگتي چو آيا آهيو؟" "آءُ ۽ منهنجا ماڻ ڪالهم عتي آيا هئاسين."

۱۶۔ 'مضاف به' صفت' وانگي 'مضاف اليه' جي اڳيان ايندو آهي، مگر هئڻ ۾ ٿيڻ فعل جي حالت ۾ پٺيان به ايندو آهي، جيئن ته "هي منهنجو گهوڙو آهي." "هي گهوڙو منهنجو آهي"

۱۷۔ 'مضاف' جنس، عدد، ۽ حالت ۾ 'مضاف اليه' وانگي ٿو رهي، جيئن ته "منهنجو گهوڙو، منهنجي گهوڙي، منهنجا گهوڙا، منهنجون گهوڙيون، منهنجي گهوڙي کي، منهنجن گهوڙين سان."

۱۸۔ اسم يا ضمير جي صورت، حالتن موجب ڦري ٿي. جڏهن ڪو 'حرف جر' يا حرف 'اضافت' انهن سان لڳي ٿو، تڏهن آهي عام صورت ۾ رهن ٿا نه ته اصل صورت ۾. جيئن ته حالت فاعلي ۽ مفعولي ۾، 'ڪتر آيو ۽ مون ڪتو ماريو' ۽ حالت جري ۽ اضافت ۾، 'ڪتي ۾، ڪتي چو ۽ ڪتي ڪي'. اصل صورت ۾، "آءُ، اسين، تون، توهين، هو، ڪتو، ٻلي، ڪدو" ۽ عام صورت ۾، "مون، اسان، تو، اوهان، ڪتي، ٻلي، ڪدو" ۽ ٻين ضميرن جا مثال اصل صورت

هي، ڪير، جو، سو، سو ڪو:

عام صورت: هن جمع هنن، ڪنهن جمع ڪن، جنهن جمع جن، تنهن جمع تن. ۹۔ صفت جنس عدد ۽ حالت ۾ موصوف يا لاڳو اسم وانگي ٿي ڦري، مگر جي ڪو پارسي يا عربي لفظ صفت جو هوندو ته اهو نه ڦرندو. جيئن ته ٽڪو گهوڙو، ٽڪي گهوڙي، ٽڪا گهوڙا، ٽڪيون گهوڙيون، ٽڪي گهوڙي جو تيز گهوڙو، تيز گهوڙي، تيز گهوڙا، تيز گهوڙيون، تيز گهوڙي جو.

۱۰۔ سنڌي ۾ ڪڏهن ڪڏهن صفت اسم وانگي به ڪم ايندي آهي، خاص جمع جي حالت ۾، جيئن ته 'ڇڱا چون سا مڃي'، ڏاهن چيو آهي ته "سچ

گالھائجي ۽ ظرف وانگي به ڪم ايندي آهي جيئن ته 'تڪو ڪپ' ۽ 'ڪپ تڪو' ٿو هلي، "جهاز ضعيفن جو پاڻيءَ ۾ ڀرتو".

"ستا اٿي جاڳ نند نه ڪجي ايتري"
 "اونهسي ۾ اڌ ڪيو دليلن دلو"
 "ڪارو جي ڪيڙين، سڀئي منهنجا سپرين".

۲۱- ضمير، جن اسمن سان لاڳو آهن، تن موجب 'جنس' ۽ 'عدد' ۽ 'حالت' وٺن ٿا. جيئن ته 'جو ماڻهو' (جا زال)، 'جي مڙس'، 'جي زالون'، ساڳيءَ طرح 'ڪو، ڪا ۽ ڪي'، 'هي، هيءَ، هن، هنن'، 'ڪير، ڪير، ڪنهن، ڪن'.

۲۲- موصول ۽ جواب موصول يا ٻيون ضميري صفتون، جواب رکڻ ٿيون، تن مان پهرين 'موصول' اچي ٿو پوءِ جواب، مگر تاڪيد يا زور ڏيڻ جي حالت ۾ جواب پهرين آيو آهي. جيئن ته جو ڪتاب مون توکي ڏنو آهي، سو هي آهي، "جڏهن تون مون وٽ ايندين تڏهن هي ڪتاب توکي ڏيندس"، "هي ڪتاب آهو آهي جو مون توکي ڏنو هو"، "هي ڪتاب توکي تڏهن ڏيندس جڏهن تون مون وٽ ايندين".

۲۳- ضمير 'استفهام'، فاعل هجي يا مفعول، ته به اڪثر شروع ۾ ٿو اچي، خاص تاڪيد يا زور ڏيڻ لاءِ، جيئن ته "ڪير ٿو چوي ته اهو ڪم مون ڪيو آهي؟ ڪنهن کي طاقت آهي ته اهڙو ڪم ڪري؟ ڇو اهڙو ڪم ڪجي جو پوءِ ڀڄتاڻجي؟ ڪيڏانهن ٿو وڃين؟"

۲۴- اسم مفعول صفت وانگي ڪم اچي ٿو، ۽ اسم جي اڳيان اچي ٿو ۽ جنس، عدد ۽ حالت ۾ انهن وانگي ڦري ٿي جيئن ته رڌل ماني، ڦاٽل ڪتاب، سڀيل ڪپڙا.

۲۵- اسم حال، اسم استقبال ۽ ماضي معطوفي. اڪثر فعل کان اڳي ايندا آهن. جيئن ته "هو رستي تي ڪتاب پڙهندو پي ويو"، "آءُ اڄ ٻاهر وڃڻو آهيان"، "ڪٿو ماني کائي، ٽڪر وات ۾ جهلي، ڀڄي ويو".

۲۶- فعل جا زمان جملن ۾ ترتيب وارا اچڻ گهرجن، يعني وقت جي اڳي ۽ پوءِ جي نظر رکڻ گهرجي. جيئن پهرين حال، پوءِ حال مدامي ۽ مستقبل يا پهرين ماضي مطلق، پوءِ ماضي بعيد، پوءِ ماضي مدامي. مثال: "هن چيو ته آءُ ڪالهه هتي آيو هوس"، "هن مون کي هڪڙو ڪتاب ڏنو جو هن ڪراچي مان ورتو هو"، "هو چوي ٿو ته آءُ هي ڪم ڪندس".

۲۷- جڏهن هڪڙو جملو ٻئي تي تعلق رهي تڏهن انهن جي فعلن جو زمان هڪ جهڙو هئڻ گهرجي. جيئن ته "جيڪڏهن تون محنت ڪندي ته فائدو حاصل ڪندي".

’جڏهن هن محنت ڪئي تڏهن ايترو فائدو حاصل ڪيائين.‘ هن سون کي آها ڳالهه
 ٻڌائي، جا ٻين کان ٻڌي هئائين.

۲۸- ڪيل ڳالهه بيان ڪرڻ لاءِ آهي ساڳيا لفظ ساڳئي زمان ۾ ڪم ايندا
 آهن ۽ حرف بيان ’ڏم‘ انهن جي اڳيان وجهندا آهن. جيئن ته ’هن چيو ته آءُ
 ائين ڪين ڪندس‘ هو چوي ٿو ته آءُ ائين ڪين ڪندس. اڪثر اهڙن جملن جي
 شروع ۽ پڇاڙيءَ ۾ ”“ هي نشان يون ڏيندا آهن. جيئن ته شاھ فرمايو آهي ته
 ”جيڪي فراقان سو وصال ته ٿئي“.

۲۹- انڪاري جملن ۾ حرف انڪاري فعل جي اڳيان ايندا آهن. جيئن ته
 ’هي ڪم نه ڪر‘، ’آءُ اهو ڪم ڪين ڪندس‘.

۳۰- حرف انڪاري اڪثر سوال ۽ عجب جي حرفن سان ٻه ڪم ايندا
 آهن. جيئن ته ’ڇو نه ٿو ائين ڪرين؟‘، ’ڪهڙو نه خراب ڪم ڪيو اٿس؟‘
 ۳۱- جو اسم فعل ’معروف‘ جي حالت ۾ مفعول آهي، سو فعل ’مجھول‘ جي
 حالت ۾ فاعل ٿو ٿئي. جيئن ته ’ڇوڪر جهرڪي ماري‘، ’جهرڪي ڇوڪر هٿان
 مارجي ويئي‘.

۳۲- جملي ۾ جيڪڏهن فعل متعدي ’معروف‘ ڪم ايندو، ۽ فعل جا زمان
 اسم ’مفعول‘ مان جڙيل هوندا، ۽ ’مفعول‘ ۾ حرف ڪسي نه هوندو، ته اهڙو فعل
 عدد ۽ جنس ۽ ضمير ۾ مفعول موجب ٿيندو، جنهن کي ’ڪرڻي پريوگ‘ يا
 ’صورت تابع المفعول‘ چوندا آهن. جيئن ته ’مون گدرو کاڌو‘، ’مون ماني کاڌي‘،
 ’مون پنج گدرا کاڌا‘، ’مون ٻه مانيون کاڌيون‘.

۳۳- جملي ۾ جيڪڏهن ’فعل متعدي معروف‘ ڪم ايندو، ۽ فعل جا زمان
 اسم ’مفعول‘ مان جڙيل نه هوندا، ته اهڙو فعل، ’جنس ۽ عدد ۽ ضمير‘ ۾ فاعل موجب
 ٿيندو، جنهن کي ”ڪرتري پريوگ“ يا ”صورت تابع الفاعل“ چوندا آهن. جيئن
 ته ’آءُ ماني کان ٿو‘، ’آءُ گدرو کان ٿو‘، ’ڇوڪر‘ ماني کائي ٿو‘، ’ڇوڪر ماني
 کائڻ ٿا‘ ۽ ’ڇوڪريون ماني کائڻ ٿيون‘.

۳۴- جملي ۾ جيڪڏهن ’فعل لازمي‘ يا ’متعدي مجھول‘ هوندو، ته اهڙو فعل
 جنس ۽ عدد ۽ ضمير ۾ ’فاعل‘ موجب ٿيندو، يعني ’صورت تابع الفاعل‘ يا ’ڪرتري
 پريوگ‘ ۾ هوندو. جيئن ته ’ڪتو ڊوڙي ٿو‘، ’ڪتي ڊوڙي ٿي‘، ’ڪتا ڊوڙڻ ٿا‘،
 ’ڪتيون ڊوڙڻ ٿيون‘، ’ڪتو مارجي ويو‘، ’ڪتي مارجي ويئي‘، ’ڪتا مارجي ويا‘،
 ’ڪتيون مارجي ويئيون‘.

۳۵- جملي ۾ جيڪڏهن فعل ’متعدي معروف‘ ڪم آيل هجي ۽ زمان اسم
 ’مفعول‘ مان جڙيل هجن، ۽ مفعول ۾ حرف ’ڪي‘ ظاهر به هجي، ته اهڙو فعل،

جنس، عدد ۽ ضمير ۾ نڪي فاعل موجب ۽ نڪي مفعول موجب ڦرندو. يعني 'صورت مختار' يا "پاوي پريوگ" ۾ رهندو. جيئن ته 'مون ڪتي ڪسي ماريو'، 'تو ڪتي ڪسي ماريو'، 'چوڪر ڪتي ڪسي ماريو'، 'چوڪرن ڪتي ڪسي ماريو'، 'مڙس ڪتي ڪسي ماريو'، 'زالن ڪتي ڪسي ماريو'.

۳۶- هڻڻ فعل جي ڪنهن به زمان ۾ به فاعل ٿي سگهندا آهن، ۽ ٻئي فعل جي اڳيان ايندا آهن. جيئن ته 'احمد حڪيم آهي'، 'منهنجو پاڻ آڳوڻو جو ڪپتان هو'.

۳۷- ٻه انڪاري لفظ يا حرف، هڪ ٻئي جو اثر وڃائي ٿا ڇڏين، ۽ انڪار جي بدران اثبات جي معنيٰ ٿا ڏين، جيئن ته 'ائين نه آهي ته هو دولتمند نه آهي'، 'مطالب ٿيو ته هو دولتمند آهي'.

۳۸- ڪن فعلن جي حالت ۾ فاعل اڪثر گهڻو رهندو آهي. هڪڙو 'امر حاضر' ۾ جيئن ته 'هليو وڃ'، 'وڃي سمه'، 'ٻيو جمع غائب ۾، جيئن ته 'اڳالهي ڪندا آهن ته'، 'چيوائن ته'، 'ليون ضمير خالص ۾، جيئن ته 'وڃان تو'، 'چو ماريو اٿيس'؟

۳۹- ڪي ڪي فعل لازمي به مفعول وٺن ٿا، پر آهن ساڳئي فعل مان نڪتل جيئن ته- 'هو چڱي چال چليو آهي'، 'چڱي ڊوڙ ڊڪيو آهي'، 'خواب پئڻ پئليو آهي'، 'هو ڪافرن جو موت مڻو آهي'.

۴۰- ڪي فعل 'متعدي' به 'مفعول' وٺندا آهن، جن مان هڪڙو ٻئي جي حالت يا درجو ڏيکاريندو آهي. جيئن ته "احمد خان ڪسي مختيارڪار ڪيو اٿن". قدرت قاسم ڪي شاعر بنايو. 'گهڻي مهرهانيءَ هن ڪي ظالم ڪري ڇڏيو آهي'.

باب چوٿون

جملن جي تفريق (يا چيد)

مٿي ڏيکاريو ويو آهي ته حرفن مان لفظ يا ڪلما ڪيئن ٿا جڙن، ۽ لفظن مان جملا يا ڪلام ڪيئن ٿا ٺهن، ۽ جملا ڪهڙن ڪهڙن قسمن جا ٿا ٿين. 'صرف' ۾ ڏيکارجي ٿو ته لفظ ڪهڙيون صورتون وٺن ٿا، ۽ ڪيئن ڦٽن گهرن ٿا. انهن جي جدا جدا صورت معلوم ڪرڻ ۽ هڪٻئي سان انهن جي واسطي ڏيکارڻ کي 'ترڪيب' چون ٿا. 'نحو' ۾ ڏيکارجي ٿو ته لفظن مان جملا ڪيئن ٺهن ٿا ۽ لفظ ڪهڙي ترتيب سان ٻيھن ٿا. انهن جي جدا جدا پورين جاين مان معلوم ڪرڻ، هڪٻئي سان انهن جي واسطي ڏيکارڻ کي 'تفريق' چون ٿا. تفريق کي "چيد" به سڏيندا آهن.

حقيقت ڪري ترڪيب جي لفظي معنيٰ آهي ڀاڱن مان سڄو ٺاهڻ، ڀاڱن مان سڄي گڏي سڄي مرڪب شيء ٺاهڻ. ۽ **تفريق** جي معنيٰ آهي سڄي کي ڀڄي ڀاڱن ۾ ڇڏي ڇڏڻ، ڀاڱن ۾ **مرڪب** مان ڦيرائي **مفرد** ڪرڻ. پر، گرامر جي اصطلاح ۾ **تفريق** کي **ترڪيب** ئي چون. اها ترڪيب ٽن قسمن جي آهي، **سرسوي توڪمب**، **صرفي ترڪيب**، ۽ **نحوي ترڪيب**. سرسوي يا سلسل ترڪيب آهي ڪنهن به لفظ کي سڃاڻڻ، ته اسم آهي يا فعل آهي يا حرف آهي وغيره. صرفي ترڪيب انهن کان زياته مفصل آهي، جنهن ۾ جيڪو لفظ **اسم** آهي ته انهن جو **قسم**، **جنس**، **عدد** ۽ **حالت** ٻڌائجي. جي فعل آهي ته **قسم**، **زمان**، **ضمير** وغيره ٻڌائجي. **نحوي ترڪيب** ۾ وڌيڪ هي ٻڌائبو آهي ته جملو ڪهڙي قسم جو آهي، انهيءَ جي ڀاڱن يا لفظن جو هڪٻئي سان ڪهڙو واسطو آهي، ۽ انهن جي پوري جاء ڪهڙي آهي. مثلاً: **مبتدا ڪهڙو آهي**، **خبر ڪهڙو آهي**، **ڪهڙو قانون انهن سان لاڳو ٿو ٿئي**، وغيره.

اسان مٿي ڏٺو آهي ته هر جملي ۾ **مبتدا** ۽ **خبر** ضرور اچن ٿا. **مبتدا** اهو آهي جنهن بابت ڪي چيل آهي ۽ جنهن سان ڪنهن ڳالهه جي ابتدا يا شروعات ٿئي ٿي، ۽ خبر اها حقيقت آهي جا انهيءَ بابت چئجي ٿي. اڪثر ڏٺو ويو آهي ته **مبتدا** فاعل ٿو ٿئي، ۽ اهو اسم يا ضمير يا ٻيون ڪي صورتون ٿو وٺي، ۽ خبر اڪثر **فعل** ٿو ٿئي ۽ انهيءَ سان هڪڙي نه ٻئي قسم جو **مفعول** ٿو ٿئي، جن مان فعل متعديءَ جي حالت ۾ خاص يا سڄو ڀڄو مفعول ٿو ٿئي، يعني جنهن تي انهيءَ ڪم جو اثر ٿو ٿئي. وري اڪثر **مبتدا** سان لاڳو ڪي لفظ يا فقر يا جملا اچن ٿا، جي انهن جي صفت يا ڪا ٻي چٽائي ٿا ڏيکارين، ۽ ساڳيءَ طرح **خبر** سان لاڳو ڪي لفظ يا فقر يا جملا اچن ٿا، جي انهيءَ ڪم جو وقت يا هنڌ يا رستو وغيره ٻڌائين ٿا. انهن لاڳو لفظن کي **متعلق** چون ٿا. انهن متعلق ڪري **مبتدا** نوڙي **خبر** وڌي وڌا ٿين ٿا، ۽ جملا مفرد مان ڦيري **مرتب** ۽ **مرڪب** ٿين ٿا. اهڙن جملن جي تقسيم مٿي ڏني وئي آهي، هاڻي انهن جي تفريق ڏجي ٿي.

پهرين نحو جي تفريق يا جملن جي چيد جا ڪي ٿورا قانون ڏجن ٿا، جن تي ڌيان ڏيڻ سان جملن جي تفريق آسانيءَ سان ڪري سگهجي.

مفرد جملن لاءِ

۱- مفرد جملي ۾ اسم حال يا اسم ماضي معطوفي کي فعل شمار ڪرڻ نه گهرجي، پر **صفت** وانگي سمجهڻ گهرجي. سڄو **فعل** فقط هڪڙو هوندو آهي. جيئن ته **”ماني کائي، گشت ڪري، بازار جو ڪم لاهيندو پوءِ هتي آيس.“** هتي **فعل** هڪڙو **آيس** آهي نه کائي، ڪري ۽ لاهيندو.

۲- اسم حاضر ۾ اڪثر 'فاعل' 'تون ۽ توهين' گجھو رهندو آهي. آھو 'مبتدا' ڪري ڏيکارڻ گھرجي. جيئن ته وڃ، ڊوڙو، يعني 'تون وڃ'، 'توهين ڊوڙو'.

۳- جڏهن فاعل مصدر هوندو آهي، تڏهن ڪي اشاري جا لفظ، جيئن ته 'اھو، هي' وغيره به ڪم ايندا آهن، پر اهي رکبا نالي جا فاعل آهن، سڄو 'فاعل' مصدر آهي. جيئن ته 'پڇي چند ڇڏائڻ... اھو وريامن جو ڪم آهي'. اتي 'اھو' جي اڳيان چڻ ته يعني لڪل آهن.

”سوريءَ ڇڙھڻ سڀج لھڻ لڻي عاشقن ڪم“.

۴- مبتدا يا فاعل جا متعلق صفت کان سواءِ هيٺيان به ٿي سگھن ٿا:

(۱) اسم يا ڪو ضمير ساڳيءَ شيءِ لاءِ جيئن ته اڀرورڊ 'صلح ڪندڙ' چڱو بادشاهه هو. بادشاهه 'پاڻ' جنگ ۾ حاضر هو.

(۲) اسم يا ضمير حالت 'اضافت' ۾ يعني 'مضاف اليه' جيئن ته 'احمد جو ڪتاب ڪم ٿي ويو'. 'منهنجو ڪوٽ ڦاٽي ويو'.

(۳) فاعل يا مفعول، جيئن ته 'وهندڙ پاڻي ڪنو نه ٿيندو آهي'. 'ٺڪر تي جڙيل گهر، هوادار ٿيندو آهي'.

(۴) ڏسجڻ، ٿيڻ، گذارڻ، رهڻ ۽ اهڙا ڪي ٻيا فعل لازمي هئڻ وانگي ٻه فاعل وٺن ٿا، ۽ هڪڙي فاعل سان اڻ پورا هوندا آهن. جيئن ته 'احمد ڏاهو ٻارو ٿو ڏسجي'. 'عمايون بادشاهه مقرر ٿيو' 'سڄا فقير دنيا ۾ حقيقي بادشاهه ٿا سڏجن'.

۵- مفرد جملي جي خبر ۾ فعل کان سواءِ، (۱) اسم يا ضمير اچي ٿو، جيئن ته 'قاسم سڪول ماستر آهي'. 'اھو آڱ آهيان'. (۲) صفت جيئن ته 'هي مڙور مست آهي'. (۳) مصدر- جيئن ته هو هنر سکڻ ٿو اچي. اتي مصدر جي پٺيان 'لاءِ' حرف جر گجھو به پئي سگھجي ٿو. (۴) اسم حال يا اسم استقبال يا ماضي معطوف، جيئن ته 'ڇوڪرو ڊوڙندو آيو'. 'هو ايندڙ ملاڪڙي تي وڙهڻو آهي'. 'ٺوڪر ڪم لائي هليو ويو'. (۵) هڪڙو فقرو يا گھڻن لفظن جو مجموعو، جيئن ته 'هن جو گهر چڱي بندوبست سان ٿو هلي'. (۶) ظرف، جيئن ته 'منهنجو ڀاءُ هتي آهي'. 'گهوڙن جو مهلو هيل هتي ٿيندو'.

۶- جملي ۾ فعل کان سواءِ خبر ۾ جو مفعول ايندو آهي، سو ضرور هيٺين صورتن مان هڪڙو هوندو: (۱) اسم يا ضمير، جيئن ته 'مهڻا مڇي ڦاسائڻ ٿا'. 'قاسم هن کي ماري وڌو'. (۲) صفت اسم وانگي ڪم آيل، جيئن ته 'سخي ماڻهو غريب کي سنڀاليندو آهي'. (۳) مصدر، جيئن ته 'هو پڙهڻ پسند ٿو ڪري'. 'جي تون ڪسڻ سکيو ته ڪاٽيءَ پئي نه ڪنجهم' (۴) فقرو يا جملو، جيئن ته 'هن انجام

ڪيو ته اهو ڪم ڪندس. (۵) ٻئي جا زباني لفظ، جيئن 'هن رڙ ڪري چيو، ته
"ماڻ وڃانو ٿو"

۷- فاعل وانگي مفعول جا متعلق به هيٺيان ٿي سگهن ٿا: (۱) صفت، جيئن
تم 'شڪاري هڪڙو وڏو هرڻ ماريو'. (۲) اسم يا ضمير ساڳئي اسم لاءِ، جيئن ته
'آءُ تنهنجي پاڻهه قاسم کي سڃاڻان ٿو'. (۳) اسم يا ضمير حالت اضافت ۾، جيئن 'احمد
قاسم جو ڪتب وڃايو آهي'. 'هن پنهنجو گهر وڪڻي ڇڏيو'. (۴) مصدر، جيئن ته
'هن کي ماڻ ڪرڻ وڻي ٿو'. (۵) اسم حال، يا اسم مفعول جيئن ته 'مون هن کي
ويندي ڏٺو'. 'مون هن کي مٿل ڏٺو'. (۶) اسم استقبال وارو فقر، جيئن ته 'مون
هن کي ٻڌايو ته هڪڙو بار ڪٺو آهي'.

۸- ڪن متعدي فعلن کي به مفعول ٿيندا آهن هڪڙو سڌو ۽ ٻيو پاسيرو.
هڪڙي کي حقيقي مفعول چون، جتي ظاهر يا گجھو مفعول ڏيکاري، ۽ ٻئي کي
جري مفعول چون جتي 'کي' حرف جر آهي. جيئن ته 'احمد پنهنجي پٽ کي'
هڪڙو ڪتاب ڏنو. اهڙا فعل آهن، ڏيڻ، چوڻ ۽ ڪي ٿورا ٻيا.

۹- خبر يا فعل جا متعلق، ظرف کان سواءِ هيٺيان ٿي سگهن ٿا: (۱) ظرف
وارو فقر، جيئن ته 'احمد ڪڏهن هتي ڪڏهن هتي گذاريندو آهي'. (۲) حرف جر
وارو فقر، جيئن ته 'هو ٿورن ڏينهن ۾ موٽي ايندو'. (۳) مصدر يا مصدر وارو
فقر، جيئن ته 'آءُ توکي وٺڻ ايندس'. هتي مصدر جي بڻيان لاءِ به وجهي ٿي
سگهجي. 'هو ڇاپي جا ڪاغذ خريد ڪرڻ ويو آهي'. (۴) اسم حال، جيئن ته 'هو
ٻوڙندو آيو'. (۵) مفعول، جيئن ته 'مون کي در تي بيٺل ڏٺو'. (۶) هڪڙو جملو
يا فقر، جيئن ته 'سچ ڪري پڇين ته آءُ هن کي ايماندار ٿو ڄاڻان'. 'گهڙيال ڇهه
وڃايا ته اسين آئي روانا ٿياسين'

مرتب جملن لاءِ

۱- مرتب جملي جي ٻن جملن مان جيڪو مک جملو آهي، سو پورو آهي ۽
ڌار به ڪم آڻي ٿو سگهجي، مگر جيڪو ٻيو جملو يا فقر انهيءَ تي تعلق آهي،
سو اڻپورو آهي ۽ ڌار ڪم اچي نه سگهندو.

۱۱- اهي تعلق رکندڙ جملا يا فقر 'اسم' آهن، يا 'صفت' آهن يا 'ظرف' آهن،
جن جو اسم يا صفت يا ظرف جهڙو زور يا اثر ٿو رهين، ۽ اهي ڪڏهن فاعل ۽
ڪڏهن مفعول ۽ ڪڏهن فعل سان تعلق ٿا رکن. جيئن ته 'ڪنهن شيشو پگڙو
تنهن جي پڪ نه آهي'. 'هن چيو ته تون غلط آهين'. 'هن جو ويساهه اهو هو ته
قاسم فتحياب ٿيندو'. 'جو پنهنجي ڪاوڙ ساري ٿو، سو ڏاهو ماڻهو آهي'. 'جيڪو
ميوو اسان گڏ ڪيو هو، سو سڀ هو کائي ويا'. 'عمر هڪڙو چوڪر آهي، جنهن

تفریق شروع ڪرڻ کان اڳي پهرين گهرجي، ته جملي جو 'مبتدا يا فاعل' گولي هٿ ڪجي، پوءِ اهو ظاهر هجي يا گجهو. پوءِ 'خبر يا فعل' گولي هٿ ڪجي. پوءِ ڄاڻجي ته 'فعل لازمي' آهي يا 'متعدي'. جي متعدي هجي ته 'سڌو مفعول' به گولي هٿ ڪجي، ۽ جيڪو ٻئي قسم جو مفعول هجي، ته انهن ٻن نشان ڪجي. پوءِ وري 'مبتدا ۽ خبر ۽ مفعول' هر هڪ جا ڪي متعلق هجن ته ڌار ڪجن.

مرتب جملن ۾، پهرين جيڪي تعلق رکندڙ فقرا يا جملا هجن، اهي ڌار ڪجن ۽ انهن جا علحدا فعل گهولي هٿ ڪجن. جتي ڪو فعل گجهو هجي، آڻي آه-و به جانچجي. جي اهڙا جملا تمام وڏا هجن ته انهن جي منجه ۽ پڇاڙيءَ جو لفظ ڏجي، ۽ وچ ۾ ڪي نقطا ڏجن. وري جيڪي فقرا يا جملا فاعل لاءِ هجن سي ڌار ڪجن، 'مفعول' لاءِ ڌار ۽ 'فعل' لاءِ ڌار. جملن ۾ جي ڪي گهڻا ڀينڙ جا ڌار ڪندڙ لفظ هجن، ته اهي چونڊي ڪڍجن. جتي ساڳيو 'فاعل' وري وري گجهو ايندڙ هجي، اتي آه-و ظاهر ڪري ڏسڻ لڳن ليڪن ۾ وجهجي. 'مرتب ۽ مرکب' جملا ڪڍجي پوندا آهن، انهن جو به ڌيان رکجي. پوءِ جدول جي خانن ۾ اهي سڀ لفظ داخل ڪجن.

هيڪ هر هڪ قسم جي جملي جي تفريق يا ڇيڊ نموني جي لاءِ ڏجي ٿو.

(۱) جملا، 'احمد آيو آهي'، 'ڪٿا پونڪن ٿا'، 'پڪريون ڪٽس ٿيون'.

قسم جملي جو	مبتدا	خبر
مفرد فاعل	احمد	آيو آهي
”	ڪٿا	پونڪن ٿا
”	پڪريون	ڪٽس ٿيون

(۲) جملو: 'ايران جا ماڻهو قابليت جهڙا ڪتاب لکندا آهن'.

قسم جملي جو	مبتدا		خبر		
	فاعل	متعلق	فعل	مفعول	متعلق
مفرد انشائي	ماڻهو	ايران جا	لکندا آهن	ڪتاب	قابليت جهڙا

(۳) جملو: 'جو ماڻهو سچ ڳالهائيندو آهي، تنهن کي سچ عقل وارا حد کان وڌيڪ چاهيندا آهن'.

خبر				مبتدا		قسم جملي جو
متعلق	مفعول	متعلق	فعل	متعلق	فاعل	
"	تنهن کي	حد کان	چاهيندا	سچ	ماڻهو	مرتب-موصول
		وڌيڪ	آهن	عقل وارا		(جو ۽ تنهن ضمير
"	سچ	"	ڳالهائيندو	"	جو	موصول هئڻ سبب)
			آهي			

(۴) 'جيڪڏهن جهان جا بادشاهه، اهڙي سنگڊليءَ سان شيطاني ظلم ڪندا، ته سگهوئي پنهنجا ملڪ هٿان وڃائيندا'.

خبر				مبتدا		قسم جملي جو
متعلق	مفعول	متعلق	فعل	متعلق	فاعل	
شيطاني	ظلم	اهڙي	ڪندا	جهان جا	بادشاهه	مرتب-شرطي
		سنگڊليءَ				
		سان				
پنهنجا	ملڪ	سگهوئي	وڃائيندا	"	هو (ڳجهو)	جيڪڏهن ۽ ته
		هٿان				حرف شرط هئڻ سبب

(۵) 'ڏھ' فقير هڪڙيءَ گودڙيءَ ۾ سمهندا آهن، ۽ ٻه بادشاهه هڪڙي ملڪ ۾ نه ماڻندا آهن.

قسم جملي جو	مبتدا		خبر	
	فاعل	متعلق	فعل	متعلق
مرڪب معطوف	فقير	ڏھ	سمهندا آهن	هڪڙي گودڙيءَ ۾
(۽ حرف عطف	بادشاهه	ٻه	ماڻندا آهن	هڪڙي ملڪ ۾
معيان)				

باب ٽئين ۽ چوٿين جا سوال

ڪلام يا جملو ڇا کي ٿو چئجي؟ جملي ۾ ڪهڙا ۽ ڪيترا لفظ تمام ضروري آهن، ۽ انهن جا نالا ڪهڙا آهن؟ مبتدا ۽ فاعل جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟ خبر ۽ فعل جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ خبر ۾ ڪهڙيون ڪهڙيون شيون اچي ٿيون وڃن؟ 'خبر' ۾ حرف رابطو جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟ مبتدا ڪهڙيون ڪهڙيون صورتون وٺي ٿو سگهي؟ مفعول ڪيترن قسمن جا ٿين ٿا؟ انهن جا نالا ۽ مثال ڏيو. صرف جي فاعل ۽ نحو جي فاعل جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ صرف جي مفعول ۽ نحو جي مفعول جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ متعلق ڇا کي ٿا چون؟ مفعول ڪهڙيون صورتون وٺي ٿو سگهي؟ جملا پهرين ڪيترن ۽ ڪهڙن قسمن جا آهن، ۽ ٻوڙ ڪهڙن ۽ ڪيترن قسمن جا ٿا ٿين؟ هر هڪ جا مثال ڏيو. 'مفرد'، 'مرتب' ۽ 'مرڪب' جملن جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ هر هڪ جا مثال ڏيو. نحو جي قانونن جا ڪيترا ۽ ڪهڙا قسم آهن؟ هر هڪ جا ڪي مثال ڏيو. سنڌيءَ ۾ جملن جي مک لفظن جي ترتيب ڪهڙي آهي؟ صفت، ظرف، حرف جر، حرف جملو، حرف ندا، لمعي اسم جي اڳيان ايندا آهن يا پٺيان؟ ڪي نياريون حالتون هيچن، ته انهن جا مثال ڏيو. فعل ڪهڙين ڳالهين ۾ فاعل جو تابع رهي ٿو؟ ڪهڙين حالتن ۾ فعل واحد ۾ ايندو آهي، ۽ ڪهڙين ۾ جمع ۾؟ گهڻن فاعلن ۽ گهڻن مفعولن جا ڪي جملا ٺاهي ٻڌايو. حرف عطف ۽ حرف جملي جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟ حرف جملي ۽ حرف استعيني جو جملي جي فعل تي ڪهڙو اثر ٿو ٿئي؟ جذبن اسم ۽ ضمير ٻئي فاعل ۾ هوندا آهن، تڏهن فعل جو ڪهڙو حال ٿيندو آهي؟

مضاف ۽ صفت جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ مضاف ڪهڙين ڳالهين ۾ مضاف اليم جو تابع ٿو رهي؟ حالتن جي عام صورت ڪهڙي آهي؟ جدا جدا حالتن ۾ عام صورت جا مثال ڏيو. صفت ۽ موصوف ڪهڙي ترتيب ۾ ڪم اچن ٿا؟ اهڙا ڪي مثال ڏيو، جن ۾ صفت اسم وانگي ڪم آڻي هجي. ضمير پنهنجن اسمن سان ڪهڙين ڳالهين ۾ موافقت رکن ٿا؟ ضميري صفتون ڪهڙيون آهن، ۽ موصول ۽ جواب موصول جي اڳي پوءِ اچڻ جا ڪي مثال ڏيو. ضمير استفهام جي جملي ۾ ڪهڙي هنڌ جاءِ آهي. اسم مفعول صفت وانگي ڪم آڻي ڏيکاريو. اسم حال، اسم استقبال ۽ ماضي معطوفيءَ جي جاءِ جملي ۾ ڪهڙي آهي؟ انهن جا مثال ڏيو. فعل جي زمانن جي ڪهڙي ترتيب آهي؟ انڪاري لفظ جملي ۾ ڪٿي ايندا آهن؟ انهن جا ڪي مثال ڏيو. فعل مجهول ۾ فاعل ۽ مفعول ڪو ڪهڙو حال ٿئي ٿو؟ آهي ڪهڙيون حالتون آهن، جن ۾ فعل ڪڏهن فاعل ۽ ڪڏهن مفعول جو تابع ٿو رهي، ۽ ڪڏهن ڪنهن جو تابع ٿو رهي، انهن حالتن جا ڪهڙا نالا آهن؟ انهن جا مثال ڏيو. ڪهڙا فعل آهن جن جا ٻه فاعل ٿيندا آهن؟ مثال ڏيو. ٻن انڪاري لفظن جو هڪٻئي تي ڪهڙو اثر ٿئي ٿو؟ مثال ڏيئي ڏيکاريو. اهڙا ڪي مثال ڏيو جن ۾ فاعل گهڻا هجن. اهڙا ڪي لازمي فعل به آهن، جي مفعول وٺن ٿا؟ انهن جا مثال ڏيو. اهڙا ڪي فعل ٻڌايو جي ٻه فاعل وٺندا هجن. ترتيب ۽ تفريق جي وچ ۾ فرق ٻڌايو. صرف جي ترتيب ۽ نحو جي ترتيب ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟ مبتدا جا متعلق ڪهڙين صورتون وٺي ٿا سگهن؟ انهن جا مثال ڏيو. ڪهڙا فعل آهن جي اڪثر ٻه فاعل وٺن ٿا؟ مفرد جملي ۾ خبر جي جدا جدا صورتن جا مثال ڏيو. مفعول جي جدا جدا صورتن جا مثال ڏيو. مفعول جا متعلق ڪهڙيون صورتون وٺي ٿا سگهن؟ انهن جا مثال ڏيو. سنڌي ۽ پاسيري مفعول جا مثال ڏيو. فعل جي متعلقن جون جدا جدا صورتون ٻڌايو ۽ انهن جا مثال ڏيو. مرتب جملن ۾ جي ننڍا جملا اچن ٿا، انهن جو هڪٻئي سان ڪهڙو واسطو ٿو رهي؟ انهن جي جدا جدا حالتن جا مثال ڏيو. مرکب جملي ۾ جي ٻيا جملا اچن ٿا، تن جو هڪٻئي سان ڪهڙو واسطو ٿو رهي؟ جدا جدا حالتن جا مثال ڏيو. جملن جي تفريق جا چمڊ لاءِ ڪهڙيون ڳالهائون ياد رکڻ جهڙيون آهن؟ ترتيب جا ڪيترا ۽ ڪهڙا قسم آهن؟ ترتيب ۽ تفريق جي وچ ۾ ڪيترو فرق آهي؟

مشقون

- (۱) هيٺين جملن ۾ جيڪي مبتدا ۽ خبر، ظاهر يا لڪل هجن سي ٻڌايو:
- ‘هو ڳالهائي ٿو.’ ‘من چيو.’ ‘وڃ.’ ‘پڙه.’ ‘ٻار راند ڪن ٿا.’ ‘تون ٺهڻ ٿي.’
 ‘ڇوڪري ڳائي ٿي.’ ‘مڇيون تري ويون.’ ‘پکي آڏاسي ويا آهن.’ ‘ٻليون ڀڄنديون.’
 ‘ڍور چرن ٿا.’ ‘ڪتا ٻونڪن ٿا.’ ‘گهوڙا ڊوڙن ٿا.’ ‘آءُ ستو آهيان.’ ‘هو مري ويو.’
 ‘قاسم آيو آهي.’ ‘گهوڙن هٽڪيو ٿي.’ ‘پڪريون پڪن ٿيون.’

(۲) هيٺين مبتدائن مان ڪي خبر ملائي جملا بنايو:

سچ، زالون، شاگرد، تصويرن، ڪلاڪ، درزي، ساهي، ڪڪر، ٻار، گهر، اڪيون، مڪيون، گڏهم، جهاز، چور، تارا، ڏيڏر، اسين، عمر، تون، هو.

(۳) هيٺين خبرن سا ڪي مبتدا ملائي جملا بنايو:

ڏنگي ٿو، ڪم ٿي ڪيو، ستا پيا آهن، ٻڌي مٿا، وهي ٿو، مرندو، سزا ڪاڌي، ڳالهائين ٿا، پڙهن ٿا، ڊچي ويا، راند ڪندا، نچن ٿيون، ٽپن ٿا، آڏاسي ويو، وڃي ستو، چهي پيو.

(۴) هيٺين جملن ۾ مفعول ڏيکاريو:

مون کي جواب ڏي. 'تو هنن کي ڏٺو؟' ڪتاب کڻي آه. 'چوڪر سليميت ٻڃي وڌي.' اڪتي هن کي ڏاڙهيو. 'هنن انعام ڪٿي آهن.' آءٌ خط ٿو لکان. 'چوڪر راند کيڏن ٿا.' هن پٿر اڇلايو. 'هي قلم گهڙي ڏي.' 'برف پاڻي ٺاري ٿي.' 'هاري زمين کيڙين ٿا.' 'تو اسان کي ڏٺو.' 'ڪٿا ٻليون ٿا مارين.' 'ٻليون ڪٿا ٿيون جهٽين.' 'سچ روتشائي ڏئي ٿو.' 'چورن پيتي چورائي.' 'سپاهين لڙائي ڪئي.'

(۵) هيٺين جملن ۾ خالي جاين تي مفعول وجهو:

وڃا. - پٿور. - هن. - ڪنيو. - مون. - لڏو. - کاڌو. - ڏئي ٿو. - هٿو. - ڪمائي ٿو. ريون. - چرن ٿيون. - رازا. - جوڙين ٿا. - مصنف. - لکن ٿا. - مهاڻا. - هلائين ٿا. - بگهڙ. - مارين ٿا. - احمد. - گهڙو. - مينهنون. - ڏين ٿيون. - ٺاهي. - آندو آهي. - گاڏي. - کڻي آئي.

(۶) هيٺين جملن ۾ خالي جاين تي خبر يا فعل وجهو:

شينهن هڪڙو ماڻهو. - ناننگ باغائي ڪي. - درزي ڪپڙا. - ڏوهي ڪپڙا. - نوڪر ڪم. - ٻلي کير. - ٺاهي خط. - هي ٻار. - چور کي سزا. - مون آرسی. - خط.

(۷) هيٺين جملن ۾ خالي جاين تي مبتدا يا فاعل وجهو:

بيمار کي چڙايو. - پيسا چورايا. - گاهه کائين ٿا. - ٻچ پوکيو آهي. - پنهنجا سبق پورا ڪيا. - ميز ٿو ٺاهي. - ڪپڙا سبي تيار ڪيا. - راند کي پسند ڪندا آهن. - ڪتاب لکندا آهن.

(۸) هيٺين جملن ۾ مبتدا جا متعلق ٻڌايو:

'ماريئل بادشاهه پنهنجي قلعي ۾ دفن ٿي ويو.' 'سبق ياد ڪرڻ جو وقت آيو آهي.' 'ڇڱو ۾ محنتي چوڪر جيت ڪيٽ مان ٿو لهي.' 'سمند جي صاف هوا تندرستي وڌائي ٿي.' 'تعليم ڏيڻ لاءِ سرڪار جي ڪوشش نهايت گهڻي آهي.' 'هوءَ پٽ تي ڏنگيل ترار منهنجي ڏڏي جي هٿن جي آهي.' 'ڏاهو چوڪر سبق پورا ڪري پوءِ راند کڏڻ لڳندو.' 'فرست بلوچي ٻلڻ جو بهادر سپاهي گولي لڳڻ

ڪري مري ويو. 'گورڙ ۾ ڪنھن سان آيل مينهن هن ملڪ تي پئي انهيءَ ڪري ٻوڙي وڌو. 'ج سامع جي گولي وانگر ٻرندو، ڇهين بجي نڪري ظاهر ٿيو. 'ڪتو چوڪر تي ڪنڌ کان جهلي گهلي اٿي هليو. 'منهنجي پاءُ جو ڪتاب چورائجي ويو. 'محبت وارا ماڻڻ پنهنجي ٻارن کي بيمار ڪندا آهن. 'وليم، فتح ڪندڙ سنه ۱۰۸۷ع ۾ مري ويو. 'زهري نانگ باغائيءَ کي ڏنگي ماري وڌو. 'هڪڙو خوفناڪ طوفان سمنڊ تي اچي نڪتو.

(۹) هيٺين جملن ۾ خالي جاين تي مڃتا جا متعلق ڀريو:

— چوڪر محنت ڪندا آهن. — گهوڙا جلد ڊوڙن ٿا. — سپاهي جنگ ۾ ڪين پڄندا آهن. — مسافر سمهي آرم ڪيو. — ڪنڊر — قريپ سارو جهان فتح ڪيو. — راڻي وڪٽوريا — ۴۶ ورهين تائين راڄ ڪيو. — ڪنڊر ڊگها ٿيندا آهن. — پيءُ ۽ ماءُ ورعيءَ ٿيا جو مري ويو. — چنبا ٽڪا ٿيندا آهن. — ڏند عاج وانگي ڪم ايندا آهن. — ڌڻ منهنجي گهر وٽان لنگهي ويو. — لهريون طوفان جي وقت ڏاڍيون خوفناڪ ٿيون ڏسجن.

(۱۰) هيٺين جملن ۾ مفعول جا متعلق ڏيکاريو:

'مون هڪڙو ڪچندڙ شينهن ماريو. 'هن رازي پڪين مرن، لوهم جي ڪامن ۾ بهن جي پيلپاون واري هڪڙي عاليشان عمارت بنائي. 'آءُ هن چوڪر کي سينائن ٿو. 'ڪاريگر پنهنجا اوزار ٻکا ٿو ڪري. 'آءُ ٻڌو صاحب ڪمشنر کي سڃاڻان. 'هن سڙي سڙي ڪيڙين آکاڻين جو هڪڙو ڪتاب لکي تيار ڪيو آهي. 'واڳون گهٽ جي وڌيري جي هڪڙي خوبصورت چوڪري، ٻائيءَ ۾ وهنجندي گهلي ڪئي ويو. 'جي گل منهنجي باغ ۾ ٿيندا هئا، سي ڪالهم ڪو چور پئي ڪئي ويو. 'ڪالهم مون اسام غزاليءَ جا سڀ لکيل ڪتاب، هڪڙي ڪتب فروش جي دڪان تان خريد ڪيا.

(۱۱) هيٺين جملن ۾ خالي جاين تي 'مفعول' جا متعلق وجهو:

ٻه ماڻهو — هيءَ بچري کڻي ويا. درياھ جي اٿل — گهٽ ٻوڙي وڌا. پولس چور ايل مال — لڌو. هن ڪستيل — هڪڙو چور ورتو. پيءُ ۽ پٽ کي — سزا ڏني. هن واچ — گهٽي. ڪانو کي — ڪنڀڙاڻيون آهن. ڪوبه — چوڪرڻ کي ٺٽو گهري. مرن — وڃندو ٻڌو. منهنجي دوست چتون — ورتو.

(۱۲) هيٺين جملن ۾ 'خبر' جا متعلق ڏيکاريو:

'هو تڪو ڊوڙيو. 'هو اڃ صبح جو ڊوڙيو. 'هو جهنگ ڏي ڊوڙيو. 'هو چور پڪڙڻ لاءِ تڪو ڊوڙيو. 'اڃ صبح جو هو جهنگ ڏي چور پڪڙڻ لاءِ تڪو ڊوڙيو. 'هي چوڪر ڏاڍو چڱو لکي ٿو. 'آءُ صبح جو سوير اٿيس،

مون هن کي باغ ۾ ڏٺو. منهنجي دوست ساري دنيا جو گشت ڪيو آهي. سڀاهي قطار ٻڌي اتي هليا. سڀ سالار بهادريءَ سان وڙهندي مٿو. سمنڊ ڏينهن ۾ ٻه ڀيرا لهي ۽ چڙهي ٿو. هو ٻنهي هٿن سان گاڏي هڪلي ٿو. هو ماني کائيندي اخبار پڙهي ٿو. اونداهي رات جي ڪري چور ڀڄي ويو. هو بندرو ماڻهو ٽڪڙو ٽڪڙو قدم کڻي ٿو. اسان جو بنگلو شهر ۾ مشهور آهي. هو اڳي کان هاڻ بهتر لکي ٿو. بمبئيءَ ۾ جون، جولاءِ ۽ آگسٽ مهينن ۾ گهڻو مينهن وسندو آهي. ٻاهه ٻاهه جي دانهن ٻڌي سڀ گهر جا پاڻي رات جي ڪپڙن ۾ نڪري آيا.

(۱۳) هيٺين جملن ۾ خالي جاين تي 'خبر' جا متعلق ڀريو:

سهو - ڊوڙي ٿو. اتر جو واٽ - لڳي ٿو. ٻي ۽ پنهنجي ٻيٽ لاءِ - رنو. شاگردن استاد جي سمجهائي - ٻڌي. فقير هن سخي ماڻهوءَ جي - شڪر گذاري ڪئي. آءٌ پنهنجا سبق - پڙهان ٿو. ڪڪڙ - ٻانگ ڏين ٿا. وڻ ساوا ٿين ٿا. ٻوٽن جي عمارت - جڙهه ڪري ٿي. ايماندار ماڻهو - ڪوڙ ڳالهائيندو. بيمار - ٻي جا ڳڻو. منهنجو چاچو - رهي ٿو. رت بدن ۾ - ڊوڙي ٿو. ڀڄڻ جي پدران سڀاهي - وڙهي مٿا.

(۱۴) هيٺين جملن ۾ اڻ پورن نالن جو پوراڻي ڪندڙ ڀاڱو ڏيکارو:

عمر خان ڪرڪٽ جي راند جو ڪپتان مقرر ٿيو آهي. هو منهنجو دوست آهي. هو سٺست ٿو ڏسجي. احمد ڏاڍو چالاڪ راند پڙهي آهي. گهوڙو بيمار ٿو ڏسجي. آءٌ ٿورن ڏينهن ۾ تندرست ٿيندس. هو ٺٽي ڪتاب هن جا آهن. هو تاهو ماڻهو پيسي وارو نظر اچي ٿو. آءٌ سگهوئي انهيءَ ڪٽنب جو ميمبر ٿيندس. منهنجا دوست انهيءَ مجلس ۾ حاضر هئا. هو ڪالگريس جو پريزيڊنٽ چونڊيو ويو. آءٌ اهوئي ماڳيو ماڻهو آهيان. چوڪري ڊپ ۾ ٿيڪي ٿي ويئي. آءٌ هي گهر تمام ننڍڙو ٿو سمجهان.

(۱۵) هيٺين جملن ۾ خالي جاين تي مناسب لفظ وجهي نعل پورا ڪريو:

هو - سڏبو آهي. بمبئي - آهي. ڏينهن - ٿيندا وڃن. ميارو - منهنجو ڀاءُ. ڪري پيو آهي. هن مون کي - سڏيو. هن جي بدچاليءَ سندس ڏٺي کي - ڪيو. هو پاڻ کي - ٿو سمجهي. چچ قيديءَ کي - ڏنو. منهنجي دلپسند راند آهي. ميونسپالٽيءَ ۾ ميمبرن هن کي - چونڊيو. هن کي - سڏيندا آهن. گذريي سومر کان آءٌ - آهيان.

(۱۶) هيٺين جملن جي 'تفريق' يا ڇيڊ ڪريو:

(الف) شينهن گچي ٿو. بمبئي اٺين جي ڪري مشهور آهي. منهنجي دهر جا ٻارنهن ورهيه لنگهي ويا آهن. لڳي ڪرڻ گناهه آهي. جنگ واري پهلوان

کي انعام ملي ويا آهن. آزمودن جي مڪتب ۾ گهڻائي عمدا سبق سکي ٿا سگهجن. هاڻ جهڙن مخلوقن جي سڱسڱ تي خوش ٿيڻ، ڄڻ ته انهن جي خوش نصيبيءَ ۾ شامل ٿيڻ آهي. سڀنيهن آيو ته رڍن جو ڌڻ ٻچي ويو. هن جو گهرائو آبروءَ وارو آهي.

(ب) سلون ۾ جاوا ٻيٽ آهن. فرانس ۾ انگلنڊ پئي ڪوسي ڪمر بند کان ٻاهر آهن. بادشاهه راڻي ۾ شهزادو، ٽيئي سلامت اچي پهتا. سڄاڻي، ايمانداري ۽ حيا عمدين نيڪين مان آهن. هر هڪ مڙس، زال ۽ ڇوڪر صحيح سلامت ٻچي ويو. سوداگر پنهنجي ساري مال سوڌو ولايت هليو ويو. آءٌ ۽ تون سوڀر منبري ويهون ته بهتر آهي. تون قصور وار آهين نه هئو.

(ج) تنهنجي پيٽي يا تنهنجا ڪتاب مڙي ويا. ٺڪي سڀهه سالار کي ٺڪي سندس لشڪر کي دشمن جي اچڻ جي خبر هئي. (رئيس يا نوڪر گهر ۾ حاضر آهي. نه چنڊ ٿو ڏسجي، نه تارا ٿا ڏسجن، مون ٻڌو ته تو يا احمد وڃڻ کان انڪار ڪيو.

(د) فساد هميشه انهن کي نقصان رسائي ٿو، جي فساد اٿاريندا آهن. نيڪي پنهنجو انعام پاڻ آهي، ۽ بددي پنهنجي سزا پاڻ. سڄي عزت وڌين نيڪين رکڻ ۾ آهي. تون پنهنجو سبق ٻڌائي سگهندين؟ هن ساري حرڪت جو باني اهو ويو آهي. اهو چوي ٿو ته هاڻ هلو ته هلون. ڪولمبس، آمريڪا جو ڳولڻ، ڪلينڊر، جينونا جو ٻڌل هو. فردوسي، شاهنامي جو مصنف، قديم وقت ۾ رهندو هو. لنڊن، دنيا جو تمام وڏو شهر، ٽمس نديءَ جي ڪناري تي آهي. شورو هڪڙي سخت ۽ پوري شيء آهي. رنگ جي پيلي آهي، ٿوري بانس ۽ ٿورو سواد به اٿس. محنت محنت کي صاف ۽ بدن کي تندرست ٿي رکي. حضرت سليمان جي عبادت گاهه جا پهن اٺ هٿ ٿلها هئا. ببل سڀني ڳائيندڙن پڪين مان تمام مشهور آهي. منهنجي دوست جو ذهن تمام تيز آهي، سندس خيال تمام اعليٰ آهن، ۽ سندس عقل ڪامل آهي. گلاب جو گل تمام وڻندڙ شيء آهي، مگر چوڌاري ڪنڊن سان وڪوڙيل آهي. هن ماڻهوءَ کي چئو ته هليو وڃي.

(ه) ٻاٻي مون کي، هن کي ۽ توکي مدد ڏيڻ لاءِ موڪليو آهي. خبر اٿي ته ڪا به گهر ويندي مون ڪنهن کي ڏٺو؟ ٽاسم کي ۽ ٻين کي ته ائون سڃاڻن ٿو. پر تون ڪير آهين؟ جي ماڻهو ڏاهن ۽ نيڪن تي ٺٺوليون ڪندا آهن، سي خوفناڪ شڪتي هوندا آهن. جڏهن سائرس، ايران جو بادشاهه ننڍو هو، تڏهن ڪنهن ٻيچس ته پهرين شيءِ جا تون سکين، سا ڪهڙي هئي؟ جواب ڏنائين ته سڄ ڳالهائون. جن کي پن کي ڪي ڏيڻ لاءِ ڪينهي، سي به

ٻين جي خير گهرڻ سان، هنن کي هڪڙي قسم جي مدد ڏئي سگهن ٿا. 'جي آءُ، هو هجان ته جيڪر ٻيو رستو وٺان.' 'هو ڏاڍو محنتي ماڻهو ٿر ڏسجي.' 'گهڻشاهه اسان وڪيل جيڪي مقرر ٿيو آهي.' 'سزا ڏيڻ کان معافي ڏيڻ زياده لذت وارو آهي.' 'وڻج کان ڏيڻ وڌيڪ ثواب وارو آهي.' 'ڪالهه اسان ٻي بچي ماني ماڻي، ۽ ٽيون ڏينهن ٻارهن بچي کڏي هڻسون.' 'جي اڪيون توکي گنهگار ڪن ته آهي ٻئي اڇلائي ڇڏي.' 'جي آءُ ڏوهاري نه هجان ته جيڪر بلڪل ڪين ڊڄان.'

(و) شاهه جي رسالي مان هيٺين سٽن کي پهرين نثر ۾ وجهو، پوءِ ٻڌايو ته هر هڪ ڪهڙي قسم جو جملو آهي، پوءِ انهن ۾ مبتدا، خبر ۽ انهن جا متعلق ڏيکاريو.

- ”ڪاٺيءَ ڪونهي ڏوهه، ڳن وڌيندڙ هٿ ۾.“
 ”تو جنهي جي تات، تن پڻ آهي تنهنجي.“
 ”ڇڪيو نه چوندن، هو جو ساڻ صبر جو.“
 ”مهل جي ميوين، تنهي ماڻڪ ميوڙيا.“
 ”گهڙيا سي چڙهيا، ائين ائين ائين.“
 ”هڪ لکي پيو ٿين، آئي اوليس اول ۾.“
 ”سڄڻ ساڪيءَ ميٺ، ڪهڙا ٿين نه ڪڏهن.“
 ”نيس ٺمندا پس، وس ته ورن سوڀرين.“
 ”ٿاامندي نيسج، ته اوڏو ٿين اميد کي.“
 ”دوت توکان هڏ، پرانهو پڻ ڪينڪي.“
 ”هاري ڪر همت، ته دم ڏيئي دوست لهن.“
 ”مري جيي ته ماڻهن جانب جو جمال.“
 ”لکيو جو نراڙ سو قلام ڪياريءَ نه وهي.“
 ”ان گهريو لوڪ گهڻو، جي گهران سي ناهن.“
 ”لک لهي ٿي لوڏ جيجهان تن جتن جي.“
 ”پنر آءُ پلياس نه ته سڪ سميڻ ڇا لڳي؟“
 ”ٿيڏي پسي ٿي، هوتا آهي هيڪڙو.“
 ”ڀڄن سي پسن، جڏهن نڏهن ڀرين ڪر.“
 ”ڏورينديون ڏسن، اڳن عجيبن جا.“
 ”جوڳي هون نه جيئرا پاڻي جوڳي م جيءُ.“
 ”اڏيو جو اوڏن سو شل ڏنگر ڏلو م ٿي.“
 ”اين چوندِي ڪير ته آءُ ساڃاري سڄين.“

(۱۷) هيٺيون چوڪون درست ڪريو:

(۱) هن جا ڪم جيڪي حالت ۾ نه آهن.

’حياتي‘ جون مصيبتون بيشمار آهن، اڃا، ”گهرن جو مالڪ ٿو اچي.“
 ’شيطاني خوشيون جماعت ۾ ڪن‘. ’مڪ جون اکيون عجب جهڙا آهن‘. ’اوهين به
 اتي هئا ڪيئن؟‘ ’مصر جا سنارا ٽن هزارن ورهين کان وڌيڪ آني پيٽل رهيو آهي‘.
 ’تون اڄ اسڪول ۾، يا هئا يا نه؟‘ ’پاڻون وڌن جو ادب رکڻ اسان جي ضروري
 فرضن مان آهن‘. ’آئي وئي جي آدر پاء ڪرڻ وارن ماڻهن لاءِ چڱا ڪم آهن‘.
 ’ماڻهن جي وڏي جماعت دنيا ۾ سڪ جي پٺيان حيران آهن‘. ’ماڻهن جو گوڙ جلد
 لهي ويا‘. ’ڏهه هزار لشڪر ولايت ڏي روانا ٿيا آهن‘. ’ڪالھ ڏهين بجي ڌاري
 مجلس اچي گڏ ٿيا‘. ’سرڪار نوان حڪم جاري ڪن ٿا‘. ’پارليمنٽ اميرن ۾
 عام ماڻهن مان چون ٿا‘.

(ب) ’ڪتاب، سلامت ۽ تصوير منهنجا آهن‘. ’ڪوڙي اسيد ۾ ڪوڙو خوف
 نه پسنديءَ جهڙا آهن‘. ’تون ۾ هو نا آسيد ٿيو آهي‘. ’آءُ ۾ هاشم ويڻ وارو آهي‘.
 ’نامون ۾ قلعي نرم ڌاتن مان آهن‘. ’تنهنجو پاڪ ۾ پيڻ اچي ٿو يا نه؟“ ’ڏک ۾ سڪ
 دنيا ۾ گڏيا پيا آهن‘. ’هو ۾ سندس زال پئي آيو آهي‘. ’هو زال سان گڏجي آيا آهن‘.
 (ج) ’نڪي هي نڪي هو آئي آيا‘. ’نه ڪپتان نه خلاصي بچيو‘. ’هو يا
 آءُ ڪراچيءَ ويڻ لاءِ تيار آهي‘. ’نه دولت نه تندرستي ڀروسي جو ڪا آهن‘. ’هو يا
 آءُ قصور وار آهيان‘.

(د) ’تون آهو شخص آهن، جنهن منهنجو ڪتاب کنيو اٿئي‘. ’قاسم وڃي ٿو،
 سنڌيان؟‘ ’تنهنجو قلم منهنجي پيتيءَ ۾ آهي، آئي ڏيان؟‘

’مون توکي ۾ هن کي چيو ته مون کي هن جي دوستيءَ جي ڪابه پرواهه ڪانهي‘.
 ’آءُ ۾ منهنجو پيءُ الڪلينڊ ڏي ٿو وڃي‘. ’آءُ اهڙو ماڻهو آهيان جو اهڙون صلاحون
 نه ڏيندو آهي‘. ’آءُ انهن ماڻهن مان آهيان جو - ڇچ چوڻ کان نه بچندا آهن‘.

(ه) ’جهاز گذرڻي هفتي ۾ آيو آهي‘. ’آءُ گهڻو وقت پيو ڳالهائڻ‘. ’ڪالھ
 آءُ عجائب خانہ ۾ آيو آهيان‘. ’گذرڻي - سومر جي ڏينهن آءُ توکي ڏسڻ آيو آهيان‘.
 ’هي ڪتاب ۱۸۹۳ع ۾ ڇپيو آهي‘. ’اڄ صبح جو مون اهو ڪم پورو ڪيو آهي‘.
 ’منهنجو پاڪ آيو، تنهن کان اڳي مون اهو خط لکي پورو ڪيو آهي‘. ’مون
 هن کي چيو ته اهو ڪم ڪرڻ غلط هو‘. ’هو اهڙو بدلجي ويو هو، جو جيڪڏهن
 هو پنهنجو نالو نه ٻڌائي، ته جيڪر سڃاڻي نه سگهائس‘. ’جيڪڏهن تون نقشي ۾
 نظر ڪندين ته اهو پيٽ ڏسي سگهين ها‘.

(۱۸) هيٺيان ڌار ننڍا مفرد جملا ملائي وڏا مرتب يا مرڪب جملا بنايو:

قاسم منهنجي گهر آيو، هاشم منهنجي گهر آيو، عمر ٺلهو چوڪر آهي، عثمان ٺلهو چوڪر نه آهي، هن کي دعوت ملي آهي، توکي دعوت ملي آهي، ڪڻڪ آمريڪا ۾ پيدا ٿئي ٿي، ڪپهه آمريڪا ۾ پيدا ٿئي ٿي، ڪڻڪ رشيا ۾ پيدا ٿئي ٿي، ڪڻڪ هندستان ۾ پيدا ٿئي ٿي، ڪپهه مصر ۾ پيدا ٿئي ٿي، سڄي اُڀرندي کان اُڀري ٿو، سڄي آلهندي ڏي لهي ٿو، شيشو لسو آهي، شيشو پورو آهي، شيشو شفاف آهي، وڏو ميزون ٿو ٺاهي، وڏو ڪرسيون ٿو ٺاهي، وڏو پهرو سامان ٿو ٺاهي، سلون ٻيٽ ڏاڍو آباد آهي، انهيءَ ۾ چاهه پوک بي آهي، انهيءَ ۾ ڪافي پوک بي آهي. هو ٽڪل آهي، هو بڪايل آهي، هو ٻليو مائهو ڏسي نٿو سگهي، هو ٻڌي نٿو سگهي، نه ڊوڙ، نه ٻپ، استاد مون کي ماريو، استاد هن کي ماريو، اسان کي ٽڪڙو ٿيڻ گهرجي، چور پڇي ويندو، هن کي هڪدم پاڻي ڏي، هو مري ويندو، ايمالداريءَ سان هل، نوڪريءَ مان نڪري ويندين، سبق برابر ياد ڪرڻ گهرجن، ماستر ڪاوڙيو، محنت ڪر، حد کان وڌيڪ محنت نه ڪر، بيمار ٿي پوندين. هو مضبوط آهي، هو ڪم ڪرڻ نٿو گهري، هن پنن نه گهريو، هو ٻيڪ پئي مٿو، هو غريب ماڻهو تمام ضعيف هو، هو خوشيءَ سان ڪم ڪرڻ لاءِ تيار هو، احمد ڪهڙو وقت اڃايو وڃائي ٿو، هو امتحان پاس ڪيو وئي، مون کي زڪام آهي، آءٌ گهر ويٺو رهندس، هو چوڪر شام جو گهر نه آيو، هن جا مائٽ بي آرام ٿيا، گاڏي لڪري ويئي، آءٌ دير سان آيس، آءٌ هن تي ويساهه ٿو ڪريان، هو ايماندار آهي، هن کي انعام مليو، هو انعام جو لائق هو، آءٌ ڏاڍو ٽڪل هوس، مون سڄو ڏينهن پنڌ ڪيو هو، هو ٻڌي مٿو، هو تري نه ڄاڻندو هو، منهنجي ماءُ تمام پليدي آهي، منهنجي ماءُ اکين کان وڏي آهي، منهنجو ٻيءَ ٻليو ٿيو آهي، منهنجو ٻيءَ پيشن وٺڻ ٿو گهري، آءٌ هٿيار آهيان، هاشم زياده هٿيار آهي، هو وڏو ٻپ ٿو ڏئي، آءٌ زياده وڏو ٻپ ٿو ڏيان، هي گهڻي سوڙهي آهي، هوءَ گهڻي ٻي سوڙهي آهي، ماستر هن چوڪر کي گهڻو پائڻي ٿو، ماستر مون کي ٻي گهڻو پائڻي ٿو، هن اها خبر ٻڌي، هو ڏاڍو خوش ٿيو، پنج ٽالڪڻ، آءٌ هنڌ ڇڏي آڻان ٿو، راند پوري ٿيندي، پاڻ گهر هلنداسين، سڄي لٿو، هنن ڪم بند ڪيو، مون تنهنجو پاڪ ڏنو آهي، هو ڪراچيءَ ۾ ٿو رهي، هي گهر منهنجي ڏاڏي جو آهي، آءٌ انهيءَ ۾ چانو هوس. چور منهنجو گهوڙو چورايو، آهو هاڻ جيل ۾ آهي. آهو چوڪر توکي ياد آهي؟ تو هن کي ڪراچيءَ ۾ ڏنو هو. هاڻي وٽ دوربين آهي، انهن سان هو تارا ڏسندو آهي. ميل کن پنڌ تي مون هڪڙو جيتو ڏنو، آهو نڪر تي جلد جلد چڙهندو آيو، آهو پيڇرو آڻي ٿي آيو جتي آءٌ بيٺو هوس. هو ايماندار آهي، هو محنتي آهي، هو ڪم لصيل آهي، هو بدن ۾ ضعيف آهي، آءٌ قاسم کي

ڏسڻ ويس، هو انهيءَ گهٽيءَ ۾ ٿو رهي، مون کي ساڻس ڪم هو، هو گهر ڪونه هو، ڏوهه ظاهر ٿي پيو، هن جي ڏٺيءَ کيس نوڪريءَ مان ڪڍي ڇڏيو، هو ڏهه ورهيه سندس نوڪريءَ ۾ هو. مون کي ڪراچيءَ جي هوا ٺٽي وٺي، آها ڏاڍي گهميل آهي منهنجي مرضي آهي ته ڪنهن ٻئي شهر ۾ وڃي رهان، آءٌ گهر کان ٻاهر هوس، هو منهنجي گهر آيو، هو منهنجي ٻندوق آڌاري وٺڻ آيو هو، منهنجي پڇڻ کان سواءِ ڪٿي هليو ويو. مون کي اڃا انهيءَ ڪتاب جا پنجاهه صفحا پڙهڻا آهن، امتحان تمام ويجهو اچي پيو آهي، مون کي ڏهه صفحا ته ڏهاڙي پڙهڻ گهرجن، اهو ڪتاب تڏهن پورو ڪري سگهان.

اشارو: مٿين سوالن ۽ سڃاڻپ جا جواب مٿين ٻن ٻاڻن جي مضمون پڙهڻ سان، آسانيءَ سان ڏئي سگهجن ٿا.

باب پنجنون

علم نحو جو ٻين ڪن علمن سان واسطو

مٿين ٻاڻن ۾ ڏسڻ ۾ ايندو، ته حرفن سان لفظ ۽ لفظن مان جملا ٿا ٿين. حرفن جي بابت جيڪو علم آهي تنهن کي علم 'اسلا' ٿا چون. جي صورتن ۽ حالتن ڦرڻ گهرڻ کي. علم 'صرف' ٿا چون، ۽ لفظن مان جملن ٺهڻ ۽ انهن جي ترتيب، ترتيب ۽ تفريق کي علم 'نحو' ٿا چون. جيئن حرفن ۽ لفظن جي سڃاڻپ جملن لاءِ ضروري آهي، تيئن علم 'اسلا' ۽ علم 'صرف' علم 'نحو' جي لاءِ ضروري آهن. ساڳيءَ طرح جملن مان وري بيان ٿا ٿين، جن ۾ ڪيتريون صنعتون ڪم اچن ٿيون، نثر ۽ نظم ڪم اچن ٿا، اصطلاح ڪم اچن ٿا، حجت دليل آڻڻا ٿين ٿا، جي سڀ ٺهرايل قانونن موجب ٿيندا آهن. تنهنڪري صحيح لکڻ، صحيح ڳالهائڻ، صحيح خيال ڪرڻ ۽ صحيح دليل ڪرڻ، انهيءَ سڀ ڪم کي عمدي طرح ڪرڻ لاءِ علم 'صرف' ۽ علم 'نحو' جو ڪيترن ئي ٻين علمن سان واسطو ٿو رهي، جن جا اصول ڄاڻڻ ضروري آهن، نه ته مضمون نويسي، بيان نويسي، عبارت آرائي، فصاحت ۽ بلاغت، مشڪل حاصل ٿي سگهندي. آهي ٻيا علم اڪثر هي آهن: علم 'بيان'، علم 'منطق'، علم 'عروض'، علم 'بديع'، علم 'مناظره'. انهن مان هر هڪ علم جو جدا جدا قانون ۽ اصول آهن، جي پڙهڻ ۽ معلوم ڪرڻ گهرجن. هتي انهن علمن سان علم 'نحو' جو جيڪو واسطو رهي ٿو، سو ڏيکارينداسين ۽ انهن جي وچ ۾ مشابهت، موافقت ۽ تفاوت ڏيکارينداسون. عربي توڙي انگريزي ٻوليءَ ۾ اهو رستو ورتل آهي، تنهنڪري اسين علمن ڏي اشاري ڏيڻ کان سواءِ 'نحو' جو ڪتاب پورو ڪري نه سگهنداسين.

معلوم هجي ته لفظ کي لفظ تڏهن چئبو، جڏهن زبان مان ظاهر ٿيندو يا وات مان نڪرندو. جيئن اهو دل ۾ هوندو تيئن انهيءَ کي 'خيال' چئبو. خيال ظاهر ڪرڻ لاءِ ٻوليءَ جو هنڌ ضرور آهي. تنهنڪري صحيح ٻولي ڳالهائڻ، برابر سبب ڏيڻ ۽ بيان ڪرڻ هڪڙو ضروري عام ۽ هنر آهي. ٻوليءَ ۾ اهو فائدو آهي ته ماڻهو پنهنجو خيال ظاهر ڪري، ٻئي کي سمجهائي سگهي ٿو، ۽ انهيءَ خيال جي نتيجي کي آئيندي وري ڪم اچڻ ۽ وسرڻ کان بچائي سگهي ٿو.

گرامر يا صرف ۽ نحو جو خاص مطلب آهي، صحيح ڳالهائڻ ۽ صحيح لکڻ. 'منطق' جو خاص مطلب آهي برابر خيال ڪرڻ ۽ برابر سبب ڏيڻ. گرامر موجب خبر پوي ٿي، ته لفظن جا ڪهڙا قسم آهن، ۽ جملن ۾ هڪڙي لفظ جو ٻئي لفظ يا لفظن سان ڪهڙو واسطو آهي.

گرامر موجب لفظن جا ٽي قسم آهن: 'اسم'، 'فعل' ۽ 'حرف' ۽ منطق موجب به لفظن جا ٽي قسم آهن: 'مبتدا'، 'خبر' ۽ 'حرف' يا 'ڪلمه رابطو'. گرامر مان به نحو ۾ اهي ساڳيا قسم اچن ٿا، جنهنڪري ڪنهن ڳالهين ۾ نحو جي منطق سان مشابهت آهي، اهو حرف، رابطو، يا ڪلمه رابطو، يا 'اثباتي' آهي يا 'منفي' جئن ته 'هو ماڻهو ڏاهو آهي'، 'هو ماڻهو ڏاهو ناهي'.

وري منطق توڙي نحو موجب انهيءَ علم جا ٽي ڀاڱا آهن: پهريون ڪلم يا لفظ، ٻيو ڪلام يا جملو، ٽيون دليل يا بيان. پهرئين لاءِ سمجهڻ جي سگهه گهرجي، ٻئي لاءِ انصاف ڪرڻ يا فتويٰ ڏيڻ جي سگهه، ۽ ٽئي لاءِ سبب ڏيڻ يا حجت ڪرڻ جي سگهه.

صرف نحو ڏيکاري ٿو، ته حرف ملائي لفظ ۽ لفظ ملائي جملا ڪيئن ٺاهجن، ۽ منطق ڏيکاري ٿو ته ڪلما ڪيئن جوڙجن، ۽ ڪلما ملائي دليل ڪيئن جوڙجن. **ڪلمن جا مثال:** سڪندر، ماڻهو، نيڪ، جماعت، گهوڙي جو لغام وغيره. **ڪلام جا مثال:** هي دنيا فاني آهي، سخيءَ جو هٿ منجهي ٿي ڪين، وغيره. **دليل جا مثال:** (۱) جو بادشاهه پنهنجي رعيت جو خير خواه نه ٿيو، تنهن پنهنجي بادشاهي وڃائي. نيپولين پنهنجي رعيت جو خير خواه نه ٿيو. تنهنڪري نيپولين پنهنجي بادشاهي وڃائي.

(۲) سڀ ماڻهو مرڻا آهن. يعقوب ماڻهو آهي، تنهنڪري يعقوب مرڻو آهي.

اثباتي ۽ منفي قسمن کان سواءِ، منطق موجب ڪلام جا ٻيا به ٻه قسم آهن: هڪڙو عام، جنهن ۾ خبر سچي مبتدا جو اثبات يا نفي ڏيکاري، مثلاً 'سڀ ماڻهو مرڻا آهن'. 'ڪوبه مڻو وري جيئرو نه ٿيو آهي'. ٻيو خاص، جنهن ۾ خبر سچي مبتدا

جو اثبات يا نفعي ٿو ڏيکاري. مثلاً 'کي ماڻهو ٺڳ آهن' 'کي ماڻهو ڏاها نه آهن'.

وري نسبت موجب ڪلام جا ٽي قسم آهن: بهانيه، شرطيه ۽ اختلافيه. هر هڪ جو هڪ مثال ڏجي ٿو. 'کي ماڻهو نيڪ آهن'. 'جيڪڏهن مانوڻ ۾ مينهن وسندا ته سڪار ٿيندو'. 'واپار جي ڪم مان يا نفعو ٿيندو يا نقصان ٿيندو'.

ڪلام ۾ جو ڪلامو: سبب ڏيکاري ٿو، تنهن کي تقسيم ٿيل ڪلامو چئبو، ۽ جي نه ته انهيءَ کي تقسيم ٿيل نه چئبو. جيئن ته: 'سڀ ماڻهو ويا'. 'کي ماڻهو ويا'.

وري ٻن يا زياده ڪلامن مان جي ڪو ٻيو علحدہ ڪلام ڪڍبو، ته انهي کي 'قياس' چئبو آهي. قياس جا ٻه قسم آهن: ٻا آزمودي ۽ بي آزمودي. مثال هر هڪ جو: (۱) سڄو پھن پائيءَ ۾ اڇاڻ سان وڃيو تر وٺي، هي به هڪڙو پھن آهي، تنهنڪري اهو به پائيءَ ۾ اڇاڻ سان وڃي تر وٺندو. (۲) لوھ گچ تائين باھ، ۾ وجهن سان ته پي گھاڙو ٿي پوندو.

وري قياس بي آزمودي جا ٻه قسم آهي: هڪڙو دليلي ۽ ٻيو غير دليلي. دليل ۾ ئي مقدما ٿيندا آهن. هڪڙو ڪبير يا وڏو، ٻيو صغير يا ننڍو، ٽيون وسطي يا وچون. انهيءَ طرح وري قياس ۾ دليل جا گهڻائي قسم آهن، جن جو بيان منطق جي ڪتابن ۾ ڏنل آهي.

مٿين ذڪر مان معلوم ٿيندو، ته صرف، نحو ۽ منطق جو پاڻ ۾ ڪهڙو واسطو آهي، ۽ اهي ڪيئن هڪٻئي لاءِ ڪمائتا ٿي سگهن ٿا. ٻنهي ۾ ترڪيب، ترتيب ۽ تفريق جو اصول يا بنياد ساڳيو آهي. صرف ۽ نحو موجب جيڪي لفظ يا فقر يا جملا زياده يا متلق آهن، سي يا فاعل سان يا مفعول سان لاڳو ٿا ٿين. منطق موجب سڄو متعلق، جو مبتدا جي بلي ناهي، سو خبر جو پاڳو شمار ۾ ٿو اچي. مثلاً: "سڪندر دارا کي جيتيو". هاڻي انهيءَ ۾ گهڻا متعلق وجهي هڪڙو وڏو جملو يا مختصر بيان ٿا ڪريون. "سڪندر اعظم، فہلقوس جي پٽ، مقدونيہ جي بادشاهه، عيسوي صديءَ کان ۳۳ ورهيه اڳي، هڪڙو ننڍو لشڪر وٺي، پوريءَ طرح دارا کي جيتيو، جو ايران جو بادشاهه هو، ۽ پنهنجي ملڪ جي حد اندر هو ۽ بيشمار لشڪر ساڻس دوسي".

اهو بيان ڪيئن ٺهيو، تنهن جو رستو سوال ۽ جوابن جي رستي نموني لاءِ هيٺ ڏجي ٿو، جو ترڪيب ۽ تفريق لاءِ به ڪمائتا ٿيندو، ۽ حجت دليل لاءِ به. مثلاً فعل آهي جيتيو. ڪنهن جيتيو؟ سڪندر. ڪهڙو سڪندر؟ سڪندر اعظم.

آهو ڪير هو؟ مقدنيہ جي بادشاهه فيلقوس جو ٻيٽ، ڪڏهن انهيءَ کي جيتيائين؟ عيسوي سن کان ۳۳۰ ورهيه اڳي. اڌو گاڙي طرح کيس جيتيائين يا ڪيئن؟ نه باڪل پوري طرح. ڪهڙي آڀاءُ سان هن کي جيتيائين؟ هڪڙي ننڍي لشڪر سان، دارا ڪير هو؟ ايران جو بادشاهه هو. سڪندر دارا کي ڪهڙي هنڌ جيتيو؟ خود دارا جي ملڪ ۾. ڪهڙي حالت سندس برخلاف هئي؟ دارا سان بيشمار لشڪر هو ته به جيتي ورتائينس.

منطق موجب باقي هڪ ٻه نمونا قياسي ۽ دليلن جا ڏهنداسين. ڪي قياسي ڪوڙا ۽ غلط هوندا آهن، اگرچ ظاهرِي صحيح ۽ سچا ڏسبا آهن. انهن کي قياسي ڪاڌب چوندا آهن. پر سمجهڻ وارو انهن جي چوڪ سهي ڪري، انهيءَ کي غلط ثابت ڪندو آهي. مثلاً: حيص بيص (لفظي معنيٰ مونجهارو يا گهٽي) منطق جي اصطلاح موجب هڪڙو مرکب دليل آهي. جنهن ۾ هڪڙو مقدم شرطيه آهي ۽ ٻيو اختلافيه. جيئن ته جي الف ب آهي، ته ت ت آهي، ۽ ج د ناهي. تنهنڪري الف ب ناهي، عملي مثال هي آهي، ڪو آرسودگار وڪيل، ڪنهن نئين وڪيل کي وڪالت جي تعليم ڏئي ٿو، انهيءَ شرط سان ته ٺهرايل رقم جو اڌ هونئون وڪيل انهيءَ کي شروع ۾ ڏيندو، ۽ باقي ٻيو اڌ جڏهن نئون وڪيل تعليم وٺي، پنهنجي منهن ڪو ڪيس وٺندو ۽ ڪٽندو، تڏهن ڏيندس. ورهيه ٻن کان پوءِ جڏهن نئون وڪيل تعليم وٺي رهيو، تڏهن نڪي پنهنجي منهن وڪالت ڪري، نڪي شرط موجب پنهنجي استاد کي رهيل اڌ رقم ڏئي. ٻڌي وڪيل گهڻو چيس پر هو نٿا ڏيندو وٺيو. نيٺ ٻڌي وڪيل ڪورٽ ۾ مٿس دعوا ڪئي. جڏهن ٻئي ڌريون ڪورٽ ۾ آيون، تڏهن ٻڌي وڪيل ننڍي وڪيل کي چيو، ته ”هاڻي ڏس ته رهيل اڌ رقم منهنجي محتاڻي جي ڏهن ٿو يا نه. جي هن منهنجي دعوا ۾ تو کيس ڪٿيو ته به شرط موجب مون کي اڌ رقم ڏيندڻ، ۽ جي مون ڪٿيو، ته به ڪورٽ جي ڊڪريءَ موجب ضرور تو کي رقم ڏيڻي ٿيندي.“ اها هڪڙي ’حيص بيص‘ هئي، جنهن کي ننڍي وڪيل چالاڪي ڪري هيئن هڻايو. استاد کي چائين ته ”ائين ناهي. جي جج منهنجي فائدي ۾ فتويٰ ڏئي، ته اوهان ڪورٽ جي فيصلي موجب پيسا وڃايا، ۽ جي جج اوهان جي فائدي ۾ فتويٰ ڏئي ته مون پهريون مقدمون هارايو، تنهنڪري اوهان کي ڪي به ڪين ڏيندس. ٻڌو وڪيل ڏاڍو لهجي ٿيو، ۽ سٽور بهي دعويٰ ڇڏي هليو ويو.

ٻه ٽي ٻيا قياسي ڪاڌب جا نمونا هيٺ ڏجن ٿا: (۱) پوري مائهو هٿيار ٿيندا آهن. احمد هٿيار آهي. تنهنڪري احمد پوري آهي. (۲) هڪي هوا تي آهن، هوا زمين تي آهي، تنهنڪري هڪي زمين تي آهن. (۳) ڪڪڙ آني مان نڪتو آهي، آنو ڪڪڙ مان نڪتو آهي، تنهنڪري آنو آني مان نڪتو آهي. (۴) هڪڙي

شخص جي روپن جي ڳوٺري ڪوھ ۾ ڪيري پئي، ڪنھن ماڻهوءَ کي چيائين ته هيءَ ڳوٺري ڪڍ، پوءِ انهيءَ مان جيڪي توکي وٺي سو مون کي ڏج، باقي تون پاڻ رکج. هن اها ڳالھ قبول ڪري ڳوٺري ڪڍي. پوءِ انهيءَ مان هڪڙو رهيو مالڪ کي ڏنائين، هو ويچارو سڙي ويو ۽ وڃي مٿس دعوا ڪيائين. ڪورٽ ۾ مدعا عليه چيو، ته انجام موجب جيڪي مون کي وٺيو سو مون هن کي ڏنو. مدعي انهيءَ جي رد ۾ جج کي چيو، ته سائين هن کي وٺيا ته گھڻا رهيا، جي پاڻ وٽ رکيائين، تنهنڪري انجام موجب مون کي آهي ملڻ گھرجن.

انهيءَ طرح مشڪوڪ يا ٻن معنائن وارن لفظن تي، اهڙي قسم جا تڪرار ٿيندا آهن. جيئن ته تڪو، ڪارو، ٻيڙي، تاڙي، ڪپ، ٿورو، ڪام، گھڻو، سنگ، گھڙي، مٺ، ٻينگھو، ڏونڪو، ڪڪر، ڪارائي، ساڙهي، چغل، تڻو، وغيره. (۱)

عربي علم منطق وارن موجب، سچي ۽ ڪوڙي خيال کي 'فکر صحيح ۽ فکر فاسد' چون ٿا، ۽ علم منطق انهيءَ کي سچائڻ جو رستو هي ڏنو آهي: فکر يا خيال جي معنيٰ آهي، ذهن جو توجه ڪن حقيقتن يا ڳالھين ڏي، جن کي 'مبادي' يا 'دعوائون' چون ٿا. ذهن جي معنيٰ آهي سمجھ يا ارادي جي طاقت. اها قوت آرسيءَ وانگي آهي، جنهن ۾ سڀ معقولات ۽ محسوسات جي تصوير ظاهر ٿئي ٿي. انهن جي معلوم ڪرڻ کي علم چوندا آهن. علم ٻن قسمن جو آهي هڪڙو 'تصور' ۽ ٻيو 'تصديق'. جيسين ڪا ڳالھ فقط خيال ۾ آهي، پر ڪنھن حڪم کان خالي آهي، تيسين انهيءَ کي تصور ٿا چون. جڏهن انهيءَ ۾ حڪم شامل ٿيو، تڏهن انهيءَ کي تصديق چئبو. مثلاً: قاسم. انهيءَ مان فقط قاسم شخص جي صورت ذهن

(۱) تڪو = تيز هلڻ ۾ يا سواريءَ ۾، ۽ ڪبو تر تڪو. ڪارو = سواد ۾ ڪارو ۽ ٺوڪرو. ٻيڙي = پاڻيءَ ۾ هلڻ جي، ۽ لوھ جي ٻيڙي، جا درين کي ٻولندي آهي. تاڙي = هٿ سان وڇائي آهي، ڪنن تي تاڙي ايندي آهي، در جي بند ڪرڻ جي تاڙي، ڪچيءَ مان تاڙي لڪرندي آهي، لشي واري. ڪپ = چري ۽ درياه جو ڪنارو. ٿورو = گھڻي جو ضد ۽ احسان. ڪام = شهنير، لکن ۽ شھوت يا عشق. گھڻو = ڇٽو جو ضد ۽ نقصان. سنگ = سنڪت ۽ آن جو سنگ. گھڙي = لنڊڙو ڍڙو يا ڍڙي، وقت ۽ وڇائڻ جي گھڙي. مٺ = پاڻيءَ جو مٺ ۽ برابر. ٻينگھو = لڏڻ جو ٻينگھو. مينهن جي ٺڳ ٻڏڻ جو رسو. ڏونڪو = دھل يا لغاري وڇائڻ جو ڏونڪو ۽ گچيءَ جو ڏونڪو. ڪڪر = آسمان جو ڪڪر ۽ سنڃ. ڪارائي = ڪاٺي وڍڻ جي ۽ ٻالن جي ڪارائي. ساڙهي = چادر ۽ لنڊو لوٽو. چغل = چغلي هٽڙو، ۽ حقي يا چار جي ٽوھيءَ ۾ جھڪو اڱر وغيره. وجهيو آهي. تڻو = سيڪ، ۽ ماني پھائڻ جو تڻو.

۾ آئي، ته اهو تصور آهي. پر جي انهيءَ سان اها ڳالهه به شامل ٿي، جيئن ته 'قاسم پڙهيل ماڻهو آهي' ته اها تصديق ٿئي. حڪم جي ڀاتي معنيٰ آهي هڪڙي شيءِ جي ٻي شيءِ سان نسبت يا واسطو. مثلاً 'هڪڙي شيءِ آهي، قاسم ۽ ٻي آهي پڙهيل ماڻهو'. حڪم ٻن قسمن جو آهي 'بالاجاب' يا اثباتي ۽ 'بالسلب' يا منفي. وري 'تصور' ۾ ٻن قسمن جو آهي: هڪڙو 'بديهي' يا 'ضروري'، جنهن ۾ نظر يا خيال ڪرڻ. جو ضرور نه هجي، جئن ته رنگ يا گرمي معلوم ڪرڻ. ٻيو 'نظري'، جنهن ۾ نظر يا خيال ضرور هجي، جيئن ته روح يا ملائڪ يا جن وغيره بابت. گهڻن تصورن جي ميلاپ کي 'معرف' چون، ۽ گهڻن تصديقن جي ميلاپ کي حجت ۽ دليل چون. اهي ٻئي در حقيقت معنائون آهن نه لفظ. مثلاً: انسان جي معنيٰ ته جسم ۽ جان وارو جانور آهي، جنهن کي ماڻهو ٿا سڏين، پر حيوان ناطق آهي، يعني جنهن کي عقل ۽ نطق يعني ڳالهائڻ جي طاقت آهي.

انهيءَ طرح منطقي عالم لفظن ۽ معنائن جا قسم مقرر ڪن ٿا. جيئن ته 'مفرد'، 'مركب'، 'مركب تام' ۽ 'غير تام'. ساڳيءَ طرح معروف ۽ تصديق جا جدا جدا قسم مقرر ٿا ڪن. هر هڪ قول کي 'قضيه' ٿا چون، جو يا سچو آهي يا ڪوڙو، جنهنڪري انهن کي 'صادق' يا 'کاذب' ٿا چئون. هر هڪ ۾ نحو وانگي مبتدا، خبر ۽ رابطو آهي. پوءِ وري قضيه جا قسم ٽن: شرطيه، حيليه، متصله ۽ هر هڪ انهن مان يا موجب آهي، يا سالبه يعني اثباتي يا منفي. قضين کان لنگهي پوءِ حجت يا دليل ٿي ٿا اچن، جنهن مان ئي قسم ٿا ڪن. هڪڙو قياس يعني ڪمڻ مان جزو جو حال پروڙڻ، جيئن ته سڀ انسان حيوان آهن ۽ سڀ حيوان جسم آهن، تنهنڪري سڀ انسان جسم آهن. انهيءَ نتيجي کي استدلال ٿا چون. ٻيو استقرار، يعني جزو مان ڪل جو حال پروڙڻ ۽ ٽيون تمثيل يعني جزو مان جزو جو حال پروڙڻ.

وري قياس جا ٻه قسم آهن اقتراني ۽ استثنائي. هڪڙي ۾ نتيجو ذڪر ڪيل آهي ۽ ٻئي ۾ نه آهي. قياس ۾ به مقدمات ٿيندا آهن ۽ ٽيون نتيجو به پهرين مقدمه کي صغريٰ ۽ ٻئي کي ڪبريٰ چوندا آهن. هر هڪ قياس جي قسم جون جدا جدا شڪليون آهن جن جو بيان ڏيڻ هتي اجايو آهي.

منطق جي علم مان ڦٽي وري علم 'مناظره' ٿو نڪري جو بحث ڪرڻ جو علم آهي، جنهن مان ڪنهن ڳالهه جي حقيقت ظاهر ۽ ثابت ٿي ٿئي. پر جتي فقط ٻئي ڌر کي ڪوڙو ڪرڻو هجي، جئن اڪثر وڪيل ڪوشش ڪندا آهن، حق تي يا ناحق تي، آڻي انهي کي 'مجادله يا مغالطه' يا 'مڪابره' چوندا آهن. انهيءَ علم ۾ جيڪي قول ڪم ايندا آهن تن جا جدا جدا نالا ۽ صفتون آهن، جيئن ته استدلال، اساره، معارضه، دِوران وغيره. جن جو ڊگهو تفصيل آهي. اسان کي فقط اهو ڏيکارڻو هو

تم حرفن مان لفظ ۽ لفظن مان جملا ۽ جملن مان دليل ۽ دليلن مان بيان ۽ بحث پيدا ٿي سگهن ٿا ۽ هر هڪ لاءِ ڌار علم ۽ قانون آهن، جن موجب آهي پوري طرح ڪم اچي سگهن ٿا. انهيءَ طرح جي مضمون جي نظر تي اڳتي هلندا وڃون ته ٻيا به ڪيترائي علم انهن سان ڳنڍيل رهن ٿا، جن جو بنياد گويما صرف ۽ نحو تي رکيل آهي جنهن ته علم حڪمت ۽ فلسفو ۽ طبيعيات ۽ اخلاق ۽ عقائد ۽ فقه ۽ تفسير وغيره.

هيستائين اسان علم نحو ۽ علم منطق ۽ مناظره جو واسطو بيان ٿي ڪيو آهي. هاڻي مختصر طرح نحو جو علم معانيءَ سان واسطو ڏيکارينداسين. علم معانيءَ موجب ماڻهوءَ کي مناسب حال تي اها نظر ڪري ڪلام اٿڻو ٿو ٿئي ته آهو ڪلام نامناسب يا بيجا نظر نه اچي. مثلاً خوشيءَ جي حال بيان ڪندي غم جو ذڪر نه ڪري، يا ترغيب ڏيڻ وقت ڊيچارڻ جهڙي ڳالهه نه آڻي، يا شڪ ڏيکاريندي پڪ جي ڳالهه نه آڻي وجهي، يا انڪار بيان ڪندي قبوليت جهڙو ذڪر نه ڪري. انهي ڪري علم معاني بلاغت ۾ داخل آهي ۽ 'علم معاني' ۽ 'علم بدعي' فصاحت ۾ داخل آهي. بلاغت ڪلام جي معنيٰ ۽ مطلب سان تعلق ٿئي رکي ۽ فصاحت ڪم آيل لفظن ۽ عبارت سان تعلق ٿئي رکي.

علم معانيءَ جا به نحو وانگي قانون آهن. اسين هتي رڳو نمونو ڏينداسين ڪنهن به ڪلام جو حصن ٻن قسمن جو آهي - ذاتي ۽ عرضي. ذاتي حسن موجب انهيءَ ڪلام جا لفظ 'فصاحت' وارا هئڻ گهرجن ۽ معنيٰ 'بلاغت' واري هجي. فصاحت وارن لفظن جي معنيٰ اها آهي ته آهي انهيءَ ٻوليءَ وارن جي معاوري ۽ اصطلاح موافق هجن. نڪي اهڙا جهنگلي ۽ چٽڪا هجن جي ان پڙهيل ڳالهائين ۽ ڪنهن به ڪتاب ۾ ڪم نه اچن، نڪي اهڙا مشڪل ۽ معلق هجن جو ذري ذري انهن جي معنيٰ پروڙڻ لاءِ لغت ڳولڻي پوي. ۽ بلاغت واري معنيٰ اها آهي ته مناسب حال موافق هجي ۽ انهي جي برعڪس نه هجي. ڪلام جو عرضي حسن انهي ۾ آهي، ته انهي جي تهديد يا شروعات چڱي وجه سان ٿيل هجي، ۽ منجهس مناسب صنعتون ڪم آيل هجن ۽ عبارت آرائي قاعدي موجب هجي. انهي لاءِ ڪلام جا عيب نمبر وار ڏيکاريل آهن، جن کان گوشو ڪرڻ گهرجي. جيئن ساڳيا لفظ وري وري ڪم نه آڻجن، اصطلاح ۽ معاوري جي برخلاف لفظ ڪم نه آڻجن، اخلاق جي ڪراحت جهڙا لفظ ڪم نه آڻجن، وغيره. هر هڪ عيب جو انهي علم ۾ نالو مقرر آهي.

وري انهي علم معانيءَ موجب ڪلام ٻن قسمن جا آهن. هڪڙي کي 'خبر' چون ۽ ٻئي کي 'طلب'. خبر چئبو آهي، ڪن ٻين جي واقعن يا حقيقتن جي نقل ڪرڻ کي، پوءِ آهي سچيون به ٿي سگهن ٿيون ۽ ڪوڙيون به. طلب چئبو آهي،

خود ڳالهائيندڙ يا لکندڙ جي پنهنجي راءِ يا خيال جي بيان ڪرڻ کي خبر کي حڪم يا استاد به چون ٿا ۽ انهيءَ جا ٻه قسم آهن. 'حقيقت عقلي' ۽ 'مجاز عقلي'. هڪڙي ۾ حقيقي فاعل هوندو آهي، ۽ ٻئي ۾ مجازي فاعل. جيئن ته ڪو عالم ماڻهو چوندو، ته جهان کي خدا تعاليٰ سرسبز ۽ آباد ڪري ڏنو. ۽ جاهل چوندو، ته جهان کي برسات يا بهار جي موسم سرسبز ۽ آباد ڪري ٿي. وري طلب جا جا به ٻه قسم آهن: 'ممڪن يا ترقي' ۽ 'محال يا تمني'. ممڪن لاءِ حرف استفهام ۽ ٻيا ڪي حرف ڪم ايندا آهن. مثلاً تون دولت مند آهين، توکي غم ۽ فڪر سان ڪهڙو ڪم؟ ۽ محال ۾ دعا يا خواهش جا حرف ڪم ايندا آهن، جيئن ته 'شل تنهنجا دشمن دفع ٿين!' 'جواني موٽي اچي ته ڪهڙو نه چڱو!'

علم بيان جو واسطو 'نحو' مان هي آهي، ته هن علم موجب هڪڙي معنيٰ ڪهڙن رستن سان ۽ جدا جدا عبارت ۾ ظاهر ڪجي، ۽ انهيءَ مان هڪڙيون ڳالهيون ٻين مان معلوم ٿي سگهن. هن علم جو مدار چئن ڳالهين تي آهي.

"تشبيه" استعاره، 'مجاز مرسل' ۽ 'کنايه' تشبيه جو ڪجهه بيان نحو ۾ آيو آهي، اها ٻن شين جي مشابهت لاءِ ڪم ايندي آهي، ۽ منجهس حرف تشبيهه، مشبه ۽ مشبه به وجه تشبيه هوندا آهن، ۽ ضرور آهي ته اهي ٻئي شيون مختلف جنس جون هجن، ۽ ڪنهن وصف يا خاصيت جي ڪري مقابلي مان ڪيون وڃن. جيئن ته محبوب جو گل چنڊ جهڙو ڇمڪندڙ آهي، يا گلاب جي گل جهڙو ڳاڙهو آهي، يا احمد شينهن جهڙو زوراور آهي.

'استعاره' بابت به نحو ۾ اشارو ڏنل آهي. انهيءَ ۾ ڪا خاصيت اڌاري وٺي پنهنجي شين لاءِ ڪم آڻيندا آهن، جن کي 'مستعار له' ۽ 'مستعار منه' چوندا آهن، ۽ ٽيون وجه جامع سڏبو آهي. جيئن محبوب جي اکين کي نرگس چوندا آهن. محبوب جون اکيون نرگس جهڙيون آهن، چئبو ته اها تشبيهه ٿي. پر خود 'نرگس' آهن، چئبو ته اهو "استعارو" ٿيو. ترار کي 'وچ' سڏڻ ۽ 'سپر' کي ڪڪر سڏڻ ۽ رت کي 'مينهن' چوڻ ۽ ڪيرندڙ سسپن کي 'ڳڙا چوڻ' استعارو آهي.

'مجاز مرسل' تڏهن آهي، جڏهن ڪو لفظ غير معنيٰ جي جاءِ تي مجازي طرح ڪم اچي، جيئن ته "سج ۾ وڃي ويهه"، يعني آس ۾. هتي سبب 'مسبب' جي بدران ڪم آيو آهي. يا تون منهنجي اک ۾ آهين. هتي اک جي معنيٰ نظر يا نگاهي. يا گلاب آس ۾ رک. هتي گلاب جي معنيٰ آهي گلاب جو شيشو. اتي ظرف 'مظروف' جي بدران ڪم آيو آهي. "ڪوڪا ڪالهه ڪٿي، ان وڏا آتر آسري". هتي آتر جي معنيٰ آتر جو واڙ.

’ڪنايه‘ تڏهن آهي، جڏهن چٽائي ڇڏي اشارو ڏجي. مثلاً ’سچ کي خطاب ڪري چوڻ ته‘ تنهنجي مٿان سرخ رنگ جنگي بهادر بيٺل آهي، ۽ تنهنجي هيٺان خوبصورت ڳائيندڙ زال بيٺل آهي. پهريون اشارو آهي مريخ تاري ڏي، جنهن جو جنگ سان واسطو آهي، ۽ ڳاڙهي رنگ جو آهي، ۽ پويون اشارو آهي زهره تاري ڏي، جنهن کي خوبصورت زال ۽ ڳائڻ واري سمجهندا آهن. ’ڪنايه‘ جا گهڻائي قسم آهن: جيئن ته قريب، بعيد وغيره. پر انهن جو ذڪر ڪرڻ ڪتاب وقائي وجهندو.

هاڻي اسين نچو جو علم ’بديع‘ يا هدايع سان واسطو ڏيکارينداسين. هن علم مان ڪلام ٻن قسمن جو آهي، نثر ۽ نظم. نثر ٽن قسمن جو آهي. هرجز، مسجع ۽ عاري. پهرئين ۾ شعر وانسڪي وزن آهي. ۾ قافيو ڪونهي، ۽ ٻئي ۾ قافيو آهي پر وزن ڪونهي. ٽي ۾ نڪو وزن آهي نڪو قافيو. مثال هر هڪ جا، (۱) فقير جي اک هن جي روءِ جي مایل ٿي، ۽ هن جي دل هن جي خوءِ جي مایل ٿي. (۲) هن خواهش پڪي ڪئي ۽ نيت پڪي، ته خلوت جو گوشو وڃي وسائي ۽ ماڻهن کي پنهنجي دام ۾ ڦاسائي. (۳) هن پڪو ارادو ڪيو ته وڃي خلوت ۾ ويهي، ۽ ماڻهن کي لڳاري پاڻ وٽ آڻي.

نظم جا ڏهن قسم آهن: غزل، قصيده، تشبيب، قطع، رباعي، فرد، مشوري، ترجيع بند، مسقط، مستزاد.

غزل ۾ پنج بيتن کان ٻارهن تائين اچن ٿا، ۽ ڪي چون ٿا ته سترهن تائين. پهرئين بيت کي مطلع، چوٿين ٿا ۽ پوئين کي مقطع، جنهن ۾ شاعر جو نالو يا تخلص اچي ٿو. سڀني بيتن ۾ ساڳيو قافيو ۽ ردیف رهي ٿو. مضمون ۾ تعريف ڪنهن جي هوندي آهي، شاعر جو نالو وچ ۾ يا پڇاڙيءَ کي ويجهو ڪنهن بيت ۾ ايندو آهي.

تشبيہت به هڪڙي قسم جو غزل آهي. مضمون اڻس تعريف، ڪنهن جي يا جواني بابت يا باغ بهار بابت وغيره.

قطع، آهي غزل جو ٺڪر سواءِ مطلع جي.

رباعي ۾ ٻه بيت يا چار مصراعون آهن. سڀ مصراعون يا پهريون ٻه ۽ چوٿين، ساڳئي قافيه ۽ ردیف سان اينديون آهن. انهيءَ جو ٺهرايل ’بحر‘ هي آهي. مفعول مفاعيلن مفاع.

فول: بيت آهي، جنهن ۾ ٻئي مصراعون ساڳئي ردیف ۽ ڪافيه جون نه آهن، جي هجن ته اهو اڪثر بيت سڏبو آهي.

مثنوي: گهڻائي بيت، جن ۾ هر هڪ بيت جو ڌار ڌار قافيه ۽ رديف هجي، مگر بحر يا وزن سڀني بيتن جو هڪ جهڙو هجي.

توچيڪ بند: وڏو شعر هڪڙي ئي بحر ۽ قافيه جو جنهن ۾ گهڻا ٽڪر هجن، هڪ جيترو بيتن جا، پنجن کان وٺي يارهن بيتن تائين. هر هڪ ٽڪر جي پڇاڙيءَ ۾ هڪڙو ٻيو بيت ڌار ڌار قافيه ۽ رديف جو هجي. جي ساڳيو بيت وري وري اچي، ته انهيءَ کي ترڪيب بند، چئبو آهي.

مسطح: ئي يا زياده مصراعن جا ٽڪر، ساڳئي وزن جا، مگر پڇاڙيءَ واريءَ مصراع جو قافيو سڀني جو هڪ جهڙو هجي.

مستزاد: غزل يا چئن مصراعن جو ٽڪر، جنهن جي پڇاڙيءَ ۾ ڪي لفظ وڌيل هجن. هنن شعر جي قسمن جا مثال پڙهندڙ اسان جي علم 'عروض' جي ڪتاب ۾ ڏسي سگهن ٿا. هتي ڏيڻ جو ضرور ڪونهي ۽ هيٺ مشق (۱۰) ۾ به ڏنل آهن.

وري ڪلام ۾ جي 'بدائيم' يا 'صنعتون' ڪم اچن ٿيون سي ٻن قسمن جون آهن هڪڙيون 'لفظي' ٻيون 'معنوي'. پهرئين جي خوبئي لفظن مان معلوم ٿي ٿئي ۽ ٻوئين جي معنيٰ مان. پهرئين جا ڪي قسم هي آهن: ۱- تجنيس، (جنهن جا گهڻي قسم آهن جيئن ته تام، ناقص، مڪر، مطرف، خط) انهيءَ ۾ لفظ هڪڙي جنس جا ڪم آڻجن ٿا، جهڙيءَ طرح هڪڙو لفظ ٻن معنائن ۾ آڻجي. جيئن ته پيڙي پاڻيءَ ۾ هلائڻ جي، ۽ لوهه جي پيڙي قيدن کي وجهڻ جي. ۲- توصيح، يعني جڙا ڪرڻ، جنهن ۾ ساڳئي وزن ۽ قافيه وارا لفظ ڪم آڻجن، جيئن ڪم مرجز ۽ مسجع نثر ۾ آندو ويو. ۳- توشيح، جتي شعر جي منڍ جي حرفن مان ڪو نالو ڪڍجي. ۴- تضمين، جنهن ۾ ڪنهن ٻئي شاعر جي مصراع يا بيت شعر ۾ آڻجي. ۵- ذوبحرين، جتي ساڳيو شعر ٻن وزنن يا بحر ۾ پڙهي سگهجي. ۶- ذوقافيتين، جتي شعر ۾ ٻه قافيه ڪم آيا آهن. ۷- تصحيف، هڪ جهڙا لفظ جن ۾ تفاوت فقط نقطن جو هجي، جيئن ته بوسه ۽ توشه. ۸- مقلوب، جڏهن ساڳيو لفظ يا بيت ايتو سبتو پڙهڻ ۾ هڪ جهڙو هجي. انهيءَ کان سواءِ اهڙا لفظ ڪم آڻڻ گهرجن، جن ۾ سڀني حرفن جي مٿان نقطا هجن يا سڀني جي هيٺان نقطا هجن، يا سڀني تي اصل نقطا نه هجن، يا جن ۾ چپ ملن وغيره اهي سڀ لفظي صنعتون يا بدائع آهن.

معنوي صنعتن يا بدائع جا ڪي ٿورا قسم هي آهن: ۱- يهام، جتي ٻه معنائون آندل هجن، هڪڙي ويجهو لاڳو هجي ۽ ٻي ٻري. ۲- تجاهل العارف، جتي شاعر يا ليکڪندڙ کي خبر هجي، پر پنهنجي ٻي خبري ظاهر ڪري. ۳- سوال و جواب، جتي پهرين سوال پڇي پوءِ پاڻي جواب ڏجي. ۴- محتمل الضدين جتي ساڳين لفظن مان تعريف به نڪري ۽ گيلا به. ۵- لن و نشر، جتي ڪي لفظ ڪڍ ڪم آڻجن،

پوءِ هڪ هڪ کي ڌار آڻي، انهيءَ جو ڌار بيان ڪري. ۶- ارسال المثل، جتي ڪو پهڪو يا ضرب المثل ڪم آڻجي. ۷- سياق الاعداد، جتي ڪي لفظ ڪم آڻجن جي هڪ ٻي ڪري ٻڌائجن. ۸- معما، جتي ڪو نالو گهجهيءَ طرح ڪم آڻجي، جو ٺهرايل قانونن موجب نڪري، جيئن سنڌيءَ ۾ گجھارتون. ۹- نغز يا چيستان، يعني ڀروليون. شعر جا عيب به هن علم ۾ داخل آهن، ۽ انهن جا گهڻا قسم آهن. مثال ڏنل صنعتن جا علم عروض ڪتاب ۾ ڏسي ٿا سگهجن.

پڇاڙيءَ ۾ اسان کي ڏيکارڻو آهي، ته نحو جو علم عروض سان ڪهڙو واسطو آهي. انهيءَ علم ۾ شعر جو بيان ۽ انهيءَ جي وزن يا بحر ۽ قافيه يا ردیف جو ذڪر آهي. شعر ۾ پهرين 'اصول ۽ ارڪان' آهن. اصول لفظن ۾ جي حرف ڪم اچن ٿا، تن جي متحرڪ يا ساکن هئڻ ڪري آهي گهرا يا هلڪا ۽ وڏا يا ننڍا ٿا ٿين. ٻن اکرن واري کي 'سبب' چون ٿا، ٽن واري کي 'وتد' ۽ چئن يا زياده اکرن واري کي 'فاصله'. هر هڪ جا ٻه قسم آهن. مثال: ٻر ۽ دل چمن ۽ ڪار، علما ۽ دٻڙ دٻس.

ارڪان آت آهن: هڪڙا "سالر" ٻيا 'غير سالر'. اهي به انهن اصولن مان ڇوڙيل آهن، مگر انهن جا وزن هي آهن: فعلون، فاعلن، مفاعيلن، مستفعلن، مفاعيلن، متفاعيلن، مفعولات، فاعلاتن. انهن مان گڏي وري بحر ٿا ٺاهين، جي جدا جدا وزنن ۽ قسمن جا آهن ۽ جدا جدا نالا اٿن. مڙئي ۱۹- بحر آهن. هر هڪ بيت ۾ چار يا ڇهه يا آت ارڪان آهن، جنهن ڪري انهن کي 'سلسل' يا 'مثن' چون ٿا. ڪي مکيه وزن يا بحر هي آهن: رجز، تقارب، هزج، رمل، مضارع، سربع، طويل، مدید وغيره. هر هڪ بحر جا پڇاڙيءَ واري رڪن جي گهٽ هئڻ ڪري، جدا جدا قسم ٿين ٿا جن کي 'زحافات' چون ٿا. ڪوبه شعر پيچي، ارڪانن ڪري ٺهرايلن بحرن تي آڻي بيهاري ٿو سگهجي. انهيءَ کي تقطيع چون ٿا، جيئن صرف ۽ نحو ۾ ترڪيب ۽ تفریق ٿيندي آهي. انهيءَ لاءِ به ڪي قانون آهن جن موجب هلايو ٿو ٿئي.

هاڻي قافيه ۽ ردیف جو ٿورو ذڪر ڪبو، جو علم عروض جو ڀاڱو آهي، اگرچ ڪي عالم انهي کي ڌار علم ڄاڻندا آهن. قافيه شعر جي پڇاڙيءَ وارو لفظ آهي ۽ ردیف اهو لفظ آهي، جو انهيءَ کان پوءِ ايندو آهي ۽ اڪثر وري وري ايندو آهي. قافيه ۾ مکيه ساکن حرف کي 'روي' چوندا آهن. انهي کان چار حرف اڳي ۽ چار حرف پوءِ قافيه ۾ داخل آهن. اڳين کي ردیف، قيد، تاسيس ۽ دخيل چوندا آهن ۽ پوئين کي وصل، خروج، مزید ۽ ناثره. شعر ۾ ردیف ساڳيو هئڻ گهرجي. مثلاً: بيت جي پهرين مصرع جي پڇاڙيءَ ۾ هجي 'جڳمگا ٿئي'، ۽ ٻيءَ ۾ هجي 'تڳمگا ٿئي'، ته اتي جڳمگا ۽

تڏيڪ، جو قافيه آهي ۽ 'تڏي' جو ٻنهي ۾ ساڳيو اچي ٿو، سو ردیف آهي ۽ انهيءَ قافيه ۾ گ 'روي' آهي ۽ ن جو اڳيان ٿو اچيس سو ردیف آهي.

وري قافيه جا جدا جدا قسم آهن، ۽ انهن جا جي عيبن آهن، آهي سڀ ڄاڻڻ گهرجن، پر انهن جو هتي بيان ڪرڻ اجايو آهي. مثال ڪتابن مان ملي سگهندا.

مٿي جيڪي شعر جا قسم ۽ بحر ڏنا ويا آهن، سي پارسيءَ جا آهن، پر هاڻ سڀ سنڌيءَ ۾ ڪم اچن ٿا. مگر سنڌيءَ ۾ اڃا تائين اڳوڻي زماني وارو شعر جو نمونو به ڪم ايندو آهي. جهڙو شاعر جي رسالي ۾ ڪم آيل آهي. فارسي علم 'عروض' جي اصطلاح موجب بيت چئبو آهي، ٻن مصراعن واري شعر کي. پر سنڌي بيت ۾ ٻن کان گهڻيون مصراعون به اچي سگهن ٿيون، ڏهن ٻارهن تائين اڪثر پڇاڙيءَ واري مصراع جو پويون اڌ قافيه وارو اڳي هوندو آهي ۽ پهرين اڌ پوءِ. ڪڏهن ڪڏهن پهرينءَ مصراع ۾ به ائين هوندو آهي. وزن انهيءَ بيت جو خاص سنڌي آهي، فارسي بحر تي آڻڻ مشڪل آهن، ۽ انهيءَ جي تقطيع به پوري ڪرڻ مشڪل آهي. بعضي مصراعن ۾ ته وڏيون وڏيون آيتون يا فارسي مصراعون وجهي، تمام ڊگهيون ڪري به آڻيندا آهن. شاعر ڪريم جو رسالو فقط ٻن مصراعن وارن بيتن مان جڙيل آهي، يعني فارسي بيتن وانگي، مگر انهن جو بحر ۽ وزن پنهنجو سنڌي نموني جو آهي. اهو سنڌي بيت جو نمونو قديم هندي دُغري جو نمونو آهي. ۽ تنهنڪري انهيءَ کي سنڌيءَ ۾ ڏوهيڙو چوندا آهن، ۽ ڪي لوڙاڻو بيت به ڪري چوندا آهن. ٻيو قسم شعر جو خاص سنڌي آهي، شاعر جي وائي يا ڪافيءَ جو جو اڪثر ڳاڻڻ ۾ ايندو آهي انهيءَ جا به خاص وزن آهن ۽ ڪن قانونن موجب ٺهندو آهي. انهيءَ جا مثال به پڙهندڙ ڪتابن ۾ ڏسي سگهن ٿا ۽ ڪي مشقن ۾ ڏنا ويا آهن.

سوال باب ٻهجيئن جا

علم 'اسلا'، علم 'صرف' ۽ علم 'نحو' جو پاڻ ۾ مقابلو ڪريو، ۽ علم نحو جو ڪهڙن ٻين علمن سان واسطو ٿيو رهي، ۽ ڪهڙين ڪهڙين ڳالهين ۾؟ لفظ ۽ خيال جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟ صحيح خيال ڪرڻ جي علم کي ڇا چوندا آهن؟ منطق ۽ صرف نحو جو پاڻ ۾ مقابلو ڪريو. هر هڪ هيٺ لفظن جا مکيه قسم آهن؟ نحو ۽ منطق موجب انهيءَ علم ۾ ڪهڙا مکيه ڀاڱا آهن؟

'ڪلمي'، 'ڪلام' ۽ 'دليل' جا ڪي مثال ڏيو. اثباتي ۽ منفي ڪلام، عام ۽ خاص ڪلام ڇا ڪي چوندا آهن. نسبت موجب ڪلام جا ڪهڙا قسم آهن؟ تقسيم ٿيل ڪلام جو مثال ڏيو. قياس ڇا ڪي چون ۽ انهيءَ جا ڪهڙا قسم آهن؟ قياس يا آزموده ۽ قياس بي آزموده جو مطلب سمجهايو ۽ مثال ڏيو. دليلي ۽ غير دليلي قياس ڪهڙا آهن؟ نئين جملن مان وڏي ۾ وڏا جملا ڪهڙي رستي ٿا ٿين؟ قياس

ڪا ذب ۽ حيص بيص جا ڪي مثال ڏيو. ڪي 'مشڪوڪ' يا 'ذو معنيٰ' لفظ ٻڌايو. فڪر 'صحيح' ۽ فڪر 'فاسد' ڇا ڪي ٿو چئجي. علم ڇا ڪي ٿو سڏجي ۽ انهيءَ جا گهڻا قسم آهن؟ اثباتي ۽ منفي حڪمن جا مثال ڏيو. تصور بدبهي ۽ تصور نظريه جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ مثال ڏيو. معرف ڇا ڪي ٿا چون ۽ حجت يا دليل ڇا ڪي ٿا چون؟ قضيه صادق ۽ قضيه ڪاذب ڇا آهن؟ قضيه جا ڪهڙا قسم آهن؟ استدلال ۽ استقرار ۽ تمثيل جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟ قياس اقتراني ۽ قياس استثنائي جو مطلب سمجهايو. علم مناظره بابت جيڪا اوهان ڪي خبر هجي سا ٻڌايو. مناظره ۽ مجادلہ جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟

عام معانيءَ ڇا ٿو سڃاڻي ۽ ڪيئن ڪم ٿو اچي؟ علم نحو سان انهيءَ جو ڪهڙو واسطو آهي؟ بلاغت ۽ فصاحت جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ ڪلام جو حسن ڪهڙين ڳالهين ۾ آهي؟ ۽ ذاتي عرضي حسن جي وچ ۾ تفاوت ٻڌايو. علم معانيءَ موجب ڪلام جا ڪهڙا قسم آهن؟ خبر ۽ طلب جي وچ ۾ فرق سمجهايو. هر هڪ جا ڪهڙا قسم آهن؟ حقيقت عقليم ۽ مجاز عقليم جا مثال ڏيو. طلب ممڪن ۽ طلب محال جا مثال ڏيو.

علم بيان جو عام نحو سان ڪهڙو واسطو آهي؟ علم بيان جو مدار ڪهڙين ڳالهين تي رکيل آهي؟ تشبيه، استعاره، مجاز مرسل ۽ ڪنايه جو مطلب سمجهايو ۽ هر هڪ جو مثال ڏيو.

علم بديع ڇا ڪي ٿو چئجي؟ ڪلام ڪيترن قسمن جو آهي؟ نثر جا ڪهڙا قسم آهن. مرجز، مسجع ۽ عاري نثر ڇا ڪي ٿا چون؟ انهن جا مثال ڏيو. نظم جا ڪيترا قسم آهن؟ هر هڪ جي سمجهائي ڏيو؟ غزل ۽ قصيدي ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ قطع ۽ رباعيءَ جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟

قصيده ۽ مثنويءَ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي؟ ترجيع بند ۽ ترڪيب بند ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ لفظن ۽ معنوي صنعتون ڇا ڪي ٿا چون؟ هر هڪ جا ڪي مکيه قسم ٻڌايو. هيٺين لفظي صنعتن جي سمجهائي ڏيو: تجنيس، ترصيح، توشيح، تضمين، ذوقافيتين، ذوبحرين، تصحيح ۽ مقلوب. هيٺين معنوي صنعتن جي معنيٰ سمجهايو: ايسهام، تجاهل العارف، سوال و جواب، محتمل الضدين، لف و نشر، ارسال انمثل، سياق الاعداد، معما ۽ نغز.

علم عروض ڇا ڪي ٿا چون؟ نحو سان انهيءَ جو ڪهڙو واسطو آهي؟ شعر جا اصول ڇا ڪي ٿا چون ۽ ارڪان ڇا ڪي ٿا چون؟ اصول جا ڪهڙا قسم آهن ۽ ارڪان جا ڪهڙا؟ شعر جا ڪيترا بحر آهن، انهن مان ڪن مکيه بحر جا نالا ٻڌايو. تقطيع ڇا ڪي چوندا آهن؟ رديف ڇا ڪي ٿا چون ۽ قافيه ڇا ڪي؟ قافيه جا ڪهڙا حرف آهن ۽ انهن جا ڪهڙا نالا آهن؟ مثال ڏيو.

اشارو: هيٺين سوالن جا جواب مٿي ڏنل مضمون مان آسانيءَ سان ڏئي سگهبا.

مشقون

- (۱) هيٺين جملن مان ڪهڙا خاص ڪلام آهن ۽ ڪهڙا عام؟
سڀ اوڳاريندڙ جانور حلال آهن. جي پڪي چنبي ۾ جهلي ڪا شيءِ کائيندا آهن، سي سڀ حرام آهن. پکين ۾ بلڪ حلال آهن. ڪا به چار کان سواءِ مڇي حلال ناهي. ڪي جانور چڙهيءَ جي ڪم ايندا آهن، ۽ ڪي ٻار کڻن جي. سڪندر ساري دنيا فتح ڪئي. افلاطون وڏو حڪيم هو.
- (۲) هيٺين جملن ۾ ڪهڙا ڪلما تقسيم ٿيل آهن ۽ ڪهڙا اڻ تقسيم ٿيل آهن؟
سڀ اڻ پڙهيل ماڻهو بيعقل نه هوندا آهن. منجهان ڪيترا آهن جي عقل وارا آهن. سڀني جانورن کي حيواني عقل آهي. ڪي فقير دولت مند آهن. ٻه ايران جا بادشاهه مون کي شاعر سمجهن ٿا. ڪوبه ظالم ماڻهو بهشت ۾ نه ويندو.
- (۳) هيٺين ۾ صحيح يا غلط قياس يا دليلن ۾ ڪهڙا مقدمات يا قضايا آهن، ۽ ڪهڙو نتيجو يا استدلال آهي، سڀ پڙهيل ماڻهو عقل وارا آهن، قاسم پڙهيل ماڻهو آهي، تنهنڪري اهو عقل وارو آهي. ڪن ۾ ٻارو پوندو آهي ته اهو ماڻهو ٻوڙو ٿي پوندو آهي، هي ماڻهو ٻوڙو آهي، تنهنڪري هن جي ڪن ۾ ٻارو پيو هوندو. سڀڪو ماڻهو سڪ جو گهورو آهي، نيڪي سڪ آهي، تنهنڪري سڀڪو ماڻهو تيڪيءَ جو گهورو آهي. جنگ مان هميشه نقصان ٿو رسي، صلح جنگ جو ضد آهي، تنهنڪري صلح مان هميشه فائدو ٿو رسي. جيڪي چمڪي ٿو اهو سون ناهي، شيشو چمڪي ٿو، تنهنڪري شيشو سون ناهي.
- (۴) هيٺين نتيجن کي لاءِ ڪي قياس يا دليل سچا يا ڪوڙا ٿاهيو؟
ڪن بيمارين ۾ حڪيم زهر کارائيندا آهن. جيڪو هاشم کي بيوقوف چونڊو، اهو سچ ٿو چوي. ڪي ڪمائتيون دوائون نباتات ۾ آهن. سڀني کڇن کان سواءِ انسان جي گذري ويندي.
- (۵) هيٺين جملي مان پهرين اصولو ڪو مک جملو ڏيکاري، پوءِ سوال جواب جي رستي ٻيا پاڻ يا متعلق لاڳو ڪري ڏيکاريو.
اڪبر، جنهن جو اصلوڪو نالو جلال الدين هو، ۽ جو همايون بادشاهه جو پٽ ۽ همايون جي پٽ جي وقت سنڌ جي هڪڙي شهر عمرڪوٽ ۾ ڄائو هو، سو جڏهن دهليءَ جو شهنشاهه ٿيو، تڏهن هنن توڙي مسلمانن سان اهڙي سياڻپ جي رستي هليو، جو قريب قريب ساري هندستان ۾ هر دلعزيز بادشاهه ايسڪو هو.

(۶) هيٺين نتيجن مان ڪهڙا استدلال جي رستي نڪتا آهن ۽ ڪهڙا استقرار جي رستي؟

جتي ڪافي باهم مان دونھون نڪرندو آھي، هن ڪڏ مان دونھون ٿو نڪري، تنھنڪري انھيءَ ڪڏ ۾ ضرور باهم هوندي. اک جي جي بناوت جي چڪاس مان معلوم ٿو ٿئي، ته انھيءَ ۾ ڪيترن ئي قسمن جون حڪمتون رکيل آهن، تنھنڪري چئي سگهجي ٿو ته خدا تعاليٰ، جنھن مارو جھان ٺاھيو آھي، سو اعليٰ قسم جو ۽ لائاني حڪمت وارو آھي. ڪروسين تيل، جو زمين مان ٿو نڪري، تنھن کي هڪدم باهم وٺيو وڃي. انھيءَ مان سمجھجي ٿو ته زمين مان نڪتل سڀني قسمن جي تيل کي هڪدم باهم لڳي ويندي آھي.

(۷) هيٺين مثالن ۾ علم معانيءَ موجب 'ممڪن طلب' ڪهڙا آهن ۽ 'محال' ڪهڙا؟

'ڪنھن کي ڏيان دانھن، قضا قلم وھائيو'.
'اسان ۽ پٽرين، شل هون برابر ڏينھڙا'.
'شل ڏينھن ڏنگو نه ٿئي ڇا جي ڏنگا ڏير'.
'اڇيءَ ڪميٽي ڪير، جا امر کي آڏو ڦري'.
'ڪيڏنھن ڪريان پير، مڙني مٿو ٿيو'.
'اونڌا شل آچار، ڪانڌ ڪنھن سين نه ڪري'.
'الله جنگ جي، اجهي جن جي گھاريان'.
'سي ڪيئن پرين پسن، ڪٿر جن اکين ۾'.

(۸) هيٺين مثالن ۾ علم بيان موجب ڪهڙي ڪهڙي صنعت ڪم آھل آھي، تنھن جو نالو ٻڌايو.

باهم جي پاڻي پيڻ مان نه رڳو جسم کي عذاب ٿو رسي، پر روح کي به ٿو رسي. هن جو قد سرو جهڙو آھي، پر سروتبا نه ڏيکيندو آھي، ۽ هن جو منھن چنڊ جهڙو آھي پر چنڊ ٽوپي کي ڏيکيندو آھي. رنڊي کليل اھڙو آھي، جهڙو جهڙو ۾ اوچتو آس نڪرندي آھي. هن سخيءَ جو هٿ درياھ آھي، جنھن مان موتي پيا نڪرن يا ڪاڻ آھي جنھن مان سون رڻو پيو نڪري. هن بهادر جي ترار ويھ مائھو ماريا ۽ ڏھ گھوڙا. هن جو ڏھن چڻ ته لوح محفوظ آھي، جنھن مان ڪا به ڳالھ ڪٽل يا وسريل ڪانه آھي. علم حياتي آھي ۽ جيھڻل موت آھي. ماءُ ٻار کي پنھنجو رت ئي پياري. هو گھوڙي تي چڙھيو هڪليندو نه ويو، پر سچ هو جو آسمان تي پئي ڦريو. اڄ ڏينھن سوير اُڀريو آھي. هن پنھنجو ڦاروڙو* طبيب کي

* يعني پيشاب. علم طب ۾ اهو نالو اٿس.

ڏيکارڻ، تنهن چيس ته توکي ذهابطيس جي بيماري آهي. منهنجي گل کي بلبل جي ڪا به خبر ڪانهي. هن جي همت جي دامن آسمان جو ڪريبان آهي.

(۹) علم 'بديع' موجب هيٺين مثالن ۾ ڪهڙي قسم جو نثر ڪم آيل آهن:

هو پنهنجي بهتري ۽ فتنجايي جي ڪري بلڪل غرور نه ٿيو، جنهن اڪثر جوان مصنف ٿيندا آهن، پر ڪتاب نويسيءَ ۾ نالو ڪڍي ٻائين، تنهن کان ڪيترا ورهيه پوءِ به ڏسو هو ته، هو پنهنجي ڌڙ جي اڳيان ڪهڙي ٻيو بهاريندو هو، يا پنهنجن شاگردن کي اڳرن اندر ڪٿي رکڻ ۾ ٻيو مدد ڪندو هو.

تنهنجي محبت مون کي پڙهن ڇڏايو، تلاءِ سون پنهنجو وقت اجايو ويڃايو، پنهنجن خيرخواهن سان جهيڙو مڇايو، ساري جهان کان منهن ڦيرايو، خيال ٻڄائي ٻڄائي خفقان پرايو، فڪر ۽ انتظار ۾ پنهنجو آرام ڦٽايو ۽ جان ۽ جسم جلايو.

آءٌ ڏاڍو شرمسار آهيان، بيشڪ گنهگار آهيان. هاڻ دوست مون کي معاف ڪر. پنهنجي دل صاف ڪر. ڀڪ چائج ته آءٌ گهڻو پشيمان آهيان، دليون ٻڄائون معافي جو خواهان آهيان. آءٌ توسان ڀرڻ لاءِ تيار آهيان، وري به تنهنجو اڳوڻو ڀار آهيان. جنهن بندي جو ٻئي بندي تي بدگمان آهي، احسان ناهي سو حيوان آهي، انسان ناهي.

(۱۰) هيٺين مثالن ۾ ڪهڙي قسم جو شعر آيل آهي:

(الف) جي پائين ته تنهنجي دل ٽٽي آئي،

ڪر صاف ذهن شين کان پنهنجو سينو،

حرص ۽ اسل ۽ ڪوڙ ۽ ڪاوڙ عيبت،

بئخل ۽ حسد ۽ ربا ۽ هٿ ۽ ڪينو.

(ب) ادب گنج قسارون جي ڪان چڱو،

حڪومت فرسندون جي ڪان چڱو،

بزرگن گهريو ڪينڪي ملڪ مال،

آهستي ملڪ ۽ مال ڪسي نت زوال،

گهريائون انهيءَ لاءِ علم ۽ ادب،

جو نت نيڪناميءَ جو آهي سبب.

(ج) علم جنهن ۾ عمل جو ناهي نشان،

سو بدن آهي جنهن ۾ ڪانهي جان.

گڏ عمل علم چڻ ته ٻئي آهي،

هڪ شمع جا ٻه شعل، ناهي گمان.

(د) چيو ڪالهه طبيب ڪسي وڃي مون لاجار،
 آهيان بيمار گهڻين ۾ رهان رات مچي ٿو بيدار،
 ڪر ڪو ويچار جيئن نبض ڏسي منهنجي،
 اٿئي عشق جو مرض توتي ٿيو فرض تاثر ڪرين،
 جيڪو هجي تنهنجو يار-تنهنجو ديدار.
 (ه) (۱) جنهن جو عالم ۾ هر جڳهه آهيان،
 تنهنجو آهي اصل وجود وٺان.
 جت سمجهي ڪونه منهنجو ڇاڻ سڃاڻ،
 اُت ڀرين مون کي ٿو پساڻي پاڻ،
 ڇو ته منهنجو خدا آهي مون سان.
 (۲) آهي منهنجي سدا خدا تي نظر،
 رات هونئو ڏينهن هونئو ڪ شام سحر،
 نه اندازي نه سوچهري ۾ خطري،
 ڪونهي ڪنهن ڀر ڏڪن کان مون کي ڏر،
 ڇو ته منهنجو خدا آهي مون سان.

(ر) (۱) آ مونئي سڄڻ جو اڃ بهار آهي،
 صحرا سڄو ڏس ته لال زار آهي.
 پرڀور گلن سان شاخسار آهي،
 بلبل جي انهيءَ ڪري ڀڪار آهي.
 (۲) آ مونئي هلي وسايون خلوت،
 ۾ پاڻ ۾ اڃ ڪريون ڪا صحبت،
 ڄاڻون هي ۾ چار ڏينهن غنيمت،
 جو عمر تي ڪونه اعتبار آهي.
 (۳) آ مونئي ڪريون قرار ڪو دم،
 ڪي ڏينهن ڇڏيو وساري سڀ غم،
 صحبت ري سڄڻ ڪريون نه ٻيو ڪم،
 دنيا سڄي خواب ۾ خمار آهي.

(و) سنڌي يوسف ۽ زليخا جو ڪتاب ۽ سنڌي ٻوستان ۽ ديوان سانگي ۽
 ديوان قاسم، انهن ڪتابن ۾ جيڪو شعر آهي، اهو ڪهڙي قسم جو آهي؟
 (۱۱) هيٺين مثالن ۾ ڪهڙيون لفظي ۽ معنوي صنعتون ڪم آيل آهن؟

(الف) جنگ جا سوبت نڀارا ٿيا شروع،
حشر ٿيو مڦتل ۾ مارو سڄو به سڄو
آت منادي موت جي ٿي ڪو به ڪو،
رڪ جي بادل مينهن ٿي برسايو لوهڻو،
ٿيا گهڙن جهڻ تير ۽ وچ جهڻ ترار،
شاهه ٿي نت شڪر ڪيا هر ڪردگار.
(ثابت علي شاهه)

(ب) جڏهن ڪربلا ۾ ڪوفين مارايا امام پيارا،
چيو شاهه هاڻ هلجي ويا سڀ لنگهائي وارا.
ٿي ضعف زين عابد چيو ماري آهه نراج
”دل ميسرو دزد مٽم صاحب دلاڻ خدارا.“

(ج) پانهو صالح تون آي ڪريم ڪرين،
نانو تون پنهنجو اي سليم سليم.

(د) آءُ گدا گهٽ ڪين سمجهان پاڻ کي سلطان کان،
هن کي تخت ۽ مون کي تختو، هن تي چٽ مون تي چٽي.
خلاق هن وٽ، خالق مون وٽ، زور هن تي زاري هتي،
مون رعايت، ان رعايت، صلح مون جنگ ان ڪمي.
منهنجو ڪيشتو، هن جي ڪيشتي، منهنجي تاج ۽
هن جو تاج.

هن جي لٽ ۽ منهنجي لٽ، هن جو پٽو منهنجي پٽي.

(ه) هنجن جو مينهن ۽ آهن جا شعلا،
ڪريان ڪئن پائي هيڏي، باهره هوڏي.

(و) ناهي بقا زماني ۾ اقبال ڪي ادا،
اقبال ڪي جي آيتو ڪرين ٿي ٿو لابقا.

(ز) صراحيءَ ڪي هڪ رات هيئن شمع چيو،
تم محفل جو سينگار آهين تون دوست،

مرفراز ٿي چيو پيالي اڳيان،
ڪري سجدا پنهنجي گستاخن ٿو دوست.

صراحيءَ چيس چو ٻڌو ڪين ٿئي،
”تواضع زگردن فرازن نه ڪوس.“

(ح) ٿي سبق توکي ڏيان ٿو ياد رک،
لفظ ٿي آهن، لهن پر سي ٿا لڪ.

هرڪ آسید آهي ۽ ٻيو ايمان يار،
 ٽيون محبت آهي، هي ٽيئي تون ڌار.
 رک ٿي هي دل تي پوءِ لهندين ضرور،
 ڏي مصيبت ۾ ۽ اولداهيءَ ۾ نور.

مشق (۱۲)

۱- نمبر ۾ جيڪي شعر ڏنل آهن تن مان هرڪ جو بحر ۽ وزن ڏيو، ۽
 انهيءَ جو نالو ٻڌايو ۽ پهرين مصرع جي تقطيع ڪريو:

مشق (۱۳)

۱- نمبر ۾ ڏنل شعرن مان هرڪ ۾ ڏيکاريو ته رديف ڪهڙو آهي، ۽
 تائيه ڪهڙو آهي، ۽ قافيه جا ڪهڙا حرف موجود آهن، ۽ انهن جا ڪهڙا نالا آهن؟
 (۱۴) هيٺين سنڌي ذومعني لفظن جون سڀ معنائون ڏيو.

لاٽي، قلم، ڪيرڙي، ڪڙو، ڪيلو، ڪٽيڏي، مڪر، چاڪ، تار، تير، وار،
 پت، گل، ٻچاڙي، ڦوٽو، ڪاٺ، ور، آچار، آسي، استري، ٻيڙو، پينڊي، ڏونرو،
 ڏيڏي، جيڙي، مري، ناس، (۱).

(۱۵) هيٺيان سنڌي شعر ڪهڙي قسم جا آهن، ۽ انهن جي ڪهڙي خاصيت آهي،
 ۽ منجهن ڪا صنعت ڪم آيل هجي ته ٻڌايو.

(۱) لاٽي = گڏهه جي لاٽي، گيلي جنهن کي ڏڪر هڻي راند کڻي آهي. قلم = لکڻ جو، لکيو
 يا قسمت، گلاب يا ٻئي وڻ جا قلم. ڪيرڙي = ننڍڙو ڪوڙو ۽ ڇيڇي. ڪڙو = مٺي جو ضد،
 در جو ڪڙو. ڪلو = ڪاٺ جو ڪلو، جنگ. ڪٽيڏي = مينهن ورهڻ سڱن واري، سڱ
 جو اوزار. مڪر = شريف چڱو ماڻهو، تندرست، شهر جو نالو. چاڪ = کاڌيءَ جو چاڪ،
 بهراڻ جو چاڪ. تار = تند وچائڻ جي، تار برقي يا پيغام تار جي رستي آيل. هاڻيءَ تار.
 تر = پت تي لڪرندو آهي، اُن جنهن مان تيل لڪرندو آهي. وار مٽي جو وار، ڏينهن. پت =
 شربت جي پت، ويساهه. ڪل = خبر، النجن. ٻچاڙي = گهوڙي جي ٻچاڙي، ٻچائي. ڦوٽو =
 لاجپي، هاڻيءَ جو ڦوٽو، ڪاٺ = لڪڙي، قيد يا بند. ور = سڱن جو ور، وڪڙ. آچار =
 ڪاٺڻ جو، انصاف. آسي = سست، آٽو. استري = زال، لوهه جي استري ڌوپن جي. ٻيڙو =
 بتن يا بهراڻ جو ٻيڙو ۽ هان جو ٻيڙو. پينڊي = ڪانٽوري ۽ منهن جي ڍڪڻ جو ڪهڙو.
 ڏولترو = ڪرڙ جو ميوو، ٻانهن جو ڏولترو. ڏيڏي = در جي ڏيڏي، ڪٽڻ ۾ وجهڻ جو
 زيور. جيڙي = جهرڪي، ڪاوڙي. مري = ايمان، ذات جا مري، ماڻهو مري ويو. ناس =
 لڪ ۾ ڏهڻ جي، سنگڻ، پت لڻ.

- (الف) ويا مور مري، هنج نم رهيو هيڪڙو،
وطن ٿيو وري ڪوڙن ڪاٿين جو.
(ب) ايءُ ڪچائي منجهه ٿو جو پانيو ڪڇ،
جيڪي سندو سڄڻين سو سڀوئي سڄ.
(ج) اوگهي ڇڏينسي ڇو ارت اولائي،
جي جسو ويهه تنهيسين وائي،
توبهه توبهه ڪيو تنند تائي،
لينجهه پري ڪڍ چني چائي.
هر دم حق جي تند تنوار، چرڪو چوري ڪت ڪاتار.
آئي ڪا هاڻي آڏيءَ ڪت، پيرج پيرم رويد رت،
ووءِ ٿي م ويڳائي وٽ، پورهيو پورهيت اي بهت.
ڪر ٿو سدا تون هوئين قرار، چرڪو چوري ڪت ڪاتار.
(هه) جا هڙ اندر جيءُ، سا هڙ ڏني ساهه ڪي،
ساهڙ ڇڙي نم ساهه جي، ساهڙ ساهڙي،
ساهڙ مڙ سميع، تم ساهڙ ڇڙي ساهه جي.
(و) ”ڪهڙن واريون ٿڙن تي گهڙي ٿي.“
”ما لڪ لهي ٿي لڪ جا ٿو ايندي ان سين.“
”جي ٻند ڀاريئون تم سگها ٿي سگها ٿيا.“
”رڳون ٿيو رباب، وڃن ويل سيڪتهين.“
”محبت جي ميدان ۾ پيا لال لڇين.“
”عشق آهي نانگ، خبر ڪاڌن ڪي پوي.“
”اندر آئينو ڪري پرين ڪي پسيج.“
”صوفي صاف ڪيو ڏوئي وراق وجود جو.“
(ز) هيٺيون بيت ڪهڙن ٻن بحرن ۾ پڙهي ٿو سگهجي، ۽ انهيءَ کي

ڇا ٿا چون؟

”نڪ بخت آهي انهيءَ جهڙو ڪٿي،
جو غرين کي سدائين ٿو گهري.“

- (۱۶) هيٺيان لفظ، جن جي صورت ساڳي آهي، مگر زير زير جو تفاوت آهي،
تن جي جدا جدا معنيٰ ٻڌايو ۽ چئو ته انهن کي ڪهڙي صنعت چئي سگهيو:
مهر-مهر، مٿهر، لٿو-لٿو، ورهيه-ورهم، ڪن-ڪن، ڪن-ڪن،
ڪن-ڪن، ڪنهن-ڪنهن، ڪنهن-ڪنهن، ڪنهن-ڪنهن،
اشارو: مٿين سوالن ۽ مشقن جا جواب، مٿين باب جي مضمون پڙهڻ کان پوءِ آسانيءَ
سان ڏئي سگهبا.

سنڌي وياڪرڻ
(ڀاڱو ٽيون)

ديباچو

علم جي تحصيل لاءِ هيٺين علمن جو ڄاڻ ضرور آهي: علم صرف، علم نحو، علم بديع، علم عروض، علم قوافي، علم بيان، علم منطق، علم معاني ۽ علم مناظره. انهن مان صرف ٽي علم آهي ۽ مڪتب، مدرسن ۽ اسڪولن ۾ شاگردن کي سيکاربو آهي. جنهن کي انگريزيءَ ۾ 'گرامر' ۽ هنديءَ ۾ 'وياڪرڻ' سڏيندا آهن. علم نحو به مختصر طرح صرف سان گڏ سيکاربو آهي، مگر نحو جي لاءِ ڌار مفصل ڪتاب اڳي ڪونه هو، جو مون لکيو آهي ۽ انهيءَ جي پوئين باب ۾ انهن ٻين سڀني علمن جو مختصر بيان ڏنو آهي، جو نحو جو انهن سان واسطو هو. منطق جو ڪتاب به سنڌيءَ ۾ منهنجي ڀاءُ جو لکيل آهي. هن ڪتاب ۾ علم بديع جو مفصل بيان آهي، جنهن ۾ نثر ۽ نظم جا قسم صنايع لفظي ۽ معنوي آندل آهن ۽ علم عروض ۽ علم قوافيءَ جو بيان مفصل طرح ڏنو ويو آهي. انهن علمن تي ڪو خلاصو ڪتاب اڳي سنڌي ۾ ڪونه هو. مون ڪوشش ڪري فارسي ڪتابن مان ضروري مضمون ڪڍي هتي گڏ ڪيا آهن ۽ سڀ مثال پنهنجا جوڙي يا پنهنجن ڪتابن مان ڪڍي ڏنا آهن. جيڪي مثال ٻين ڪتابن مان ملي سگهيا آهن سي به ڏنا ويا آهن. اميد آهي ته سنڌي پڙهندڙن کي گهڻو فائدو ٿيندو.

معلوم هجي ته مٿين علمن کي ڪي قديم استاد علم بديع سڏيندا آهن، جنهن جي واقفيت مان فصاحت ۽ بلاغت حاصل ٿيندي آهي. فصاحت لفظن سان تعلق ٿي رکي ۽ بلاغت معنيٰ سان. فصاحت ۽ بلاغت مان ڪلام يا عبارت جو حسن ظاهر ٿئي ٿو ۽ انهيءَ لاءِ مٿين علمن جو ڄاڻ ضروري آهي.

- قليچ بيگ

مئي ۱۹۲۰ع
حيدرآباد

منڍي

گرامر يا صرف ذجو جو هنر ۽ علم، ان جي حقيقت، قدامت ۽ ان جا اصول

آهو علم، جنهن کي انگريزيءَ ۾ 'گرامر'، عربيءَ ۽ فارسيءَ ۾ 'صرف نحو'، سنسڪرت ۾ 'وياڪرڻ'، ۽ هنديءَ ۾ 'بيا ڪرڻ' ٿا چون، سو ڪنهن به ٻوليءَ جي صحيح ۽ پٽوريءَ طرح ڳالهائڻ ۽ لکڻ جو هنر آهي. انهيءَ مان سمجهڻ گهرجي ته ٻولي اڳيئي ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي، گرامر يا صرف نحو انهيءَ تان ۽ انهيءَ کان پوءِ ٿو ٺهي، جنهن ۾ انهيءَ ٻوليءَ جي صحيح ڳالهائڻ يا لکڻ جا قاعدا ۽ قانون ڏيڻ ۾ ٿا اچن، جي آزمودني، استعمال، رواج، دستور ۽ اصطلاح تي ٻڌل آهن ۽ ٻوليءَ جي مدعا آهي دل جا خيال زبان سان ظاهر ڪري ٻڌائڻ. لفظ ڪيئن به گڏجن يا اڳي پوءِ ڪجن، پر جي ڳالهائيندڙ جو مطلب سمجهيو ويو ته آهو بس آهي ۽ ٻوليءَ جي مدعا پوري ٿي. جيڪي انهيءَ طرح ڳالهائجي ٿو، سو گرامر جي قاعدي موجب برابر آهي يا غلط آهي، سو منحصر آهي سمجهائڻ جي رستي تي يعني انهيءَ هنڌ جي ماڻهن جي ڳالهائڻ جي عام رواج يا دستور موجب، جنهن کي اصطلاح ٿو چئجي. جيڪي انهيءَ رواج يا دستور جي برخلاف آهي، سو گرامر جي به برخلاف آهي. تنهنڪري گرامر جدا جدا زمانن يا وقتن تي جدا جدا صورت ٿو وٺي ۽ ٿري ٿو. جيئن ڪن لفظن جا آچار يا آهن جون معنائون وقت بوقت بدلاجن ٿيون. جيڪو اصطلاح هڪڙي زماني ۾ صحيح هوندو، يعني رواج ۾ هوندو، سو ٻئي زماني ۾ نه هوندو. يعني جدا جدا زمانن يا ملڪن جو گرامر به علحدو ٿو ٿئي ۽ هڪڙي ٻوليءَ جو گرامر زور ڪري ٻيءَ ۾ ڏيڻ بلڪل خراب بي معنيٰ آهي.

ٻولي لفظن سان جڙيل آهي ۽ لفظ ٻورو خيال پيدا ٿا ڪن. آهي خيال يعني آهو مطلب، انهن لفظن جي دستوري يا رواجي معنيٰ يعني اصطلاح تي منحصر آهي، ۽ جمان جي ڳالهائڻ ۾ جي لفظ ڪم اچن ٿا، تن جو پاڻ ۾ ڪهڙو واسطو آهي، يا انهن جي هڪ ٻئي سان ڪهڙي نسبت آهي ۽ انهن مان ڪهڙو مطلب ٿو نڪري، سو گرامر مان معلوم ٿو ٿئي.

آهو ته ٿيو ڪنهن خاص ٻوليءَ جي صحيح ڳالهائڻ جو هنر، پر گرامر جو خاص علم به آهي جنهن جا اصول عام لاڳو آهن. انهيءَ موجب ٻولي فقط خيال

ظاهر ڪرڻ لاءِ آهي. انهيءَ جي سونهن ۽ خوبيءَ لاءِ ٺهرايلن قانونن سان ڪوبه واسطو ڪونهي. انهن جو فقط لفظن ۽ خيالن جي نسبت، موافقت ۽ ترتيب سان واسطو آهي: انهي کي اهو ڄاڻڻو آهي ته ڪهڙيون ڳالهيون ٻوليءَ لاءِ ضروري آهن، ۽ ڪهڙيون غير ضروري يا اتفاقي آهن. اهو علم هڪڙو خاص مقرر ڪيل پيمانو يا نمونو آهي، جنهن سان جدا جدا ٻوليون مقابلو ڪري، پرکي، انهن جا عيب صواب معلوم ڪري ٿا سگهجن. اهڙي علم کان سواءِ ڪوبه ماڻهو پنهنجي مادري زبان کان سواءِ ٻي ٻولي پوريءَ طرح سکي، ۽ ان جي حقيقت معلوم ڪري نه سگهندو. تنهنڪري قديم وقت ۾ اهو هڪڙو وڏو ۽ ڪمائڻو علم شمار ڪيل هو، جو ڪن خاص عالمن ۽ فيلسوفن کي حاصل هو. قديم مصر ۽ يونان ۾ اهو علم پهرين شروع ٿيو ۽ انهن تان ٻين ملڪن ۽ ٻولين ۾ انهن جو رواج پيو، مصر ۽ يونان وارن به پهرين پنهنجي ٻولين جي جدا جدا صورتن ۽ جدا جدا ڀاڱن جي رواجي اصطلاحن معلوم ڪرڻ، ۽ مقابلي ڪرڻ، ۽ انهن جي اسمن ۽ فعلن جي ڦيرين ڳهرين ڄاڻڻ سان گرامر جو علم قائم ڪيو. ٻين ٻولين جي حالت ۽ حقيقت معلوم ڪرڻ جو تڏهن ڪوبه خيال ڪونه هو. اهو خيال گهڻو پوءِ پيدا ٿيو آهي ۽ قديمي نه آهي. تواريخن مان خبر پوي ٿي ته جن ڏينهن ۾ روم جو شهنشاهه ”پامپي“ هو، تڏهن ’ڊايونيسيئس ٿرئڪس‘ نالي هڪڙي يونانيءَ پهرين پهرين گرامر ٺاهي، يوناني زبان جي تعليم روم ۾ اچي ٺاهي، جتان پوءِ ٻين ملڪن ۾ انهيءَ جو رواج پيو، ۽ خاص اصطلاحون، لفظ، نالا ۽ رستا، جي قديم عالمن جا لڪل هئا، سي ظاهر ٿيا ۽ ٻولين ۾ ڪم اچڻ لڳا اهو علم گهڻن ورهين کان پوءِ ’روم‘ مان نڪري، ڇهين عيسوي صديءَ ۾، ’قسطنطينيم‘ ۾ آيو، ۽ اتان ٻين هنڌن تي ويو ۽ اهو ئي ساڳيو، هاڻوڪي زماني تائين هليو اچي. اگرچہ وقت بوقت منجهس ڪي سڌارا به ٻڌي ٿيا آهن.

انهيءَ گرامر يا صرف نحو جي علم مان ڪنهن خاص ٻوليءَ جي حقيقت ۽ ماهيت معلوم ٿي سگهي ٿي، ۽ خبر پوي ٿي ته ڪهڙين ڪهڙين ٻين ٻولين جا لفظ ڪهڙين ڪهڙين صورتن ۾ انهن منجهه داخل ٿيا آهن ۽ انهن، انهيءَ ٻوليءَ جي اصلي بناوت ۽ ترڪيب تي ڪو اثر ڪيو آهي يا نه، يا ڪيتريقدر اثر ڪيو آهي؟ هڪڙو وڏو مغربي عاليم، گرامر کي ٻوليءَ جو رت ۽ ساهه ٿو سڏي. اهو ڪن ٻولين ۾ صاف ۽ پاڪ ۽ اصلي حالت ۾ آهي ۽ ڪن ۾ بگڙيل، ڪريل ۽ کاڌڙ صورت ۾ آهي. انهيءَ تي انهيءَ ٻوليءَ جي شرافت، قدامت ۽ پاڪائيءَ جو درجو منحصر ٿو رهي. حقيقت ڪري، گرامر يا صرف نحو جي معنيٰ آهي ڦيرا يا گردان، جهڙا ’اسمن‘ جا، تهڙا ’فعلن‘ جا، عربيءَ ۾ ”صرف“ لفظ جي معنيٰ ئي ”ڦيرائڻ“ آهي. اسم جي ڦيري جي معنيٰ آهي انهيءَ جو عدد، جنس ۽ حالت موجب جدا جدا صورتون، يا ٻين لفظن سان گڏجن جو شڪليون. ساڳيءَ طرح، فعل جي ڦيري يا گردان جي

معني آهي، انهيءَ جون ضميرن ۽ زمانن موجب جدا جدا صورتون. آهي صورتون، اوائل ۽ سڀني زبانن ۾ هڪجهڙيون ۽ باقاعدي هونديون هيون. پوءِ بدلجي بي قاعدي ۽ علحديون ٿيڻ لڳيون آهن. عالمن جي راءِ آهي ته اها ڦير گهير، ٻارن جي ٻوليءَ ۾ اصطلاح تي نه هلائڻ ڪري ٿي پئي آهي، ۽ وري به انهن جي ٻوليءَ تي هلائڻ ڪري، ڪم ٿي سگهندي، چالاڪ جو ٻار هميشه هڪڙو لفظ ٻڌي، ياد ڪري، ٻيا لفظ به انهيءَ نموني تي چوندا. بي قاعدي يا نيارو مثال ڪوبه خيال ۾ نه ايندڙ.

گرامر يا صرف نحو جي عالمن، انهيءَ علم جو مضمون هيٺين ڀاڱن ۾ وراهيو آهي، جن موجب، انهيءَ جي تعليم ڏيڻ ۾ ايندي آهي. اها تقسيم، قديمي عالمن جي رواج موجب آهي: پهريون- ڀاڱو اڪرن کي ملائي، لفظ بنائڻ، جنهن کي عربيءَ ۾ ”علم اسلا“ چوندا آهن ۽ تهجي يا هيچي ڪرڻ به انهيءَ ۾ اچي وڃي ٿو. انهيءَ ڪري، الف- بي جي اڪرن کي ”حرف تهجي“ سڏيندا آهن، يعني ”آڻيوڻا“ ۽ ”لاڪڻا“. ٻيو، هڪڙن لفظن مان ٻيا ڪڍڻ ۽ ائين ڪرڻ ۾ جيڪا صورت يا معنيٰ ۾ ڦير گهير ٿئي، سا ڏيکارڻ. انهيءَ کي عربيءَ ۾ ”علم اشتقاق“ چوندا آهن. ٽيون، لفظن مان جملن جو ٺهڻ ۽ انهن جو هڪٻئي سان واسطو، ۽ انهن جي ترتيب ۽ ترتيب ۾ ”علم نحو“ چوندا آهن. چوٿون، لفظن ۽ انهن جي مجموعن جو ”وزن“ ۽ انهن مان ”شعر“ ٺاهڻ، جنهن کي ”علم عروض“ چوندا آهن.

گرامر جي انهن قديم اصولن موجب، ڪابه ٻولي لفظن مان جڙي ٿي، ۽ لفظ، فقط آچار يا آواز آهن، جن مان ڪو خيال پيدا ٿئي ٿو، يا انهن جو پاڻ ۾ واسطو معلوم ٿئي ٿو. انهيءَ ڪري لفظ يا ته ذاتي شيون هوندا، يا صفتون هوندا، يا تعريفون ۽ وصفون هوندا، يا ميلاپ ۾ ڳنڍ هوندا. پهرئين قسم جا لفظ، آهي شيون ڏيکارين ٿا جي هستي ۽ آهن، يا ائين خيال ۾ اچي سگهن ته پاڻ بذات خود موجود آهن، نه ڪن ٻين جي مدد يا خاصيت جي ڪري. آهي اسم آهن يا انهن جا عيوضي ضمير، جي رڳو انهيءَ مطلب لاءِ ٺهرايائون ته جنس، عدد ۽ حالت جهڙيون ڦرندڙ ۽ اتفاقي صورتون ظاهر ڪري سگهجن. ٻئي قسم جا لفظ آهي شيون ٿا ڏيکارين جي بذات خود، هستي ۽ نه آهن، پر ٻين شين جون صفتون ٿا ڏيکارين، ۽ انهيءَ رستي معلوم ٿئي ٿو ته آهي آهن. اهڙا لفظ، فعل يا فعل جهڙا اسم، يا صفتون يا ظرف آهن. جيڪي صفتون فعل ظاهر ٿيون ڪن، سي يا ته ڦرندڙ آهن يا اڻ ڦرندڙ. ۽ چرڻ جو واسطو وري وقت، مدت، جاءِ ۽ پنڌ سان ٿو لڳي، تنهنڪري فعل کي زمانن جي ڦير گهير جو ضرور ٿيو. وري جيڪي فعل گهٽ يا وڌ، زور يا يقين، يا شڪ ڏيکارين ٿا، تن جي نظر تي جدا جدا صيغن يا حالتن جو ضرور ٿيو: جيئن ته ”آڻ“ لکان ٿيو، ”آڻ“ لکي سگهان ٿو، ۽ ”تون لک“ وغيره وري ڪم ڪندڙ، يعني فاعل، جنهن

تي ڪم ٿئي يعني مفعول، تن جي نظر تي فعل جو معروف ۽ مجهول هئڻ به ضرور ٿيو. فعل جهڙا اسم يا ڪردنت آهي لفظ آهن، جي وقت سان گڏيل يا ٻيءَ طرح جون صفتون ٿا ڏيکارين: جيئن ته لکڻ، لکندڙ، لکندو يا لکيو، يعني اسم مصدر ۽ اسم فاعل، اسم حاليم ۽ 'اسم مفعول'. صفتون وري شين جون آهي ذاتي خاصيتون ٿيون ڏيکارين، جي منجهن موجود آهن، ۽ جن جو چرڻ يا نه چرڻ سان واسطو ڪونهي؛ جيئن ته چڱو، ٻچڙو، ڪوسو ۽ ٺڌو. انهن صفتن جا انهن خاصيتن جي گهڻي ۽ ٿوري هئڻ ڪري ۽ پاڻ ۾ مقابلي هئڻ ڪري درجا پيدا ٿين ٿا، جنهنڪري هڪڙو ٻئي کان وڌيڪ يا گهٽ، يا سڀ کان وڌ گهٽ آهي، ۽ انهيءَ طرح تفصيل ۽ 'مبالغو' ظاهر ٿئي ٿو. 'ظرف' وري صفتن جون صفتون آهن ۽ فعلن ۽ ڪردنتن ۽ صفتن وانگي ٻين شين جون خاصيتون به ٿا ڏيکارين. اهي ظرف ٻين قسمن جا آهن: هڪڙا فقط فعلن سان لاڳو آهن، ۽ ٻيا فعلن، ڪردنتن ۽ صفتن، سڀني سان لاڳو آهن.

ٽي قسم جا لفظ آهي جي ساڳئي قسم جي شين مان ڪنهن خاص هڪ يا زياده شين کي ٻين کان ڌار ڪري، انهن جي تعريف يا وصف ٻڌائڻ: جيئن ته هي خاص ماڻهو يا جانور، يا ڪو به ماڻهو يا جانور.

چوٿين قسم جا آهي لفظ آهن جي هڪڙن لفظن کي ٻين لفظن سان ملائين يا ڳنڍين ٿا، نه فقط لفظن کي، پر جملن کي به، ۽ انهن جي معنائن کي به ڳنڍين ٿا يا ڌار ڪن ٿا: آهي آهن حرف جملو، ۽ حرف جر.

انهن کان سواءِ پنجين، قسم جا آهي لفظ آهن، جي ڪنهن قاعدي تي ٻڌل نه آهن ۽ نه خيال ظاهر ڪن ٿا، فقط اوچتا آواز آهن، جي ماڻهن جي واتان نڪرن ٿا، انهن کي حرف 'ندا' چون ٿا.

اهي آهن قديم عالمن جي تقسيم موجب گرامر يا صرف نحو جي علم جا ڀاڱا ۽ اهو آهي انهن جي مضمون جو مڪمل تفصيل. پر پوئين عالمن انهيءَ علم جا ڀاڱا هن طرح ڪيا آهن: (۱) علم املا جنهن جو ذڪر مٿي آيو آهي، (۲) علم اشتقاق، (۳) علم صرف، (۴) علم عروض، (۵) علم قافيه ۽ (۶) علم بديع يعني صفتون. انهن ڇاڻايل ڀاڱن موجب اسين هر هڪ ڀاڱن جو مفصل بيان ڏينداسين.

باب ٻيو

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۽ ان جي بناوت

اها ڳالهه قبول ڪيل آهي ته ڪنهن ٻوليءَ جي واقفيت انهيءَ ٻوليءَ جي ڪتابي علم، يعني لٽريچر ڄاڻ جي ڪٽنجي آهي. تنهن ڪري ڪنهن ٻوليءَ جي ڪتابي علم جي معلوم ڪرڻ لاءِ اها ٻولي سکڻ ضروري آهي. سڃاڻڻ ملڪ ۾ آڻي جي اوائل وارن ماڻهن جي ٻولي سادي ۽ جهنگلي هئي، جا پوءِ درجي بدرجي پئي سڌري آهي. اهو سڌارو ڪهڙن رستن ۽ آڻائن سان ٿيو آهي. انهن مان مکيه آهي انهيءَ قوم يا انهيءَ ملڪ جي ماڻهن جو ٻين قومن يا ملڪن جي ماڻهن سان واپار يا واسطيداري، جنهنڪري هڪڙي ملڪ يا ٻوليءَ جو زباني يا علمي اسباب پسيءَ ۾ شامل ٿي وڃي ٿو، يا انهن کان اڌارو وٺڻ ۾ اچي ٿو. جي هڪڙو ملڪ سڌريل آهي ته ٻيا آسپاس وارا، بلڪ پراڻا ملڪ به انهيءَ جا شاگرد يا قرضي بنجي، انهيءَ مان ڪهڙي قدر سڌارو حاصل ڪن ٿا. جيئن قديم قومن مان رومن ۽ يوناني ماڻهو سڌريل هئا ۽ انهن کان يورپ جي سڀني قومن پنهنجون پنهنجون ٻوليون سڌاريون. ساڳيءَ طرح، ايشيا ۾ عربي ٻوليءَ ايران، ترڪستان ۽ ٻين ڪن ملڪن جي ٻولين کي سڌاريو. يوناني، لٽن ۽ سنسڪرت قديمي ٻوليون، جي هئا مثال ٻوليون ٿيون سڌجن، تن هن زماني ۾ ڪهڙين ٻولين کي جاري وڌو آهي. جيئن جدا جدا ملڪن ۾ قومن جي آمدرفت ۽ ڌرتي-لپتي زياده پئي ٿي آهي، تيئن انهن جون ٻوليون نوان نوان لفظ ۽ اصطلاح وٺنديون، وڌنديون ۽ سڌرنديون ويون آهن. اهو سڌارو پاڻي ڪين ٿيو آهي، پر ڳالهائڻ وارن ڪيو آهي. انهيءَ مان خيال ۾ اچي سگهي ٿو ته دنيا جي سڀني ٻولين جو پاڻ ۾ ڪو عام يڪو اتحاد يا واسطو آهي، ۽ اهي هڪٻئي مان لکتل آهن، يا هڪڙي اصولي ٿڌڙ جون ٺاريون آهن. ٻوليءَ جي چڱائي ۽ عمدگي انهيءَ سڌاري تي منحصر ٿي رهي، پوءِ ٻلي انهن جي ڳالهائڻ وارا ٿورا ئي هجن.

مٿي جيڪو چيو ويو آهي، تنهن مان ظاهر آهي ته ڪنهن ملڪ جو ڪتابي علم آڻان جي رهاڪن جي ٻوليءَ تي تعلق رکي ٿو، ۽ ٻولي وري آڻي جي ماڻهن يا ڳالهائيندڙن تي تعلق ٿي رکي، ماڻهن جي حالتن ۽ خيالن جو عڪس سندن ٻوليءَ

تي ٿو پوي، جهڙو زباني ٻوليءَ تي، تهڙو ڪتابي ٻوليءَ تي. گرامر يا صرف نحو جو صحيح لکڻ ۽ ڳالهائڻ جو هنڌ آهي، تنهن جو بنياد پڻ ماڻهن جي ٻوليءَ تي رکيل آهي، ۽ اهو سڌريل به ٿي سگهي ٿو ۽ جهنگلي به. جهڙي انهن ماڻهن جي حالت هوندي. ٻولي گرامر تي تعلق نٿي رکي، پر گرامر جو ٻوليءَ تي تعلق ٿو رهي ۽ انهيءَ مان ئي ٿو ٺهي. تنهن ڪري جي، ڪا ٻولي سڌرندي ته انهيءَ جو علم يا انهيءَ جي ڪتابي علميت به سڌري ٿي. جيئن علميت ٻوليءَ تي منحصر آهي، تيئن ٻولي وري ڳالهائيندڙن تي منحصر آهي. ماڻهن جي قومي، اخلاقي ۽ ملڪي ترقي آسانيءَ سان سندن ٻوليءَ سان معلوم ٿي سگهي ٿي. مثلاً، ڪنهن به وڏي شهر ۾ شريفن، تعليم يافتن ۽ سڪرن ماڻهن جي ٻولي ٻي، ۽ ان پڙهيلن ۽ گهٽ درجي وارن ماڻهن جي ٻولي ٻي آهي. هڪڙي مذهب وارن ماڻهن جي ٻولي، ٻي مذهب وارن ماڻهن جي ٻوليءَ کان ٻيءَ طرح جي آهي. گهڻن شهرن ۾ مردن جي ٻولي زالن جي ٻوليءَ کان ٻيءَ طرح جي آهي. انهيءَ طرح، ڌار ڌار ماڻهن جو اثر قومن ۽ فرقن تي ٿو رهي. هڪڙي وڏي ٻوليءَ جون جدا جدا ڦيريون يا شاخون ٿيون ٿين، جن جي ڳالهائڻ جي طرز ۽ اصطلاح هڪڙي ئي ملڪ جي جدا جدا ڀاڱن ۾ علحدي آهي.

وري جيڪي ماڻهو زباني ۽ ڪتابي ٻوليءَ تي اثر ٿا ڪن، تن مان ڪنهن خاص ماڻه جي پاسي وارن ملڪن، ۽ سير ۽ سياحت ڪندڙن، ڪاهه ۽ فتح ڪندڙن جو اثر، ملڪ جي ٻوليءَ تي گهڻو ٿو ٿئي، خصوصاً فتح ڪندڙن ۽ حاڪمن جو. عربي پهڪو آهي ته ”الناس علي دين ملوڪهم“ يعني ماڻهو اڪثر پنهنجي بادشاهه جي دين ۽ رسم جي پيروي ڪندا آهن. انهيءَ ۾ رسم، رواج، پوشاڪ، اٽڪ، ويهه جا قاعدا ۽ ملڪي رايو، سڀ اچي وڃن ٿا. حقيقت ڪري ڪنهن قوم جي ٻولي ٿرمايمٽر يا ٿرماسٽر وانگر هڪڙو اوزار آهي، جنهن سان گرمي ۽ هوا جي حالت جي بدران ماڻهن جي حالت ۽ سڌاري جو درجو يا انداز معلوم ٿئي ٿو. هڪڙي انگريز عالم جو چوڻ آهي ته ”ڪنهن قوم جي ڪتابي علم مان انهيءَ قوم جي حياتيءَ جو سمورو احوال معلوم ٿي سگهي ٿو. تاريخ جي ڪتابن مان فقط ڪنهن قوم جا وڏا وڏا ڪم ۽ ڪارناما معلوم ٿين ٿا، پر ڪتابي علم مان انهن جي اخلاقي حالت، دل جا ميل، خواهشون ۽ انهن جي عقلي، دماغي، ذهني حالت ۽ باطني چالاڪيءَ جي پوري پوري خبر ٿي پوي. اسين ڪنهن ماڻهوءَ جي فقط ظاهري همت چٽ ڏسي، هن جي چال ۽ اخلاقن جو تخمينو ڪري سگهون ٿا، پر هن جي اندر جي حالت جي، ۽ جيڪي خيال هن جي دل ۾ پيا هجن، تن جي اسان کي ڪابه خبر ڪانه ٿي پوي. پر اهڙي خبر اسان جي ماڻهن جي ڳالهائيل ٻوليءَ ۾ لکيل ڪتابن مان پئجي سگهي ٿي.“

مٿي جيڪي عام ٻولين جي نسبت ۾ چيو ويو آهي، سو سنڌي ٻوليءَ سان به لاڳو آهي، جو انهيءَ ۾ به گهڻن قومن ۽ مذهبن جا متخفي ۽ ظاعري نشان موجود آهن. انهيءَ سان قديم وقت کان وٺي هن وقت تائين، سنڌ جي تاريخ معلوم ٿي سگهي ٿي ۽ صاف طرح خبر پوي ٿي ته ڪهڙيون ڪهڙيون قومون هڪٻئي پٺيان سنڌ تي ڪاهي آيون، ۽ ڇو؟ هڪڙيءَ زبان جا ساڳئي پرڳڻي ۾ گهڻا قسم ڳالهائڻ ۽ اچڻ ٿا. مسلمانن جي سنڌي ٻولي، هندن جي سنڌي ٻوليءَ کان ٻي طرح جي آهي بلڪه هندن مان به ڪي اڳوڻي هندي ٻولي ڳالهائڻ ٿا ۽ ڪي هاڻوڪي عربي ۽ فارسي آميز سنڌي ٻولي. ڪوستان يا ڪاچي جي ماڻهن جي ٻولي، توڙي سرحد، سنڌ يا بلوچي ڀاڱن جي ٻولي، ريگستان جي ٻوليءَ کان علحدي آهي. سنڌ جي اتر واري ڀاڱي جي اتراڏي ٻولي، ان کان مٿي يعني آهي جي ٻوليءَ کان ٻيءَ طرح جي آهي ۽ ان کان هيٺ ڏکڻ واري ڀاڱي يعني لاڙ جي ٻوليءَ کان ٻيءَ طرح جي، وچ واري ڀاڱي يا وچولي جي، يعني حيدرآباد جي آسپاس واري ڀاڱي جي ٻولي مرڳوئي ٻي آهي، جا سڀني کان سڌريل شمار ٿيل آهي ۽ جنهن ۾ تعليمي ڪتاب پڻ لکيا ويا آهن. انهيءَ کان سواءِ سنڌ ۾ سرائڪي ٻولي به ڳالهائجي ٿي، جنهن ۾ سنڌي پنجابي سان گڏيل آهي، ٿريل ٻولي به ڳالهائجي ٿي، جنهن ۾ سنڌي ٻولي مارواڙي يا ڪڇي يا ڪجراتيءَ سان گڏيل آهي، ۽ جنهن کي راجستاني ٻولي ٿا چون. بلوچڪي ۽ بروهڪي ٻولي به ڳالهائڻ ۾ ٿي اچي، جنهن ۾ سنڌي ٻولي فارسي ۽ پشتو ۽ بلوچيءَ سان گڏيل آهي. سن ۱۹۰۱ع واري آدمشماريءَ موجب سنڌ جي رهاڪن جو سمورو تعداد (۳۲۱،۹۱۰) ٻيڻهه لک ۽ ڏهه يارهن هزار وڌيڪ هو. انهن مان (۲۷۳،۳۵۶) يعني ٻه ڀاڱي ٽي کان وڌيڪ سنڌي ڳالهائڻ وارا هئا، (۱۰۲،۸۹۷) بلوچڪي ڳالهائڻ وارا، (۹۰،۲۰۰) ڪجراتي، (۳۰،۹۷۶) پنجابي، (۴۷،۷۷۷) هندي، (۱۱،۳۶۶) مرهٽي ۽ (۱۵،۲۴۷) راجستاني.

ٻولين جي شعري موجب، سنڌي ٻولي آرين جي قديم ۽ شريف ٻوليءَ جي ڪٽنب مان آهي، جنهن مان نڪتل ٻولين ڳالهائڻ وارا اڪثر جهان جي تاريخ ۾ ماڻهن جا مهندار ۽ سڌاري جا باني ٿي گذريا آهن. انهي ٻوليءَ جي ايشيائي ٿڌ يا ڌار مان جن ٻن نڪتل ٻولين جو واسطو سنڌي ٻوليءَ سان رهيو آهي، سي آهن هندي ۽ ايراني. هندي ٻولين يا شاخن مان سڀني جي سردار سنسڪرت آهي. انهيءَ جون قديم ۽ اوائل واري حالت جون ٻوليون: پراڪرت ۽ پالي ٻوليون هيون. انهن مان پراڪرت، پنهنجن شاخن سميت، اتر هندستان جي ٻولين جي ماڻه آهي، ۽ پالي وري ڏکڻ هندستان جي ٻولين جي پيدا ڪندڙ آهي.

انهيءَ شعري جي نظر تي، سنڌي ٻولي پراڪرت جي ڌيءَ آهي ۽ سنسڪرت جي ڏوهٽي آهي. انهيءَ کي ڪٿي هڪڙي خيالي زال سمجهو: اها پهرين هڪڙي

مسلمان عرب سان پرتي، ۽ انهي جي مرڻ کان پوءِ، اها هڪڙي گڏيل ذات واري مسلمان سان پرتي، جنهن ۾ تاتاري، مغل، افغان ۽ ٻيو چڪورت يا نسل گڏيل هو. انهيءَ کان پوءِ، وري هڪڙي ڪرسچن انگريز کي هٿ آئي، اها زال ”سنڌ“ يا ”سنڌي“ ٻولي هئي. انهيءَ جي پهرين شادي سن ۱۷۷۷ع ۾ ٿي، جڏهن عربن سنڌ فتح ڪئي، ٻي شادي ۱۸۰۶ع ۾ ٿي، جڏهن محمود غزنويءَ سنڌ فتح ڪئي ۽ کانئس پوءِ پٺاڻ، مغل ۽ ٻين خاندانن جا مسلمان بادشاهه آيا، ٽي شادي سن ۱۸۴۳ع ۾ ٿي جڏهن انگريزن سنڌ فتح ڪئي. هر هڪ مڙس سان ان کي اولاد ٿيو، جي سڀ صلح ۾ ڪڏ پيا گذارين، پر افسوس آهي ته ٿورن ڏينهن کان ڪن سببن ڪري، انهن جي وچ ۾ اثبوت ۽ مخالفت پيدا ٿي آهي، ۽ ڪن خير خواهن جي ڪوشش آهي ته انهن جي وچ ۾ وري پرچاءُ ڪن ۽ اتفاق پيدا ڪن، جيئن اڳي هوندو هو.

هاڻي ڏسڻ ۾ ايندو ته سنڌي اصل هندڪي زبان آهي، تنهنڪري منجهس بيشمار لفظ آهن جي ڀرڪرت جي معرفت سنسڪرت مان ورتل آهن، جن مان گهڻا صورت بدلائي ڪم اچن ٿا. انهيءَ هوندي به ڪي لفظ نچ سنڌ جا واسي آهن، خصوصاً: ٻ، ڇ، ڙ، ڳ، گ ۽ ڻ حرفن وارا، ٻائي، ڏهر، ڏهرن، ۽ ٻيا اهڙا نالا يا لفظ تاريخ ۾ ملن ٿا ۽ ڪي ٻيا به آهن، جيئن ته ڄنگ، ڏنگ، ڀنگ، ڏنگ ۽ پڪڙي وغيره. انهن اصل هندي ۽ نچ سنڌي لفظن کان سواءِ، باقي ٻيا عربي، فارسي، ترڪي ۽ ٻين ٻولين جا لفظ آهن. حساب ڪيو اٿن ته سنڌيءَ ۾ سنسڪرت جا اصل ٻارهن هزار لفظ آهن، ساڍا ٽي هزار نچ سنڌي لفظ آهن، اڍائي هزار عربي لفظ آهن، ۽ ٻيا ٻه هزار فارسي وغيره آهن. پر سنڌيءَ جي نسبت ۾ ايتري تعريف ڪرڻ لازم آهي ته پنهنجي ماءُ ۽ ناني ڏانهن سڄي، ايماندار ۽ وفادار رهي آهي، جو انهن جون گهڻيون اصولڪيون صورتون سندس ٻين ٻولين کان منجهس گهڻيون ۽ زياده صحيح موجود آهن. مثلاً فعل ۽ ظرف، سي البت عربي يا فارسي نموني تي ٺهيل آهن، باقي ٻيون سڀ صرف نحو جون صورتون سنسڪرت ۽ ڀرڪرت وياڪرن سان موافقت رکن ٿيون، ۽ منجهس ايترا سنسڪرت ۽ ڀرڪرت جا لفظ اصولڪي يا بدليل صورت ۾ موجود آهن، جو انهن مان نڪتل ٻين ٻولين ۾ نه آهن، جيئن ته مرهٽي، گجراتي، پنجابي، بنگالي، هندي وغيره.

سنڌي ٻوليءَ تي اهو نالو ”سنڌ“ ملڪ تان پيو آهي ۽ انهيءَ تي اهو نالو ”سنڌو“ لفظ تان پيو آهي، جو سنسڪرت ۾ ”وڏي نديءَ“ کي چون. اهو نالو سنڌ جي درياءُ جو آهي، جنهن کي اڳي ”مهراڻ“ سڏيندا هئا. سنڌ جي تاريخ موجب جدا جدا وقتن تي، سنڌي ٻوليءَ جا عناصر يا جزا منجهس ٻئي داخل ٿيا آهن. عيسوي ستين صديءَ تائين، سنڌ آرين قوم جي راڄ هيٺ رهي، يعني ٻڌ ڌرم وارن ۽

برھمڻ حاڪمن جي حڪم هيٺ. تنهن کان پوءِ آرين جي بدران سيميٽڪ قومن جي هٿ هيٺ رهي، يعني ايرانين ۽ ڀڄن جي هٿ هيٺ. ڏهين عيسوي صديءَ کان وٺي منگول يا منڊل آيا، جي اويهيئن صديءَ جي وچ تائين اتي رهيا. انهن کان پوءِ انگريز ماڻهو آيا، جن جو راڄ اڃا تائين هليو هلي. انهن سڀني علحدن ٻولين جا نشان سنڌي ٻوليءَ ۾ موجود آهن ۽ انهن جا ڪيترائي لفظ ۽ اصطلاح اصلوڪي يا بدليل صورت ۾ اڃان تائين ڪم ۾ آيا آهن ۽ ٻوليءَ ۾ گڏجي هڪ نئي ويا آهن. منجهس اهڙن عجيب غريب مفرد ۽ مرڪب لفظن جا مثال پيا آهن، جن مان انهن جي اصل نسل جي توڙي ٻئي تاريخي احوال جي خبر پئجي سگهي ٿي. هيٺ جدا جدا ٻولين مان نڪتل ڪي ٿورا لفظ نموني لاءِ ڏجن ٿا:

۱. سنسڪرت مان ڀراڪت جي معرفت: وچون (ورشچڪ)، چيپ (جواهم)، ڪوڏر (ڪڍال)، گڏهم (گروڊپ)، ڏڀرو (دربل)، سڀ (سڀ)، ٻاف (واشپ)، چنم (جنم)، وسڻ (ورشڻ)، ۽ ٻيون (پيش) وغيره.

۲. عربيءَ مان: باڪري (بقال)، ٻججي (بزار)، بصر (بصر)، ٿڌو (ٿڌو) ۽ ٿڌو (ٿڌو)، ڀوڪ (ٻوڪ)، بدڪ (بطنخ)، ارڪ (عرق)، ٻورڪ (بالغ)، زائقان (ضعيف)، دٻلو (طبل)، سڀ (سطر)، سڀيل خار (سڀ آلفار)، مسيت (مسجد)، جناخون (جناغ)، ڪاسائي (قصاب)، ڪارب (قالب)، ڪواز (قواعد)، ڪترز (غرض)، ڪاشو (غاشيم)، مشڪرو (مسخره)، مٽرڪو (مطرق)، نٽ (نطم)، ۽ ڪلف يا ڪرف (قفل) وغيره.

۳. فارسيءَ مان: اسپنگر (اسپنگول)، ٻنڀو (ٻنڀ)، ٻهراڻ (پيرين)، ٻليت (ٻليت)، ڄڻ (ڄڻ)، ڄڻوڊ (زود)، ڪند (ڪند)، چنبو (ٻنڀ)، جليبي (زلايم)، خاشڪهلي (خاصڪهلي)، دادِي نه استادِي (نه داده نه ستانده)، ڏي (دد)، ڍولڪ (دولڪ)، ساري (شالي)، سڳن (شگون)، شيخ (سيخ)، سوف (سيب)، سرڪش (سرڪشت)، ڪاڳر (ڪاغذ)، ڪاڻ (ڪان)، ڪارڪ (خارڪ)، ڪجر (گزر)، مٿس (مرهم)، ۽ همدم دستو (هاون دسته) وغيره.

۴. ترڪيءَ مان: اوطاق (اوتاغ)، ٻورجي (ٻاورجي)، چلمچي (چلابجي)، ڪينچي (ڪينچي)، آڙڪيون (اوزبڪ)، چغو (چوغه يا چوغا)، ڪاشيڪ (قاشق)، ڪٺولي (قلي)، ٽڪمون (دوگم)، ڪارو (قار)، ڪچر (قاجر)، قاترجي (يعني خچرن جو سڀاليندڙ)، طبليجي، مشعلجي، چقمق ۽ قنڌاق (بندوق) جو وغيره.

۵. هنديءَ مان: ٻوڙو (ٻهرا)، ڊڪاڻ (ترڪان)، سونهڙو (سنتار)، 'واڱڻ' (بينگن)، ڏونڪو (ڊنڪا)، ڏاڳو (تاڪا)، چڱو (چنگا)، جافر (جاءِ قل)، پتاشو (پتاشم)، سٿور (سول)، ۽ ٻيا، جي سنسڪرت مان نڪتل آهن.

۷. بلوچي مان: ڀاڳيو (ڀاڳيه)، وڳٽ (بٽڪ)، اڦالو (ڦالو)، پورهيو (ڦوريه)، ڄانگهو (جانگو)، چيچ (چوچ)، ڏاه (داه)، گڏي (گدي يعني وچين آڱر)، سڙي (مڙي)، لغور (لغور)، دوهم (دروهم)، ۽ ڊوهم (دونبه، يعني لنگهو يا ڳاڻڻو) وغيره.

۸. پشتو يا افغاني مان: ڊوڊو (ڊوڊئي)، ڌاڙو (ڌاڙا)، جهڳڙو (جڳڙا)، دڙڪو (دڙڪا)، چيرا (چرهه)، گهل (غلا يعني چور)، گدڙ (گيدڙ) ڪيڊي، جَنڊُ يا جانڊو (جرنده) هٿيار (اٿار)، هاڻي (آڻي)، ٽوپ (ٽسپ)، ۽ گَنڊي (غَنڊي) وغيره.

۹. انگريزي مان: ٻاڦلي (ٻاڦل)، الماڙي (المائرا)، هَلَم (هالين)، مالڪيٽ (مارڪيٽ)، درجن (ڊزن)، پتلون (پتلون)، گندام (گودائون)، ڪارتوس (ڪارٽج)، پٽريل (پٽلر)، اسپتال (هاسپيٽل)، پادري (فادر)، مستري (سيٽيل)، ڊريس (ڊريس)، رپوٽ (رپورٽ)، ڏامر (ڊامر)، سڪول، ڪاليج، ۽ سوچر (سولجر) وغيره.

انهن کان سواءِ، سنڌيءَ ۾ ڪيترائي ٻيا لفظ آهن، جي آواز يا شڪل ۾ ٻين ڪهڙين ٻولين مان مشابيه ۽ موافق آهن، ۽ اهي سڀ هڪڙي وڏي آرڻ اصل يا 'ڙ' مان نڪتل آهن، جيئن ته

سنڌي	سنسڪرت	هندي	عربي يا فارسي	انگريزي
اٺ	اِست	اٺ	هشت	اٺ
آفيم	آفِين	افيم	افيون اوپيم	(ڊوناني اوفون)
آسري يا گڊاسري	امليڪا	امليي	تمرهندي	ٽامرنڊس
ذات	جات	ذات	ذات	ڪاسٽ
ڏند	دَنت	دانت	دندان ٽوٽ	(لنڊن ڊينٽس)
جوڳ	يگم	جگم	يوڪيدن	پوک
سَوَ	شَت	سَوَ	صد	سينٽ
ڪپٿور	ڪرپٿور	ڪپٿور	ڪانڙور	ڪشمفَر
نانءُ	نام	نام	نام	نيم (لنڊن فامين)
ڳلو	گتل	گلا	گلڻو	گليٽ

ٻيا به ڪيترائي ڪهڙن زبانن جا مقابلي ۽ مشابيهت وارا عجيب غريب لفظ آهن، پر زياده مثال ڏيڻ ضرور ناهي، جن مان ٻولين جي اصل جي جاچ ڪندڙن عالمن کي ڪهڙي خوشي حاصل ٿي ٿي.

اها آهي سنڌي ٻوليءَ ۽ انهيءَ جا عناصر يا جزا، جي هاڻي ڳالهائڻ ۾ ٿا اچن، ۽ اهو ٿيو زباني علم. هاڻي اسين ڪتابي علم جو ذڪر ڪنداسين. سنڌيءَ ۾ ڪتاب تمام ٿورا لکيل آهن، تنهنڪري ڪتابي علم تمام ٿورو ۽ ضعيف آهي. ڪتابي

علم جي معني آهي اها ٻولي جا لکڻ پڙهڻ ۾ ڪم ٿي اچي. سنڌيءَ ۾ اڳي شروعات ۾ گهڙي قسم جا اکر لکبا هئا. تنهن جي خبر بلڪل ٻئي نقي سگهي. گهڻو ڪري هائوڪيءَ گڙمڪيءَ جهڙا اکر لکبا هئا، جي سنسڪرت حرفن سان مشابه آهن ۽ جن مان هائوڪا ”هندو سنڌي“ يا پڻا اکر جي واڻيا لکندا آهن، نڪتل ٿا ڏسجن. پر عربن جي فتح کان پوءِ، عربي حرف ڪم اچڻ لڳا، جو عربي لفظ به ان ۾ گهڙي پيا هئا. انهيءَ ڪري اڄ سوڌو انهيءَ کي عربي سنڌي سڏيندا آهن، هندڪن اکرن کي ’هندو-سنڌي‘ ٿا سڏين، سنڌ ۾ جڏهن عربي ۽ فارسي ٻوليون آخوند ۽ سلا سڪارڻ لڳا، تڏهن سنڌي ماڻهو به انهن اکرن ۾ لکڻ لڳا، جيڪي اکر يا آواز سنڌي ۾ خاص هئا، سي عربي ۽ فارسي اکرن تي ٽپڪن يا ٻين نشانن ڏيڻ سان، يا ٻين اکرن جي سلاڻن سان لکڻ لڳا. جيئن اڙدوءَ ۽ ڪن ٻين زبانن به ڪيو. اهڙو حال ٽالپرن جي راڄ تائين هليو. سنڌ ۱۸۴۳ع ۾ انگريزن فتح ڪئي. ۽ ۱۸۵۳ع ۾، سنڌ جي ڪمشنر صاحب مسٽر فريئر، جو پوءِ سر ٻارنل فريئر ٿيو ۽ جنهن جي نالي پٺيان ڪراچيءَ ”فريئر هال“ ٺهيل آهي، تنهن جي وقت ۾، ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس حڪم جاري ڪيو ته سنڌي الف-بي جا اکر عربي فارسي نموني جا ٿين، ۽ انهن ۾ لکڻ به ڪجي، ڪتاب لکجن ۽ اسڪولن ۾ تعليم ڏجي، ۽ جيڪي عملدار ملڪي ڪاتن ۾ نوڪر آهن، سي زباني ۽ رواجي سنڌي ٻوليءَ ۾ امتحان پاس ڪن. انهيءَ کان اڳ ترجمان رکي گڏيل سنڌي-فارسي اکرن ۾ سرڪاري دفتر رکڻ ۾ ايندو هو. سگهوئي تعليم کاتو مقرر ٿيو ۽ اسڪول جاري ٿيا. سال ۱۸۹۵ع ڌاري انگريزي دؤر ۾، ديسي مڪتبن کي پئسن يا انعام جي مدد ڏيئي، تعليم کاتي ۾ داخل ڪيائون. ۽ خلاصا ڊيپوٽي ۽ نائب ڊيپوٽي مٿان جي مڪتبن جي نظرداريءَ لاءِ مقرر ڪيا ويا. انگريز سرڪار انهن تي وڏي رقم سال بسال خرچ ڪندي هئي.

انگريز سرڪار جي حڪومت جي شروعات ۾، ليٽو گراف يا پهن تي چاپيل ڪتاب يا ڪاغذ ڪم اچڻ لڳا. پوءِ ڌاٻ يا لوهي اکر به ٺهيا. ڊاڪٽر ٽرمپ، جرمن عالم، پهريون ئي شخص هو، جنهن ”شاهه جو رسالو“ جرمنيءَ ۾ وڃي انگريز سرڪار جي خرچ تي ڌاٻ ۾ ڇپايو. پوءِ ته گهڻائي خانگي چاپخانا پيدا ٿيا، ڪي سرڪاري، ڪي خانگي. پهريائين سنڌي ڪتاب جي ماڻهن ڇاپا سي هئا ديني ڪتاب، اڳوڻي سنڌي ٻولي ۽ فارسي آيز اکرن ۾ هئا، ۽ گهڻو ڪري سنڌ جي ڪن عالمن ۽ پڙرڱن جا هئا، خصوصاً نئي ۽ لاڙ جي پاسي جا. انهن مان ڪي مشهور ماڻهو هي هئا: سيد صفائي بکر وارو، سيد معصوم شاهه بکر وارو (جنهن جو منارو مشهور آهي)، قاضي محمود علامه نئي وارو (جو مرزا ترخان جي زماني ۾ هو).

مخدوم ابوالخير (جو مشهور ڪتاب ”نتاوي عالمگيري“ جي تصنيف ۾ شامل آهي) شيخ عبدالواسع صوفي، مخدوم ابوالحسن ٺٽي وارو، ميان محمد محسن شاعر ٺٽي وارو مير علي شير ”قائم“ ٺٽي وارو (جو ”ڪتاب تحفة الڪرام“ جو مصنف آهي، ميان عبدالرحيم گرهوڙ وارو، شاهه عبدالڪريم بلڙي وارو، شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۽ ٻيا. اهي سڀ سنڌ جا مشهور عالم ٿي گذريا آهن، جن عربي، فارسي ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ اڪثر ديني ۽ تاريخي ڪتاب لکيا آهن. جهڙا نثر ۾ تهڙا نظم ۾. جيڪو سنڌي شعر هو، سو بيتن يا ڏوهيڙن جي صورت ۾، يا لوڙائو بيتن جي صورت ۾، مضمون اڪثر ديني هو. اهڙي نموني ”نورنامہ“ ۽ ”ابوالحسن جي سنڌي“ ۽ ٻيا ڪي ڪتاب ڇاپيا ويا، جي پڙهڻ ۾ ايندا هئا، گهڻو پوءِ شاهه ڪريم، ۽ شاهه ڀٽائي جا رسالا ڇپيا، ۽ ڪم اچڻ لڳا. انهن جو مضمون نه رڳو ديني هو پر تصوف بابت به هو، يعني حقيقي عشق بابت هو. اهي ماڻهو سنڌي شعر جا استاد شمار ۾ آيا، ۽ ٻيا به انهيءَ نموني تي شعر چوڻ لڳا.

جنهن ٻين ملڪن ۽ قومن ۾ ٿيو آهي، تيئن سنڌ ۾ ڪتابي علم پهرين شعر يا نظم سان شروع ٿيو، ۽ نثر گهڻو پوءِ ظاهر ٿيو، اهو شعر به پهرين هميشه جهنگلي نموني جو ٻڌي چيو آهي؛ اهو لکڻ لاءِ نه هو، پر ياد ڪرڻ، پڙهي ٻڌائڻ يا ڳائڻ جي لاءِ، جيئن پٽ ۽ مڱڻهار ڪندا آهن. مثال لاءِ انگريزي شعر وٺو، جنهن ۾ پهريون شاعر سولڊيمن چوڻ ۾ ٿو اچي، جو ستين عيسوي صديءَ ۾ رهندو هو: انهيءَ جي شعر جو مضمون ’انجيل‘ بابت ۽ انهيءَ وقت جي جنگين بابت هو. پوءِ چوڏهين صديءَ ۾ جاسر آيو. جڏهن انگريزي شعر تي فرانس ۽ اٽليءَ جي شعر جو اثر ٿيڻ لڳو هو، ۽ عشق جو مضمون شعر ۾ داخل ٿيو. راڻي ايلزبيٿ جي وقت ۾ يعني سورهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ ايڊمنڊ سپيئر آيو، جنهن جاسر جي پيروي ڪئي، پوءِ شيڪسپيئر آيو ۽ ناٽڪ ۽ قصا رواج ۾ آيا. سترهين ۽ ارڙهين صديءَ ۾ ملٽن ۽ گريءَ ۽ ورڊ سورت آيا. پڇاڙيءَ ۾ نينيسن جهڙا شاعر آيا جن جو شعر ڪامل چوڻ ۾ ٿو اچي. انهيءَ طرح ڪتابي علم، جنهن کي انگريزيءَ ۾ لٽريچر چون ٿا، سو پريندي شعر سان شروع ٿيو ۽ اهو شعر به جهنگلي هو ۽ پوءِ قصا آيا، ناٽڪ آيا ۽ بعد ۾ عمدو، اخلاقي ۽ خيالي شعر آيو.

ساڳيءَ طرح، سنڌي ڪتابي علم به شعر سان شروع ٿيو، ۽ سنڌي شعر به پريندي ڏوهيڙن يا بيتن وارو هو، جهڙو هندي پاشا ۾ عام هو، جيئن گرونانڪ صاحب يا تسليداس ۽ سورڊاس جو شعر آهي. پوءِ ڪبير صاحب ۽ شيخ فريد آيا، جي تيرهين صديءَ ۾ هئا. انهن جي شعر ۾ ٿورا گهڻا فارسي ۽ عربي لفظ لڳن ٿا. انهيءَ پاشا مان شاهجهان مغل بادشاهه جي راڄ ۾ عربي ۽ فارسي وغيره لفظن جي گڏجڻ سان اڙدو ٻولي پيدا ٿي. ۽ انهيءَ پاشا جا ڏوهيڙا سنڌي جي اوائلي شعر

جو نمونو ٿيا. شاهه ڪريم جا بيت انهن ڏوهيڙن جهڙا آهن، ۽ شاهه عبداللطيف ڀٽائي به گهڻا ٻن مصرعن وارا بيت چيا ۽ گهڻن ۾ زياده مصرعون آندائين ۽ گهڻن لاءِ واپون وڌايائين. انهيءَ وقت ڌاري، انهيءَ جهنگلي شعر ۾، يعني لوڙاڻو بيتن ۾ جنڪين جو احوال، عشقي قصا، معجزا ۽ مداحون لکجن لڳيون. انهيءَ وقت جي سنڌي شاعرن جا نالا مٿي ڏنا ويا آهن. اهو قديمي جهنگلي سنڌي شعر، سترهين صديءَ جي شروع تائين هليو. پوءِ وري ساڳئي قسم جي شعر ۾ هڪڙي قافيه واريون گهڻيون مصرعون ڪم اچڻ لڳيون، جيئن ڪتاب ”بيان العارفين“ ۾ آهي، جو مخدوم عبدالصمد نورنگ ٻوٽي جو جڙيل آهي، ۽ شاهه عبدالڪريم بابت آهي. ارڙهين صديءَ جي شروعات ۾ شاهه ڀٽائي آيو، جنهن تصوف جو مضمون عشقي قصن جي پوشاڪ ۾ آندو، ۽ ٿورين ٿورين مصرعن جا بيت، جدا جدا سرن ۾ آندائين ۽ سُر سُر جي پڇاڙيءَ ۾ واپون آندائين. شاهه صاحب جي نموني تي گهڻن ماڻهن شعر چيو، خصوصاً ’سچل فقير‘ درازن وارو، جو ٽالپرن جي راڄ ۾ رهندو هو. سچل فقير سرائڪي ٻوليءَ ۾ به شعر لکيو ۽ فارسيءَ ۾ به. هن جي پيروي ڪندڙن مان سندس مريد، ٻالڪا ۽ ٻيا انهيءَ وقت جا شاعر هئا، جيئن ته يوسف فقير، روجل فقير ۽ مراد فقير. انهن ٻوين شاعرن جي اها خاصيت هئي ته سندن بيت هندي ڀاشا وارن سلوڪن جي صورت ۾ هئا، جي هندن ماڻهن کي پسند ايندا هئا. تنهنڪري گهڻا هندو ماڻهو سندن مريد ٿيڻ لڳا. انهيءَ وقت ڌاري ڪي هندو شاعر به ظاهر ٿيا، جن هندڪي اصطلاح ۾ صوفيانو شعر بيتن جي صورت ۾ چيو، جيئن ’العو پڳت‘ ۽ ’سامي‘ مهنگهراج، يا سندس ٻالڪي ڀائي جيئن راءِ جا سلوڪ.

انهيءَ قسم جو جهونو سنڌي شعر عيسوي اولهين صديءَ جي پڇاڙيءَ تائين هليو. پوءِ مير ڪرم علي خان ٽالپر جي راڄ ۾ مير صاحبن جي ايران جي بادشاهه سان دوستي قائم ٿي، جنهنڪري گهڻا ايراني شاعر ۽ ٻيا قابل ماڻهو سنڌ ۾ اچڻ لڳا، ۽ فارسي ۽ عربي ٻوليءَ تازي رونق ورتي. انهيءَ ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾، خصوصاً سنڌي شعر ۾، نه فقط گهڻا فارسي لفظ ۽ اصطلاح داخل ٿيا، پر فارسي شعر جا وزن يعني بحر ۽ قافيا به ڪم اچڻ لڳا. انهيءَ شعر جو هاني ثابت علي شاهه هو، جنهن مرثيا، قصيدا، مقبت ۽ ٻيا شعر فارسي شعر جي نموني تي چيا. انهيءَ وقت کان وٺي انهيءَ قسم جو شعر رواج ۾ اچڻ لڳو، ۽ گهڻا شاعر انهيءَ جي پيروي ڪرڻ لڳا. انگريز سرڪار جي حڪومت جي شروع ۾ خليفي گل محمد، پراڻا هالن واري ته سچو ديوان غزلن جو فارسي بچون ۾، سنڌي الف-بي جي حرڻ تي لکيو ۽ شاهه جي رسالي وانگر ڪوشش ڪري، نج سنڌي لفظ ڪم آندا اٿس. انهيءَ کان پوءِ، ٻين ڪن به اهڙا سنڌي ديوان لکيا آهن، جيئن ته ”ديوان قاسم“، ”ديوان فاضل“، ”ديوان سانگي“، ”ديوان بلبل“ ۽ ”ديوان قليچ“ وغيره.

انهيءَ ساري عرصي ۾ شعر يا نظم لکڻ ۾ ٻئي آيو، پر نشر جو ڪنهن کي خيال ئي ڪونه ٿي آيو. جڏهن انگريز سرڪار جي حڪومت ۾ تعليم کانو جاري ٿيو، تڏهن مس ڪي ڪتاب سنڌي نشر ۾ لکيا ويا. گهڻا اڪثر فارسي، اڙدو ۽ انگريزي ڪتابن جا ترجما ٿيا. اهڙن جهوفن سنڌي ڪتابن لکڻ وارا منشي ڪاهنداس، جنهن ”تاريخ معصومي“ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو، ۽ منشي نندپرام، ديوان اڌارام ٿانورداس ۽ ديوان پرياداس ۽ ڪي ٻيا. ان بعد، ديوان ڪوڙومل چندن مل هو، اهي انگريزي ڄاڻندڙ به هئا ۽ تعليم کاتي سان واسطو به هون. مسلمان انهن ڏينهن ۾ اڃا انگريزي ٻوليءَ کان ڀڄندڙ هئا، ۽ اسڪولن ۾ ئي نفي پڙهيا. انهن هندو صاحبن اسڪول جي ڪم لاءِ ڪي سنڌي ڪتاب جدا جدا مضمونن تي لکيا، جن جا ڪي نالا هي آهن: ”باب نامو“ ”سيڪانٽو نروار“ ”سنساري نروار“، ”آڪاسي نروار“، ”ڌرتي نروار“، ”ليکي جي پيڙهه“، ”ايسپ جون آکاڻيون“، ”پنهي زميندار جي ڳالهه“، ”ميان محمد جو“ ”صرف نحو يا گرامر“، ”سوڪڙي“ ۽ ڪي ٿورا ٻيا. سگهو ئي پوءِ درجيوار سنڌي ڪتاب ظاهر ٿيا ۽ ٻين علمي مضمونن تي به انگريزي مان ڪتاب ترجمو ٿيا، جيئن ”علم طبعي“، ”علم طبقات الارض“، ”اقليدس“، ”علم هيئت“، ”علم ڪيميا يا ڪيمسٽري“، ۽ ”علم دستور المعاش“ وغيره. انهيءَ کان سواءِ قصا، ناٽڪ ۽ ٻين مضمونن جا ڪتاب به نڪتا، جيئن ته ”الف ليلي“ ”فسانہ عجائب“، ”حاطم طائي“، بلڪ قرآن جا به سنڌي ۾ ترجما ٿيا.

سنڌي ٻوليءَ جي سڌاري ۾ ڪن يورويي صاحبن به گهڻي مدد ڏني، جيئن ته ’سٽڪ‘ صاحب هڪڙو گرامر ۽ هڪڙي ڊڪشنري يا لغت جو ڪتاب لکيو، پر انهيءَ ۾ گرمڪي يا شاستري اکرن ۾ سنڌي لکيائين. ٽرمپ صاحب جرمن، به هڪڙو گرامر لکيو ۽ شاهه صاحب جو رسالو ڇاپايو. شرت صاحب يادري به ڪن ٻين دهسي صاحبن جي مدد سان سنڌي انگريزي ڊڪشنري لکي. گولڊ سمٿ صاحب ”سسٽي پنهنون“ جو قصو انگريزي شعر ۾ وڌو، ۽ هارٽ ڊويڙ صاحب وري سنڌي ڪافيون انگريزي شعر ۾ وڌيون. انهن ڏينهن ۾ اخبار به ڪانه هئي، پهرين فارسي اخبار ”مفرح القلوب“ جاري ٿي ۽ پوءِ ”سنڌ سڌار“ سرڪاري تعليم کاتي جاري ڪئي. ٻيون سنڌي اخبارون جاري ٿينديون ويون، جي هفتيوار نڪرنديون هيون. هاڻي ته گهڻيون ئي روزانيون سنڌي اخبارون به آهن ۽ ڪي ماهيان رسالا به نڪتا آهن، جي اڪثر تعليم جي ڪم لاءِ يا اسڪولن ۽ ڪاليجن سان واسطو رکن ٿا.

زناني تعليم، جا اڳي ٻڌڻ ۾ نه ايندي هئي، سا به پوءِ جاري ٿي ۽ زانا اسڪول جاري ٿيا. ماستريائين جي تعليم لاءِ ڪاليج به پيو، ۽ نظر ڪرڻ لاءِ انسپيڪٽريس به مقرر ٿي.

انهيءَ طرح، هاڻي سنڌي ٻولي، زباني توڙي ڪتابي طرح چڱي ترقي ڪئي آهي، مگر اڳوڻي ۽ هاڻوڪي طرز جي وچ ۾ البت فرق معلوم ٿو ٿئي. سنڌ جي رهاڪن مان پهرين هندو صاحب تعليم يافتہ ٿيا، سرڪاري نوڪرين ۾ داخل ٿيا ۽ تعليم کاتي ۾ گهڙي، ڪتاب لکڻ لڳا. پر اڳي انهيءَ جي عبارت رواجي سنڌيءَ جي هئي، جنهن ۾ عربي فارسي لفظ، ۽ اصطلاح ڪم ايندا هئا، ۽ انهيءَ عبارت ۾ مٿين هندو صاحبن جا ڪتاب لکيل آهن. انهن تي مسلمانن جو اعتراض ڪونه هوندو هو، پر هاڻي ٿورن ورهين کان انهن هندو صاحبن سنسڪرت ڏي گهڻو ميل رکيو آهي ۽ اهي اهڙا لفظ، اصطلاح ۽ مضمون ڪم آڻين ٿا، جنهنڪري مسلمانن جي ٻارن کي پڙهڻ ۾ حرڪت پيدا ٿئي ٿي ۽ سندن مائٽن اهڙي عبارت ۾ مضمون وارن ڪتابن جي پڙهائڻ تي اعتراض اٿاريا. انهيءَ جو نتيجو اهو ٿيو ته سرڪار هڪڙي گڏيل ڪميٽي، هندو ۽ مسلمانن جي مقرر ڪئي ته انهي اعتراض تي ويچار ڪري اهڙا اعتراض جهڙا لفظ، جملا ۽ سبق ڪڍي، بدلائي ڏنا ويا، جنهنڪري مسلمان شاگرد چاهه سان اهي ڪتاب پڙهڻ ۽ سکولن ۾ داخل ٿين. اهو ڪم هڪ-ٻه دفعو اڳي به ٿي چڪو آهي ۽ هاڻي به تازو ٿيو آهي. اميد آهي ته اهي اعتراض ڪم ٿي ويندا. تنهن کان سواءِ، ختلاصن مسلمانن مڪتبن، مدرسن ۽ اسلامي درجي وارن ڪتابن توڙي ديني ڪتابن ۽ قرآن شريف پڙهائڻ جي به اجازت ڏني وئي آهي، جيئن مٿي سڏجي مڪتبن جو ذڪر ڪندي حقيقت ڏني وئي آهي. تنهنڪري هيئن حالت بهتر ٿيندي وڃي ٿي ۽ ٻنهي طرفن کي زياده فائدي پهچڻ جو گهڻو امڪان آهي.

پڇاڙيءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي اڳوڻي ۽ هاڻوڪي طرز ۽ عبارت جو نمونو لکڻ ضرور آهي ته انهن جي وچ ۾ فرق معلوم ٿئي. هيٺ اسين پهرين نظم ۾ نثر جا مثال ٿورن سٽن ۾ ڏينداسين، جن جا مٿي اشارا ڏنا اٿئون. پڙهندڙ اهي ڪتاب پاڻ پڙهي مصنف ٿيندا.

۱. آمير خسرو دهلويءَ جا دهر: جنهن ۾ سنسڪرت يا هندي لفظ آهن.

مندس دوائِي مان :

”مرد مَنَس، زن هسيءَ استري،
 قحط ڪال، وبا هئي مري.
 بيٺا برادر، آري پائي،
 بنشين مادر، بيٺ ري مائي.
 آتش آڳ، آب هئي پائي،
 خاڪ ڌول جو ساڙ آڙائي.
 مولوي صاحب ستن پناهه،
 گدا پڪاري خسرو شاهه.“

۲. ڪبير صاحب جا دھرا: جنهن ۾ عربي فارسي لفظ آھن.

”دين گنوايو دُني سي دُني نم آيو ساڻ،
پير ڪنھاري ماريو، گڏيل اهنسي هاڻ.
”ڪبير“ سرور سراءِ مٽي، ڪيون سوئي سٽڪ چين،
ڪوچ نگارا سانس ڪا، بساجت هي دن رين.“

۳. گرو نانڪ صاحب جو دھرو:

”ماس ماس سب جيئو تمھارا، لوهي ڪھرا پيارا،
”نانڪ“ شاعراڻو ڪٿت هي سچي پرورد گارا.“
وارن جائون ان ايڪ ٻار،
تو سدا سلامت جي ترنڪار.

۴. بابا تلسيداس جو دھرو:

”ساڍا“ ڪو ساڍا ملي، ڪر ڪر لمبي هاڻ،
”تلسيداس“ ڪريب ڪو، ڪوئي نه ٻوڇي ٻاٽ.“

۵. شاهه عبدالڪريم جو دھرو:

”هنيون ڏجي حبيب ڪي، لڳ ڪڏجن لوڪ،
ڪٽڏيون ۽ ڪروتون، اي پڻ سڳر ٿوڪ.
مٿر پيڙيائي پلي، اپڻئين تڻ واءِ،
”جه ٻڌر وڌيئ ڳالهڙي، تڻ چڏي وڃي ساھ.“

۶. شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو دھرو:

”بيت تڻ پائج مائهڻا، هي آيتون آهين،
وڃئون اوڻ لائين، پريان سنڌي ٻار ڏي.“

ڪهڻ مصرعن وارا بيت:

”اڻ چوندن ڪيم ڄو، چوندن چيو وسار،
الهي پهر ادب سين، پر اهائي ٻار،
ٻاڻو مٿن مٿون ۾، غربت ساڻ گذار،
مفتي منجهم وهار، تڻ قاضي ڪانارو تڻ ٿين.“

۷. مخدوم عبدالصمد جو شعر ”بيان العارفين“ مان:

”هاڻي هنيان پوءِ ٿو سو ڪري بيان،
تم جڏهن رسالو فارسي آڏ ڪندس تمام،
تڏهن مٿس نه رهندو مخفي طالبن ڪن،
مٿي ٻيچارون پير پير جون قول ۽ فعل،
پرناھ ڪنهن کي ياد ڪي منجها عارنيا.“

۸. مخدوم ابوالحسن جي سنڌي مان دهرا:

”هاڻ سن سڄاڻ تون هيٺي جي ڪن،
تم صحيح ٻڌو سڳو ڪارڻ پاڻ ڪن،
پر ٻيچ پهرين قيام ڏينهن، وحدت ڏٺيان پوءِ،
ٿيندي صحيح صلوات جي، شڪ م ڀانئي ڪوءِ.“

۹. ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي مداح مان:

”آهيان ڏڏ، غم ڳڏ، سڄا سڏ سڏين تون،
پسي هاڻ، ڪرم ماڻ، ڏکيا ڏاڻ ڏٺين مون،
لنگهيا لڪ، لٿا شڪ، هلي حق ڳڏياسون،
۽ ني الحال، منجهم وصال، اچي محب ملياسون.“

۱۰. جمن چارڻ جي مداح مان:

”فرزند تون حسنين جو، سائل آءُ تنهن تلقين جو،
دروگه مٿي دن رين جو، اوجر مڱان عينين جو،
دارو ٿئي دارين جو، يا پير پيران بادشاهه.“

۱۱. سچل فقير جو سرائڪي ڏوٽيو:

”خيال بزرگي ڏهون نه ميرا نامنگان مخدومي،
ناوت پير مشائخ ٿيو سي، ناوت ٿانو نجومي،
دعوت دي دائري نه سڪيو مي، ناوت علم رسومي،
ناوت هندي، سنڌي، شامي، ناوت زنگي، رومي،
”سچو“ ڪٿ نهين ڪوئي پيدا هوندا وچ معدومي.“

سنڌي ڏوهيڙو يا بيت:

الھم لڳ آڏام، تون مونھي محبوبن ڏي،
وڃي ڏيڇ پريسن کي، پاڇيءَ جا پيغام،
ڪيري قدمن تي پئي، سو لڳ ڏيڇ سلام،
آھي اوهان ري پريسن، ھت مڙئي ماتام،
اچڻ جو انجام، ڪر سگھو طرف ”سچو“ جي.

(سجھل فقير جي ڪافي ۾ شاھ صاحب جي وائي جي مثال يا نموني وٺڻ جو ضرور ڪونه ٿو ڏسجي. سندن رسالن مان ڏسي ٿا سگھجن)

۱۲. روجل فقير جو سنڌي بيت:

”ڪفر ۽ اسلام ۾ ٿا پرين آبتا پير،
ھڪ ھندو، ٻيو مسلمان، ٽيون وڃ وڌائون وڃ،
انڌن آوندھ نہ لھي، تن کي سچ چونندو ڪير،
”روجل“ راھ پرين جو، جان گھڙي ڏٺو-ين گھڙ،
تم رب مڙيوئي ھڪڙو، جنھن ۾ ڦٽند نہ ڦير،
ما ڪاڏي ڪندي پير، جا ستي ڪعبتہ اللہ ۾.“

مستدس ٻائي مان سلوڪ:

”جل پتر ايڪ اڳن جلت ھئي اجواڙا بن ڏيوي،
امبرت ڦارا مين پڙت ھئي ڪو چن وڙلا پيوي.“

۱۳. ثابت علي شاھ جي مرثين مان ھڪڙو بند:

”بيدرد ڪون م پچ، غم درد دل ڀيتر،
درد دل ڀيتر ڪي ڄاڻي دل ڏونير،
عرش عظيم ۾ ٻيو نت غلغلو عظيم،
عابد ڀيتر و بيڪس و بيمار ڪي غنير،
بابن ۾ پائرن ڪي ڪهي قيدي ڪري عيال،
تيا شام ڏي روانا وئي مصطفيٰ جو آل.“

۱۴. خليفي گل محمد جي غزل مان بيت:

”سور ٿيو سينگار جن جو ڏک تني جو آھي ڏيڇ،
ورھ ووءِ ووءِ ٿيو وڙوھڻ، ھاء ھئي ھئي آھي ھيڇ،
مرض محبت جو انداز ۾ ڪھ ڪندو تن کي طبيب،
درد ٿيو دارو دلا، پڪيون ڦڪيون آزار ايڇ.“

۱۵. ديوان ڪوڙي مل جي ”پڪي ٻهم“ مان نثر جي عبارت؛

”بي علم ماڻهو علم واري ماڻهوءَ کي معمولي ڪم ڌاران ٻي ڪجهه مدد ڏهڻي نٿو سگهي. هو هن جي منصوبن ۽ رٿن ۾ هن جي پٺڀرائي ڪري ڪين سگهندو، باقي البت جيئن ڪو هن کي هدايت يا هٿ ڏس ڪندو ويندو، تنهن وانگر ڪجهه پيو ڪندو.... اسان جيڪا چترائي ۽ تيزفهمي حاصل ڪئي آهي، سا سڀ علم جي وسيلي سان، جيئن ته جيڪر ڪو شخص ڪنهن جو روزينو مقرر ڪري ته هڪ-ٻن ڏينهن تائين ان جو احسان ياد ڪري ۽ ڪيترن ڏينهن جي گذرڻ کان پوءِ اهو احسان ان جي دل مان مٽجي ٿو ۽ هو ڏهاڙي جي روزيني کي پنهنجو حق ڪري ٿو ڄاڻي. انهيءَ ۾، پڙهيل آدمي پنهنجي راءِ، تدبير ۽ قياس کي پنهنجي اصلي طبيعت سان لاڳو ڪري ٿو ۽ جو پيو ماڻهو سندس طبيعت موافق گفتگو ڪري نٿو سگهي، تنهن کان بچان ٿي لکيس.“

۱۶. ديوان ڪيول جي ”موڪڙيءَ“ مان؛ ”نڙت ڪم بزرگن جو آهي ۽

هٿ ڪم شيطان جو آهي. هڪڙي ڪاڪل جو فرمودو آهي ته نڙت وارو ماڻهو خدا کي وٺي، دولتمندن کي وٺي مگر شيطان کي نه وٺي، ۽ هٿيلو ماڻهو خدا کي نه وٺي، درويشن کي نه وٺي، دولتمندن کي نه وٺي، شيطان کي وٺي. هڪ سياڻي چيو آهي ته ان کي رحمت آهي جو نياز ڪري، پر نه ان سرنديءَ سان. هڪڙي حڪيم جو لطيفو آهي ته آڇا جانور گهڻو گيهه مصالح وجهي، پلاڙ رڌي، منجهس لوڻ نه وجهجي، ته پلاڙ ڦڪو ٿي پوي ۽ جي گهرج کان واڌو لوڻ وجهجي ته ڪارو. تنهن وانگي جنهن ماڻهوءَ کي دولت ۽ سونهن هون ۽ نڙت نه هون، سوا لوڻي پلاڙ وانگي ڦڪو ۽ جي هٿيلو هون، ته لوڻ واري پلاڙ وانگي ڪارو يعني بيسواڊي.“

مٿيان ٻه نثر جا نمونا اوائل وارن سڀني سنڌي ڪتابن مطابق آهن، جي مسلمان خوشيءَ مان ۽ اعتراض کان سواءِ پڙهندا هئا ۽ هاڻي به مسلمان مصنف اهڙي ئي سنڌي عبارت لکن ٿا. مگر هندڪي سنڌي عبارت، جا سنسڪرت لفظن واري آهي ۽ جنهن تي مسلمان اعتراض وٺن ٿا، تنهن جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو؛

۱۷. ماهوار رسالي ”سرسوتيءَ“ مان؛ ”وويڪ ۽ ويچارئي پهريان ساڌن آهن.“

منشن جي سڌاري لاءِ جي ماڻهو ڀانئي ته پنهنجي ڪپ جڳيءَ پَر پوري ڪريان، ته وويڪ ۽ ويچار هلائي، جيستائين ڪنهن هاڃيءَ جو پورو پهچتا نه ڪري، تيستائين مڪ نه سمهي. من کي سچو مڪ به تڏهن ايندو ۽ حياتي سڦلي به تڏهن ٿيندي. اڳتي لاءِ ساڳاهي هلجي ۽ اڀسور کان پرار ٿا ۽ ارادتا دواران پل ٻني،

دل کي ڪوسل ۽ صفا ڪري. ايشور جي پتل جهڙو ٻيو پل ڪونهي. انهيءَ جي
ساهتا جهڙي ٻي ڪنهن جي ساهتا ڪارگر نه آهي.

۱۸- ماسيءَ جي سلوڪن جي ديباچي مان: ”ننڍيءَ اوستا ۾ هن ڪنويءَ جي

جت جو لاڙو ڌرم جي پاسي گهڻو هوءَ انهي ڪري هو وديا اڀياس ڪرڻ ۽ ساڌ
سنگت جو رس چڪڻ لڳو، پر پنهنجي گروهه جي سنگت ڪندي هن کي ويراڳت
اچي ويو، تنهنڪري پنهنجي استريءَ سميت امرتسر هليو ويو گروهه کي ۽ سندس
سنگت مان ڪيان ٿيو هوءَ جڏهن هن سرير ڇڏيو، تڏهن هن جي ڏاڏي ورڌ
اوستا هئي. هن جي جيءَ کي اڳيان پلايو آهي، جو هيئن آست سنسار کي ست ڄاڻي
ويٺو آهي ۽ ڪام، ڪروڌ، آدڪ، پنجن ويرين جي ول چٽل ۾ ڦاسي، پياڻيءَ ۾
گهر ٿي ويو آهي. سو ساڌ سنگت جي ڪري اوديا جو ٻڙدو دور ٿيو ته پوءِ
پياڻيءَ جو خيال پائهي مڙجي ويندو ۽ ايشور ۽ جميءَ جو، اڳيان ڪري پيسد
پيو آهي، سو نڪري ويندو. جهڙي طرح جوت جوت ۾ يا بوند درياءَ ۾ ملي لئي
ٿي وڃي، تيئن لئي ٿي ويندو.

تعليمي ڪتابن مان يا هندو اخبارن مان نمونن ڏيڻ جو ضرور ڪونه ٿو ڏسجي.

۱۹- ديوان انديرام جي ترجمي ڪيل ”معصومي“ مان (ڇپيل ۱۸۶۱ع ۾) انهيءَ

وقت جي صورتخطيءَ ۾:

”انهيءَ نياڳي پٽ ’يعني حجاج بن يوسف‘ ماءُ جا ٻا نٿي ڏاتا، ايتري ۾ ڏهت
ويج جي صورت ٻڌرو ٿي هيئي لکئي وانگر هي بلو ڪيو جو ٻيڙيانءَ هڪڙي ڇيلي کي
ڪهي ۽ رت انهيءَ جو حجاج جي لڳن ۾ مڙيائون ۽ ٻئي ڏينهن هڪڙي ٻڪري کي
انڌير مان نڪمي ماڻهوءَ جي هٿ کان ڪٽهارائي، انهيءَ جي رت ۾ حجاج کي
ويهارائون ۽ ٽي ڏينهن سڀ کي پڇاڙائون، تنهن کان پوءِ ان کير پيتو ۽ حجاج پنهنجي
تنيڻ ۾ انڌير ۽ لڇائي جي سڪ رکي سدائين چونڊو هو ته ڪا وٺ ڪهڻ ڌاران
منهنجي اڳيان موچاري نه آهي ۽ ويهه سهس هڪڙو سؤ ماڻهن سندس هٿ کان ڪٽيا
آهن ۽ هٿن جي جنگين جي ڪٽڻ جو سماع ڏئيءَ کان ڌاران ڪونه ٿو ڄاڻي ۽ ڪجاوي
جي چڙهڻ جي پٿر ۽ مڙسن ۽ زالن کي هڪڙي ٺيل ۾ وجهي رکڻ جي ريت، ۽
ري چٽ جوڙڻ باندن جي گهر جي چال، حجاج کان نڪتل آهي جڏهن پاڻ مشور
تڏهن باندني سندس گهر ۾ ٺيهه سهس مڙسن جا ويهه سهس زالن جا باندني هئا.“

باب ٽيون

سنڌي ٻوليءَ جو سنسڪرت ۽ پراڪرت سان واسطو

فصل پهريون

جيئن سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ مان معلوم ٿيو هوندو، تيئن سنڌي سنسڪرت جي ڌيءَ يا ڏوھڻي آھي ۽ جيڪي به ٻيون دھسي ٻوليون سنسڪرت کان نڪتل آھن، تن سڀني مان ھيءَ زياده صاف آھي ۽ غير کان آزاد آھي. جيتوڻيڪ ٻين ٻولين جا لفظ گهڻائي منجھس گڏيا آھن، تڏھن به سندس ذاتي بناوت صاف رھندي آھي، ۽ ٻين ٻولين وانگي انھيءَ ۾ غير گڏيل ڪونھي. مرھٽي، گجراتي، پنجابي، بنگالي ۽ ھندي، انھن سڀني ۾ قديم پراڪرت جا ايترا نشان موجود نه آھن، جيترا سنڌيءَ ۾ آھن. مطلب ته سنڌي ٻوليءَ جو گرامر ٻين ٻولين جي گرامر کان وڌيڪ پڪو، مضبوط ۽ اصولي مادري ٻوليءَ کي ويجهو آھي. اگرچ سنڌ جي جدا جدا ڀاڱن ۾ جيڪا ٻولي ڳالهائڻ ۾ ٿي اچي، سا ھڪجهڙي ناھي: انھن ۾ لفظن، اصطلاحن ۽ ڳالھائڻ جي ڊول وغيره ۾ گهڻو تفاوت آھي. انھن جي ٻڌڻ سان ھڪدم چئي سگھجي ٿو ته ڳالھائيندڙ لاڙ جو آھي يا وچولي جو آھي، سري جو آھي، يا وري ٿر يا ڪاڇي جو آھي، ته به ٻوليءَ جي ذاتي بناوت بگڙيل ناھي. انھيءَ ھولدي به وچولي ڀاڱي جي زبان، يعني حيدرآباد جي آسپاس وارن علائقن جي ٻولي سڌريل نمونو سمجھڻ گھرجي، ۽ انھيءَ چڪاس مان ٻوليءَ جي بناوت وغيره جي پوري پرک ٿي سگھي ٿي.

فصل ٻيو

حرف علت ۽ اعراب بابت

لـر: ھاڻي اسين ڏيکارينداسين ته سنڌي ٻوليءَ ۾ اصلي پراڪرت ٻوليءَ جي بنسبت ڪھڙي ۽ ڪيتري ڦيرگهير ٿي آھي، جنھنڪري اسان کي سنڌي ٻوليءَ جي بناوت ۽ اشتقاق جي گهڻي خبر پوندي. پھرين ته سنسڪرت يا پراڪرت وارا اعراب يعني حرف علت ۽ حرڪتون يعني ان جا نشان گهڻو ڪري سڀ موجود آھن.

سنڌي وهاڪرڻ

هڪڙو خاص اعراب ”لر“ آهي، جو سنڌيءَ ۾ صاف صورت ۾ نه آيو آهي، پر بدلجي آيو آهي. لفظ جي منڍ ۾ آيو بدلجي ”ر“ ٿو ٿئي، جيئن خود پراڪرت ۾ به ائين ٿيو آهي. جيئن ته سنسڪرت ”لرڪش“، پراڪرت ۾ ”رڇ“ ٿيو ۽ سنڌيءَ ۾ به ”رڇ“ ٿيو. ڪڏهن وري اهو بدلجي زير ”ر“ ٿو ٿئي، جيئن ته سنسڪرت ”ورشچڪ“، پراڪرت ۾ ”وچڻو“ ۽ سنڌيءَ ۾ ”وچون“ ٿيو. سنسڪرت ”درش“، پراڪرت ۾ ”دڪن“، هنديءَ ۾ ”دېڪنا“ ۽ سنڌيءَ ۾ ”ڏسڻ“ ٿيو. سنسڪرت ”گرت“، پراڪرت ”گد“، سنڌيءَ ۾ ”گيو“ ٿيو، جو سرائڪي يا پنجابيءَ ۾ ”گيتو“ آهي. ڪڏهن وري اهو بدلجي ”ر“ پيش ٿو ٿئي، جيئن ته سنڌيءَ ۾ ”پڏيو“ (يا وڏو)، پراڪرت ”وڙڏ“، سنسڪرت ۾ ”ورڍ“، سنڌي ”مڻو“، پراڪرت ”مرو“ ۽ ”مڻو“ ۽ سنسڪرت ”مرت“ (فارسي-سرو).

اهڙا ٻيا به گهڻائي مثال ڏيئي ٿا سگهجن، جن ۾ اهو خاص حرف علت يا نشان ”لر“ بدلجي ”ر“ يا ”لر“ يا ”آر“ يا ٻي صورت وٺي آيو آهي. جيئن ته ”مرڻ“، پراڪرت ”مر“، سنسڪرت ”مر“. پڻ، پراڪرت ”پر“، سنسڪرت ”پر“. ڌڻ پراڪرت ”ڌر“، سنسڪرت ”ڌر“. سرڻ، پراڪرت ”سر“، سنسڪرت ”سر“. مردنگ، پراڪرت ”مَرَنگو“، سنسڪرت ”مردنگ“. هيٺيون، پراڪرت ”هنيو“ يا ”هٺين“، سنسڪرت ”هرديم“، هردو يعني دل به سنڌيءَ ۾ ڪم ايندو آهي.

ڪن ٿورين حالتن ۾ اهو ساڳيو اعراب بدلجي ”ت“ يا ”ڊ“ ٿو ٿئي، جيئن ته ڄاڻو (يعني نالي يا ڌيءَ جو مڙس)، پراڪرت ”ڄامائو“، سنسڪرت ”ڄاما ترڪ“ ۽ فارسي ”داماد“. ماڻيجو يا ماڻيتو، پراڪرت ”مائو“، سنسڪرت ”ماترڪ“.

آي ۽ آو. سنڌيءَ ۾ جيڪي ٻيا اعراب ”آي“ ”آو“ آهن ۽ جن جو آواز اڪثر ”آئي“ ۽ ”آو“ هوندو آهي ۽ ڪي ”آل“ ۽ ”آ“ جهڙو آواز ڪڍندا آهن، خاص هندو ماڻهو، سي آواز سنسڪرت ۾ آهن، جيئن عربيءَ ۾ به آهن، پر پراڪرت ۾ ناهن يا ڪمياب آهن، مگر سنڌيءَ ۾ اچن ٿا. عربي ۽ فارسيءَ اصل وارا لفظ ته ساڳي صورت ۾ ڪم اچن ٿا، جيئن ته سير، خير، پيدا، قول، عورت، دور. مگر جيڪي نچ سنڌي لفظ اهڙي آواز وارا آهن، جيئن ته -هن، چور، سي مسلمانن کان سواءِ ٻيا اڪثر سڻن ۽ چنڻر جهڙو آواز ڪڍندا آهن. ڪي ”آو“ کي ”او“ ۽ ”آو“ به ڪندا آهن، جيئن ته قوم، ڪو، قوم يا قوم. اهڙا ساڳيا لفظ جي سنسڪرت مان آيا آهن، سي اڪثر بدلجي ”اي“ يا ”لي“ ۽ ”او“ يا ”او“ ٿيا آهن، جيئن هيٺين مثالن مان معلوم ٿيندو: ڪي ”اوڪي“ کي ”اوڪي“ به ڪڏهن چون، ”او“ ۽ ”آو“ جيئن ته قوم کي ”قوم يا قوم“.

(۱) اي جا مثال - سنسڪرت ”وڙن“، پراڪرت ”وڙن“ ۽ سنڌي ”وڙ“. سنسڪرت ”سينڌو لوڻ“، پراڪرت ”سنڌو لوڻ“، سنڌي ”سينڌو لوڻ“. سنسڪرت ”ويدي“، پراڪرت ”ويج“، سنڌي ”ويج“. سنسڪرت ”نينن“، پراڪرت ”نينن“، سنڌي ”نين“ (يعني اڪيون). سنسڪرت ”ڌيري“، پراڪرت ”ڌير“، سنڌي ”ڌيرج ۽ ڌير“.

(۲) او جا مثال - سنڌي ”جو“ سنسڪرت ”جو“، سنڌي ”سو“ پراڪرت ”سو“. سنسڪرت ”گور“ سنڌي گورو (يعني اڇو). سنسڪرت ”پو و نمر“، پراڪرت ”جو وڻ“، سنڌي ”جوڻ“. سنسڪرت ”شوري“، پراڪرت ”سورنن“، سنڌي ”سورهياڻي“.

آ ۽ ا: هنن ٻن اعرابن جا آچارڻ ۾ اڪثر سنڌي پراڪرت کان وڌيڪ سنسڪرت واري اصلي صورت قائم رکي آهي. ڪڏهن ”آ“ کي بدلائي ”ا“ ڪيو ويو آهي ۽ ڪڏهن ”ا“ ساڳيءَ طرح، ”آ“ کي ”ا“ ۽ ڪڏهن ”اي“ ۽ ڪڏهن ”آ“ ڪيو ويو آهي، جيئن هيٺين مثالن مان معلوم ٿيندو:

سنڌي پڪو، سنسڪرت ”پڪ“، پر پراڪرت ”پڪ“. ”آڱر يا آڱار“، سنسڪرت ”آڱار“، پراڪرت ”انگالو“. سڀني، سنسڪرت ”سو ڀن“، پر پراڪرت ”سڀن“. ول، سنسڪرت ”ولي“ پر پراڪرت ”ول“. ڪما يعني صبر ۽ تحمل، پراڪرت ”ڪما“، سنسڪرت ”ڪشما“. جيئن ٿيڻ، پراڪرت ”جئ تئ“، جت ت، پراڪرت - ”پت ت“. ڪٽ، پراڪرت ”ڪت“، سنسڪرت ”ڪت“. اڻڻ، پراڪرت ”اڻڻ“.

پيراڳي، پراڪرت ”بيرگ“، سنسڪرت ”پيراڳي“ مارڪ يعني رستو، پراڪرت مڪ، سنسڪرت ”مارڪ“. جان يا جانا، پراڪرت ”جنا“، سنسڪرت ”ڀاتا“ واکھ، پراڪرت ”وگگھ“، سنسڪرت ”ويا گھر“. ڪوڏر يا ڪوڏار، سنسڪرت ”ڪردال“. جڏهن ٺڏهن ڪڏهن، سنسڪرت ”ڀدا، تدا، ڪدا“.

واڻي، پراڪرت ”واڻا“، سنسڪرت ”واتوا“. ڌر يعني اصل، پراڪرت ”ڌرا“، سنسڪرت ”ڌر“. راءِ، پراڪرت ”راڻا“، سنسڪرت ”راجا“.

پڙي، پراڪرت ”پڙا“، سنسڪرت ”پڙا“. پاڻ، پراڪرت ”ڀاڻا“، سنسڪرت ”پراڻا“. ماءُ، پراڪرت ”ماتا“، سنسڪرت ”ماتا“، سنسڪرت ”پڙا“.

پٿر يعني بسترو، پراڪرت ”پٿر“، سنسڪرت ”پٿرستار“، هندي ”بستر“. پٿر يعني پھڻ، پراڪرت ”پٿر“، هندي ”پٿر“، سنسڪرت ”پٿرستار“. ميا يعني رحم، سنسڪرت ”مايا“. ديول، پراڪرت ”دپل“، سنسڪرت ”دپوالي“.

سنڌي وهاڪرڻ

اي ۽ اي: سنڌي جو آواز "ا" پراڪرت جي "اي" جي برابر آهي، جيئن ته سنڌي ٺٽي، پراڪرت "ٺٽ" سنسڪرت "نرڌا". چينهن يعني نشاني، پراڪرت "چينڌ يا چنڌ، سنسڪرت چينهن.

ڪي، پراڪرت "ڪي"، سنسڪرت "ڪيم"، شينهن، پراڪرت "ميه"، سنسڪرت "منه". ڇپ، پراڪرت "چيه" سنسڪرت "جوها". تيرت پراڪرت "تت"، سنسڪرت "تهرت". ناري يا نار، پراڪرت "ناري"، سنسڪرت ناري. ڪيڙو، لڙو، پراڪرت "ڪيرس، اهرس".

آ ۽ او: هي آواز به گهڻن حالتن ۾ اصل جهڙا قائم رهيا آهن، مگر ڪن ۾ پراڪرت وارا ساڳيا ڦير گهير ڪيل آهن. مثال -

ڀُرس يعني مڙس ماڻهو، پراڪرت "ڀرسو" سنسڪرت "ڀرش". مڙڪڙي، پراڪرت "مڙلن" سنسڪرت "مڙڪلن".

ڳرو، پراڪرت "گرء" سنسڪرت "گئر". ڏٻل يعني ضعيف ڏٻو، پراڪرت "ڊٻل"، سنسڪرت "دربل".

موتي، پراڪرت "موت"، سنسڪرت "متڪ". ڀوٽي، پراڪرت "ڀوٽڻو"، سنسڪرت "ڀسڪ". نورو، پراڪرت "نيرن"، سنسڪرت "نوپر". اڪري پراڪرت "اوڪڪلن"، سنسڪرت "آلڪڪل". پٺ، فارسي "پشت"، پراڪرت "ڀوٺ"، سنسڪرت "پشت".

اي ۽ او: سنڌي هڪ، پراڪرت "ايڪ". ڀرسي يعني ڀسار، پراڪرت "ڀيسم". جوڀن، پراڪرت "جو وڻ". جوڳ، پراڪرت "جوگ"، سنسڪرت "يوگي".

لهر يا لهار، پراڪرت "لوهار"، سنسڪرت "لوهار". ڀسيج يا ڀسيچ، سنسڪرت "ڀسي". ڪيٺيءَ يعني خير عافيت، سنسڪرت "ڪشيم". نينهن پراڪرت "نيهو"، سنسڪرت "نيهم"، مينهن، پراڪرت "ميهو"، سنسڪرت "منيهم". مينهن، پراڪرت "ميهو"، سنسڪرت "ميگهم"، فارسي "ميح"، ڪم، پراڪرت "ڪمو".

متفرق: انهن کان سواءِ، ڪڏهن ڪڏهن حرف علت يا اعراب اصولي جاءِ تان نڪري وڃن ٿا، يا وڌن مان گهٽائي ننڍا ڪجن ٿا، يا جتي ناهن اتي وجهجن ٿا يا گڏجن ٿا، جيئن هيٺين مثالن مان معلوم ٿيندو:

سنڌي دٺارو، سنسڪرت "ديوالي". سيارو، پراڪرت "سٺارو"، سنسڪرت "متڪال". ڪنڀر، سنسڪرت "ڪنڀڪار". پڪال يا پخال، سنسڪرت "ڀيرڪل".

رڻ، سنسڪرت ”ارڻ“، ڌيءَ، پراڪرت ”ڌڙ“، ڀاڻپي، پراڪرت ”پ“، سنسڪرت ”آپ“.

چوڻون، پراڪرت ”چئنٿ“، سنسڪرت ”چترڪ“، سور، پراڪرت ”مور“، سنسڪرت ”ميور“، لوڻ، پراڪرت ”لوڻ“، سنسڪرت ”لوڻ“، سون، سنسڪرت ”مورڻ“.

ساراهه، پراڪرت ”سلاها“، سنسڪرت ”شلاقا“، سلوڪ، پراڪرت ”سيلوءَ“، سنسڪرت ”شلوڪ“.

استري، پراڪرت ”انڱي“، سنسڪرت ”ستري“، ورهم، پراڪرت ”ورسو“، سنسڪرت ”رهن“، ملڻ، پراڪرت ”مِلان“، سنسڪرت ”مِيل“.

مهنو، پراڪرت ”مېڻ“، سنسڪرت ”موهن“، ممرڻ يعني ياد ڪرڻ، پراڪرت ”مَمَر“، سنسڪرت ”مَمَر“.

سيڻ، پراڪرت ”سِيهم“، سنسڪرت ”سنيهم“، نهن، پراڪرت ”سوڻهم“، سنسڪرت ”سَنشا“، سگهڻ، پراڪرت ”سگڻوم“، سنسڪرت ”سگوم“، ماس يا ماه، سنسڪرت ”مانس“.

فصل ٻيو

مفرد حرف، صحيح بابت

س ۽ ش، ن ۽ ڻ، ج ۽ گ منڍ ۾: سنسڪرت وارا ”س ۽ ش“، ”ن ۽ ڻ“، ”ج ۽ گ“ جي پراڪرت مفرد حرف ڪري ڪم نه آندا آهن، سي سنڌيءَ آندا آهن. هيٺ ڪي مثال ڏجن ٿا: سنڌي شبد يا سبڌ، سنسڪرت شبد، سرپر، سنسڪرت شريرو، شڪر يعني جمع، سنسڪرت شڪرو، شهتهن، ششڪرت ستهنهم، شاه يا سائو، سنسڪرت سادو.

ڪشڻ، سنسڪرت، ڪرهن، هندي ڪسنا، ڪشن يا ڪيشنو، سنسڪرت ڪرشن.

سٿڻ، پراڪرت سٿام، سنسڪرت شرٿوم، قاسي يا ڦاهي، سنسڪرت ڦاهي، ديس، سنسڪرت ديش، ڏه، فارسي ده، پراڪرت دهم، سنسڪرت دهن، هندي دهن، وليس، سنسڪرت وليش.

ڪڇڻي، هندي ڪڇڙي، سنسڪرت ڪرڙي، چنڇر، سنسڪرت ششڇر، چهر، پراڪرت چا، سنسڪرت شٺ.

آڱڻ يا انگڻ، هندي آنڪ، سنسڪرت آڱ. مڱڻ، هندي مانگڻا، سنسڪرت مارگڻ. مڇڻ، هندي مائينا، سنسڪرت مان.

ڪ، ڪ، ڪ ۽ گھ منڍ ۾: وچ ۾ آيل ”ڪ“ اڪثر نڪري وڃي ٿو،

جيئن ته سنسڪرت شڪال پراڪرت سٿارو، سنڌي سٿارو. سنڌي ڪڇو، پراڪرت ڪڇ. سنسڪرت ڪڇ ۽ فارسي ڪوز. گھر، پراڪرت گھر، سنسڪرت گرھ.

ت، ٺ، ڍ ۽ ي منڍ ۾: ٺامو، پراڪرت تانب، سنسڪرت تارم، هندي تانبا.

ٺي، پراڪرت تيرھ، سنسڪرت تيرڻ، هندي تين. ٺان، پراڪرت ٺاڻ، سنسڪرت سٿان، فارسي ستان، ڏولي، پراڪرت ڊولا، سنسڪرت ڊولا. ڏنڊو، پراڪرت ڏنڊ، سنسڪرت ڏنڊ، ڏيڻ، پراڪرت ڏيسر، سنسڪرت ڏا، هندي ڏينا، فارسي دادن. ڏس، پراڪرت ڏڪڪ، سنسڪرت ڏس. ڊاڪ، هندي ڊاڪ، سنسڪرت ڊراڪشا، جو، سنسڪرت يو، جس، سنسڪرت ڀش، لڻ، پراڪرت لان، سنسڪرت ڀٽ.

مختلف اکر وچ ۾: سڻي، پراڪرت سوئي، سنسڪرت سوچي، ڪيو، پراڪرت

ڪيدو، سنسڪرت ڪرت، سرائڪي ڪيتا، راه، پراڪرت راء، سنسڪرت راجا، جوڻاسو، سنسڪرت چتراس. سرو، پراڪرت سردو، سنسڪرت شرد، فارسي سرد، ٻي، پراڪرت ٻيا، سنسڪرت پتا، ساگر يعني منڍ يا سائڻ، پراڪرت سائرو، سنسڪرت ساگر، نگر، پراڪرت ٺٽرو، سنسڪرت نگر، وڃن، پراڪرت وڻ، سنسڪرت وڃن. ڀڻ، هندي بهن، پراڪرت بهڻي، سنسڪرت پڳڻي. پڳت، سنسڪرت پکت، سگھت يا سگھڻ، پراڪرت شڪت، ڪڏ، پراڪرت ڪڙ، سنسڪرت گرت، ڪڍي، سنسڪرت ڪڍي، ٻڙ، سنسڪرت وٺ، ٺوڙڻ، سنسڪرت ٺوڙڻ، هندي ٺوڙنا، پڙهڻ، سنسڪرت پڙه، پڙهي يعني تخت، سنسڪرت پڙهي، لڙهڻ، سنسڪرت لڙه. جڙڻ، سنسڪرت جڙه، پڙڻ، سنسڪرت پڙه، جڙ، سنسڪرت جڙه، موڙه، يعني موڪو، سنسڪرت موڙه، ڪانڊ، سنسڪرت ڪشانت، وٺ، سنسڪرت ورت، رت، پراڪرت آڏت، سنسڪرت لرت، ٻر يا ٻي، سنسڪرت آپ، رجبوت، سنسڪرت راجبوت، تاف، هندي تاپ يا تاو، سنسڪرت تاپ، تلا، پراڪرت تالان، سنسڪرت تڊاڪ، ڏاڙهون، پراڪرت ڊالر، سنسڪرت ڊاڊم، ڀيلو ۽ ڀت، سنسڪرت ڀيت، ٻارهن، پراڪرت اي آرھ، هندي گيارھ، ٻارهن، پراڪرت وارھ، تيرهن، پراڪرت تيرھ، جوڏهن، پراڪرت چنڊھ.

هم سان ڪلا آچار يا اکر وچ ۾: منهن، پراڪرت مهن، سنسڪرت مٽڪ. مڙهن، پراڪرت ميهو، سنسڪرت ميگهم، فارسي مينگ. سهي يعني ساڻي يا دوست، پراڪرت سهي، سنسڪرت مک. ڪٽهن يعني چوڻ، پراڪرت ڪهم، سنسڪرت ڪٽ، جنهن مان ڪٽاءُ. لهڻ، پراڪرت لهڻ، سنسڪرت لپ، جنهن مان لپڻ. ساڻو، پراڪرت ماهم، سنسڪرت ساڌ. سڪ، پراڪرت سڪن. سگهڙ، سنسڪرت سگهٽ. اڇا يعني خواهش، سنسڪرت اڇاه اڇو، سنسڪرت اڇچ. ڪنڀي يا ڪنڀي، سنسڪرت ڪنڀي، ڏونڊڻ، سنسڪرت ڏونڊڻ. سڦل، سنسڪرت سڦل. منڀر، سنسڪرت سڻڀي، هندي سونڌ. گنڀي، پراڪرت گنڀي، سنسڪرت گرڻٺ، سڻو، هندي سوڌ، سنسڪرت سڻٺ يا سڻڌ. پنڌ، سنسڪرت پنڌا. پڏو، پراڪرت وڏي. موڙهم، پراڪرت موڏ، سنسڪرت مگڌ، مد يعني شراب، سنسڪرت مڌ.

نون غني وارا آچار يا اکر: ٺڻ، هندي ٺڻ، سنسڪرت متن. لڙ يا لڙم، سنسڪرت نمب، هندي نيم ۽ ليم. ميڻ يعني مک يا ميڇالو، سنسڪرت مڇا. پڻو ۽ پڻجڻ، سنسڪرت پورڻ. پوڻي يعني نيڪ پراڪرت پڻو، سنسڪرت پوڻي. ساڻين، سنسڪرت سوامي.

ي ۽ و: واڌ، پراڪرت واڙو، سنسڪرت واڻي. نيڻ، پراڪرت ٺڻ، سنسڪرت نيڻ. سڇ، پراڪرت سڇا، سنسڪرت شيا. پڇ، سنسڪرت پڇي. جي، پراڪرت جيئن، سنسڪرت جييو. پتون، سنسڪرت پون، پراڪرت پڻ. ڏينهن، پراڪرت ڏٺو، سنسڪرت ڏرومن. اوسار يا اوسر، پراڪرت ۽ سنسڪرت آوسار. اوتار، سنسڪرت آوتار. چانو، پراڪرت چاه، سنسڪرت چايا.

ر، ل، م ۽ ڄ: سيار يعني گدڙ، فارسي شغال، هندي سڦال، سنسڪرت شرڪال. ڏيرو، سنسڪرت ڏربل. ساراهم، پراڪرت سلاها، سنسڪرت شلادا. پڇڻ، سنسڪرت پورڻ. ديس يا ڏيهه، سنسڪرت ديش. ماس يا ماهم، سنسڪرت مانسن. هنجهم يا هنس، سنسڪرت هنس. هنج يعني اک جو ڳوڙهو، سنسڪرت آڻڻ، پراڪرت آڻس. سرهو، سنسڪرت سهرهڻ. ساڻو يا ساڻو، سنسڪرت ساڌ يا ساڌو.

فصل ٽيون

مرڪب ۽ ٻيا حرف صحيح

ڪ، گ ۽ ڀا: سنڌي آڳ، پراڪرت آڳ، سنسڪرت آڳن، هندي آڳ، ڀت، هندي ڀيت، سنسڪرت ڀت، سَروڳ ۽ يعني سڀ ڏسندڙ، پراڪرت سَروڄ، سنسڪرت سَروج. سڳهن، پراڪرت سڳنوم، سنسڪرت شڪنوم، هندي مڪنا. مڻتو، پراڪرت مٽو، سنسڪرت مٽن. آڻنو يعني ٻڌا ٿيو، پراڪرت آڻن، سنسڪرت آڻن. ڀت، پراڪرت ڀت، سنسڪرت ڀتڪ، هندي ڀات. لڏو، پراڪرت لڏ، سنسڪرت لڏ. ڪڀو، پراڪرت ڪڇو، سنسڪرت ڪڇم. شيد، پراڪرت سيد، سنسڪرت شيد. مڻڪتو يعني چٽل ۽ آزاد، پراڪرت مڻت، سنسڪرت مڪت. پڳت، سنسڪرت پڪت. سڳت يا سڳهت، سنسڪرت سڪت. هندي سڪت.

نون غني وارا: آنت، سنسڪرت آنت. ماس، سنسڪرت ماس. گاڏو يا گاڏي؟ هندي گاڏو، سنسڪرت گائتري. جنم، سنسڪرت جنم. آڳ، پراڪرت آڳ، سنسڪرت آڳن. لڳو، پراڪرت لڳ، سنسڪرت لڳن. پڳو، سنسڪرت پڳن. رتن يعني جواهر، سنسڪرت رتن. سڄاڻ، پراڪرت سڄ، سنسڪرت سڄهم. سڻهنو، سنسڪرت سوڻن. لنگو يا نانگو، پراڪرت نگو، سنسڪرت نڱن. مڻين، سنسڪرت مڻجها. راڻي، پراڪرت راڻا، سنسڪرت راجهي. ڀاڻ، هندي آپ، پراڪرت آڀاڻ، سنسڪرت آتما. آن. سنسڪرت آرڻ. چؤماسو، سنسڪرت چتر ماسو. پورو، سنسڪرت پُورو. چُورو، سنسڪرت چورڻ. انب، هندي آم، پراڪرت آمب. ٿامو، هندي ٿانبا، پراڪرت ٿمب، سنسڪرت تامر. نم، سنسڪرت نيمب. مان، پراڪرت ميلان، سنسڪرت ميل، هندي ميلنا.

ي، ر، ل ۽ و: جوڳ، پراڪرت جوگ، سنسڪرت بوگي، هندي جوگ. واگم، سنسڪرت ويا گهر. وهس، سنسڪرت وېشي، هندي بهس. واگ، سنسڪرت واگي. ٿڌوري، پراڪرت ٿڌورن، سنسڪرت ٿڌوري. ڌڙ ۽ ڌڙج، پراڪرت ڌڙن، سنسڪرت ڌڙن. آريا عار، هندي آرج، سنسڪرت آري، سڌورج، پراڪرت سوري يا سڄي، سنسڪرت سوري. آچرج، راکرت آچريٿ، سنسڪرت آڻسري. نيت، پراڪرت نت، سنسڪرت نيتي. آڏت يعني مسج. سنسڪرت آڏتي. مڻهان، پراڪرت مڻچها، سنسڪرت مڻيا. وڇا، پراڪرت وڇا، سنسڪرت وڇا. آڇ، سنسڪرت آجي، هندي آڇ. ڪاڇ، سنسڪرت ڪاڏين. مڻجهم، پراڪرت مڻجهو، سنسڪرت مڏي. ٻجھن، سنسڪرت ٻڌي، واجهو. سنسڪرت آهاداي، هڇا، سنسڪرت هٿيا. گجھو، پراڪرت گجھائو. سنسڪرت گهڻيڪه. ڪله، يا ڪالھ، پراڪرت ڪل، هندي ڪل، سنسڪرت ڪلين. مڻهم، سنسڪرت مولي. ڀلنگ، سنسڪرت ڀريگ. ڀلان، پراڪرت ڀلان، سنسڪرت ڀرپاڻ.

اڳٺ، پراڪرت اڳو، سنسڪرت آڱر. گنجري، سنسڪرت گرجري، گنج،
 سنسڪرت گرجن، هندي گرجنا. ڪم، پراڪرت ڪمو، هندي ڪام، سنسڪرت
 ڪرمن. مَنڊلي، سنسڪرت مردن. سَنپ، سنسڪرت سرب. سِگهو، سنسڪرت
 شيرگهه. چَڪي، سنسڪرت چرڪ. نيڀاڳ، سنسڪرت نيرڀاڳ. چرچو، سنسڪرت
 چرجا. ڀرين، سنسڪرت ڀرسي. ڀڙپ، سنسڪرت ڀرو. گرب يا گيرب يعني هٿ،
 سنسڪرت گرو. شڪر يعني چمڪن، سنسڪرت شڪر. سرڳٺ، سنسڪرت سورگ.
 ڌرم، پراڪرت ڌم، سنسڪرت ڌرم. ڀڙپات، سنسڪرت ڀڙپات. ڀرتاب يعني جلو،
 سنسڪرت ڀرتاپ. ڀرت يا ڀتو يعني ورق، سنسڪرت ڀت. ڀگهو، پراڪرت ڊگگهه،
 سنسڪرت ڊرگهه. ڪرت، سنسڪرت ڪرت. ڏڪ، سنسڪرت ڌرڪ. واگهه،
 سنسڪرت ويا گهر. رات، سنسڪرت رات. پراڪرت رني. پاڻ، سنسڪرت ڀرانا.
 ڀٽ، پراڪرت ڀٽ، سنسڪرت ڀٽر. ميٺ، پراڪرت ميت، سنسڪرت ميٽر. چنڊو،
 پراڪرت چنڊ، سنسڪرت چنڊره. ڪيٺ، سنسڪرت ڪشيت. منڀ، سنسڪرت منٿر.
 ٺي، سنسڪرت ٺڙي. سنسڪرت ڌرد. ڀاڻ، سنسڪرت ٻاڻ. ڪتن، سنسڪرت
 ڪرتن. ڪتر يعني ڪهنجهي، سنسڪرت ڪرتري. وٺ، سنسڪرت ورتڪا. ڪڏ،
 پراڪرت ڪڙو، سنسڪرت ڪرت. آڙڏنگ، سنسڪرت آڙڏاڱ. ارڻ، سنسڪرت ارڻ.
 تيرڻ، سنسڪرت تيرت. مورت، سنسڪرت مورت. ڪيرت، سنسڪرت ڪيرت. سڀ،
 سنسڪرت سرو. هندي سب. ڀورب، سنسڪرت ڀورو. سَنڻو يعني ڀڳڻو، پراڪرت
 سَنڏو، سنسڪرت سَنڏو. مسر، سنسڪرت شورش. سراق، هندي سراق، سنسڪرت
 شراق. آسئون يعني هنجون، سنسڪرت آشر، پراڪرت آنس. سهس، پراڪرت سهس،
 وسڻ، سنسڪرت ورش، هندي ڀرستا. پاسو، هندي پاس، سنسڪرت ڀارش. سيسي،
 سنسڪرت شيرش، هندي سيس. درسڻ، سنسڪرت درشڻ. مڙهو، سنسڪرت مهرش.
 ڀڪر يعني ڀاڄي، پراڪرت وڪل، سنسڪرت ولڪل. لُڪ، پراڪرت آڪا،
 سنسڪرت آلڪا.

سرڳ، سنسڪرت سورگ. دٺار يعني دروازو، پراڪرت دٺارو، سنسڪرت
 دواز. ساڙ ۽ سواد يعني سواد ۽ لذت، سنسڪرت سواد. جالڻ، سنسڪرت جوتن.
 مڙهو، سنسڪرت شوئر. مس، سنسڪرت شورش. ڀسم، سنسڪرت ڀو. ڀڪو،
 پراڪرت ڀڪ، سنسڪرت ڀڪ. مَت، پراڪرت مت، سنسڪرت متو. ڀرميسر،
 پراڪرت ڀرميسر، سنسڪرت ڀرميشور.

س ۽ ش مرڪب؛ آچرج، پراڪرت آچَرَ، سنسڪرت آشرِي. چنڀر،
 هندي سنيچر، سنسڪرت سنيڪشتر. وچون، پراڪرت ڀچچئون، سنسڪرت وڙڪشڪ.
 ڀڄتاه، سنسڪرت ڀگشاتاب. رسو، پراڪرت راس، سنسڪرت رشم. ڏڪار،

سنسڪرت دُشڪال، نڪام، سنسڪرت نيشڪرم، سڪو، سنسڪرت شُشڪ،
 هندي ۽ پراڪرت سوکا، فارسي خشڪ، ڏڏو، پراڪرت دڏ، سنسڪرت دڙشڪ،
 گهڻ، پراڪرت گهڻ، سنسڪرت گوشڪ، نير، پراڪرت نير، سنسڪرت نيشنر،
 مينو، سنسڪرت ميشڪ، ڪوڙهم، سنسڪرت ڪُشڪ، ٻاڦ، پراڪرت وڦو،
 سنسڪرت واڦ، هندي ٻاڦ، نيهڻو، سنسڪرت نيڦوت، سيڪ، سنسڪرت شيشي،
 ڪنڌ، پراڪرت ڪنڌو، سنسڪرت سڪند، ٺڻ، سنسڪرت مڙتن، ٺيڻو،
 سنسڪرت سيڙت، ٺپ، پراڪرت ڪمبو، سنسڪرت ستمب، وٽ، سنسڪرت وٽ،
 هٿ، پراڪرت هٿو، سنسڪرت هٿست، هندي هٿ، ٺاڻو، سنسڪرت سٺان،
 وڇ، پراڪرت وڇچو، سنسڪرت وٽس، آست يعني تعريف سنسڪرت مٿت،
 لستري، سنسڪرت سترري، ڦٽڻ، سنسڪرت سڦٽ، ڦڙتي، سنسڪرت سڦورت،
 وسپت، سنسڪرت ورهسپت، پارس، سنسڪرت سپرڙس، سنان، سنسڪرت سنان،
 منيهو، سنسڪرت منيه، نينهڻ، سنسڪرت سنيهم، هندي نيهم، پراڪرت ٺيهو،
 نڙهن پراڪرت ٺوڙهم، سنسڪرت منڙها، وساهڻ، سنسڪرت وسره، سٺڻ، سنسڪرت
 سهر، اسين ۽ توهين، پراڪرت آسمي ۽ نمهي، اڪي، سنسڪرت آڪش، ڪير،
 سنسڪرت ڪشير، فارسي شير، ڪارو، سنسڪرت ڪشار، ڪيت، سنسڪرت ڪشيت،
 ڪيما، سنسڪرت ڪشما، ڪيڙن، سنسڪرت ڪشير، رکڻ، سنسڪرت رڪشڻ،
 ڪانڊ، سنسڪرت ڪشانت، رڇ، سنسڪرت لڙڪش، چٽري، سنسڪرت ڪشٽري،
 چيڻ، سنسڪرت ڪشڻ، لڇڻ يا لڪڻ، سنسڪرت لڪشڻ، لڇمي، پراڪرت
 لڇمي، سنسڪرت لڪشمي، تڪو، پراڪرت ٽيهم، سنسڪرت ٽيڪش.

هم وارا اکر: باهم، پراڪرت وٺهي، سنسڪرت ورهيه، چينهڻ يعني نشان،
 سنسڪرت چيرهم، پراڪرت چنڪهم، ٻانڀڻ، پراڪرت وٺهڻ، سنسڪرت براهمڻ،
 گجهو، پراڪرت گججهائو، سنسڪرت گهڙيڪ، ڇپ، پراڪرت جيها، سنسڪرت جيهاو،
 ٻ يا ٺي مرکب حرف صحيح: مرهٽي، سنسڪرت مهاراشٽر، اڳيون، سنسڪرت
 اگري، پاسو، پراڪرت پاس، سنسڪرت پار شو، منجهو يا سانجهي، پراڪرت منجهيا،
 سنسڪرت سنڌري، مڇڻ يا مڇي، پراڪرت مڇجو، سنسڪرت مٽسي، رات، پراڪرت
 رتي، سنسڪرت رات ڪر، پراڪرت ڪمو، هندي ڪام، جلع، سنسڪرت جوکن،
 ساهڻ، سنسڪرت شواس، سالو، پراڪرت سالو، سنسڪرت شيال، ڊاڪ، هندي
 ڊاڪ، سنسڪرت ڊراڪشا.

فصل چوٿون

سنڌي ٻوليءَ جو عربي ۽ فارسيءَ سان واسطو

جيتوڻيڪ سنڌي ٻولي سنسڪرت ۽ پراڪرت مان آيل آهي تڏهن به عربن جي فتح کان پوءِ منجهس بيشمار عربي لفظ گڏيا، ۽ پوءِ فارسي لفظ به شامل ٿيا. جيئن ته ان جي تاريخ مان معلوم ٿيو هوندو. پهرين ته سنڌي ٻوليءَ عربي ”الف-بي“ جا اکر ڪم آندا، جنهنڪري اها ’عربي-سنڌي‘ سڏجڻ ۾ آئي ۽ اڃا تائين ان جي صورتخطي عربي آهي. ٻيو ته گهڻا رواجي لفظ جنسي صحيح ۽ اصولڪي صورت ۾ ڪم اچن ٿا، ۽ ان ۾ اهڙا ملي ويا آهن جو عربي ۽ فارسي ڄاڻڻ واري کان سواءِ ڪنهن کي به خبر نه پوندي ته هي ڪي نچ سنڌي لفظ ناهن. ٽيون ته سنڌي صرف نحو جو نمونو شروع کان وٺي عربي نموني تي ٺهيل اڃا ڪم پيو اچي، فقط هاڻي انگريزي صرف نحو موجب ٿوري گهڻي ڦير گهير ٿي آئي، ۽ گرامر جا اصطلاح لفظ، سڀ عربي ڪم ٿا اچن، فقط هاڻي ڪي سنسڪرت صورتون به داخل ٿيون آهن، جيئن ته ڪرونت ۽ ڀريوڪ. چوٿون ته گهڻن علمن جا اصطلاح به عربي ٻوليءَ جا ڪم ٿا اچن، فقط هاڻي ٿورن ڏينهن کان ڪي سنسڪرت مان به ڪي انگريزيءَ مان به انهيءَ ۾ داخل ٿيا آهن. پنجون سنڌي شعر ۾ گهڻن ورهين کان فارسي بحر ۽ وزن ۽ قافيه، عربي عروض جي قاعدن تي ڪم ٿا اچن.

صرف نحو ۾، عربي ۽ فارسيءَ جو جيتريقدر سنڌيءَ ۾ دخل آهي، اهو ههٽ هن ڪتاب مان معلوم ٿيندو. ڊڪشنري يا لغت جي وسيلي معلوم ٿئي سگهي ته ڪهڙا لفظ عربي ۽ فارسي آهن. هيٺ نموني لاءِ ڪي لفظ ڏجن ٿا، جي صحيح سالم صورت ۾ ڪم اچن ٿا، ۽ گهڻا لفظ ڪريل يا بدليل صورت ۾ ڪم اچن ٿا. سڳنهن ٻوليءَ ۾ اهو دستور آهي ته ٻيءَ ٻوليءَ جا لفظ وٺي، انهن جا ڪي حرف يا آچار بدلائي ڪم آڻين ٿا، جيئن ته ”گ“ کي ”ڳ“ ڪري سنڌيءَ ۾ ڪم آندائون، ”ب“ کي ”پ“، ”ج“ کي ”ڇ“، ”ڄ“ کي ”ڳ“ وغيره. سنسڪرت مان آيل لفظن ۾ به اهو رستو ورتل آهي، تيئن عربي ۽ فارسي ۽ انگريزي ۽ ٻين ٻولين مان به جيئن سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۾ بناوت جي بيان ڪندي ڪي مثال ڏنا ويا آهن. انهن حرفن جي ڦيرين گهيرين يا بدلجڻ لاءِ ڪي خاص قانون آهن، جن جو بيان علم نحو ۾ ڪيو، هتي فقط ڪي مثال ڏجن ٿا:

ڏسڻ ۾ ايندو ته سنڌيءَ ۾ نه فقط عربي لفظ ظاهري صورت ۾، پر ڪي عربي حرف به ڦيرائي، ۽ ٻيا سنڌي حرف وجهي ڪم آندا ويا آهن پر ڪن ۾ ته ان جي باطني صورت به معنيٰ ڦيرائي ڇڏي وئي آهي. مثلاً: گهڻا جمع لفظ،

سنڌي وياڪرڻ

واحد وانگي ڪم اچن ٿا، جي حقيقت ڪري غلط سمجهڻ گهرجن، جيئن ته اوليا، ملائڪ، حُور، اسباب، احوال، آفواهه. ڪن ۾ اصل عربي لفظ وارو ڪونج عربي حرف ڪريل ۾ بدليل صورت ۾ به ڪم پيو اچي، جنهن مان هڪدم خبر پئجي سگهي ٿي ته اهو لفظ عربي بنياد جو آهي، پر ڪن ۾ اهو اصول ڪم ۾ نٿو اچي ۽ اهو اکر بدلائي ٻيو لکڻ ۾ اچي ٿو، جو غلط سمجهڻ گهرجي. مثلاً، سنڌيءَ ۾ قاصائي لفظ صادق سان ٿا لکن، چالاءِ جو اصل لفظ ”قصاب“ آهي، ۽ بصر ٿا لکن، جو اصل لفظ ”بصل“ آهي، صابن ٿا لکن، جو اصل لفظ ”صابون“ آهي. پر عربي لفظ ”فعل“ کي ڪلف يا ڪرف ڪري ٿا لکن، نه ڪلف. ۽ ”مجل“ کي مهل ڪري ٿا لکن، ”ڦينچيءَ“ کي ڪڇڻ ڪري ٿا لکن، ۽ ”ڇاقوءَ“ کي چاڪو ٿا لکن. پر ائين لکڻ غلط آهن.

وري گهڻا عربي فارسي لفظ آهن جن جي اصل معنيٰ ٻي آهي، پر سنڌيءَ ۾ ٻي معنيٰ سان ڪم ٿا اچن، جيئن ته ”زال“ کي سنڌيءَ ۾، ڪابه زال ماڻهو چئبو آهي، پر فارسيءَ ۾ زال جي معنيٰ فقط ڪراڙي يا ٻڏي زال. ”انجام“ سنڌيءَ ۾ چون وعدي يا وچن کي، پر فارسيءَ ۾ چون پڇاڙيءَ کي. ”سواد“ سنڌيءَ ۾ چون لذت کي، پر عربيءَ ۾ سواد چون ڌنڌ يا ڪارڻ کي، جيئن ڪو شهر پري کان ڏسڻ ۾ ايندو آهي. ”ارمان“ سنڌيءَ ۾ چون افسوس يا ڏک کي، پر اصل معنيٰ اٿس پشيماني يا دل جي خواهش. ”حرڪت“ سنڌيءَ ۾ آهي نقصان يا خرابيءَ جهڙو ڪم، ۽ عربيءَ ۾ آهي فقط چڙڻ. ”تڪرار“ سنڌيءَ ۾ چون معاشي يا جهيڙي جهيڙي کي، ۽ اصل معنيٰ اٿس ڪو ڪم به. ٽي ڀيرا وري وري ڪرڻ. ”هلاڪ“ سنڌيءَ ۾ چون تڪليف ڏيڻ يا بيزار ڪرڻ کي، ۽ اصل معنيٰ اٿس موت ۽ مارڻ. ”خراب“ سنڌيءَ ۾ چون ٻڇڙي کي، پر اصل معنيٰ اٿس ويران يا سڻڇو، جيئن خانہ خراب. ”باهم“ اصل فارسيءَ ۾ شهوت کي چون، جيئن قوت باهه، ۽ سنڌيءَ ۾ آگهه کي. ”سخن“ اصل فارسيءَ ۾ ڪابه گالهيءَ، سنڌيءَ ۾ قول يا انجام آهي. قول به سخن وانگي ڪم اچي ٿو.

وري جيئن مٿي ڏيکاريو ويو آهي ته ڪي جمع اسم واحد وانگي ڪم اچن ٿا، تيئن ڪي اسم صفت وانگي ڪم اچن ٿا ۽ ڪي صفتون اسمن وانگي ڪم اچن ٿيون. مثلاً، ”حيات“ عربيءَ ۾ آهي حياتي، ۽ سنڌيءَ ۾ آهي جيترو، جيئن ته هن جو ٻي اڃا حيات آهي. ”عجب“ سنڌيءَ ۾ اسم وانگي به ڪم اچي، جيئن اصل عربي ۽ فارسيءَ ۾ آهي، جيئن ته مون کي عجب ٿو لڳي، پر صفت وانگي به ڪم اچي ٿو، جيئن ته خدا جا عجب رنگ آهن، هن جي عجب چالي آهي. ”فنا“ عربيءَ ۾ چون نستي يا نابوديءَ کي، ۽ صفت اٿس فاني، پر سنڌيءَ ۾ فنا کي به فانيءَ وانگر صفت ڪري ڪم آڻين ٿا، جيئن ته هن مون کي فنا ڪري ڇڏيو آهي.

وري کي لفظ اصل بنيادي معنيٰ موجب ٻي شيءِ ٿا ڏيکارين، پر رواجي معنيٰ موجب ٻي شيءِ ڏيکارڻ لڳا آهن، جنهن کي اصطلاح معنيٰ ٿا چون ۽ آهي خود فارسي ۽ عربيءَ ۾ به اصطلاح معنيٰ سان ڪم اچن ٿا. مثلاً: ”اجل“ لفظ جي عربيءَ ۾ اصل معنيٰ آهي ڪٽڻ يا مقرر وقت، پر رواجي معنيٰ موجب موت آهي. ”قاعده“ اصل معنيٰ موجب چون پٽ جي بنياد کي ۽ رواجي معنيٰ موجب قانون کي چون. ”غصو“ چون ڪاوڙ کي، پر اصل معنيٰ موجب آهي نڙيءَ جو گهٽجڻ، جيئن ڪاوڙ وقت ماڻهوءَ کي ٿيندو آهي. ”جدول“ اصل چون نهر يا ڪسيءَ کي، پر رواجي معنيٰ موجب نقشي يا ليڪن ڪڍڻ کي چون. ”غرض“ اصل معنيٰ موجب چون مطلب ۽ دعا کي، ۽ سنڌيءَ ۾ رواجي معنيٰ اٿس پرواهه، جيئن ته مون کي هن جي غرض ڪانهي. ”حجام“ اصل معنيٰ موجب سير چوڙڻ وارا يا وي ڪٽ ڪرڻ وارو آهي ۽ رواجي معنيٰ مٿي ڪوڙڻ وارو.

هاڻي هيٺ پهرين ڪي عربي فارسي لفظ ڏجن ٿا، جي جنسي صحيح صورت ۾ سنڌيءَ ۾ ڪم اچن ٿا، ۽ پوءِ آهي ڏبا جي حرف بدلائي يا صورت بدلائي آيا آهن:

(۱) عقل، هوش، جان، عشق، آب، مضبوط، سخت، لرم، گرم، سرد، بند، راهه، موت، حياتي، فصل، جنس، آبادي، ويران، دستور، رواج، نيڪ، بد، غم، خوشي، شادي، رنج، زياده، اصل، نسل، واسطو، مطلب، معنيٰ، لفظ، قول، اقرار، املاڪ، مٽلڪ، مالڪ، لذت، شوق، وٻا، وفا، بلا، مصيبت، مضمون، فڪر، ذڪر، شڪر، قسمت، نصيب، مڪر، فريب، دغا، دوست، دشمن، دوا، دعا، علاج، شربت، زرد، درد، دولت، صاحب، صحبت، محبت، فرصت، وقت، عجب، طرح، قسم، فائدو، قاعدو، قربان، فرمان، حڪم، حاڪم، ڪتاب، قلم، ڪاغذ، اشتها، اطلاع.

(۲) تارازي (ترازو)، تسبي (تسبيح)، شيخ (شيخ)، ٻچو (ٻچو)، چنبو (چنبر)، چم (چرم)، درواڻ (دربان)، ليمڪ (نمڪ)، نير (نيل)، هڪ (يڪ)، رڱ (رنگ)، سلم (مرهم)، همام دستو (هاون دست)، ارڪ (عرق)، گرز (غرض)، ايرازو (ايراده)، تادي (تعدي)، سايو (سعي)، تلاء (تالاب)، ٽڪ (دوڪ)، ٽونٽيو (ٽوتيا)، پليتو (فتيل)، پيدل، (پياده)، ٽاروا (فالسم)، جرجلو (زلزله)، جود (زود)، چمڪدوز (چڪندوز)، چلمچي (چلابچي)، جمو (جمع)، چبي (سبد)، خرخسو (خرخشم)، خونچو يا خومچو (خوانچو)، دبلو (طبل)، دنبورو (طنبور)، دوفان (طوفان)، دم (درم)، ريب (فريب)، سلهم (سل)، شمر (شمع)، تباخ (طبق)، ڪارب (قالب يا ڪالبد)، گاجي (غازي)، گنگو (گنگ)، گيلو (غلول)، لاچار (ناچار)، مادي (ماده)، مسالو (مصالح)، مسيت (مسجد)، پليت (پليد).

باب چوٿون

سنڌي باب ۽ حرف علت ۽ حرف صحيح ۽ اعواب

فصل ٻهريون

سنڌي باب

باب ها الف-هي، جنهن کي عربي ۽ فارسيءَ ۾ حروف تهجي ۽ هنديءَ ۾ آئيويتا چون ٿا، سا سنڌي ٻوليءَ جي 'عربي سنڌي' صورت ۾ هاڻي هن طرح لهرائيل آهي:

نالو	اڪر	منڍ	وچ	ٻچاڙي
الف	ا	ا	ا	ا
ب	ب	ب	ب	ب
پ	پ	پ	پ	پ
ت	ت	ت	ت	ت
ٿ	ٿ	ٿ	ٿ	ٿ
ج	ج	ج	ج	ج
ڄ	ڄ	ڄ	ڄ	ڄ
ڇ	ڇ	ڇ	ڇ	ڇ
ڙ	ڙ	ڙ	ڙ	ڙ
ڪ	ڪ	ڪ	ڪ	ڪ

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ مان معلوم ٿيو هوندو ته هي الف-ب عربي ٻوليءَ جي الف-ب تان ٺهيل آهي. جيڪي اکر يا آواز عربي ۽ فارسيءَ ۾ نه هئا، سي نقطن وڌائڻ سان يا هيٺ مٿي ڪرڻ سان ٺاهيا ويا آهن، مگر هڪدم معلوم ڪري ٿو سگهجي ته اهي ڪنهن اصول تي ٺهرايا نه ويا آهن، رڳو ڏکي تي وقت ڏهائڻ لاءِ ٺهرايا ويا آهن. سنسڪرت ۾، يا سنسڪرت مان نڪتل ٻولين ۾ وات مان نڪرڻ وارين ڄاڻن وارا اکر يا آواز سڀ گڏ ڏنل آهن، جيئن نڙيءَ وارا گڏ، تارونءَ وارا گڏ، ڏندن وارا گڏ، ڇوڻ وارا گڏ ۽ زبان وارا يا زبان جي پاسي وارا گڏ. تنهن کان سواءِ جن اکرن ۾ ’هي‘ جو آواز يا ’نون‘ جو آواز ڳنڍيل يا لڪل ٿو (هي، سي به) انهن اصل اکرن سان گڏ ڏنا ويا آهن، جيئن ته؛

خاص عربي

ح خ ع غ ق ء

... ..

ص ض ط ظ

ث ز ذ

ف

نڙيءَ وارا؛ ڪ ک گھ ڳ ھ

تارونءَ وارا؛ چ ڇ ج جه ڄ ش ي

زبان يا ان جي پاسي وارا؛ ت ٿ ڍ ڏ ڙ ڙھ ڏ

ڏندن وارا؛ ٽ ٽ ڌ ڏن ر ڙ ل

ڇوڻ وارا؛ پ ڦ ب ڀ م ڻ و

اردو ٻولي، جا پڻ سنڌيءَ وانگي اصل هندي هئي ۽ سنسڪرت جي ڌيءَ هئي ۽ پراڪرت مان نڪتل هئي، تنهن ۾ به عربي صورتخطي ڪم آيل آهي، مگر انهيءَ ۾ وري به ڪو اصول ڪم آيل آهي. جن اکرن ۾ ’هي‘ جو آواز لڪل آهي، تنهن جي پٺيان ’ه‘ جو اکر لکندا آهن، ۽ جنهن ۾ ’نون‘ جو آواز لڪل آهي، تنهن جي اڳيان ’ن‘ لکندا آهن، پر سنڌي الف-بي ۾ ڪن اکرن ۾ ’ه‘ وڌي اٿن، ڪن ۾ ’ن‘ ۽ ’نون‘ ڪنهن ۾ به ڪم آيل نه آهي. تنهن ڪري چئبو ته ٺهرايل الف-بي عيبدار آهي. مثلاً سنڌي اکرن مان هيٺيان ’هي‘ سان گڏيل آهن، جي لکڻ به ’هي‘ سان گهرجن، يا ته وري هر هڪ لاءِ ڌار صورت ٺهرائڻ ڪپندي هئي. ’هي‘ سان گڏ لکيل اکر فقط هي آهن؛ ’گھ‘، ’جه‘. انهن وانگي ’پ‘، ’بھ‘ هئڻ گهرجي، ’ٺ‘، ’ٺھ‘ هئڻ گهرجي، ’ٺ‘، ’ٺھ‘، ’ڦ‘، ’ڦھ‘، ’ڇ‘، ’جه‘، ’ڌ‘، ’ڌھ‘، ’ڍ‘، ’ڍھ‘ ۽ ’ڪ‘، ’ڪھ‘. جڏهن سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي لفظ آهن، جن ۾ ’هي‘ آواز سان گڏيل اکر آهن، جي ’هي‘ سان لکڻ ۾ ٿا اچن، تڏهن الف-بي ۾ ائين ڪرڻ گهربو هو. جيئن ته ’ڪالھ‘، ’ڳالھ‘، ’ملھ‘ وغيره. جن ۾ لاه سان گڏ ’هي‘ جو آواز آهي ’مڙھ‘، ’ڪڙھ‘، ’وڙھ‘ وغيره، جن ۾ ’ڙي‘ سان گڏ ’ه‘ جو آواز ٿو اچي. سنهون، آونھون، ٻانھون وغيره،

جن ۾ نون سان گڏ 'هي' جو آواز ٿو اچي. ساڳيءَ طرح نون سان گڏيل آواز وارا اکر نون سان لکڻ گهربا هئا، جيئن ته 'ج'، 'ڇ'، 'ڇم' ۽ 'ڱ'، 'نگ'، 'چلاء' جو جنهن به ٻئي اکر ۾ 'نون' جو آواز اچي ٿو ته آءِ نون سان لکڻ ۾ ٿو اچي، جيئن ته 'هڻج' ۾ 'هي' سان گڏ نون جو آواز ٿو نڪري، 'ڪنڊ' ۾ ڪاف سان گڏ، وغيره. سنسڪرت ۾ ان مان نڪتل ٻين ٻولين ۾ انهيءَ اکر تي فقط نقطو ڏيندا آهن. عربيءَ ۾ انهيءَ آواز کي لاءِ 'تنوين' لهرائيل آهن، يعني به زبرون (ت)، به زبرون (ي) يا به به پيش (و). انهن ٻن قسمن جي اکرن ۾ يعني 'هه' ۽ 'ن' آواز سان گڏيل اکرن ۾ هڪڙو مونجهارو آهي، ته ڪيئن خبر پوي ته اهو آواز لکيل آهي يا ظاهر. انهيءَ ۾ آڙدوءَ لاءِ چڱو دستور آهي، ته لکيل آواز واري لفظ ۾ عربي 'همه' لکندا آهن ۽ ظاهر آواز واري ۾ فارسي، جيئن ته 'سگهن' ۽ 'گهن'. سگهن ۾ ڪاف سان 'هي' جو آواز لکيل آهي، يعني س، گه، ٺ، هر ڪنهن ۾ ظاهر آهي، يعني گ، ه، ٺ، تنهنڪري اهو 'گهن' لکندا. ساڳيءَ طرح ٻئي نون جو آواز لکيل آهي، آئي نون ۾ نقطو نه ڏيندا آهن ۽ جتي آواز ظاهر آهي، آئي نقطو ڏيندا آهن. خاص ڀڃاڙيءَ ۾، جيئن ته ڪان ۽ ڪا. پهرئين ۾ نون ظاهر آهي ۽ پوئين ۾ لکيل، جيئن ڪانگ جي ٻولي 'ڪان ڪا' آهي. عربيءَ ۾ جزم يا سڪون انهيءَ لاءِ ڪم آڻيندا آهن.

جيئن عربي-سنڌي لکڻ ۾ عربي صورتخطي ڪم آڻندي ويئي آهي، تيئن پهريائين فارسي ٻوليءَ ۾ به ائين ڪيو ويو آهي. جيڪي اکر يا آواز ٻنهي ٻولين ۾ عام هئا، سي ڇڏي، باقي جيڪي ٻج عربي اکر هئا سي انهن ئي اکرن وارن لفظن ۾ ڪم آندائون، جو سنڌيءَ وانگي فارسيءَ به تمام گهڻا عربي لفظ ورتا هئا. آهي ٻج عربي اکر هي آت آهن-ث، ح، ص، ض، ط، ظ، ع ۽ ق، باقي جيڪي ٻج فارسيءَ اکر هئا ۽ جي عربيءَ ۾ نه هئا، سي وري فارسيءَ وارن پنهنجا بنايا، جيئن سنڌيءَ ۾ به ڪيو اٿن. آهي ٻج فارسي اکر چار آهن-پ، چ، ڙ ۽ گ، جن کي فارسي 'ب' ۽ 'فارسي جيم' ۽ 'فارسي زي' ۽ 'فارسي ڪاف' چوندا آهن. انهيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ جا عام اکر ڇڏي، باقي جيڪي ٻج سنڌي اکر آهن، سي هي ست آهن-ڇ، چ، ٻ، ڌ، ٺ، ڳ، ۽ گ. هاڻي انهن مان ج اکر مفرد يا چڙو آواز شمار ۾ ٿو اچي ته به حقيقت ۾ مرکب آهي، يعني ٻن جيمن جي برابر آهي، جيئن عربيءَ ۾ ٻن ڪجهڙن اکرن لکڻ جي بدران هڪڙي تي شد يا تشديد جو نشان ڏيندا آهن، يا ان جو آواز 'دي' جهڙو آهي. اهڙن سنڌي لفظن جي اصل يا اشتقاق مان به ائين ئي ثابت ٿو ٿئي. مثلاً سنڌي 'آج' پراڪرت 'آج' مان نڪتل آهي، جو وري سنسڪرت 'آوي' مان نڪتل آهي. سنڌي 'وڃا' پراڪرت 'ورجا' ۽ سنسڪرت 'وڌيا'. سنڌي 'وڃ'، پراڪرت 'ويج'، سنسڪرت 'ويدي'. گهڻن

لفظن ۾ اصل ٻوليءَ وارو ج سنڌيءَ ۾ بدلاجي چ ٿو ٿئي، جيئن ته هندي جٽ يا جات، سنڌي ڄٽ، راج ۽ راج، لاج-لج.

ساڳيءَ طرح 'ج' جو آواز 'ني' جهڙو آهي، ۽ 'نج' جي برابر آهي، جيئن مٿي نون جي آواز وارن اکرن ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي.

'پ' ۽ 'ج' وانگي ٻن يثن يا ب جي برابر آهي، ۽ اصل يا اشتقاق ڪري ٻه ائين آهي، جيئن ته سنڌي ٻي، سنسڪرت ٻي. سنڌي ڏٻل يا ڏٻرو، پراڪرت دٻل، سنسڪرت دٻل.

ساڳيءَ طرح 'ڏ' ٻن دالن يا د جي برابر آهي جيئن ته سنڌي وڏو، پراڪرت وڏ، سنسڪرت ورد سنڌي چوڏهون، پراڪرت چودو. سنڌي ڏولي، سنسڪرت ڌولا، پراڪرت ڌولا.

ساڳيءَ طرح 'ن' ٻه ٻن نون يا ن جي برابر آهي. جيئن ته وڻ، سنسڪرت وڻ. ٺڻ، هندي ٺڻ، سنسڪرت ڻڻ. اهو اکر سنڌي 'ڙ' کي گهڻو ويجهو ۽ اڪثر انهيءَ مان بدلو آهي، خاص 'هي' جي آواز مان گڏ، جيئن ماڻهوءَ کي ڪي ماڻهو ۽ ڪي "ماڙهو" چوندا آهن. حقيقت ڪري ڙ ۽ ڙهه، ڊ ۽ ڊهه مان پيدا ٿيل آهن، جيئن مندن اصل ثابت ٿو ڪري. مثلاً، 'ڳڙ' سنسڪرت 'گنڊ' آهي. ڪٽڙهه يعني ڪوٽ يا قلعو، اصل هنديءَ ۾ 'گڊ' آهي.

گ ٻه ٻن گافن جي برابر آهي، يعني گڏ، جيئن ته سنڌي آڳ، پراڪرت آڳ، سنسڪرت آرگ، لڳو، پراڪرت لڳ، سنسڪرت لڳ، پڳو، پراڪرت پڱ، سنسڪرت پڙڪ، ڳوٺ، پراڪرت گوٺ، سنسڪرت گوشت.

گ جي نسبت ۾ مٿي ڏيکاريو ويو آهي ته نڪ جي برابر آهي، ۽ اصل موجب ٻه ائين آهي، جيئن ته آڱ اصل انگ، رڱ اصل رنگ، مڱ اصل منگ، لڱ اصل لنگ وغيره.

انهن کان سواءِ جيڪي ٻه اکر 'ن' ۽ 'ڊ' توڙي 'ن' ۽ 'ڍ' سنڌي آهن ۽ ٻين ڪن ڏيسي ٻولين ۾ اڃان ٿا سي به آواز توڙي اصل جي نظر تي 'تر' ۽ 'در' جي برابر آهن، جيئن ته - سنڌي پٽ، پراڪرت پٽ، سنسڪرت پتر. سنڌي ڍاڪ، سنسڪرت دراڪھ. سنڌي ڍاھن، سنسڪرت ترپھ. سنڌي ڏي، هندي داد، سنسڪرت درد. ساڳيءَ طرح سنڌي 'ڪ' به سنسڪرت 'ڪش' مان نڪتل آهي، جنهن مان چ ۽ شين جو آواز به نڪرندو آهي، جيئن ته پرڪ پرڪشا مان.

جيڪي خاص عربي اکر سنڌي الف-اي ۾ ورتا ويا آهن، تن جي نسبت ۾ هيٺرو چوڻ ضروري آهي ته جيتوڻيڪ بيشمار عربي لفظ سنڌيءَ ۾ آيل آهن ۽ لکجن به اصلوڪي صورت ۾ ٿا، ته به گهڻن ماڻهن کي جي عربي ۽ فارسي پڙهيل ناهن،

سنڌي وياڪڙ

يا جي مسلمان نه آهن، سي ڳالهائڻ ۾ توڙي لکڻ ۾ ڇٽڪون ڪندا آهن، يعني ق ۽ ڪ ۾، يا م، ص ۽ ث ۾، يا ز، ض، ظ ۾، يا ع، ا، ه، يا ح ۽ ه ۾ ۽ فرق ڪونه ڪندا آهن، ۽ لاچار ٿي آهي بدلائي پنهنجا سنڌي آواز ڪيندا آهن، يا اصلي ڇڏي ڏيندا آهن، بلڪ شعر جي قافيه ۾ انهيءَ طرح ڪم آڻيندا آهن. مثلاً معيو ائين لکندا آهن جو ڇڻ ته ساڳو آهي. طعام ڇڻ ته طام آهي، جڻعو ڇڻ ته جڻمو آهي، نعل ته نال آهي. ڪي باغ کي باگ چون، ڪي سينخ کي شيخ چون، ڪي فڪر کي ڦڪر ڪن. پر هن بابت مفصل بيان نحو ۾ ايندو، جتي اڪرن بدلجڻ جو بيان ڏنو ويندو.

عربي الف-بي جي ذڪر ڪندي هيترو ۽ ٻڌائڻ ضروري آهي ته خود اهي عربي حرف يا اکر اصل عبراني ٻوليءَ مان ورتل آهن، ۽ انهن جي صورت ۾ انهن تان ورتل آهي، ۽ انهن جي ترتيب آها آهي جا ابجد وارن لفظن ۾ ڏنل آهي، جن مان هر هڪ جو مٿاهه انگن ۾ ٺهرايل آهي اهي اکر هي آهن - 'ابجد'، 'هوز'، 'حطي'، 'ڪلمن'، 'سقفص' ۽ 'قرشت'. اهي مڙهي ٻاويهه اکر آهن، ۽ عربن وٽ وڌيڪ هي ڇهه اکر هئا، جي عبرانيءَ ۾ نه هئا، ۽ جي ٻوٽ پنهنجي الف-بي ۾ وجهي آڻيائون. اکر ڪيائون - ث، خ، ذ، ض، ظ، غ ۽ ابجد جي پٺيان 'مخض'، 'ضطع'، ۽ لفظ گڏي ۽ انهن جو ملهه عددن ۾ ڏيئي، هڪ هزار ٻورو ڪيائون. عبراني اکر نالا ۽ مٿاهه هيٺ ڏجن ٿا:

انهن ٻاويهه اکرن ۾ عربن پنهنجا خاص اکر ملائي، هيٺيان مٿاهه الهن تي رکيا:

ث=۵۰۰، خ=۶۰۰، ذ=۷۰۰، ض=۸۰۰، ظ=۹۰۰، غ=۱۰۰۰. ڪن انهيءَ کان سواءِ هڪڙو اکر وڌايو جنهن جو نالو 'آمزه' رکيائون ۽ شڪل 'ع' ڏنائونس، جو ٻوٽ غلط استعمال سان 'همزه' سڏجڻ ۾ آيو، ۽ الف يا عين جهڙو آواز ڏنائونس. ڪن وري لام الف گڏيل 'لا' هيئن لکي، انهن ۾ گڏي، ٽيهه اکر ٻورا ڪيائون، جنهن کي اڃا تائين فارسيءَ ۾ سڀي حرفي سڏيندا آهن.

الف-بي جي حرفن جا گهڻائي قسم آهن، جن جو بيان علم نحو ۾ ڏنو ويندو، جيئن ته نقطن وارن حرفن کي 'منقوط' يا 'معجم'، ۽ خالي حرفن کي 'غير منقوط' يا 'مهملم'، ۽ الف-بي جي اکرن مان ڪن 'سروري' آهن، ڪي 'ملفوظي' ۽ ڪي 'مکتوبي' وغيره. انهن سڀني جو بيان علم نحو ۾ ايندو، اڪرچم ڪن صرف نحو وارن اهو صرف ۽ الف-بي جي بيان ۾ آندو آهي.

١	ا	الف	١	ل	ك	لامد	٣
٢	ب	بيت	٢	م	ط	ميم	٤
٣	ج	كل	٣	ن	٧	نون	٥
٤	د	والد	٤	س	٥	ساخ	٦
٥	هـ	هي	٥	ع	ك٤	عين	٧
٦	و	واف	٦	ف	و	في	٨
٧	ز	زائن	٧	ص	ك٤	صيدي	٩
٨	ح	حيت	٨	ق	ح١	قوف	١٠
٩	ط	طيت	٩	ر	٦	ریش	١١
١٠	ي	يود	١٠	ش	777	شين	١٢
١١	ك	خاف	١١	ت	٧٦	تاو	١٣

فصل ٻيو

حرف علت، حرف صحيح ۽ اعراب

عربي زبان موجب ٽي اکر آهن، جن کي حرف علت چوندا آهن، يعني بيمار اکر، چالاڪ جو آهي ٻين جي مدد سان ڪم ايندا آهن، ۽ انهن کان سواءِ ٻين اکرن کي حرف ”صحيح“ يعني سگها يا چڱا ڀلا اکر چوندا آهن. اهي ٽي آهن: ا، و ۽ ي. اهي ساڳيا ٽي اکر لفظن جي منڍ ۾ ۽ ڪڏهن وچ ۾، حرف صحيح ٿي ۾ ڪم ايندا آهن. هر هڪ حرف صحيح کي ڪو ”حرف علت“ گهرجي، تڏهن ڪم ايندو ۽ منجهانئس ڪو آواز نڪرندو. تنهنڪري انهن ٽن حرفن کي گهرا يا وڌا حرف علت جا شمار ڪيائون، ۽ انهن مان وري ٽي ننڍا علت جا نشان ڪڍيائون: آلف مان ”زبر“، واو مان ”پيش“ ۽ بي مان ”زور“، ۽ انهن ۾ پهرين علت جي حرفن جا آڌ-آڌ آواز مقرر ڪيائون. انهيءَ ڪري هڪ الف ٻن زبرن جي برابر ٿيو، واو ٻن پيشن جي، ۽ بي ٻن زورن جي. انهن ننڍن علت جي نشانن کي ٽي ”حرڪتون“ سڏيائون، يعني انهن جي وسيلي حرف چڱري پڱري سگهيا. زبر کي ”فتح“ يا ”نصب“ جو نالو ڏنائون، ۽ اکر جي مٿان هي نشان (-) ڏنائون، جو فارسيءَ ۾ زبر جي معنيٰ به مٿي آهي ۽ پيش کي ”ضم“ يا ”رفع“ جو نالو ڏنائون ۽ اکر جي اڳيان يا مٿان ڏنائون ۽ هي نشان (َ) مقرر ڪيائون، ۽ فارسيءَ ۾ پيش جي معنيٰ اڳيان. زبر کي ”ڪسره“ يا ”جر“ سڏيائون ۽ هي نشان (ِ) مقرر ڪري اکر جي هيٺان ڏنائون، ۽ فارسيءَ ۾ زبر جي معنيٰ به هيٺ آهي. جنهن اکر تي ڪا به حرڪت ڪانه آيل هوندي، تنهن تي ’جزم‘ يا ’سڪون‘ جو هي نشان ( ) ڏئي، ’ساڪن‘ يعني بيٺل يا آن چرندڙ سڏيائون، جيئن ته سرُءَ.

انهن کان سواءِ هيٺيان اعراب به ڪم آندا ويا. ’شد‘ يا ’تشديد‘ (◌◌). انهيءَ اکر تي، جنهن تي زور ڏيڻ ۾ ٿو اچي ۽ جو ٻيو حرف شمار ٿو ٿئي، ڇو ته شد جي معنيٰ به اهائي آهي. جيئن ته رب. ۽ مد جو نشان (◌◌) الف تي ڏئي، انهيءَ کي ٻن الفن جي برابر ڪيائون، جو ’مد‘ جي معنيٰ آهي ڊگهو هئڻ. جيئن ته آواز. وري جنهن اکر تي ’اعراب‘ اچن وقت نون جو آواز ٿئي نڪتو، تنهن تي ’توين‘ جو نشان يعني ٻه زورون (◌◌◌)، ۽ ٻه پيش (-). ڏنائون، جيئن ته اتفاقاً، جيئن جو آواز اتفاق يا اتفاقون آهي، خصوصاً، جنهن جو آواز خصوصاً يا خصوصاً آهي.

مٿي جيڪي ٽي حرف علت ڏنا ويا آهن، تن مان ڊگهن آوازن ڪيڻ لاءِ جيڪو اکر ڪنهن لفظ ۾ انهن کان اڳي اچي ٿو، تنهن کي ’زبر‘، ’زبر‘ يا ’پيش‘ ڏئي عربن اهو مطلب حاصل ڪيو ٿي. الف کي ڊگهي ڪرڻ لاءِ ’مد‘ ڏئي، ٻيو

الف ڪيائون ۽ جيئن مٿي چيو ويو آهي ۽ ڪنهن به حرف صحيح کي زير ڏيئي انهيءَ سان الف گڏي، ڊگهو آواز ڪڍيائون، جيئن ته 'با'، 'گا' ۽ 'لا' ۽ زير ڏيئي انهيءَ سان 'ي' گڏي ڊگهو آواز ڪيائون، جيئن ته 'بي'، 'ڪي'، 'لي' ۽ پيڻ ڏيئي انهيءَ سان 'واو' گڏي ڊگهو آواز ڪڍيائون، جيئن ته 'بُو'، 'ڪُو' ۽ 'لُو'. فارسيءَ وارن وري انهن حرف علت وارن آوازن کي 'معروف' سڏي، جيڪي آواز عربن ۾ نه هئا ۽ وٽن هئا، سي حرڪتن مٿان سان ڪم آندائون، يعني واو توڙي بي سان زير وارا حرف صحيح گڏي ڪم آندائون، ۽ انهن کي 'واو مجهول' ۽ 'بي مجهول' سڏيائون، جيئن ته شور، مور، شير ۽ ڪير. پر حقيقت ڪري ايراني اهو 'واو مجهول' ۽ 'بي مجهول' ڳالهائڻ ۾ ڪم نه آڻيندا آهن، هو هميشه انهيءَ جي بدران 'معروف' آواز ڪم آڻيندا آهن. انهن کان سواءِ عرب پڻيون حرڪتون به واو ۽ بي سان ڪم آڻڻ لڳا، جيئن ته دور ۽ غور، جي چڻ ته دُور ۽ غُور لکيل آهن، ۽ خير ۽ سير، جي چڻ ته خَير ۽ شير لکيل آهن. انهن ۾ و ۽ ي ساڪن آهن.

جيئن مٿي ڏيکاريو ويو آهي، تيئن سنڌي آعراب هي آهن: آ، ا، آءِ، اِي، آءِ، اِي، او، آءِ، او، جي نون غُني سان به اچي سگهن ٿا، جيئن ته آن يا ۽، آن، اِن يا ۽، اِين، اُن يا ۽، اُون، اِين، اُون، اِين ۽ اُون.

اهي سڀ آعراب سنسڪرت ۽ پراڪرت وارا آهن، جي سنڌيءَ ۾ به ڪم اچن ٿا، سواءِ ڪنهن ٿوري تفاوت جي. سنڌيءَ جي پهرين وڏي خاصيت هيءَ آهي ته گهڻو ڪري سڀڪنهن سنڌي لفظ جو پڇاڙيءَ وارو حرف صحيح چٽندڙ يا حرڪت وارو هوندو، پر فارسيءَ ۾ اڪثر پڇاڙيءَ وارو حرف ساڪن ٿو رهي ۽ سنسڪرت ۾ به گهڻا لفظ ساڪن پڇاڙيءَ وارا آهن. اها خاصيت سنڌي ٻوليءَ جي تمام چڱي آهي، جا عربيءَ ۾ به آهي.

باب پنجنون

فصل پهريون

سنڌيءَ ۾ حرفن يا اکرن مان لفظ يا هڪڙن لفظن مان

ٻيا لفظ ڪيئن ٿا جڙن

جدا جدا پڇاڙين وارا لفظ: سنڌيءَ ۾ جيڪي به لفظ آهن، تن جي پڇاڙيءَ ۾ حرف علت هوندو يا حرف علت جو ڪو نشان هوندو، جنهن کي ”حرکت“ چون ٿا ۽ جو ڪنهن حرف صحيح تي ايندو، يعني سنڌيءَ جي هر هڪ لفظ جي پڇاڙي هيٺين اعرابن مان هڪ نه ٻئي ۾ ضرور هوندي: آ، اَ، اِ، اِي، اُ، او، اِي، آي. (نون غلطي جو آواز به انهن ۾ شامل ٿي سگهي ٿو.)

هيٺ هر هڪ جا مثال ڏجن ٿا، جنهن مان معلوم ٿيندو ته هر هڪ پڇاڙيءَ وارا لفظ ڪهڙي قسم جا لفظ آهن ۽ ڪهڙي اصل جا آهن:

آ؛ هن پڇاڙيءَ وارا لفظ اڪثر آهي آهن، جي سنسڪرت يا پراڪرت ۾ ”آ“ ۽ ”آ“ پڇاڙيءَ وارا آهن، ۽ جن جا مثال مٿئين باب ۾ اچي ويا آهن. جيئن ته چيپ، نئين، ڌيءَ، جال، جام، ڌڙ، ٻاڦ. جي اسم فعلن مان نڪتل آهن، سي به آ پڇاڙيءَ وارا آهن، جيئن ته پرڪڻ مان پرڪ، ڪڏڻ مان ڪڏ، مارڻ مان مار. جي اسم صفت مذڪر ”آ“ پڇاڙيءَ وارا آهن، تن جي مونث به ”آ“ پڇاڙيءَ واري آهي، جيئن ته سڄاڻ، آڻ ڄاڻ، آڻ ڄاڻ، ڀاڄوڪڙ، ڀاڄوڪڙ، سڀي، سڀي، ڪٽي ساڳين لفظن جي پڇاڙي، جا ”ا“ ۽ آهي، سا ”آ“ ۾ به ٿئي ٿي، جيئن ته نار، نار، هرڙ، هرڙ، چريٽ، چريٽ. گهڻا لفظ جي عربي ۽ فارسيءَ مان ورتل آهن، تن کي اها پڇاڙي ڏيئي مونث ڪري ڪم ٿا آڻين، جيئن ته ميلڪ، زمين، حد، عزت، برڪت، قبر، خبر. اڪثر آ پڇاڙيءَ وارن سنڌي مذڪر اسمن جو جمع به آ ۽ ٿئي ٿو، جيئن ته ڪتاب، ڪتاب، ڪتاب، ڪتاب.

آ: هن پڇاڙيءَ وارا لفظ ۾ اڪثر آهي آهن جي سنسڪرت ۾ ڀراڪرت يا ڀراڪرت ۾ به آ ٿا رکن، جيئن ته هڃا، ڪيما، چينٽا، اڪثر آهي مونث آهن، سواءِ ڪن ٿورن جي، جيئن ته راجا، آتما، داتا، عربي ۽ فارسي وارا انهيءَ پڇاڙيءَ وارا لفظ به ساڳيءَ حالت ۾ ورتل آهن، جي پڻ مونث آهن، جيئن ته حيا، وفا، بلا، سواءِ ڪن ٿورن جي، جيئن ته آشنا، رهنما، قطب نما، دانا پينا.

آ: هن پڇاڙيءَ وارا آهي لفظ آهن، جي سنسڪرت ۾ ڀراڪرت ۾ آ يا ا يا اي پڇاڙيءَ وارا آهن، جيئن ته پٽ، مٽ، نار، وسٽ، ڪيهر، ۽ مونث رهن ٿا. آ پڇاڙيءَ وارن مذكر اسمن ۽ صفتن جا مونث لفظ به آ يا ا يا اي پڇاڙيءَ وارا ٿين ٿا، جيئن ته گڏهه، گڏهه، سڌر، سڌر، پريٽ، پريٽ، ڪٿي وري ساڳي پڇاڙيءَ وارا مذكر اسم سنسڪرت ۾ ڀراڪرت اصل وارا، سنڌيءَ ۾ مونث ڪري آندا اٿن، جيئن ته آڳ، ديهي، گوڙ. ڪن عربي ۽ فارسي لفظن جي پڇاڙي آ يا ا يا ۽ ڪري مذكر يا مونث شمار ڪندا آهن، جيئن ته خداه، سيٺ، خواجه خضر، خوش، بدر، رنج، اهي اڪثر اسم ۾ صفت آهن.

اي: سنڌيءَ ۾ جيڪي مذكر 'اي' پڇاڙيءَ وارا آهن، سي سنسڪرت ۾ ڀراڪرت جي آ، ان، ۽ ي يا اي پڇاڙيءَ وارن لفظن سان موافق آهن، جيئن ته ڌرمي، سوامي، هاڻي، هاري، اولي، ٺيڪري، ڀرين، آياڳي، هندي، سنڌي، ڪوي، هري، عربي ۽ فارسي مان ورتل لفظ انهيءَ پڇاڙيءَ وارا به اصل سان موافق آهن، جيئن ته خوشي، دوستي، ٺيڪي، بدي، جي اڪثر مونث آهن ۽ 'اهاء' نسبت وارا يا ٻيا صفت وانگي ڪم ايندا آهن، جيئن ته چيني، رومي، عربي، زخمي، حرفتي، راضي، هادي، قاضي، ڪي نچ سنڌي آي پڇاڙيءَ وارا مذكر به آهن، جيئن ته باندي، مانجهي، ٻيلي، پاڪي، هاڻي، ماري.

جيڪي مونث لفظ آي پڇاڙيءَ وارا سنسڪرت ۾ ڀراڪرت سان آيل آهن، سي سنڌيءَ ۾ ساڳي پڇاڙي رکن ٿا ۽ مونث رکن ٿا، جيئن ته ندي، مٽي، راڻي. ڪٿي آ يا ا يا پڇاڙيءَ وارا لفظ سنڌيءَ ۾ آي ٿيا آهن، جيئن ته واڻي، ڏهي، ماڪي، گولي، چوري.

آ: هن پڇاڙيءَ وارا لفظ سنڌيءَ ۾ اڪثر مذكر آهن ۽ سنسڪرت آ يا آ ۽ ڀراڪرت او پڇاڙي وارن لفظن تان ورتل آهن، جيئن ته نر، گهر، ڪم، سڃيت، آڻل، مد، واء، ڪي اصل آ يا تا پڇاڙيءَ وارا به آ يا آيا آهن، جيئن ته ٻيٽ، ٻاٽ، ماڻ، پٿار، پٺ.

ڪي ٿورا مونث آهن، جي اصل سنسڪرت ۾ به آ يا پڇاڙيءَ وارا آهن، جيئن ته وٺ، سس، وڇ.

عربي ۽ فارسي لفظ گهڻا آهن، جن کي پڇاڙيءَ ۾ پيش ڏيئي مذڪر ڪري ڪم آندو اٿن، جيئن ته ڪتاب، قلم، کاغذ، در.

اٺن پڇاڙيءَ وارا سنڌي لفظ (اسم توڙي صفتون) اڪثر آ پڇاڙيءَ وارن سنسڪرت ۽ پراڪرت لفظن مان نڪتل آهن ۽ اڪثر مذڪر آهن. ڪي ٿورا مونث آهن. مثال - سائڻو، تارون، پٿون، جئون، تارو، رهاڪو، کاڌو، ماڻهو، ٿڙهون، ڪڇون، وچون.

عربي ۽ فارسيءَ مان آيل لفظ آو پڇاڙيءَ وارا اصل سان موافق آهن ۽ ڪن ۾ همزو يا نون پڇاڙيءَ ۾ آندا آهن، جيئن ته آبرو، خوشبو، بوءِ، روءِ، دارون، زردالو، جي مذڪر به آهن ۽ مونث به.

اٺن پڇاڙيءَ وارا لفظ سنڌيءَ ۾ سڀ مذڪر آهن. اصل پراڪرت جي او پڇاڙيءَ وارا لفظ سنڌيءَ ۾ ڪڏهن او ۾ ۽ ڪڏهن آ ۾ پڇاڙي ڪن ٿا. مثال - ترو يا تر، گهلو يا گهل، لٿڪو يا لٿڪ، چٿورو يا چور، مٿو يا مٿ، عام اسم يا صفت او پڇاڙيءَ وارا ته بيشمار آهن - گهوڙو، سونارو، چڱو، بچڙو، ڪارو، مٺو، پڪو، چٽڪو، سگهارو، رسيلاو، گهاٽو، واڍو، تارو.

عربي ۽ فارسي لفظ 'ء' پڇاڙيءَ وارا اڪثر 'او' ۾ پڇاڙي ڪندا آهن، جيئن ته دروازو - دروازو، جامو - جامو، نامو - نامو، ستارو - ستارو.

اٺن هي اعرابون سنسڪرت ۽ پراڪرت مان آيل لفظن ۾ ٿوريون آهن، جيئن مڻين باب ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي. سنڌيءَ ۾ ضمير حاضر جمع وارن فعلن جي زمانن ۾ ڪم ايندو آهي، جيئن ته ٿيو، ڪندو، ويندو، عربي ۽ فارسيءَ مان آيل لفظ انهيءَ پڇاڙيءَ واري اصل سان موافق آهن، جيئن ته جو، سنڌي لفظ به ڪي انهيءَ پڇاڙيءَ وارا آهن، جي اڪثر مذڪر آهن، جيئن ته پٽو، سٽو، ڍڙو.

اٺن هن پڇاڙيءَ وارا سنڌي لفظ به اڪثر فعل جي زمان مزارع جي ضمير واحد غائب واري صورت ۾ ڪم اچن ٿا، جيئن ته ڪري، هلي، ڪي ظرف به انهيءَ پڇاڙيءَ وارا آهن، جيئن ته هري هري، پري. ۽ ڪي حرف به اهڙيءَ پڇاڙيءَ وارا آهن، جيئن ته ڪي، تي، ري. فارسي اصل وارا لفظ ساڳي صورت ۾ اچن ٿا، جيئن ته بي، بلي.

اٺن هن پڇاڙيءَ وارا لفظ به مڻين ٻن پڇاڙين وانگي ڌارين ٻولين جا ورتل آهن ۽ ساڳيءَ صورت ۾ آندا ويا آهن، جيئن ته هتي، ستي، ڦتي، رتي، شتي، نتي، جتي، ڪتي. انهن خاص اعرابن بابت مڻين باب جي شروع ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي.

فصل ٻيو

هڪڙن لفظن مان ٻيا لفظ

حاصل بالمصدر يا اسم ذات: جيڪي سنسڪرت ۾ پراڪرت اصل وارا آهن، سي ٻن طرحن مان ٿا جڙن: هڪڙا سڌا فعلن جي بنياد مان ٿا نڪرن، ۽ ٻيا آهي جي چوڻ اسمن مان ڪن پڇاڙين يا نشانن گڏڻ سان ٿا جڙن. فعلن جو بنياد چئجي ٿو، مصدر جي نشاني ”ن“ ڪڍي ڇڏڻ سان جيڪي ٻچي، تنهن کي. اهو فعل جو بنياد انهيءَ فعل جو مٿول يا جوهر آهي، جو جڙيل لفظ ۾ ظاهر ٿو ٿئي ۽ ساڳي فعل واري معنيٰ ٿو ڏئي. تنهنڪري انهن کي ”حاصل بالمصدر“ چوندا آهن، جو اسم وانگي ڪم اچي ٿو ۽ فعل جي معنيٰ ٿو ڏئي. انهيءَ کي ”اسم ذات“ به چئي ٿو سگهجي. اهڙا اسم ذات جي مصدرن مان جڙن ٿا، سي به جدا جدا پڇاڙين وارا ٿين ٿا ۽ اصلوڪن سنسڪرت ۽ پراڪرت جي لفظن وارين پڇاڙين جهڙا يا انهن کان ٿريل رهن ٿا. مثلاً ’آ‘ پڇاڙيءَ وارا سنڌي ”حاصل بالمصدر“ يا ’اسم ذات‘ سنسڪرت يا پراڪرت جي ’آ‘ پڇاڙيءَ وارن لفظن تان ورتل آهن، جيئن ته سنسڪرت ۾ ”پوڄ“ مان ”پوڄا“ آهي، تيئن سنڌيءَ ۾ ”پڻوڄڻ“ مان ”پوڄا“ آهي. مگر گهڻين حالتن ۾ ”آ“ ”ا“ ٿو ٿئي، جيئن ته ”جاڳڻ“ مان ”جاڳا“، ”سگهڻ“ مان ”سگهه“، ”پلڻ“ مان ”پل“، ڪڏهن ”ا“ ٿو ٿئي، جيئن ته ”وڙڻ“ مان ”وڙهه“، ”گهٽڻ“ مان ”گهٽ“، ”گهٽڻ“ مان ”گهٽوم“، ڪڏهن ”ا“ به ٿو ٿئي، خاص جڏهن اصل سنسڪرت وارن لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ ”آ“ آهي، جيئن ته ”لڻهڻ“ مان ”لاهنم“، ”پڙڻ“ مان ”پور“، ”ڦيرڻ“ مان ”ڦير“، ڪڏهن ”او“ به، جيئن ته ”گهٽڻ“ مان ”گهٽاو“، ”جڙڻ“ مان ”ڇاڙهو“، ”جهيڙڻ“ مان ”جهيڙو“، ”ڪهڻ“ مان ”ڪاهو“، ڪڏهن ”اي“ به، جيئن ته ”ڇڙهڻ“ مان ”ڇاڙهي“، ”لڻهڻ“ مان ”لاهي“، ”ڏيکارڻ“ مان ”ڏيڪاري“.

ڪڏهن خود مصدر پنهنجي اصلي صورت ۾ ”اسم ذات“ ٿي ڪم ايندي آهي، جيئن ته اچڻ وڃڻ، مڙڻ جيئن، ڏيڻ وٺڻ، جيئن چئجي ته اڃ وڃ، موت ۽ حياتي، ڏي وٺ، ڪڏهن فعل جي بنياد جي بدران خود مصدر جي پٺيان او ۽ اي لڳائي ڪم آڻيندا آهن، خاص انهن لفظن ۾ جن ۾ سنسڪرت واري پڇاڙي آئي آهي، جيئن ته ڏيڻو وٺڻو، مڱڻو، ڀرڻو، ۽ چوڻي، ڪرڻي، ڀرڻي، ڪٽائي، جاري، ڌارائي.

ڪڏهن فعل جي بنياد جي پٺيان 'ت' وجهندا آهن، جيئن ته ڪپڻ مان ڪپت، اڇڻ وڃڻ مان آوت جاوت، وڻڻ مان وٽ، هلڻ مان هلت. ڪڏهن 'آت' يا 'آت' وجهندا آهن، جيئن گهيرڻ مان گهيرت، وڄائڻ مان واڄت، گهاٽڻ مان گهاٽ، چمڪڻ مان چمڪات، پٽڪڻ مان پٽڪات، ڪڙڪڻ مان ڪڙڪات. ڪڏهن 'ڪو' گذڻ مان، جيئن ته پئڻ مان پيٽڪو، سٽڻ مان سٽڪو، چٽڻ مان چٽڪو، چٽڪڻ مان چٽڪو، ڪڙڪڻ مان ڪڙڪو، پٽڪڻ مان پٽڪو.

اسم فاعل ترڪيبي: جن سنسڪرت لفظن يا اسمن جي پڇاڙيءَ ۾ 'آڪ' آهي، آهي اڪثر اسم فاعل ترڪيبي آهن، يعني ڪٿم يا ڏنڌي ڪندڙن مان آهن ۽ اڏڻ جي حالت ۾ سنڌيءَ ۾ 'ڪ' مٿاڻي 'او' ٿا ڪن، جيئن ته وڍڻ مان وڍو، ڪهترڻ مان گهورو، ٺهڻ مان ٺوڻو، گهائڻ مان گهائڻو. جن اهڙن سنسڪرت لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ آڪ آهي، تن ۾ 'آو' ٿا ڪڍين، جيئن وڙهڻ مان ويڙهڻو، تڙڻ مان تارو، وڌڻ مان واڌو، ڦٽڻ مان ڦورو، ڪهٽمڻ مان ڪهٽوسو، ستهڻ مان ستهڻو.

ڪڏهن پڇاڙيءَ ۾ آڪ، 'آڪو' يا 'آئو' ڪم آڻيندا آهن، جيئن ته رهڻ مان رهاڪو، ورچائڻ مان ورچائڻو، پيئڻ مان پياڪ، وڪامڻ مان وڪائڻو، هيرڻ مان هيراڪ، جهيڙڻ مان جهيڙاڪ.

ڪٿي وري سنسڪرت جي 'آر' پڇاڙيءَ وارا لفظ 'آرو' ۾ ايندا آهن، جيئن ته پوڄڻ مان پوڄارو. ڪٿي آر اصل وارو ۾ ڪم آڻين ٿا، جيئن پنڻ مان پينار.

ڪٿي 'ڻو' وجهندا آهن، خاص انهن لفظن ۾، جن ۾ اصل سنسڪرت واري پڇاڙي آن آهي ۽ اڪثر صفت جي معنيٰ ۾ نڪرندي آهي، جيئن ته پنڻ مان پيئڻو، پٿرڻ مان پرڻو، چرڪڻ مان چرڪڻو، مرڪڻ مان مرڪڻو، ڪيلڻ مان ڪيلڻو.

سنسڪرت ۾ 'آت' پڇاڙيءَ وارا لفظ 'آندو' پڇاڙيءَ سان ٿا اچن، جيئن لڳڻ مان لڳندو، ڏسڻ مان ڏسندو، جي گرامر ۾ اسم حاله شمار ڪيل آهن. ۽ 'توي' پڇاڙيءَ وارا سنسڪرت لفظ 'ابو' پڇاڙيءَ سان ٿا اچن، جيئن ٻوسائڻ مان ٻوسائڻو، جهلڻ مان جهليو، جي گرامر ۾ فعل مجهول جو مستقبل زمان آهن.

سنسڪرت ۾ 'ت' پڇاڙيءَ وارا لفظ، سنڌيءَ ۾ 'او يا يو' پڇاڙيءَ سان اچن ٿا ۽ گرامر ۾ اسم مفعول جي صورت ٿا وٺن، جيئن پَسڻ مان پَسِيو، جهلڻ مان جهليو، ڏسڻ مان ڏٺو، موٽڻ مان موٽيو.

اسمن مان اسم، پڇاڙين ملائڻ سان: مٿي فعل جي بنياد مان چؤنڌڙ لفظ ڏنا

ويا آهن. هاڻي ٻئي قسم جا لفظ ڏبا، جي ٻين چڙن اسمن مان ڪن نشانين يا پڇاڙين گذڻ سان ٿا جڙون.

اڪثر اسم ذات، اسمن جي پٺيان اي ۽ آئي وجهڻ سان ٿا جڙن ۽ سنسڪرت پڇاڙي پٺن سان موافق آهي، جيئن ته چور مان چوري، مندو مان مندائي، چڱو مان چڱائي، پاڻو مان پلائي، گهٽ مان گهٽائي.

جتي سنسڪرت لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ مٿن ۽ پراڪرت ۾ آڻ آهي، انهن لاءِ سنڌيءَ ۾ به آڻ اچي ٿو، جيئن اڇو-اڇاڻ، ويڪرو-ويڪراڻ، ڪڙو-ڪڙاڻ، مڻو-مڻاڻ.

اهڙا اسم ذات جدا جدا پڇاڙيءَ وارن اعرابن جا، اصل کان ڦيري گهري اچن ٿا. اهڙا ڪي متفرق مثال ڏجن ٿا: وٽ، واهيپ، يا واهيو، ماڻهيو، ننڍپڻ، رٿاڻ، پٽياڻ، پنڊتپڻو.

ڪار پڇاڙيءَ وارا اسم، اصل سنسڪرت يا پراڪرت مان آيل ڪار يا ڪارو پڇاڙيءَ سان سنڌيءَ ۾ به اچن ٿا، جيئن ته وٽڪار، ٿڌڪار، ٺٽڪار، لڳڪارو، وسڪارو.

اسمن مان صفتون: سنسڪرت ۾ اڪ، اي يا آن پڇاڙيءَ وارا لفظ سنڌيءَ ۾ آهي بدلائي اي ٿا ڪن، جيئن مٿي اي اعراب جي پٺيان ۾ چيل آهي ۽ اڪثر نسبت ٿا ڏيکارين، جيئن هندي، سنڌي، لاڙي يا لاڙائي، اولهي، باڪري، ٺيڪري، دانهي، روگي، مالهِي. ڪن حالتن ۾ آئي ٿا آئين، جيئن باغائي، جهيڙائي.

آڪ پڇاڙيءَ وارا سنسڪرت اسم سنڌيءَ ۾ آو پڇاڙيءَ سان ٿا اچن ۽ مٿي پڇاڙيءَ وارا اصل لفظ اون پڇاڙيءَ سان ٿا اچن، جيئن ته ڇاپرو، ٻا ٿرو، ڌرمائڻو، شرمائڻو، هيٺائون، لوهائون، شيشائون.

آ پڇاڙيءَ وارا سنسڪرت او پڇاڙيءَ سان سنڌيءَ ۾ اچن ٿا، جيئن ته آڻ-اولو، گئون-گهاڻو، مينهن-ماهيو، وڇ-وڇو يا وڇون، ڀروچ-ڀاروچو، سڪهم-سڪهو، ونڪ-ونڪو.

آل پڇاڙيءَ وارا سنسڪرت ۽ پراڪرت لفظ بدلجي آر يا آر پڇاڙيءَ سان ٿا اچن، جيئن ته مينهن-ميهار يا ميهَر، چوٽي-چوٽير يا چوٽيار، ڌڻ-ڌنار.

ڪٿي ساڳيو آل يا آلو به اچي ٿو، جيئن ته جهڙو-جهڙالو، گهڙي-گهڙيال يا گهڙيالو، ڏهو-ڏهال، جو-جوال، ساري-ساريال.

ار ۽ ال پڇاڙيءَ وارا سنسڪرت لفظ ايلو يا ايلو پڇاڙيءَ سان اچن ٿا، جيئن ته ٿرهلو يا ٿارهلو، چميلو، چانويلو، ڪانڊيرو.

جتي اصل سنسڪرت لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ ”ر“ آهي آئي ”ار“ ۽ جتي ”ست“ آهي، آئي فقط ”ت“ اچي ٿو، جيئن ته پيٽر، جهاتير، جههر، پورهيت، ڏهيات،

ساڳيءَ طرح اٽَ پڇاڙي ڦري ايتو ۽ آئتو ٿئي ٿو، جيئن پڙهيو، پائيو، ماڻيو، جوڻيو، واراٽو، واٽو، سجهائو، ڪمائو.

ر پڇاڙي وارا سنسڪرت لفظ آڙ، آل ۽ ڙيو پڇاڙيءَ ۾ به بدليا آهن، جيئن تم ڪاٻڙ، ساڇڙ، لڪندڙ، ويٺل، ڏنل، وسوڙل، پيرڙيو، سڌڙيو، پرمسٽڙيو، ڪهورڙيو.

جن سنسڪرت لفظن ۾ پڇاڙيءَ ۾ ڪ يا اڪ آهي، انهن لاءِ سنڌيءَ ۾ اهو بدلائي ڪو، چو يا اوڪو ڪيو اٿن، جيئن تم واٽڪو، هارڪو، واپارڪو، ڪهوٺيڇو، پاڙيڇو، ويڙهڇو، ڏينهوڪو، راتوڪو، ڪالهوڪو، پروڪو، هاڻوڪو، هيلوڪو.

ان پڇاڙيءَ وارن سنسڪرت لفظن جي اها پڇاڙي بدلائي اٽو يا اوٽو ڪري سنڌيءَ ۾ ڪم ٿا آڻين، جيئن ته لڄاٽو، ميراٽو، ڌياٽو، پاپاٽو، چانڊاٽو، واوٽو، ڪالهوٽو، آڳوٽو، هيڪوٽو، پنجوٽو، ڏهوٽو.

آهڻَ پڇاڙيءَ وارا سنسڪرت لفظ آهي ۽، ابن وارا ايٺو ۽، ۽ آٺ وارا آٺو ۽، ۽ هن وارا آسو ۽ ايندا آهن. جيئن ته آريائي، آڏواڻي، باڳاڻي، سڳيٺو، وسڻو، وهڻو، پاڻيائو، چهرالو، وارياسو.

ڪار پڇاڙيءَ وارا سنسڪرت لفظ وري به ڪار يا ڪر، هار يا هارو پڇاڙي ٿا وٺن، ۽ وڻ پڇاڙيءَ وارا وان، ۽ وڻ پڇاڙيءَ وارا وارو يا يو ٿا وٺن، جيئن ته آبائڻهار، سرجهڻهار، لکڻهار، جهيڙاڪار، دياوان، سيلوان، سگهيتوان ڪهر وارو، پڙي وارو، وڇ وارو، پاڳيو، جويو.

اسم صغير: صغيري يا ننڍائي ڏيکارڻ لاءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻه ٽي رستا آهن: پهرين

ته مؤنث جي صورت به صغيري ئي ڏيکاري، جيئن ته ڪا به ڪاتي. ٻيو ته صغيريءَ لاءِ ڪي نشان يا پڇاڙيون ڪم ٿيون اچن، جيئن ته مذڪر توڙي مؤنث ۾، جيئن ڪ پڇاڙي، اوٽ يا اوٽو. مثال: ڄام-ڄاموٽ، ڌيو-ڌيائي، باهم-باهوٽي، هي نشان سنسڪرت جي ر ۽ ڪ نشانن جي برابر آهن. ڪ واري نشاني فارسيءَ ۾ به اچي ٿي، جيئن مرد-مردڪ، چشم-چشمڪ. پر سنڌيءَ ۾ ٽي اچي، مگر ’ر‘ ڪي ڦيرائي ’ه‘، ’ڙو‘ يا ’ڙي‘، ٿا ڪن. ڊڪهو-ڊڪهيرو، ڪهڻو-ڪهڻيرو، ڪهانو-ڪهانيرو، پنڌو-پنڌڙو، ڌرو-ڌرڙو ۽ ڌرڙي، جندو-جندڙو ۽ جندڙي، هينرو-هينڙو، پولو-پولڙو، ٿورو-ٿورڙ ۽ ٿور ٻرڙو، ڌيءَ-ڌڙي، آڪو-آڪڙي، ڳالهه-ڳالهڙي، وڇ-وڇڙي، منڌي-منڌيڙو، وڇون-وڇونڙو، سانهو-سانهڙو، ڪولو-ڪولڙو.

عربيءَ ۾ صغيري ڏيکارڻ لاءِ پڇاڙيءَ واري حرف جي اڳيان ”آي“ آڻيندا آهن، ۽ اهڙا لفظ سنڌيءَ ۾ به ڪم اچن ٿا، جيئن ته طفل مان طفيل، حسن مان حسنين. مجمل بيان؛ مٿي جيڪي چيو ويو آهي، تنهن جا دور يا انهن جا مجمل ۽ مختصر مثال هيٺ ڏجن ٿا:

اسم مان اسم فاعل جڙڻ جا ۽ مثال: (۱) واپاري، پيري، ويري، ٻساري، دانهي، (۲) ميهار، گهنوار، ٻڪرار، ڌنار، پتيار، (۳) گهوٽ وارو، کهر وارو، هوند وارو، عقل وارو، (۴) لاڙائي، باغائي، چوپائي، (۵) حلوائي، معاملائي، ساڪرائي ۽ پڪيڙائي ۽ (۶) ناچڻو، ويڙهڻو، گهوٽو، ۽ ميڙو.

فعل مان اسم فاعل: (۱) ڏيڻ وارو، وٺڻ وارو وغيره، (۲) ڏيڻات، ٺٻڻات، وٺيڻات، (۳) ليکڻهارو، هلڻ هارو، جوڙڻ هارو، (۴) اهاڻهار، ڏاتار، مڱهار، (۵) کائڻو، رهاڪو پيئڻو ۽ (۶) پيهارو، وڍو.

فعل مان اسم ذات ۽ ٻيا: (۱) ڏس، ڊج، ڦٽ، گنڍ، ڌڙ، مڪڻ، ميڙ، ڪوس، (۲) ميڪ، لوڌ، هوڏ، ڪيل، ڊوڙ، گهور، ڪيڙ، ٻوڪ، چيڙ، (۳) نچڪو، پٽڪو، سٽڪو، ڪٽڪو، تڻڪو، جهٽڪو، لٽڪو، چلڪو، (۴) چاڙهو، ڪاڙهو، گهوٽو، مڙو، پڙو، (۵) گهوٽو، لوڇ، ٻوڏ، سوڪ، ويڙهه، (۶) ٿيڻي، ڪرڻي، پرڻي، جوڻي، گهوٽي، (۷) ويڙهي، ڦيري، ريڙهي، ميڙي، چونڊي، (۸) هلت، چلت، لکت، ڪپت، آوت، جات، نيوڙت.

اسم مان صفت: (۱) مڱهارو، لڄارو، ڪاڍارو، ڪارارو، تورارو، (۲) اميرائو، ماڻائو، راجائو، فقيرائو، ٻارائو، گهراڻو، مڙسائو، غريبائو، ناناڻو، ماماڻو، اباڻو، (۳) مردانو، زنانو، شاهانو، (۴) خوفائو، ساڪائو، ڪارائو، ڪمائو، پلاڻو، ريتائو، ڪرمائو، مانائو، (۵) واڻڪو، راتوڪو، پروڪو، چانڊڪو، چٽڪو، (۶) وارياسو، پاڻيائو، ٿاريلو، ٻاڙيجو، (۷) چاٻرو، شرمائو، باڪرو، (۸) پٽيتو، ڀاڳيو، گهاٽو، ماهيو، ناريڄو، (۹) آجايو، بٽڪايو، ماڻيڻو، ڪوڙو، سڄو، سينڌو، (۱۰) پورهيت، ڪاٻڙ، ڏندڙ، گذارو، انهيءَ کان سواءِ هتي ڏنل اسم فاعل به صفت وانگي ڪم اچن ٿا.

فصل ٽيون

مرڪب لفظ يا اسم

هاڻي آهي لفظ ڏيڻ ۾ ايندا، جي ڪن نشانن اڳيان ملائڻ سان ٻين لفظن مان جڙن ٿا.

انڪاري حرفن سان : پهرين انڪاري حرف آ، آڻ، ٿا، نير، نه ۽ م، لفظن جي اڳيان آڻڻ سان مرڪب لفظ جڙن ٿا. اهي اڪثر صفتن ۽ اسم مفعول سان لڳائبا آهن. مثال - آڇيت، آڇيتائي، اڻ ٿيڻو، اڻ ويساهو، ناڪارو، ناچڳو، ناچڳائي، نڪتو، نڪمو، مڇنڌ، يا مڇنڌو، نيروني، نيراس، نيڌڻڪو ۽ نيڇڻو. سنسڪرت انڪاري نشان 'دُر' به ڪڏهن ڪڏهن ايندو آهي. جيئن دُشڪال مان دُڪار. ٻيا اهڙا حرف سنسڪرت جا آهن، 'رِت ۽ رِڻ'، جن کي ڦيرائي 'ري' ڪيو اٿن، جو فارسي بي جهڙو آهي. ۽ سنسڪرت حرف 'و' کي 'او' ڪيو اٿن. مثال - ري چيو، بي چيو، ري ڪمو، بي لڄو، بي سگهو، اوگن ۽ اوٿو.

انهن جو ضد جو نشان، جو سنسڪرت ۾ آهي سَهْم يعني سان، اهو سنڌيءَ ۾ سَ يا سَ ڪيو اٿن ۽ انهيءَ جو ضد ڪُ آهي، جيئن ته سَقاو، سَهوجهو، سَهيتو، ڪَهيتو، سَڪار، دُڪار، ڪَنڀاءَ.

ٻئي اسم، صفت يا عدد سان : ڪي مرڪب لفظ ڪنهن اسم، صفت يا عدد سان ملائڻ سان ٿا جڙن، جيئن ته گهر ڌڻي، راج ڌڻي، گهوٽ ڌڻي، مٽي ڪاٺو، آتر واڌ، شهر نيڪالي، پاڻ پٿرو، وڏو دريو، هٿ ڦاڙ، وڻ پٽج، چڱو پلو، مٽ سٽ، ڦير گهير، گهٽ وڌ، جهڙي ڦڙي، بڪ شڪ، ڌوڙ ڌڻو، ڪوڙ ڪٽو، ٻائيءَ پٿرو، چانور چرو، گندي چوڙ، ڪوٺا مار، چڙي مار.

ڪٿي وري ٻن لفظن جي وچ ۾ واو اچي ٿو، جيئن ته راتو ڏينهن، هٿ و هٿ، راتو رات، ويرا ويرا.

ڪن لفظن ۾ وڌائي يا گهٽائي ڏيکارڻ لاءِ مَه يا وڌ يا پَرَ حرف گڏيندا آهن، جيئن ته مهاڄڻ، مهاراج، مهارائي، مهاڪال، مهاسري، وڏ ڪاٺو، وڏ ٻيو، گهٽڪهڙو، مٽ ڪهڙو، پٿرلوڪ، پٿرمارٽ.

جيئن صغيري ڏيکارڻ لاءِ ڀڄاڙيءَ ۾ 'ڪ' يا منڍ ۾ 'ڪهم' ڪم آڻيندا آهن، تيئن وڏائي ڏيکارڻ لاءِ منڍ ۾ 'ميهه' آڻيندا آهن، جيئن ڪيهتر-مهتر. سنڌيءَ ۾ يا هندستانيءَ ۾ ميهتر چون ڀنگيءَ کي، پر حقيقت ڪري معنيٰ آهي ڪيهتر-ميهستي، ميهمان.

عدد سان گڏيل مثال هي آهن - پڙهري، چوماسو، ٻارهن ماسي، پنج ڪلياڻ. ٻيا متفرق مثال هي آهن - ٿورَ وڀرو، ٻيٽو، چوڌرو.

سنڌيءَ ۾ گهڻائي مرکب لفظ آهن، جي عربي ۽ فارسي لفظن مان جڙيل آهن. ڪي مٽي جي نشانن گڏڻ سان، ڪي ڀڄاڙيءَ جي نشانن گڏڻ سان، ڪي ٻين علحدن لفظن گڏڻ سان، جن مان ڪي اسم آهن، ڪي صفت آهن، ڪي فعل آهن. پر انهن جو مفصل بيان علم نحو ۾ ڏنو ويندو، جتي حرفن جي، لفظن جي ۽ جملن جي علحدن علحدن قسمن جو ذڪر ڪيو ويندو. هتي مثال ۾ نموني لاءِ اهڙا ڪي لفظ ڏجن ٿا: باوفا، بي وفا، باهنر، بي هنر، آمدرفت، خريد فروخت، روپرو، غمگين، شرمندو، پرهيزگار، هندستان، سنگدل، غريب ٻرو، قلمدان، عالمگير، فتم انگيز، همعصر، ناآسيد، ڪم فهم، شاعرانو، شاهانو، تماش گاه، تماش بين، خيرخواه، دلبر ۽ دلدار وغيره.

پاڻو ٻيو علم صرف

باب پهريون

گالهائجن جا لفظ

پهريون پاڻي ۾ حرفن جو ۽ حرفن مان لفظن جڙڻ جو ذڪر ڪيو ويو آهي. هن پاڻي ۾ لفظن جو ۽ لفظن مان جملن جڙڻ جو ذڪر ڏنو وڃي ٿو. عربي ۽ فارسي صرف نحو موجب جيڪي به لفظ گالهائجن ٿا، سي ٽن قسمن جا آهن: اسم، فعل ۽ حرف.

اڳوڻي تقسيم؟

اسم: آهو لفظ آهي، جو بذات خود معنيٰ رکي ٿو ۽ ڪنهن به وقت سان، انهيءَ جو ڪوبه واسطو ڪونهي، جيئن ته احمد، گهوڙو، زمين، آسمان، گهر وغيره. فعل: آهو لفظ آهي، جو پن بذات خود ٺهرايل معنيٰ رکي ٿو، مگر انهيءَ جو وقت سان واسطو رهي ٿو، جيئن ته چيائين، چوي ٿو، چوندو.

حرف: آهو لفظ آهي، جو بذات خود ڪابه معنيٰ نٿو رکي ۽ نه انهيءَ جو وقت سان ڪو واسطو آهي، جيئن ته ۾، تي، کان ۽ ڪي.

وري اسم ڇهن قسمن جا آهن: اسم خاص، اسم عام، اسم ضمير، اسم صفت، اسم ظرف ۽ اسم عدد.

اسم خاص: ڪنهن خاص يا مقرر ماڻهوءَ يا شيءِ جي نالي کي ٿا چون، جيئن ته احمد، ڪراچي، رخن وغيره.

اسم عام: ڪنهن عام يا آڻ مقرر ڪيل ماڻهوءَ يا شيءِ جي نالي کي ٿا چون، جيئن ته ماڻهو، گهوڙو، اٺ، گهر وغيره.

اسم ضمير: اسم جو عيوضي آهي، جنهن جي ڪري انهيءَ شيءِ جو نالو وري وري وٺيو نٿو ٿئي، جيئن ته آءٌ، تون، هُو، اسين، اوهين وغيره.

اسم صفت: ڪنهن اسم جي خاصيت، صفت، قسم يا انداز ٿو ڏيکاري، جيئن ته چڱو، بچڙو، ڏاهو، ييعقل وغيره.

اسم ظرف: ڪو هنڌ يا وقت ٿو ڏيکاري، جيئن ته اڃ، سڀاڻي، هيٺ، مٿي.

اسم عدد: ڳالهائي جا لفظ ٿو ڏيکاري، جيئن ته هڪ، ٻه، ٽي، ڏهه، سؤ، هزار، پهرئون، ٻيو، ٽيون وغيره.

هاڻوڪي تقسيم:

پر هاڻوڪي رواج موجب ۽ انگريزي گرامر جي نموني ڳالهائين جا لفظ مڙهي آڻ آهن، يعني جيڪي ڳالهائبو، سو ضرور انهن آئين مان هڪڙو هوندو، اسم، فعل، ضمير، صفت، ظرف، حرف جر، حرف جملو ۽ حرف ندا.

اسم: اهو لفظ آهي جو ڪنهن به ماڻهوءَ يا ٻئي ساهواري يا بيجان شيءِ يا هنڌ يا ڪم يا خاصيت جي نالي کي ٿا چون، جيئن ته احمد، چوڪر، گهوڙو، حيدرآباد، وڻ، قلم، آڇاڻ، بهادري، پڙهڻ، لکڻ وغيره.

فعل: اهو لفظ آهي، جنهن مان ڪنهن ڪم جي ڪرڻ، يا ٻئي تي ٿيڻ يا هئڻ جي معنيٰ نڪري، جيئن ته پڙهي ٿو، لکندو آهي، هڻو ڦٽيو، ماريو وغيره.

ضمير: اهو لفظ آهي، جو ڪنهن اسم جي بدران ڪم اچي ۽ جنهنڪري اهو اسم وري وري ڪم ٿئي اچي، جيئن ته آڻ، تون، هُو، پاڻ، ڪير، ڪو وغيره.

صفت: اهو لفظ آهي، جو اسم يا ضمير سان گڏ اچي ٿو ۽ انهيءَ جي ڪا خاصيت يا انهيءَ جو قسم يا انداز ڏيکاري ٿو، جيئن ته چڱو، بچڙو، هوشيار، سوڳو، چار، پنج، گهڻو، ٿورو، ويجهو، پري، ڪارو، ڳاڙهو وغيره.

ظرف: اهو لفظ آهي، جو فعل يا صفت يا ٻئي ظرف سان گڏ اچي ٿو، ۽ وقت يا هنڌ يا دستور يا انداز يا انڪار ٿو ڏيکاري، جيئن ته هيٺ، مٿي، اڃ، ڪالهم، ڏاڍيان، آهستو، گهڻو، ٿورو، نه، ڪين، تمام، بالڪل، هروڀرو، ضرور وغيره.

حرف جر: اهو لفظ آهي، جو ٻن لفظن يا ٻن جملن يا انهن جي پاڻن کي ڳنڍي ٿو، يا ڌار ڪري ٿو، جيئن ته ۽، يا، پر، ته، مگر، جيتوڻيڪ، به، پڻ وغيره.

سنڌي وياڪرڻ

حرف ندا: آھو لفظ آھي، جو ڪنھن بہ ٻئي لفظ سان واسطو ڪونه ٿو رکي، الڳ اچي ٿو ۽ عجب يا افسوس يا ڏک يا خوشي يا ڪا ٻي دل جي حالت ڏيکاري يا سڏ ڪرڻ ۾ ڪم اچي ٿو، جيئن ته واھ، هاءِ، واھ، هتي هتي، شال، مار، اي، اڙي، او وغيره.

مٿي لفظن جي ٻن قسمن جي تقسيم سان معلوم ٿيندو ته عربي ۽ فارسي صرف نحو موجب ضمير، صفت ۽ ظرف اسم هيٺ اچي وڃن ٿا، ۽ حرف جر، جملو ۽ ندا، حرف هيٺ اچي وڃن ٿا، تنهنڪري عربي ۽ فارسي ۽ واري تقسيم اصول موجب پوري آهي. هاڻي اسين هر هڪ جو مفصل بيان ڏينداسين.

هر هڪ جي تقسيم ۽ تفصيل عربي ۽ فارسي صرف نحو موجب ڏينداسين ۽ هاڻوڪي تقسيم موجب جيڪو فرق هوندو سو به ڏيکاريندا وينداسين.

باب ٻيو

اسم جو بيان

فصل پهريون

اسم جا قسم

اسم جا قسم مڃل طرح ٻئي ڏنا ويا آهن، مفصل طرح هر هڪ جو بيان هيٺ ڏهون ٿا:

اڳوڻي تقسيم

اسم خاص جا قسم: اسم خاص چئن قسمن جو آهي: (۱) علمي، يعني جنهن

نالي مان ڪنهن خاص ماڻهوءَ يا شيءِ جو علم معلوم ٿئي، اهو سڃاڻي سگهجي، جيئن ته احمد، عثمان، حيدرآباد، ڪراچي وغيره. (۲) عترتي، يعني جو خود انهيءَ ماڻهوءَ يا شيءِ جو نالو نه هجي، پر اهڙو ڪو ٻيو نالو يا نشان هجي، جنهن مان هو معروف ۽ مشهور هجي، جيئن ته احمد جو پيءُ، ديوان ماڻه، ابو حنيفه، امام اعظم. (۳) خطابي، يعني جو ڪنهن ماڻهوءَ جو خطاب يا لقب هجي، جيئن ته سر جنگ بهادر، خان زمان، نظام دکن. (۴) تخلصي، جو ڪنهن شاعر يا مصنف جو تخلص يا ٺهرايل مختصر نالو هجي، جيئن ته سعدي، حافظ، جامي، فردوسي.

اسم عام جا قسم: اسم عام جا ڇهه قسم آهن: (۱) اسم ذات، اها شيءِ جنهن

جو اسم آهي، پر جنهن کي جسم ڪونهي، جيئن ته رحم، ڪاوڙ، حرص، ليڪي، بددي وغيره. (۲) اسم صفات، اهو اسم آهي، جنهن کي جسم به آهي ۽ ساهه به هي ۽ ٻيون ڪي خاصيتون يا صفتون به منجهس موجود آهن، جيئن ته گهوڙو، هاڻي، گڏهه، ماڻهو، پکي، مڇي، ڪينئون، مڙس، زال وغيره. (۳) اسم جنس، اهو اسم آهي، جو جسم رکي ٿو، پر جان نٿو رکي ۽ نه مرضيءَ پٺيان ڇڏي يا هلي سگهي ٿو، جيئن ته ڪتاب، قلم، مس، ڪاٺي، باهه، پاڻي وغيره. (۴) اسم جمع يا جماعت، ڪنهن کي هڪڙو ڪري ڏيکاري ٿو، جيئن ته لشڪر، فوج، جماعت، انجمن، ڌڻ. (۵) اسم مصدر، جنهن مان ڪنهن فعل جي معنيٰ نڪري، يعني ڪنهن ڪم جي

ڪرڻ جي، جيئن ته اچڻ وڃڻ، اچ وڃ، آمدرفت، خواهش، رفتار، گفتار وغيره. (۶) اسم مشتق، جو اسم ڪنهن مصدر مان يا فعل مان نڪتل يا جڙيل هجي، جيئن ته لکندڙ، پڙهندڙ، ماريل، خدمتگار، نگهبان، غريب نواز وغيره. انهن سڀني جو مفصل بيان پنهنجي پنهنجي جاء تي ايندو.

هاڻوڪي تقسيم

هاڻوڪي تقسيم موجب اسم پهرين ٻن قسمن جا آهن: هڪڙا ذاتي ۽ ٻيا صفاتي. ذاتي اسم آهي آهن، جي ڪنهن شيء جي ذاتي يا باطني حالت يا خاصيت يا ڪم ڏيکارين ٿا، ۽ ظاهري حواسن سان معلوم ٿي نٿا سگهن ۽ صفاتي اسم آهي آهن، جي ظاهري طرح حواسن سان معلوم ڪري سگهن ٿا. ذاتي اسمن کي ”اسم ذات“ چوندا آهن، جيئن ته آڇاڻ، ساراڻ، ڪٽڙاڻ، سختي، نرمي، سچائي، ڪوڙائي، سٺپ، سيٺپ، چالاڪي، ناچ، نياچ، ويچار، خوف، رحم، علميت، قابليت وغيره.

صفاتي اسم ٻن قسمن جا آهن، خاص يا عام. اسم خاص، ڪنهن ماڻهوءَ يا ٻئي ساهواري يا هنڌ يا شيء جي خاص مقرر ڪيل نالي کي ٿا چون، جيئن ته احمد، حيدرآباد، ڪراچي، ڪوهنور، رخص، دلدل، ذوالفقار، بٿراق.

اسم عام هڪڙي قسم جي شين جي عام لاڳو نالي کي چوندا آهن، جيئن ته ماڻهو، گهوڙو، ترار، هيرو، شهر وغيره.

فصل ٻيو

اسم جون جنسون

اسم جا قسم آهن، جنسون آهن، عدد آهن ۽ انهيءَ جون حالتون آهن. هن فصل ۾ اسم جون جنسون ڏجن ٿيون:

جنس جون ڀڃاڙيون: سنڌيءَ ۾ اسم جون ٻه جنسون آهن، مذڪر ۽ مؤنث. مذڪر نر جي معنيٰ ٿا ڏيکارين، ۽ مؤنث ماديءَ جي. جنسون فقط ساهوارن مان ٿيون لڳن. ٻه ڀيڄان شين سان به. ڪن ٻولين ۾ ڀيڄان جي جنس ڌار آهي، جيئن انگريزيءَ ۾ ڪن ۾ جنس جو تفاوت آهي ٿي ڪونه، جيئن فارسيءَ ۾ نر ۽ مادي ڏيکارڻ لاءِ ساهوارن جي اسمن جي اڳيان نر يا ماده جو لفظ وجهندا آهن. سنڌيءَ ۾ عربي ٻولي واريون ٻه جنسون اچن ٿيون. عربي توڙي فارسيءَ ۾ مؤنث ٻن قسمن جا ٿين ٿا: هڪڙي حقيقي ۽ ٻي غير حقيقي. حقيقي مؤنث سڄي ٻيئي لٽر

ساهواري جي مادي آهي، جيئن ته مڙس ۽ زال، ڀاءُ ۽ ڀيڻ، ڏاند ۽ ڪٻڻون، گڏهه ۽ گڏهيءَ. غير حقيقي به ٻن قسمن جا آهن: هڪڙا لفظي، جي پڇاڙيءَ جي نظر تي. ٻيا ڪن مقرر ڪيل قاعدن موجب، مذڪر مان مونث ٺاهي سگهجن ٿا، جيئن ته والد-والده، مٽڪ-مٽڪه، اعليٰ-عليا ۽ سنڌيءَ ۾، مثال گڏهه-گڏهيءَ، گهوڙو-گهوڙي. ٻيا سماعي، جي رواج يا استعمال ۾ مذڪر يا مونث ٺهرايا ويا آهن، جيئن عربيءَ ۾ چنلو مذڪر آهي ۽ سج مونث، يا ڪي شهر مونث آهن، جيئن مصر، مدينه وغيره. عربيءَ ۾ اسم جماعت هميشه مونث آهي. انگريزيءَ ۾ به انهن آهي، جو شهر ۽ ننڍيون وغيره مونث آهن. حقيقي ۽ غير حقيقي ڪي قياسي ۽ غير قياسي به چوندا آهن.

سنڌي ٻوليءَ ۾ جنسون نه فقط اسمن سان ٿيون لڳن ۽ انهن تي اثر ٿيون ڏيکارين، پر ضميرن، صفتن، ظرفن، فعلن ۽ حرفن تي به. تنهنڪري ٻين ٻولين کان سنڌيءَ ۾ زياده مشڪلات پيدا ٿيون ڪن، خاص ٻين ملڪن جي ماڻهن لاءِ، جي سنڌي سڪن گهرن ٿا، جنهن جو سڃاڻپ اسمن جي پڇاڙين تي منحصر آهي ۽ انهن جو به سنسڪرت يا پراڪرت ٻولين مان واسطو رهي ٿو. ڌارين ۽ ٻارن لاءِ جنس معلوم ڪرڻ جو سولو رستو آهي ڪا صفت لڳائي ڏسڻ، جي صفت مذڪر صورت ۾ ايندي ته آهو اسم مذڪر آهي، جي مؤنث ته مؤنث. ساهوارن جي جنس سڃاڻڻ ته آسان آهي، پر جي نر آهن، سي مذڪر آهن ۽ جي ماديون آهن، سي مونث آهن. انهن کان سواءِ ٻين اسمن مان جن جي پڇاڙيءَ ۾ ”او“ آهي، سي هميشه مذڪر آهن، ۽ جن جي پڇاڙيءَ ۾ ”آ“ آهي سي هميشه مونث آهن، جيئن ته، گهوڙو، ڪٽولو، اٺو، پٽونو ۽ ٻٽا، هٽڇا، پٽڇا، سٽڇا، سکر ”ا“ پڇاڙيءَ وارا ڪي ٿورا مذڪر به آهن، جيئن ته راجا، ديوتا، آتما، لالا، ماليخوليا، ڪرتا، مٽلا يا مٽلان. انهن کان سواءِ ٻين پڇاڙين وارا ڪي مذڪر آهن، ۽ ڪي مونث. ياد رکڻ گهرجي ته سڳنهن پڇاڙيءَ ۾ نئون غني جو آواز به شمار ۾ اچي ٿو، ۽ ساڳئي قاعدي هيٺ اچي ٿو.

”آ“، ”ا“ ۽ ”اي“ پڇاڙيءَ وارا اسم گهڻو ڪري مونث آهن، جيئن ته ڪٽڪ، ڪيل، ڪل، مٽڪ، نيڪ، دل، چيت، مست، رات، بات، پيتي، سٽي، بٽولي، گهٽي، مٿوري. ”ا“ پڇاڙيءَ وارا ڪي مذڪر به آهن، جيئن ته راءِ، سيٺ، قيصري، حضر، ڪيهر.

”اي“ پڇاڙيءَ وارا به ڪي مذڪر آهن، جيئن ته موتي، ٻاڻي، پڪي، پاڪي ۽ بٽورج مٽڪي (اگرچ پاڪي مونث به ٿيندو آهي).

”آ“، ”او“ يا ”آون“ پڇاڙيءَ وارا اسم گهڻو ڪري مذڪر آهن، پر ٿورا مونث به آهن، جيئن ته سڄ، چنڊو، ٽنڀ، سٿڻ، سون، ڪڍو، ماڻهو، لڏون، چمڻون، وڇون، تنبڻو. مونث جا مثال هي آهن: وٽ، ڪٽ، ڏڪ، ٽسند، ڪس، ٽڇ، گهر، وهڻ، وٽ، نيم، آبرو، جئون، لئون، پتون، چئون، وڻون رڻون، وهڻو (يعني نهنهڻ)، آه، گهڻون.

سنسڪرت مان نڪتل: مٿين مذڪر ۾ مونث وارن مثالن مان ڪي ٿورا آهن جي سنسڪرت ۾ پراڪرت اصل وارن لفظن جي جنسن جي برخلاف آهن، ته ته ٻيا اڪثر موافق آهن. مخالف جنسن جا مثال هي آهن: ”آڇ“ سنڌيءَ ۾ مونث آهي، ۽ سنسڪرت ۾ تن مذڪر آهي. چتر“ سنڌيءَ ۾ مونث آهي، ۽ سنسڪرت ۾ جڙاي“ مذڪر آهي. ذات“ سنڌيءَ ۾ مونث آهي، ۽ سنسڪرت ۾ مذڪر. ڏي“ سنڌيءَ ۾ مونث آهي، ۽ سنسڪرت ۾ دڌر“ مذڪر آهي. سڻڪند“ سنڌيءَ ۾ مونث آهي، ۽ سنسڪرت ۾ مذڪر. سيند“ ۽ هيند“ به سنسڪرت ۾ مذڪر آهن، ۽ ٻيا هيٺيان سنڌي مونث اسم به مذڪر آهن: ڪار، ڪنڊ، گهر، نيم، وٽ، وٺ، وهڻ، يا وڪڻ، هيگڻ، لئون.

وري ڪيترائي سنڌي لفظ آهن جي اڙدو يا هندي ۾ مخالف جنسن جا آهن، جيئن ته هيٺيان سنڌي مونث اسم، اڙدو ۽ مذڪر آهن: دل، اخبار، دعوا، درٻار، معنيٰ، ماجرا، مدعا، بازار، تار، لعل، ميلڪ، زهن وغيره.

۽ هيٺيان سنڌي مذڪر اسم، اڙدو ۽ مونث آهن: ڪتاب، ٽپ، اجل، اولاد، احتياج، اطلاع، جلد، شرم، عقل، صبح، موت، موسم، غزل، خير، قدر وغيره.

جنسن جڙڻ جا رستا مٿي پهرئين ڀاڱي جي باب پنجين ۾ لفظن جي پڇاڙين جي ذڪر ڪندي جنسن جو ذڪر به آيو آهي. وڌيڪ هتي ٿو ڏجي. (۱) ”او“ پڇاڙيءَ وارن مذڪر اسمن مان مونث جوڙڻ لاءِ ”او“ بدلائي ”اي“ ٿو ڪجي، جيئن ته گهوڙو-گهوڙي، سونارو-سوناري، گولو-گولي، ٻانهو-ٻانهي، چوڪرو-چوڪري (چوڪر به ٿيندو آهي). پر ڪڏهن وري ”اڻ“ يا ”ائي“ به ٿيندو آهي، جيئن ته سونارو-سونارڻ، يا سوناريائي، ماڙيجو-ماڙيجڻ يا ماڙپچائي، لنگهو-لنگهيائي، جهڙو-جهڙائي، مٿو-مٿائي. (۲) ”آ“ پڇاڙيءَ وارن مذڪر اسمن مان مونث جوڙڻ لاءِ ”آ“ بدلائي ”اي“ ٿو ڪجي ۽ ڪڏهن ”اي“، ”اڻ“ ۽ ”ائي“ يا ”ئي“ به ٿئي ٿو، جيئن ته گڏهه-گڏهي، آڻ-آڻ، ٻڪر-ٻڪري، چوڪر-چوڪري (۽ چوڪر به). ڪنڀر-ڪنڀرڻ يا ڪنڀار ۽ ڪنڀر به. جٽ-جٽ، يا جٽي، يا جٽي، جڻيائي، ٻروچ-ٻروچائي، فقير-فقيرائي، جٽ-جٽي،

شينهنن - شيهنن، مسر - مسرهائي، مهتر - مهتياڻي، پٽ - پٽين، ٻانڀن - ٻانڀياڻي يا ٻانڀياڻي (۳) "او" پڇاڙيءَ وارن مذڪر اسمن مان مونث ساڳي صورت ۾ ايندا آهن، پر ڪڏهن "ان" يا "اڻي" "آڻي" به بدلجي ايندو آهي، جيئن ته رهاڪو - رهاڪو يا رهاڪن، هيندو - هيندن يا هندواڻي، (۴) "ا" به "اي" پڇاڙي وارن مذڪر اسمن مان "او" ڦيرائي "ان" يا "آڻي" ڪرڻ سان مونث ٺاهيندا آهن، جيئن ته سيمڪ يا سيفين يا سينهاڻي، ڪوري - ڪورهائي، ڌوبي - ڌوپين يا ڌوپياڻي، هاڻي - هاڻين يا هاڻياڻي، جوکي - جوکين يا جوکياڻي، پساري - پسارن يا پسارياڻي، ساڻي - ساڻهاڻي، نيروئي - نيرونين يا نيروئاڻي، ۽ (۵) جيڪي مذڪر ۾ مونث اسم بيقاعدي آهن يا اصطلاحي طرح ٺهرايل آهن، سي هيٺ ڏجن ٿا، جيئن ته پيءُ - ماءُ، پٽ - ڌيءُ، پيءُ - پيءُ، راجا - راڻي، مڙس - زال، ڏاندو - گهئون، سانو - مينهنن، ڏاڳهو - ڏاڳي، مورو - ڍيل، ابو - آبا، گهوٽو - ڪئنار، سهرو - سس، نرو - مادي، گهوٽو - ري، ميان - بيبي، ڪونهو - وڃ، پتا - ماما.

اهڙا ڪي بيقاعدي مذڪر اسم آهن، جي مونث مان ٺهيل ٿا ڏسجن، جيئن ته ماسيءَ مان ماسو، پٽيءَ مان پٽو ۽ رڻ مان رڻو.

ڪي اسم مونث آهن ته به مذڪر ٿي ڪم ايندا آهن، جيئن ته بازو، باشو، شڪرو، لغڙ ۽ جهڳڙ، چيڪو، ڪٽونج، سيرن، مٽينا، مونث آهن، پر مذڪر نٿا ڪي به ائين چون.

فصل ٽيون

اسم جا عدد

عدد: اسم جا ٻه عدد آهن، هڪڙو واحد ۽ ٻيو جمع. واحد يعني هڪڙو، ۽ جمع معنيٰ گهڻا، جيئن ته گهوڙو - گهوڙا، آٽ - آٽ، عربيءَ ۾ ئي عدد آهن: واحد، تشنيه ۽ جمع. تشنيه ٻن کي چون ۽ جمع ٻنهن جا تمام گهڻا وزن ۽ نمولا آهن، ۽ فارسيءَ ۾ ساڻه وارن جي لاءِ پڇاڙيءَ ۾ وجهڻ لاءِ جدا نشان آهي ۽ بي جان لاءِ جدا سنڌيءَ ۾ عدد ملائڻ سان به واحد يا جمع جي خبر پئجي ٿي سگهي. واحد سان هڪ عدد ٿو اچي، پر جمع سان هڪ کان وڌيڪ ڪوبه عدد لڳائجي ٿو، جيئن ته هڪ يا هڪڙو گهوڙو، ٻه گهوڙا، چار گهوڙا، سو گهوڙا، پر جي گهڻا ڪڏ جماعت وانگي ڪم ايندا ته پوءِ اهي واحد اسم وانگي ڪم ايندا، جيئن ته هڪ ڏهاڪو، ٻه ڏهاڪا، ٽي سو، چار هزار.

جمع جوڙڻ جا رستا: (۱) جن مونث اسمن جي پڇاڙيءَ ۾ ”آ“ آهي، تن جي جمع جوڙڻ لاءِ ”آ“ مٿاڻي ”آون“ ٿو ڪجي، جيئن ته زال-زالون، ڪٽ-ڪٽون، ريڙ-ريڙون، ٻانهن-ٻانهئون.

(۲) جن مونث اسمن جي پڇاڙيءَ ۾ ”آ“ آهي، تن جو جمع به ”آ“ مٿاڻي ”آون“ ڪرڻ سان ٿو ٿئي، جيئن ته: بتلا-بتلائون، هٿجا-هٿجائون، پٿوڄا-پٿوڄائون. هر انهيءَ پڇاڙيءَ وارا جيڪي مذڪر اسم آهن، سي جمع ۾ به ساڳيا ٿا رهن، جيئن ته: راجا-راجا، لالا-لالا (اگرچ ڪڏهن ڪڏهن راجائون ۽ لالائون به چوندا آهن)، پتا-پتا، ڪرتا-ڪرتا.

(۳) جن مونث اسمن جي پڇاڙيءَ ۾ ”ا“ آهي، تن جو جمع ”ا“ مٿاڻي ”ئون“ يا ”ئون“ ڪرڻ سان ٿو ٿئي، جيئن ته: چيتر-چيتريون، گڏهيءَ-گڏهيئون، اڪي-اڪيون، رات-راتيون، مينهن-مينهون، جوءِ-جوهون (۴) جوڙ ۾ جوڙون به). هر مذڪر اسم ”ا“ پڇاڙي وارا ساڳيا ٿا رهن، جيئن ته سيٺ-سيٺ، يا سڏيون.

(۴) جن مونث اسمن جي پڇاڙيءَ ۾ ”اي“ آهي، تن جو جمع ”اي“ ڪڍي ”يون“ يا ”آون“ گڏڻ سان ٿو ٿئي، جيئن ته: کهوڙي-کهوڙيون، ٻڪري-ٻڪريون، ٻيڙي-ٻيڙيون، گهٽي-گهٽيون، نهانين-نهانئون. هر ساڳي پڇاڙيءَ وارن مذڪر اسمن جو جمع ساڳيو واحد جهڙو ٿو رهي، جيئن ته: ڏوٻي-ڏوٻي، هاڻي-هاڻي، ٻائي-ٻائي، ٻيلي-ٻيلي، ٻرين-ٻرين.

(۵) جن مونث اسمن جي پڇاڙيءَ ۾ ”آ“ آهي، تن جي جمع ڪرڻ لاءِ ”آ“ مٿاڻي ”آون“ ٿا ڪن، جيئن ته وٽ-وٽون، ڏڪ-ڏڪون.

پر انهي پڇاڙيءَ وارن مذڪر اسمن جي جمع ڪرڻ لاءِ ”آ“ مٿاڻي ”ا“ ٿا ڪن، جيئن ته انب-انب، گڏهه-گڏهه، آٽ-آٽ، ٻٽ-ٻٽ، ٻٽ-ٻٽ، ٻٽ-ٻٽ، ٻٽ-ٻٽ. مونث اسم جمع ۾ ”آون“ به ۽ ”نر“ به وٺن ٿا، جيئن ته ماءُ-مائون ۽ مائرن، ٻيڻ-ٻيڻون ۽ ٻيڻر، ٺٽن-ٺٽون ۽ ٺٽهر، ڌيءَ-ڌيون ۽ ڌيڙ. ڪي مذڪر به ”نر“ پڇاڙيءَ وارا آهن، جيئن ته ٻيءَ-ٻيڙ، ٻيءَ-ٻيڙ.

(۶) جن مذڪر يا مونث اسمن جي پڇاڙيءَ ۾ ”او“ يا ”آون“ آهي، تن جو جمع به ساڳيو واحد جهڙو ٿو رهي، جيئن ته وڇون-وڇون، گهڻون-گهڻون، ماڻهو-ماڻهو، مڙون-مڙون، ڪڍو-ڪڍو، وهڻو-وهڻو.

(۷) جن مذڪر اسمن جي پڇاڙيءَ ۾ ”او“ آهي، تن جو جمع ”او“ بدلائي ”آ“ ڪرڻ سان ٿو ٺهي، جيئن ته گهوڙو-گهوڙا، گولو-گولا، ٻلو-ٻلا، واڍو-واڍا.

ياد رکڻ گهرجي ته اهي ساڳيا قاعدا نه فقط اسمن مان پر صفتن مان به لڳن ٿا. جو صفتون به اسمن وانگي جنس ۽ عدد ۾ ڦرن ٿيون، جيئن ته چڱو-چڱي، چڱو-چڱا، چڱيون، هڪڙو-هڪڙي، هڪڙو-هڪڙا، هڪڙي-هڪڙيون.

ڪي متفرقه اسم هميشه جمع جي صورت ۾ رهندا آهن ۽ واحد نه وٺندا آهن، جيئن ته جناخون، الوليون، ڪرتوت، ڇٽا، لائون، چيهه، چيهئون، پيئون، چيهورهن، ڪامن، آڏير، ڪي وري واحد ۾ صفت جي معنيٰ ٿا ڏين ۽ جمع ۾ اسم جي، جيئن ته اباڻو-اباڻا، ناناڻو-ناناڻا، ڏاڏاڻو-ڏاڏاڻا، گهوڙيٽو-گهوڙيٽا، ڪنڀاريٽو-ڪنڀاريٽا، ساهرو-ساهرا، پيڪو-پيڪا.

سنڌيءَ ۾ گهڻا عربي جمع آهن جي ڪم ايندا آهن، جيئن ته علماء، اوليا، انبيا، اوقات. گهڻا عربي جمع سنڌيءَ ۾ واحد وانگي ڪم ايندا آهن، جيئن ته ملائڪه، حُور، اولياء، انبيا، اسباب، احوال.

جيئن جنسن جي نسبت ۾ چيو ويو هو، تيئن عددن جي نسبت ۾ به معلوم هجي ته سنڌي جمع جون پڇاڙيون سنسڪرت ۽ پراڪرت وارين پڇاڙين سان ڪٿي موافق آهن، ڪٿي مخالف، ۽ ڪٿي ڦريل. مثلاً، سنڌيءَ ۾ ٻالھ-ٻائڻ، ٻيھ-ٻيڻ، پراڪرت ۾ به ٻائڻا ۽ ٻڙا آهن. سنڌيءَ ۾ ’آ‘ پڇاڙي پراڪرت واري ’او‘ جي برابر آهي، يا انهيءَ مان نڪتل آهي. واھ-واء، پراڪرت ۾ وانئون آهي. مرهٽي ۽ گجراتي اڪثر پراڪرت سان موافق آهن. جوڙو جو جمع جوڙوٺو، ٻهٺو جو جمع ٻهٺوٺو. هنديءَ ۾ ’ابن‘ ۽ ’بان‘ نشانيون ڪم اين ٿيون، جيئن ته عورت-عورتن، چوڙي-چوڙيان، جي سنڌيءَ جي ’ون‘ ۽ ’پون‘ سان موافق آهن.

فصل چوٿون

اسم جون حالتون

فاعل ۽ مفعول: ڪنهن به جملي ۾ اسم جو جيڪو لاڳاپو ٻين لفظن سان آهي، تنهن جي علحدي صورت يا ڦيرگهير کي حالت ٿا چون. جملي ۾ هڪڙو اسم ۽ هڪڙو فعل ضرور هوندو، تڏهن ڪو مطلب سمجهه ۾ ايندو. فعل آهي ڪم

جو ڪرڻ يا هٿڻ، جيئن مٿي چيو ويو آهي. اسم، جو ڪنهن جملي ۾ اچي ٿو، سو يا انهيءَ ڪم جو ڪندڙ هوندو، يعني انهيءَ فعل جو فاعل هوندو، يا انهيءَ تي آهو ڪم ٿيو هوندو، يعني انهي فعل جو مفعول هوندو، جيئن احمد وڃي ٿو. هتي 'احمد وڃي ٿو' فعل جو ڪندڙ يا فاعل آهي. احمد عمر کي ماري ٿو، هتي 'احمد ماري ٿو' فعل جو فاعل آهي، پر اهو مارڻ جو ڪم عمر تي ٿئي ٿو، تنهنڪري عمر مفعول آهي. هن بابت مفصل بيان فعل جي باب ۾ ۽ علم نحو ۾ به ايندو مگر هتي فقط فاعل ۽ مفعول لفظ سمجهائڻا هئا، جو حالتن بيان ڪرڻ ۾ انهيءَ جو ضرور هو.

حالتون ۽ هاڻي اسم جون پنج حالتون آهن، جي ضمير سان به لاڳو آهن، ڇاڪاڻ
 جو ضمير اسم جي بجاءِ ايندو آهي، جيئن مٿي چيو ويو آهي. (۱) حالت فاعلي، ڇا جملي ۾ فعل جي فاعل جي حالت آهي. (۲) حالت مفعولي، ڇا جملي ۾ فعل جي مفعول جي حالت آهي، جيئن مٿي ڏنل مثال مان ظاهر آهي. (۳) حالت جري، ڇا جملي ۾ انهيءَ اسم جي حالت آهي، جنهن جي پٺيان ڪو حرف جر اچي ٿو، ۽ جو انهيءَ جو پئي ڪنهن لفظ سان لاڳاپو ڏيکاري ٿو، جيئن ته احمد ڪرسيءَ تي ويٺو. هتي اسم 'ڪرسيءَ' جي پٺيان 'تي' حرف جر آيو آهي، جو احمد ۽ ڪرسيءَ جو لاڳاپو ڏيکاري ٿو. (۴) حالت اضافت، ڇا جملي ۾ انهيءَ اسم جي حالت آهي، جنهن جي پٺيان، حرف 'جو' اچي ٿو ۽ جو انهيءَ جي پئي ڪنهن لفظ سان نسبت يا ڪنهن پئي لفظ جي ملڪيت ڏيکاري ٿو، جيئن ته هي احمد جو ڪتاب آهي. هتي اسم احمد جي پٺيان حرف 'جو' آيو آهي ۽ آهو احمد ۽ ڪتاب جو لاڳاپو ٿو ڏيکاري، يعني ته اهو ڪتاب احمد جي ملڪيت آهي. انهيءَ ڪري ڪتاب کي "مضاف" ٿا چون. ۽ احمد کي "مضاف الیه" ۽ "جو" کي "حرف اضافت" ٿا چون. 'جو' حرف جي بدران سندو، يا وارو يا اهڙو ڪو لفظ به اچي سگهي ٿو، جيئن حالت جري ۾ تي کان سواءِ ٻيو ڪوبه حرف جر اچي سگهي ٿو. اڪثر پهراڙيءَ ۾ يا شعر ۾ يا پهڪن ۾ "جي" جي بدران سندو ايندو آهي، جيئن ته ڳالهين سنڌيون ڳالهيون، ٿڪي سنڌا سوڻ، هير ٿي سنڌي هير ٺنڪ پکي نه رهي. آءُ ته پرين جو نه جوڙ، پرين مٿي سنڌو موڙ. (۵) حالت لڌا، ڇا انهيءَ اسم جي حالت آهي، جنهن کي سڌ ڪجي ٿو، مطلب جنهن سان ظاهر يا لڪل حرف ندا جو اچي ٿو، اي، اڙي، يا وغيره. جيئن ته اي احمد، يا خدا، عمر اوري آه، يعني اي عمر.

ڦيرو: ڪنهن اسم يا ضمير کي الهن سڀني حالتن ۾ واحد توڙي جمع، مذڪر توڙي مؤنث جي صورتن ۾ ڦيرائي آڻڻ کي ڦيرو چوندا آهن، ڦيري ۾ اسم جي

اصلي صورت حالت فاعلي^۴ ۾ قائم ٿي رهي، پر حالت مفعولي، جاري ۽ اضافت، تنهي ۾ ڦريل صورت ساڳي ٿي رهي، فقط جدا جدا حرف جر ڪم ٿا اچن، تنهنڪري انهن کي عام صورت سڏي ٿو سگهجي. حالت ندا ۾ به ”آي“ حرف ندا سان ٻي ڦريل صورت به اچي ٿي.

ڦيري ۾ اسم جي پڇاڙي^۴ واري اکر جي حرڪت آها آ، اي، آها آو ۾ او ٿي ٿي ۽ اهي حرڪتون ڦيري ۾ جنسن ۽ عددن ۾ بدلجن ٿيون.

مثال ڦيون جا

جمع	واحد	(۱)
زالون زالن کي، جو کان اي زالون	زال زال کي، جو، کان اي زال	حالت فاعلي عام صورت حالت ندا
بلائون بلائن کي، جو، کان اي بلائون	بلا بلا کي، جو، کان اي بلا	(۲) حالت فاعلي عام صورت حالت ندا
سرڻيون سرڻن کي، جو، کان اي سرڻيون	سرڻ سرڻ کي، جو، کان اي سرڻ	(۳) حالت فاعلي عام صورت حالت ندا
پليٽون پليٽن کي، جو، کان اي پليٽون	پلي پلي کي، جو، کان اي پلي	(۴) حالت فاعلي عام صورت حالت ندا
وڻون وڻن کي، جو، کان اي وڻون	وڻ وڻ کي، جو، کان اي وڻ	(۵) حالت فاعلي عام صورت حالت ندا

واحد	جمع	
(۶)		حالت فاعلي عام صورت حالت ندا
ماڻهو ماڻهوءَ کي، جو، کان اي ماڻهو	ماڻهو ماڻهن کي، جو، کان اي ماڻهو	
(۷)		حالت فاعلي عام صورت حالت ندا
گهوڙو گهوڙي کي، جو، کان اي گهوڙا	گهوڙا گهوڙن کي، جو، کان اي گهوڙو	
(۸)		حالت فاعلي عام صورت حالت ندا
هاڻي هاڻيءَ کي، جو، کان اي هاڻي	هاڻي هاڻين کي، جو، کان اي هاڻيو	
(۹)		حالت فاعلي عام صورت حرف ندا
مڇر مڇر کي، جو، کان اي مڇر	مڇر مڇرن کي، جو، کان اي مڇرو	
(۱۰)		حالت فاعلي عام صورت حرف ندا
راجا راجا کي، جو، کان اي راجا	راجا راجائن کي، جو، کان اي راجائو	

حالتن جا نشان: حالتن ۾ جيڪي حرف ڪم اچن ٿا، سي ڪڏهن نه به ايندا آهن، خصوصاً حالت مفعولي ۾ مفعول جي پٺيان اڪثر 'کي' لڳهيو رهندو آهي، جيئن ته ڪٿي هڪڙو ٻلو ماريو. اهو حرف 'کي' سنسڪرت ۾ ڪرتي آهي، جنهن کي بگهڙي 'کي' ڪيو اٿن ۽ جو هنديءَ ۾ 'کو' ٿيو آهي. ڪرتي کي پهرين ڪيتي ۽ ڪيت ڪيائون، ۽ پوءِ ڪو ۽ پوءِ ڪهم ۽ پوءِ ڪي. سرائڪي ٻوليءَ ۾ 'ڪتي' ڪم ايندو آهي ۽ معنيٰ، لاءِ يا واسطي اٿس. حالت اضافت ۾ 'جو' حرف اضافت ٿو اچي، سو سنسڪرت ۾ 'سي' آهي ۽ پراڪرت ۾ 'من' اهو

حرف اضافت سنسڪرت جي صفت جي نشان 'ڪ' مان ورتل آهي، جو هنديءَ ۾ مرهٽيءَ ۾ "ڪا" ٿيو آهي. حقيقت ڪري اهو حرف اضافت جو، صفت آهي ۽ نه حرف، ۽ ٻين صفتن وانگي جنس ۽ عدد وٺي ٿو، جيئن ته ڪٿي جو پئڇ، ڪٿي جي ٺنگ، ڪٿن جا پئڇ، ڪٿن جون ٺنگون. "جو" جي بدران شعر ۾ "سندو" ڪم ايندو آهي، جو هن "جو" وانگي ڦرندو آهي. اهو سنسڪرت سنت يا سن مان آهي. حالت جريءَ ۾ جو حرف جر "کان" ايندو آهي، سو ڪڏهن ڪڏهن فقط "آن" پڇاڙي ٿي به ڪم ايندو آهي، جيئن ته گهران، يعني گهر کان يا مان جمع ۾ گهرن يا. ڌران، زبانون، ميرٺان يا به مثال آهن. ڪڏهن کان جي بدران ڪٿون ڪم ايندو آهي ۽ انهيءَ جي بدران وري "آون" نشان پڇاڙيءَ ۾ ڪم ايندو آهي. ڪڏهن وري ڪٿا ڪم آيندا آهن. حالت ندا ۾ ڪڏهن "اي" يا "اڙي" سان گڏ اسم جي پٺيان "آ" به ايندو آهي، جيئن ته اي ڪنا، اي منگنا، ڪيچا، سينڌا، ماڻهئا، فقط اي ۽ او پڇاڙيءَ وارن اسمن ۾ حالت فاعلي واري صورت قائم رهي ٿي.

مٿين اسمن جي ڦيرن مان معلوم ٿيندو ته آ ۽ ا پڇاڙيءَ اسمن جي ڦيري ۾ عام صورت واحد ۾ حالت فاعليءَ جهڙي ٿي رهي، فقط جمع ۾، فاعليءَ ۾ "ئون" ۽ مفعوليءَ ۾ "نئن" يا "پئن" ٿو ٿئي. "اي" پڇاڙيءَ وارن اسمن ۾ عام صورت واحد ۾ "ايءَ" ۽ جمع ۾ "پئن" ٿو ٿئي. "آ" پڇاڙيءَ وارن سونٺ اسمن ۾ عام صورت واحد ۾ حالت فاعلي جهڙي آهي، فقط جمع ۾ "آن" ٿي ٿئي، پر مذڪر اسمن ۾ عام صورت "آ" مان بدلاجي "آ" ٿي ٿئي. "او" يا "آون" پڇاڙيءَ وارن اسمن ۾ عام صورت واحد ۾ "آوءَ" يا "آونءَ"، ۽ جمع ۾ "آن" ٿي ٿئي. "او" پڇاڙيءَ وارن مذڪر اسمن ۾ عام صورت واحد ۾ "او" بدلاجي "اي" ٿي ٿئي، ۽ جمع ۾ "آن".

ڊاٻ ڏيڻ

اسير ضمير جو بيان

ضمير متن ۾ ڇهه قسم جا آهن: (۱) ضمير خالص، (۲) ضمير اشارو، (۳) ضمير مشترڪ، (۴) ضمير استفهام، (۵) ضمير موصول، (۶) ضمير جواب موصول ۽ (۷) ضمير مڃڻ.

فصل ٻيو ڏيون

ضمير خالص

ضمير خالص ٽي آهن: متڪلم، حاضر ۽ غائب. متڪلم يعني ڳالهائيندڙ، حاضر يا مخاطب، جنهن مان ڪي ڳالهائڻجي، ۽ غائب جنهن جي بابت ڪي ڳالهائڻجي. اهي ٽيئي نچ ضمير آهن ۽ فقط انسان سان لاڳو آهن، تنهنڪري انهن کي ضمير خالص ناهن ڇو. اهي ٽيئي ٽن قسم جي ماڻهن جي بدران ڪم ايندا آهن ۽ اسمن والڪي، جنس، عدد ۽ حالت وٺندا آهن، ۽ ڏيندا آهن. ضمير متڪلم جو ڦيرو:

جمع	واحد	
اسين	آءُ يا مان	حالت فاعلي
اسان کي	مون کي يا مان کي	حالت مفعولي
اسان جو	منهنجو	حالت اظافت
اسان کان	مون کان يا مان کان	حالت جري

ضمير حاضر جو ڦيرو

جمع	واحد	
توهين يا اوهين	تون	حالت فاعلي
توهان کي يا اوهان کي	تو کي	حالت مفعولي
توهان جو يا اوهان جو	تمهنجو	حالت اضافت
توهان کان يا اوهان کان	تو کان	حالت جري

ضمير غائب جو ڦيرو

جمع	واحد	
هتي يا هو	هتي (مون هتي)	حالت فاعلي
هنن کي	هنن کي	حالت مفعولي
هنن جو	هن جو	حالت اضافت
هنن کان	هنن کان	حالت جري

انهن جو اصل: ضمير خالص اصل سنسڪرت ۽ پراڪرت سان گهڻي قدر موافق آهن، ۽ انهن تان ورتل آهن. سنڌي ۾، سنسڪرت ۽ پراڪرت آهن يا آهڻ مان آهي، جو پهرين ڦري هڻون ٿيو ۽ پوءِ آهڻون ٿيو. سنسڪرت ۾ حالت مفعولي ”مان“ آهي، جو پوءِ مين ٿيو، جيئن هندي ۾ آهي ۽ هر جمع ۾ انهي مان سنڌي مڻون ۽ مان ٿيو. اضافت ۾ مڻون ڦري منهنجو ٿو ٿئي، سو پراڪرت ۾ مڻهه آهي ۽ سنسڪرت ۾ مڻ. ان جو جمع امين، سنسڪرت آسڻ مان ۽ پراڪرت آهي مان نڪتل آهي، جو هندي ۾ هڻم آهي. عام صورت ’مان کي‘ سنسڪرت آسماڪن مان آهي ۽ پراڪرت آمهان آهي.

ساڳيءَ طرح تڻون سنسڪرت تڻون ۽ پراڪرت تڻ تان ورتل آهي. عام صورت تو پراڪرت ۾ تڻ آهي، ۽ اضافت تڻهن، پراڪرت تڻهن آهي. جمع توهين پراڪرت تڻهي ۽ توهان پراڪرت ۾ تڻهان. هندي تڻو، تڻ، تڻهن، ۽ تمهارا آهي. فارسي ۾ تو يا ت ۽ شما آهي، پراڪرت ۾ عام صورت تڻهه ۽ سڻجهه آهي ۽ هندي ۾ به تڻهي ڪم اچي ٿو. ساڳيءَ طرح غائب جو هو، سنسڪرت جي اشاري هه يا اهي مان ورتل ٿو ڏسجي، ۽ ضمير غائب ضمير اشاري ويجهي يا ڏور کي نزديڪ آهي، جيئن هيٺ معلوم ٿيندو.

ضمير منفصل ۽ متصل: جڏهن ضمير ڌار ڪم ايندا آهن، جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي، تڏهن انهن کي ضمير منفصل چوندا آهن، پر اهي ساڳيا ضمير ٻين اسمن، فعلن يا حرفن سان گڏ به ايندا آهن ۽ انهي وقت گهڻجي ننڍا نشان ٿي پوندا آهن، ۽ پڇاڙيءَ جي نشانن وانگي ڪم ٿا اچن. اهي هي آهن: متڪلم واحد لاءِ مَر ۽ جمع لاءِ سَ ۽ سَوَن ۽ وَن آهي، حاضر ۾ واحد لاءِ ۽ جمع لاءِ وَ ۽ غائب ۾ واحد لاءِ سَ ۽ ائين، ۽ جمع لاءِ نَ يا ائون. مثال: (اسر سان گڏ)۔ پُئِتمَ يعني منهنجو پٽ، پُئِئَني، يعني تنهنجو پٽ، پُئِئَسَ يعني هن جو پٽ، جمع متڪلم اڪثر ڪم نه ايندو آهي پُئِئَوَ يعني اوهان جا پٽ، پُئِئَنَ يعني هنن جا پٽ۔ (حرف ساڻ) سندسُ يعني هُنَ سندو يا هن جو۔ وَئِمرَ يعني مون وٽ، وَئِهنَ يعني تو وٽ کائسَ يعني هن کان۔ (فعل سان) آيَسَ يعني آڻَ آيسَ، آياسينَ يعني اسين آياسين، آئينَ يعني تون آئين، آوُ يعني اوهين آيو۔ ڪَئِمرَ يعني مون ڪيو، ڪِئِمينَ يعني اسان ڪيو، ڪِئِئيَ يعني تُو ڪيو، ڪِئِئَوَ يعني اوهان ڪيو۔ ڪِئِئينَ يعني هُنَ ڪيو، ڪِئِئونَ يعني هن ڪيو۔

ڪڏهن به ٿي ضمير گڏجي به ايندا آهن، جيئن ته ماريو مانسَ يعني مون هن کي ماريو۔ ماريئينَ يعني تو هنن کي ماريو وغيره۔

اصل بنياد جي نظر تي ضمير متصل جي نشانن مان متڪلم وارو مَر پراڪرت جي مي جهڙو آهي. ۽ فارسيءَ ۾ به مَر آهي. حاضر لاءِ سنسڪرت ۾ ”تي“ آهي جو فارسيءَ ۾ تَ آهي، ۽ غائب ۾ پراڪرت لاءِ سي، ۽ سنسڪرت ۾ آسي آهي جو فارسيءَ ۾ هُن آهي. جمع ۾ متڪلم لاءِ پراڪرت ۾ امهو آهي، جو هنديءَ ۾ ۽ فارسيءَ ۾ ما آهي حاضر لاءِ جمع ۾، سنسڪرت ۽ پراڪرت ۾ وو آهي جو هنديءَ ۾ وي آهي، ۽ غائب لاءِ جمع ۾ پراڪرت ۾ اهيَن آهي يا ٿاڻ۔

فصل ٻيو

ضمير اشارو، ضمير مشترڪ ۽ استفهام

ضمير اشارو اهو آهي، جو ڪنهن اسم ڏي اشارو ٿو ڪري. پوءِ جي اهو اسم ويجهو آهي ته انهن کي ضمير اشارو قريب ٿا چون، ۽ جي پري آهي ته انهن کي ضمير اشارو بعيد ٿا چون، يعني اشارو ويجهو ۽ اشارو ڏور۔

ٻه رئين جو مثال آهي. هي، مونڻ هيءَ، جمع ٻنهي جو هي ۽ ٻئي جو، هٿو مونڻ هٿو، جمع ٻنهي جو هٿو، جيئن ته هي منهنجو پٽ آهي، هٿو تنهنجو گهوڙو آهي، هي منهنجا گهوڙا آهن، هو تنهنجي گهوڙي آهي.

ضمير خالص موجب ضمير اشاري جو به جنسن عددن ۽ حالتن ۾ ڦيرو ٿئي ٿو. عام صورت واري حالت ۾ واحد ۽ جمع لاءِ هي، هين ۽ هينن ٿئي ٿو ۽ هٿو، هٿن ۽ هٿنن.

زياده زور يا تاڪيد ڏيکارڻ لاءِ اهو، مونڻ اها ۽ جمع اهي ڪم اچن ٿا. ۽ اهو، مونڻ اها ۽ جمع اهي ۽ حالتن ۾ عام صورت واحد ۽ انهي ۽ جمع ۾ انهن ٿئي ٿو. اجهو آجهو به اشاري وانگي ڪم ايندا آهن ۽ ساڳيءَ طرح ڦرندا آهن.

اصل بنياد جي نظر تي هي پراڪرت ۾ آئن آهي، ۽ عام صورت آسي ائس جنهن مان هندي آس نڪتو آهي. اهو سنسڪرت ۾ هٿ يا لاءِ آهي. اجهو سنسڪرت ۾ ستن آهي. هٿو يا آڊ پراڪرت ۾ هي آهي.

اهو ۽ اجهو وانگي، هيترو ۽ هوترو، هيڏو ۽ هوڏو، ههڙو ۽ ههڙو به اشارا آهن، جي قد يا انداز يا شڪل بتائين ٿا، ۽ اڪثر ضميري صفت شمار ڪيا ويندا آهن.

ضمير مشترڪ اهو ضمير آهي، جو جملي ۾ فاعل جي ٻڌڻ ڪم اچي ٿو، ۽ انهيءَ جي جند جي نسبت ۾ ڪي ڏيکاري ٿو، ۽ انهيءَ سان شريڪ رهي ٿو، جيئن ته مونڻ پنهنجي پٽ کي ولايت موڪليو آهي. هيتي پنهنجي ضمير مشترڪ آهي ۽ مونڻ سان شريڪ آهي ۽ انهيءَ جي ٻڌڻ ٿو اچي. تنهنڪري پاڻ يا خود ضمير مشترڪ جا لفظي نشان آهن. خود فارسي لفظ آهي، سو ڦرندو ڪهن، مگر پاڻ مذڪر مونڻ ۾ هڪجهڙو آهي، ۽ واحد جمع ۾ به هڪجهڙو آهي، مگر حالت اضافت ۾ پنهنجو ۽ پنهنجن ٿو ٿئي. ڪي پاڻ جي ٻڌڻ به چوندا آهن، خصوصاً لاڙ ۽ ڪڇ ۾. لفظ پاڻ سنسڪرت آتما مان نڪتل آهي ۽ پراڪرت ۾ آتما ٿو ٿئي، جنهن مان هنديءَ ۾ آپ ٿيو آهي، ۽ اضافت آتما، جو پراڪرت ۾ آتما ٿيو آهي. تنهنڪري پاڻ جي معنيٰ به سنسڪرت جي آتما جهڙي آهي، يعني رُوح يا جيئن فارسيءَ ۾ چوندا آهن ته بذات خود. پنڊ لفظ جي معنيٰ آهي جيسر يا بدن، ۽ اضافت ۾ اهو 'پنڊو جو' ٿو ٿئي.

ضمير استفهام اهو ضمير آهي، جو سوال پڇڻ يا پڇا ڪرڻ ۾ ڪم اچي ٿو. اهڙا پڇا يا سوال جا لفظ سنڌيءَ ۾ ڪير، ڪهڙو ۽ ڇا آهن. لاڙ ۾ ڪيهو ۽

ڪڇاڙو به چوندا آهن. ڪير ماڻهو۽ سان لڳندو آهي ۽ ڇا بي جان شيءِ سان، ۽ ڪهڙو پنهي سان، جيئن ته هو ڪهڙو ماڻهو آهي، هيءَ ڪهڙي شيءِ آهي، هٿو ڪير آهي، هي ڇا آهي؟ تون ڪڇاڙي لاءِ آيو آهين؟ ڪهڙو ۽ ڪڇاڙو، مونٿ ۾ ڪهڙي ۽ ڪڇاڙي ٿو ٿئي ۽ جمع ۾ ڪهڙا ۽ ڪڇاڙا ٿو ٿئي ۽ ساڳيءَ طرح واحد لاءِ ڪڇاڙي ۽ جمع ڪڇاڙن ٿو ٿئي.

ڪير مذكر آهي ۽ سندس مونٿ ڪير آهي ۽ عام صورت واحد لاءِ ڪنهن ۽ جمع لاءِ ڪين آهي.

ڇا مذكر ۽ مونٿ، واحد ۽ جمع ۽ سڀني حالتن ۾ هڪجهڙو ٿو رهي. مثال: ڪير اندر آيو؟ ڪنهن سان ٿو ڳالهائين؟ توکي ڇا ڪپي؟ اوهان مان ڪهڙي هيءَ ڪم ڪيو؟

ڇو به سوال جو لفظ آهي، پر معنيٰ اٿس چالاءِ. ڪيڏي ۽ ڪهڏانهن به سوال جا لفظ آهن، ۽ معنيٰ اٿن ڪهڙي پاسي ڏي يا ڏانهن. ڪي ڪاڏي به چوندا آهن. ڇو جي بدران لاڙ ۾ ڪوٽ به چوندا آهن. ڪيئن به سوال جو لفظ آهي، يعني ڪهڙي طرح ۽ ڪٿ به ڪٿي به، يعني ڪهڙي هنڌ ڪيترو هنڌ ڪيترو يعني ڪهڙو انداز. هيٺي وغيره وانگي، هي به ضميري صفت وانگي شمار ڪبا آهن. اصل بنياد جي نظر تي ڪير سنسڪرت ۾ ڪيائش آهي ۽ پراڪرت ۾ ڪيرس. پر عام صورت ڪنهن ۽ ڪين، سنسڪرت جي ڪن ۽ ڪسي مان آهي، جي پراڪرت ۾ ڪس يا ڪٿهه ٿا ٿين. هنديءَ ۾ ڪون آهي ۽ عام صورت ڪيس ۽ ڪين آهي. ڇا سنسڪرت ۾ ڪير آهي. ڪيترو سنسڪرت ۾ ڪيپٽ ۽ پراڪرت ۾ ڪي آهي.

فصل ٽيون

ضمير موصول، جواب موصول ۽ مبهم

ضمير موصول آهو ضمير آهي، جو ڪنهن اسم جي بدران جملي ۾ اچي ٿو، ۽ انهيءَ کي ڪنهن ٻئي جملي مان ڳنڍي ٿو، يا پنهي جو وصل ڪري ٿو. وصل جي معنيٰ ڳنڍڻ يا ملائڻ آهي.

ضمير جواب موصول آهو ضمير آهي، جو ضمير موصول جي جواب ۾ آهي ۽ جنهن ٻئي جملي مان ضمير موصول کي ڳنڍي ٿو، تنهن ۾ هن جي بدران اچي ٿو. ضمير موصول ”جو“ آهي ۽ ان جو جواب ”سو“ آهي، جو، ضمير جواب موصول به

آهي. مثال؛ جو ڪتاب مون توکي ڏنو هو، سو مون اڄ احمد وٽ ڏنو. هي آهو گهوڙو آهي، ”جو“ مون احمد کان ورتو هو.

جو ۽ سو، مونث ۾ جا ۽ سا ٿين ٿا ۽ انهن جو جمع جي ۽ سي آهي ۽ حالتن ۾ انهن جي عام صورت واحد لاءِ مذڪر توڙي مونث ۾ جنهن ۽ تنهن آهي، ۽ جمع ۾ جن ۽ تن. ڪڏهن ڪڏهن جو جي بدران جيڪو، ۽ جا جي بدران جيڪا ايندو آهي، ۽ انهن جي عام صورت واحد ۾ جنهن ڪنهن آهي، ۽ جمع ۾ جن ڪن. ڪڏهن ڪڏهن جو جي بدران جيڪو، ڪو به ڪم ايندو آهي، ۽ آهو زياده زوردار ۽ ڪهڙن سان لاڳو ٿو ٿئي ۽ ڪڏهن ٻوئين ’ڪو‘ جي پويان ’به‘ وجهندا آهن، جيئن ته جيڪو به اهڙي هنڌ ۾ ضمير مبهم جهڙو ٿيو پوي ۽ برابر ٿئي ٿو ڪو، جو، ڪا، جا، ڪنهن، جنهن جي.

اصل بنياد جي نظر تي، جو سنسڪرت ۾ يو ۽ پراڪرت ۾ جو آهي ۽ ان جي عام صورت پراڪرت ۾ پس آهي. جا جتهه جي برابر آهي. هنديءَ ۾ جو ۽ جيس ۽ جمع ۾ جين. پراڪرت ۾ جمع جي عام صورت جاڻ آهي، ۽ سنسڪرت ۾ پاس. ساڳيءَ سنسڪرت طرح سو سنسڪرت ۾ سن ۽ پراڪرت ۾ سو آهي، ۽ عام صورت تنهن، سنسڪرت ۾ تسِي ۽ پراڪرت ۾ تس آهي. جمع ۾ تن، سنسڪرت توڙي پراڪرت ۾ تي آهي ۽ عام صورت پراڪرت ۾ جاڻ جي جواب ۾ تاڻ آهي. ضمير مبهم آهو ضمير آهي، جو شڪ وجهي ۽ هڪ ڏئي نه سگهي ته آهو ڪهڙي اسم جي بدران ٿو اچي. آهو آهي ڪو، جنهن جو مونث آهي ڪا ۽ عام صورت واحد ۾ ڪنهن ۽ جمع ۾ ڪن آهي. مثال؛ ڪنهن ته ضرور هن کي ماريو هوندو، ڪا زال هتي ايل ٿي ڏسجي، ڪن جي راءِ آهي ته ائين ڪرڻ بيقاعدِي آهي.

ڪڏهن ڪو جي بدران ڪوئي به ايندو آهي، ڪي به ڪم ايندو آهي، ۽ شيء سان لاڳو ٿيندو آهي، جيئن ته ڪي ته مون کي ڏي. جيڪو ۽ جيڪي به مبهم وانگي ڪم اچن ٿا، جيئن مٿي چيو ويو آهي. ڪو جي عام صورت ڪنهن شڪل ۾، ضمير استفهام ڪير جي عام صورت ڪنهن جهڙي آهي. سنسڪرت ۾ به ڪيڏپ ضمير استفهام جهڙو آهي، واحد ۾ توڙي جمع ۾ توڙي عام صورت ۾.

باب چوٿون

اسم صفت جو بيان

مٿي ڏيکاريو ويو آهي ته اسم صفت ڪنهن اسم جي خاصيت يا صفت يا قسم يا انداز ٿو ڏيکاري، ۽ انهيءَ مان ٿو لڳي. اسم وانگي صفت به جنس، عدد ۽ حالت ۾ ڦري ٿي، ۽ انهيءَ وانگي جدا جدا پڇاڙيون اٿس. جيئن ته: چڱو مڙس، چڱي زال، چڱا مڙس، چڱيون زالون، چڱن مڙس کي، چڱين زالن کي، چڱن مڙس کي، چڱين زالن کي. پڇاڙين جي ڦيرگهير به صفتن ۾ بلڪل اسان جي پڇاڙين جي ڦيرگهير جهڙي آهي. مثلاً: او پڇاڙيءَ وارا مذڪر اسم واحد ۽ جمع ۾، توڙي مذڪر ۽ مؤنث ۾ هڪجهڙا آهن، جيئن ته ڪڏو. تيئن صفت ۾ به آهي، جيئن ته لاڏو آٽ، لاڏو آٽ، لاڏو آٽ، لاڏو آٽون. مگر اها ڦيرگهير فقط نچ سنڌي لفظن مان لاڳو آهي، جيڪي عربي يا فارسيءَ مان آيل صفتن جا لفظ آهن، سي ڪين ٿا ڦيرن، اهي هميشه هڪجهڙا آهن، جيئن ته: غريب چوڪر، غريب چوڪري، غريب چوڪر، غريب چوڪريون، غريب چوڪر کي، غريب چوڪرن کي. ٻيا مثال اهڙن صفتن جا آهن: نيڪ، بد، خوش، درست، پشيمان ۽ هلاڪ وغيره. اهڙن صفتن کي ڇڏي نچ سنڌي صفتن جي نسبت ۾ معلوم ٿيندو ته جي پڇاڙيءَ ۾ آ، ا، اي، اُ، او آهن، سي جنس ۽ عدد ۽ حالت ۾ نقيون ڦيرن، ليڪن او پڇاڙيءَ واري صفت هر طرح اسم وانگي ڦري ٿي. او کان سواءِ ٻين پڇاڙين وارين صفتن جا مثال هي آهن: ڌار، ڌارا، سڄيت، دُکي، نچ، سهڻو.

صفت جا درجا: صفت جا ٽي درجا آهن: صفت خالص، صفت تفضيل، ۽

صفت مبالغه.

صفت خالص، اها صفت آهي، جنهن جو ٻئي ڪنهن سان مقابلو ڪرڻ ۾ نٿو اچي، جيئن مٿي مثال ڏنا ويا آهن.

صفت تفضيل: اهو درجو آهي، جنهن ۾ فقط هڪڙي ٻئي سان مقابلو ٿو ٿئي،

۽ انهيءَ ٻئي جي پٺيان حرف جر کان يا ڪنڊ يا مان يا مون، يا منجهان ڪم اچي ٿو، جيئن ته هي ماڻهو هن کان چڱو آهي، هنن ٻن مان هي چڱو آهي. فارسيءَ ۾ تفضيل جي نشاني تر آهي، ۽ ڪڏهن اهڙيون فارسي صفتون به ڪم اينديون آهن،

جيئن ته هي هُن کان بهتر آهي. بستر به انهيءَ وانگي ڪم اچي ٿو. ڪڏهن ڪڏهن عربي تفصيل به ڪم ايندو آهي، جيئن ته اعليٰ، آڌني ۽ افضل.

صفت مبالغه: اهو درجو آهي جنهن ۾ هڪڙي کان وڌيڪ اسمن سان مقابلو

ڪرڻ ۾ ٿو اچي، جيئن ته هي چوڪر سڀني کان چڱو آهي، سڀني مان هي چوڪر هٿيار آهي. ڪڏهن ڪڏهن لفظ گهڻو يا زور مبالغه لاءِ ڪم ايندو، جيئن تفصيل لاءِ واڌو يا زياده ڪم اڻيندا آهن. مثلاً هي هٿيارِيءَ ۾ هُن کان واڌو آهي، هينن ۾ احمد زياده هٿيار آهي، احمد گهڻو هٿيار آهي، هي زور مناسب ڳالهه آهي. ساڳيءَ طرح واڌو يا گهڻي جي بدران گهٽ يا ٿورو به مقابلي لاءِ ڪم اچي سگهي ٿو. فارسي مبالغه، جنهن جي نشاني تر جي بدران ترين آهي، سو سنڌيءَ ۾ اڪثر ڪم نٿو اچي، جيئن ته بهترين ۽ بدترين.

متفرقه صورتون: صفتون اسمن سان گڏ اچڻ ڪري اسمن وانگي ڦرن ٿيون،

جيئن مٿي چيو ويو آهي. مگر ڪڏهن ڪڏهن صفتون ڌار به اينديون آهن ۽ اسمن جي بجاءِ ڪم اينديون آهن. انهيءَ وقت ته بلڪل اسمن وانگي ڦرنديون آهن. جيئن ته ڏاهن جو چوڻ آهي ته هميشه سچ ڳالهائجي، چڱن سان چڱاڻون هرڪوئي ڪري، پر مڏن سان ڪو ٿورو ڪندو. ساڳيءَ طرح، فارسي صفتون جي اسمن سان گڏ ٿيون ڦرن، سي به ڌار ڪم اچڻ ڪري ڦرن ٿيون، جيئن ته غريبن تي ڪهل ڪرڻ گهرجي، دائائن کي نادانن کان زياده عزت ملڻ گهرجي.

ڪي صفتون ضميرن وانگي ڪم اينديون آهن، ۽ ڪي ته مبهم ٿينديون آهن، يعني ڪنهن خاص ماڻهوءَ جي صفت نه ڏيکارينديون آهن، پر شڪ ڏيکارينديون آهن جيئن ته فلاڻو، پراڻو، ڌاريون، ساڳيو، سڀ، سمورو، مڙئي، ٿورو، ٻيو وغيره. ڪڏهن عدد به صفتن وانگي ڪم ايندا آهن، جيئن ته ٻه ماڻهو، پنج گهوڙا، ڏهه ڪتاب، پهريون چوڪر، چوٿون گهوڙو.

منسڪرت ۾ فارسيءَ وانگي مقابلي جي درجن لاءِ صفتي نشانين يا حرف ڪم ايندا آهن، پر سنڌيءَ ۾ اهي اصل ڪم نه ايندا آهن.

باب پنجنون

اسم ظرف جو بيان

معني ڏيکار يو ويو آهي، ته ظرف آهو لفظ آهي، جو فعل يا صفت يا ٻئي ظرف سان ٿو لڳي، ۽ وقت يا هنڌ يا دستور يا انداز يا انڪار ٿو ڏيکاري.

جڏهن ظرف وقت ٿو ڏيکاري، تڏهن انهيءَ کي ظرف زمان ٿا چون، جيئن ته اڃ، سڀاڻي، هاڻي، پوءِ، هميشه ۽ جڏهن هنڌ ٿو ڏيکاري، تڏهن انهيءَ کي ظرف مڪان ٿا چون، جيئن ته هتي، هتي، هيٺ، مٿي، اندر، ٻاهر، اڳيان، پٺيان. ۽ جڏهن آهو دستور، يا انداز ڏيکاري ٿو، تڏهن انهيءَ کي ظرف تعين ٿا چون، جيئن ته آهستي، تهنه به، هرڻو ڀرو، ڏاڍو، جهٽ، جيئن، جيئن، هيئن. جڏهن ناڪار ٿو ڏيکاري، تڏهن انهيءَ کي ظرف انڪاري يا نفی چوندا آهن، جيئن ته نه، مٿان، ڪين، م.

ظرف زمان ۽ مڪان ۽ تعين اڪثر فعل سان لڳندا آهن، پر تعين صفت ۽ ظرف سان به ايندو آهي، جيئن ته ڏاڍو چڱو، نهايت قابل.

سنڌيءَ ۾ ظرف اسمن ۽ صفتن ۽ ضميرن ۽ فعلن مان چوندا آهن. هيٺيان ظرف اسمن مان نڪتل آهن - ڏهاڻي، تاريخ يعني تاريخ، روز، تمام، حڪمان، دليان يا دليون. اڳيان، پٺيان. صفتن مان هي نڪتل آهن - ڏاڍيان، چڱو يا چڱي طرح، ڏيري ڏيري. فعلن مان هي آهن - وري، موٽي، ڇاڻي، ٻجهي، ڇاڻي وائي. کي ظرف ٻن لفظن مان مرڪب آهن، جيئن ته هيستائين، اڄ تائين، اڄ سوڌو، جڏهن تڏهن، جڏهانڪر، تڏهانڪران، ڪڏهانڪر، مهيني مهيني، روز روز، ڀيري ڀيري، هري هري. کي پاڻهي ٺهيل آهن، جيئن ته مَس، مَسين، يا مَس مَس، نيٺ آهٽاڪ، ڄاڻي، اڃا، سدا، اوچتو، هوريان، اڃانڪ، امانڪ، بيٺهه، ٻئيءَ، جيڪس، ڪر، نيٺ، نيچ، هڪاري، بس، جن.

ڪڏهن صفت به ظرف وانگي ڪم اچي ٿي، جيئن ته هو چيو يا صاف ٿو ڳالهائي، هي ڪتاب سو گهو رک، هُو سئون ٿو هلي.

کي ظرف عربي ۽ فارسي لفظ آهن، ۽ ساڳيءَ صورت ۾ ڪم ايندا آهن، جيئن ته البته، بالڪل، شايد، مفت، اتفاقاً، مثلاً، ايضاً، اراداً.

باب ٻيون

اسم عددن جو بيان

اسم عدد گڏائي جي لفظن کي چوندا آهن. آهي ٻن قسمن جا آهن: هڪڙا شماري، جي گڻن جي ڪم ايندا آهن، جيئن ته هڪ، ٻه، ٽي، چار وغيره ۽ ٻيا قطاري، جي گڻن ۾ هر هڪ جي جاءِ ڏيکارين ٿا، جيئن ته پهريون، ٻيون، ٽيون، چوٿون. جيتوڻيڪ عدد اسم ۾ شمار ڪيا ويا آهن، جيئن صفت به شمار ڪيل آهي، تڏهن به اهي صفت وانگي ڪم ڏين ٿا، جي شمار يا انداز يا جاءِ ڏيکارين ٿا، جيئن ته ٻه ماڻهو، پنج ماڻهو، پهريون چوڪر، ڏهن چوڪر.

شماري عددن ۾ ڏهن کان مٿي وارن ڏهاڪن ۾، نئون ڏيکارڻ لاءِ اڻ ڪم ايندو آهي، جيئن ته اوڻيهه يا اوڻويهه، اوڻيههه، اوڻيتاليهه ۽ پوءِ ڏهاڪي جو پهريون اکر به ڦري ٿو، جيئن ته ويهه کي ايهه، چاليهه کي تاليهه، پنجاهه کي ونجاهه، سٺ کي هڪ ستر کي هٿر، هڪ کي هڪڙو يا هڪ يا هڪڙو به چوندا آهن، ۽ ڪي اُن مٿي يا ٻين کاڌي جي شين گڻن ۽ شمار ڪرڻ ۾ برڪت وجهڻ لاءِ هڪڙي جي بدران، يا پهرئين جي بدران، برڪت چوندا آهن. چئنه کي ڪي چنه ۽ ڪي چنهه چوندا آهن. يارهن کي ڪارنهن يا اڪارنهن به چوندا آهن، جيئن هنديءَ ۾ گياره چوندا آهن. اوڻيهه ۽ اڪيهه کي اوڻويهه ۽ اڪويهه به چوندا آهن.

سؤ کان مٿي گڻن لاءِ هڪ سؤ هڪ، هڪ سؤ ٻه، هڪ سؤ ٽي، انهيءَ طرح گڏيندا آهن، ۽ ڪي اڪو سؤ يا اڪوترو سؤ، ٻڙو سؤ يا ٻڙوترو سؤ، ٽڙو سؤ يا ٽڙوترو سؤ، چوڙو سؤ يا چوڙوترو سؤ، پنجو سؤ يا پنجوترو سؤ وغيره چوندا آهن. ٻن سون کان مٿي وري اڪا ٻه سؤ، ٻڙا ٻه سؤ، ٽڙا ٻه سؤ وغيره. هزار کي سھس به چون. سؤ هزارن کي لک چون، سؤ لکن کي ڪروڙ چون ۽ ڪروڙ کي ڪوڙ به چوندا آهن. سؤ ڪروڙن کي ارب چون، سؤ اربن کي ڪرب، سؤ ڪربن کي نيل، ۽ سؤ نيلن کي پدم. ڏهن کي گڏ جملو ڪري، ڏهو يا دھو چون. ويهن کي جملو ڪري ڪوڙي چون. يارهن کي انگريزي نالو ڏئي درجن چون، ۽ سؤ ورهين کي صدي چون، جو فارسي صدمان آهي.

صفت وانگي ٻنهي قسمن جا عدد: جنس، عدد ۽ حالت وٺندا آهن، جيئن ته هڪڙو، سوٺ هڪڙي، عام صورت واحد لاءِ هڪڙي، جمع لاءِ هڪڙن. ٻن ۾ جنس ۽ عدد جو تفاوت ڪونهي، مگر عام صورت ٻن، ٽن، چئن وغيره ٿئي ٿي، جيئن ته چئن ماڻهن کي، پنجن کي، ڏهن کي.

زور ڏيکارڻ لاءِ يا سڀني کي گڏي ڏيکارڻ لاءِ عدد جي پٺيان 'ٽي' وجهندا آهن، جيئن ته چار ٽي، پنج ٽي، ڏهه ٽي وغيره. ۽ عام صورت ۾ ٻنهي، ٽنهي، چئني، ڏهني وغيره ٿيندا آهن. ٻئي اسم سان صفت وانگي ڪم اچڻ مهل جنس ۾ عددن جي صورت قائم رهندي آهي، جيئن ته چار سئو، چار گهوڙا، ست زالون، ست مڙس يا ٻين روپي، ٽين پسي، چئن آني وغيره.

سو کان مٿي مجمل طرح گهڻن ڏيکارڻ لاءِ 'اين' گڏيندا آهن، جيئن ته سوين ماڻهو، هزارين گهوڙا، لکين آدمي، سھسين جانور.

انگن ڏيکارڻ لاءِ مجمل طرح ايڪو، ٻيڪو، ٽيڪو، چوٽڪو، پنجڪو، ڇڪو، ستو، اٺو، ٺاڻو، ڏهو، ويهه، ٽيهه وغيره. ڏهه کي ڏهاڪو به چوندا آهن. سو کي سيڪڙو به چوندا آهن.

انڪل يا تخمينن ڏيکارڻ لاءِ ڏهاڪو، ويهارو، ٽيهارو، چالهيوارو، پنجاهي، سائيڪو ڪم آڻيندا آهن، ۽ ڪڏهن انهن جي پٺيان ڪن به آڻيندا آهن ۽ ڪڏهن چونڪڙي، پنجڙي، چٽڪڙي وغيره به چوندا آهن.

هڪڙي کان گهٽ جي لاءِ اڌ، چوٿو يا چوٿ يا چوٿائي، پاه، ٽيهائي، سوائي، ڏيڍ، ساڍ ڪم ايندا آهن، جي اسمن وانگي ڳالهائبا آهن. ۽ اڌ يا آڌو، پٽو، مٽو، مٽو يا مٽو، اڍائي، صفت وانگي ڪم ايندا آهن.

ساڳيءَ شيءَ جي گهڻن پيرن اچڻ يا گهڻن شين ڏيکارڻ لاءِ هڪر يا هڪار، ٻيهر يا ٻيهار، ٽيهر يا ٽهار وغيره ۾ هڪون، ٻيڻ، ٽيڻ يا هڪوڻو، ٻيڻو، ٽيڻو، چوٿو، پنجوڻو، ڏهوڻو وغيره چوندا آهن.

عدد قطاريءَ جي ڏيکارڻ لاءِ پهرئين کان پوءِ عدد شماريءَ جي پٺيان او يا اون آڻيندا آهن، جيئن ته ٻيو، ٽيون، چوٿون، پنجون، ڏهون، ويهون وغيره، انهن جو مونث آهي پهرين، ٻي، ٽين، چوٿين، پنجين، ڏهين، ويهين وغيره.

عددن جو اصل: سنڌي ڳاڻيئي جا لفظ، يا عدد شماري توڙي قطاري، سڀ

پراڪرت جي معرفت سنسڪرت مان ورتل آهن، هڪ سنسڪرت ايڪ ۽ پراڪرت ايڪ مان نڪتل آهي. هندي به ايڪ آهي. ٻه سنسڪرت ۽ دور ۽ پراڪرت ۾ دو. هندي به دو آهي ۽ فارسيءَ ۾ دو، جنهن جي آواز د آهي. سنڌيءَ ۾ سنسڪرت جو دو بديلجي بو ٿيو آهي، جو پوءِ به ٿيو. سرائڪي يا پنجابي ٻوليءَ ۾ ڏون چوندا آهن، جو پراڪرت جي دوش سان آيل آهي. ٽي، سنسڪرت تر مان آهي، پراڪرت ۾ تيرڻ آهي، جنهن مان هندي تين نڪتو آهي. چار، فارسي چهار، سنسڪرت چتر ۽ پراڪرت چٽهار مان آيو آهي. پنج، سنسڪرت پڇئون، پراڪرت پنچ مان آهي. فارسي پنچ ۽ هندي پانچ آهي. ڇ، سنسڪرت شش ۽ پراڪرت چم آهي، فارسي شش ۽ هندي جي. ست، سنسڪرت سبتن، پراڪرت ست، هندي سات،

پنجابي ست. اٺ، سنسڪرت آشتن، پراڪرت آٺڻ، فارسي هشت، هندي آٺ، ٽو، سنسڪرت نو، پراڪرت ٽنم، فارسي ٽه، هندي ٽو. ڏه، سنسڪرت دشن، پراڪرت دس، هندي دس، فارسي دهه، يارهن، پراڪرت ايتارهم، سنسڪرت ايڪادشن، ٻارهن، پراڪرت وارهم، سنسڪرت دوا دشن، تيرهن، پراڪرت تيرهم، سنسڪرت ترپودشن، چوڏهن، پراڪرت چنڊاهم، سنسڪرت چتر دشن، هندي چودهان، پندرهن، پراڪرت پترهم، سنسڪرت پنج دشن، سورهن، پراڪرت سولهم، سنسڪرت شوب دشن، هندي سولهم، سترهن، پراڪرت سترهم، سنسڪرت سوت دشن، ارڙهن، پراڪرت اترهم، سنسڪرت آشتادشن، هندي اثارهم، اوڻيه، سنسڪرت آنولشت، يعني ويهن کان هڪ گهٽ، هندي آنيس، ويهه، سنسڪرت ورنشت، پراڪرت وستره، فارسي ويست، ٽيهه، پراڪرت تيسٿا، سنسڪرت ترنشت، انهيءَ کان پوءِ سنسڪرت وارو شت، ڦري پراڪرت ۾ سد ٿو ٿئي، چاليهه، سنسڪرت چتوارنشت، پراڪرت چتارما، پنجاهه، سنسڪرت پنچاشت، پراڪرت پٺاسا، سٺ، سنسڪرت ششت، ستر، سنسڪرت سوت، آسي، سنسڪرت آشيت، نوي، سنسڪرت نوٽ، سٺ، سنسڪرت شت، پراڪرت سٿم، فارسي صد.

ايڪو ترو سو ۾ ترو سنسڪرت اتر مان آهي. جنهن جي معني آهي مٿي، يعني سو کان هڪڙو مٿي سٿس، سنسڪرت ستر، پراڪرت سترس، هزار فارسيءَ مان آهي. لک، سنسڪرت لکش، هندي لک، ڪروڙ يا ڪوڙ، سنسڪرت ڪوڊ، آرب، سنسڪرت آربڊ، ڪرب، سنسڪرت ڪرب، ٺيل، سنسڪرت ٺيل، پندرم سنسڪرت پدم.

پهرين، سنسڪرت پرتم، پراڪرت پتم، ٻيو ۽ ٻيجو، پراڪرت ٻيتم، سنسڪرت ويد، پراڪرت ڏيچ، ٽيون، پراڪرت ٽيتم، چوٿون، پراڪرت چٿم، تنهن کان پوءِ عدد جي پٺيان سنسڪرت واري پڇاڙي ”تم“ ڦيرائي ”اون“ ڪري سنڌيءَ ۾ ڪم آندي اٿن، جا فارسيءَ ۾ ”ام“ ٿي ٿئي، جيئن ته چهارم، پنجم، هندي ۽ مرهٽيءَ ۾ ”وان“ ٿي ٿئي، جيئن ته پانچوان، ۽ گجراتيءَ ۾ ”مو“، جيئن ته پانچمو. سنڌي ۾ جو لفظ ”ڪن“ ڪم ٿو اچي، جيئن ته ڏهاڪو ڪن، ويهارو ڪن، سو به سنسڪرت ”ڪنڊ“ مان آهي. هيڪار، ٻهار وغيره ۾ جو ”آر“ ٿو اچي ۽ ”وار“ يا ”وارو“ جي معنيٰ ٿو ڏئي، سو به سنسڪرت ۾ وار آهي، جو فارسيءَ ۽ هنديءَ ۾ ”بار“ يا ”باره“ آهي، جيئن يڪ بار، دو بار يا دوباره، سه باره، چوٿ يا چوٿائي، سنسڪرت ۾ چتر نانش آهي، ۽ ٽيهائي، تر تيمانن، پاڇ، سنسڪرت پاد آهي. پوٽو، سنسڪرت پادون آهي. اڏ، سنسڪرت آرد آهي. سوا ۽ سوائي ۾ سوابو، سنسڪرت سباد آهي. ماڍ ۽ ماڍل، سنسڪرت مارڊ آهي. ڏيڍ، سنسڪرت تر آرد آهي، يعني ٽي اڌ آڏائي، سنسڪرت آرد دوري يعني ٻه ۽ اڌ.

باب ستون

فعل جو بيان

فصل ٻيون

فعل جا قسم

مٿي چيل آهي ته فعل آھو لفظ آھي، جنھن مان ڪنھن ڪم جي ڪرڻ يا ٻئي ماڻھو يا شيءِ تي ٿيڻ يا ھئڻ جي معنيٰ نڪري. مٿي ائين به چيل آھي ته: اھڙي ڪنھن ڪم ڪندڙ کي فاعل ٿا چون ۽ جنھن تي ڪم ٿئي تنھن کي مفعول ٿا چون. ھاڻي جو ڪم ڪنھن ٻئي تي ٿئي تنھن کي ’فعل لازمي‘ چون ٿا. لازمي لفظ جي معنيٰ آھي، چڱھندڙ يعني جو ڪم فقط فاعل يا ڪم ڪندڙ سان چڱھيل ٿو رھي ۽ لنگھي ڪنھن ٻئي تائين اثر نٿو ڪري، جيئن ته احمد ھلي ٿو، ٻئي آدمي ٿا، ھي چوڪر روئي ٿو، اتي ھلڻ، اڏامڻ، روئڻ فعل لازمي آھن. پر جڏھن اھو ڪم ڪنھن ٻئي تي ٿئي ٿو انھيءَ جو اثر ڪنھن ٻئي تائين وڃي ٿو، جنھن کي مفعول ٿا چون، تڏھن انھيءَ کي ’متعدي‘ چون ٿا، جو متعدي لفظ جي معنيٰ آھي لنگھي ٻئي تائين ويندڙ، پر جڏھن فعل ڪو ڪم نه ڏيکاري، فقط ڪنھن ماڻھوءَ يا شيءِ جو ھئڻ يا ٿيڻ ڏيکاري، تڏھن اھو اگرچ مٿين معنيٰ موجب لازمي آھي، جو رڳو فاعل سان چڱھيل ٿو رھي، تڏھن به سواءِ ڪنھن ٻئي فعل جي گذرڻ سان انھيءَ مان پوري معنيٰ نٿي نڪري. گهڻو ڪري انھيءَ جا پاڻ ۾ ٻين فعلن سان گڏ ايندا آھن ۽ وقت يا ٻين ڳالھين ڏيکارڻ ۾ مدد ڪندا آھن. تنھنڪري اھڙن فعلن کي ”معاون“ چون ٿا. معاون لفظ جي معنيٰ آھي مدد ڪندڙ. مثلاً آھي، ھو، ٿيو فعل معاون آھن — ھو ماڻھو آھي، ھي چوڪر ھو، ھي ڳالھ ٿي. انھن جملن مان پاڻھي صاف معنيٰ نٿي نڪري، جيستين ڪو ٻيو لفظ انھن ۾ فعل سان گڏ ڪم ايندو، جيئن ته ھو ماڻھو حڪيم آھي. ھي چوڪر ھٿيار ھو، ھيءَ ڳالھ سچي ٿي، آءٌ لکندو آھيان، ھو ويو ھو، ڪم پيو ٿي. انھن جملن جي فعلن ۾ آھيان، ھو، ٿي، ھئڻ يا ٿيڻ فعل جا پاڻ ۾ آھن جي ٻين فعلن سان گڏ اچي، معنيٰ ڪيڏن يا سمجھائڻ ۾ مدد ڪن ٿا.

مٿئين بيان مان معلوم ٿيو ته فعل ٽن قسمن جا آهن: فعل لازمي، فعل متعدي، ۽ فعل معاون. هي ٻه معلوم ٿيو ته هڪڙي معنيٰ سان فعل معاون به لازمي ۽ جو هڪڙو قسم آهي. فعل متعدي ۽ جو ٻيو به هڪڙو قسم آهي، جنهن کي ”متعدي بالواسطه“ ٿا چون يعني جو ڪنهن ٻئي جي واسطي يا وسيلي سان يا انهن جي هٿان اثر ٻئي تائين پهچائي ٿو، جيئن ته هادشاهه قيديءَ کي ماريو يا ڪهايو. يعني پاڻ نه ماريائين يا ڪهاين جو فعل ٿئي ها، پر ڪنهن ٻئي هٿان ماريائين يا ڪهايايائين، تنهنڪري اهو فعل متعدي بالواسطه ٿيو. انهي فعل جي مصدر ۾ نشاني آهي آڻڻ يا آرائڻ.

فاعل ۽ مفعول جي نظر تي فعل متعدي معروف به ٿي سگهي ٿو ۽ مجهول به، جن جي معنيٰ آهي سڃاتل ۽ اڻ سڃاتل. مثلاً، احمد محمد کي ماريو. اتي مارڻ فعل جو فاعل سڃاتل آهي ۽ معلوم آهي ته احمد آهي. پر محمد مارجي ويو. اتي خبر نٿي پوي ته محمد جو ماريون ڪير آهي، تنهنڪري پهريون فعل ”متعدي معروف“ آهي ۽ ٻيو ”مجهول“. مجهول جي نشاني مصدر ۾ ’جن‘ آهي، جا فعل جي امر جي پٺيان آڻجن ٿي، جيئن ته مارڻ، مار، مارجڻ، مارائجن.

فصل ٻيو

اسم مصدر ۽ امر

مٿي اسم جي وصف ۾ ڏيکاريو ويو آهي، ته اهو ڪنهن ڪم جو به نالو آهي، جيئن پڙهڻ، لکڻ، ۽ اسم جي قسمن ۾ ڏيکاريو ويو آهي، ته ڪم ڏيکارڻ واري اسم کي ”اسم مصدر“ چون ٿا. انهي جي نشاني آهي ’اڻ‘. مثلاً، پڙهڻ ڪم آهي. انهيءَ جملي ۾ پڙهڻ، آهي فعل جو فاعل آهي، ۽ اسم وانگي ڪم آيو آهي. هٿو چوڪر ترڻ سڳيو آهي. اتي ترڻ مصدر آهي ۽ سڳيو آهي فعل جو مفعول آهي ۽ اسم وانگي ڪم آيو آهي. انهيءَ ڪري مصدر فعل لازميءَ جي به ٿئي ٿي ۽ متعديءَ جي به. متعدي مصدر مفعول به وٺي سگهي ٿي، جيئن ته بابو هوا کائڻ ويو آهي، اتي کائڻ مصدر فعل متعديءَ جي آهي ۽ انهيءَ جو مفعول آهي هوا.

مصدر لفظ جي عربيءَ ۾ معنيٰ آهي نڪرڻ يا ظاهر ٿيڻ جي جاءِ يا شيءِ. سو هن ڪري جو انهيءَ مان فعلن جون علحد يون صورتون نڪرن ٿيون، جيئن هيٺ هائهي معلوم ٿيندو. مصدر جي پڇاڙي، جا ”اڻ“ آهي، تنهن ۾ ”ڻ“ جي مٿان

پيش آهي، تنهنڪري اسم جي قانون موجب اهو مذڪر اسم آهي، ۽ مذڪر وانگي ڳالهائڻ ۾ اچي ٿو ۽ ڦري گهري ۽ ائين ٿو، جيئن ته سچ ڳالهائڻ چڱو آهي، سچ ڳالهائڻ مان فائدو آهي، جتي عام صورت ۾ ”ن“ تي زور ٿي اچي.

انهيءَ مصدر جي نشاني ”ن“ ڪيڏن سان آسڻ ٿو پيدا ٿئي. امر جي معنيٰ آهي حڪم. مثلاً، اچڻ مان اچ، وڃڻ مان وڃ، ڪرڻ مان ڪر ۽ مارڻ مان مار. آسڻ جي پڇاڙيءَ واري اکر تي يا مصدر جي نشانيءَ جي اڳئين اکر تي جيڪا جدا جدا حرڪت ٿي اچي، انهيءَ جا ڪي قانون مقرر آهن.

فعل لازمي جي مصدر جي نشاني ”آڻ“ آهي يعني ڻ جي اڳئين اکر جي مٿان زبر آهي، ۽ انهيءَ جي آسڻ جي پڇاڙي ”آ“ ٿي ٿئي، جيئن ته هَلڻ-هَل، وِرڻ-وَر، پَوڻ-پَ، نَوڻ-نَ، اچڻ-اچ، ۽ وڃڻ-وڃ.

فعل متعدي جي مصدر جي پڇاڙي ”آڻ“ به آهي ۽ ”اڻ“ به آهي ۽ انهيءَ مان جو اسم نڪري ٿو، تنهن جي پڇاڙيءَ ۾ ل ٿو اچي، جيئن ته جهڻڻ-جهڻل، ڦڙڻ-ڦڙر، ڳالهائڻ-ڳالهاءُ، ڏوٺڻ-ڏوٺ، پيئڻ-پي. پر ڪڏهن مصدر جي نشانيءَ جي اڳيان ”او“ اچڻ ڪري، آسڻ فقط ”ن“ ڪيڏن سان ٿو جڙي، جيئن ته ڏوٺڻ-ڏو، رڻڻ-رو. ۽ ڪن جي اسم جي پڇاڙي آ به ٿي اچي، جيئن ته ٻڌڻ-ٻڌ، لکڻ-لک، چمڻ-چم، ڏسڻ-ڏس، سڀڻ-سڀ، ڪيڏن-ڪيڏ وغيره.

فعل متعدي بالواسطه جي مصدر ۾ فقط ”ن“ ڪڍي ٿي ڇڏجي، جيئن ته مارائڻ-ماراءُ، ڪهائڻ-ڪهءُ، ڪهارائڻ-ڪٽهراءُ. حقيقت ڪري متعديءَ مان متعدي بالواسطه جي ٺهڻ جو رستو آهي متعدي جي اسم جي پٺيان يا مصدر جي ڻ جي بدران آڻ يا آرائڻ وجهڻ، جيئن ته مارڻ-مار-مارائڻ، ڪائڻ-ڪارائڻ-ڪارارائڻ، ڦيرڻ-ڦيرائڻ-ڦيرارائڻ، مٺڻ-موائڻ-سوارائڻ. ڪي لازميءَ مان متعدي فعل به ٿين ٿا، پر اهي بيقاعدِي آهن، جيئن ته ٻسڻ مان ٻارڻ، پڙهڻ مان پاڙهڻ ۽ پڙهائڻ، وسرڻ مان وسارڻ، ڦيرڻ مان ڦيرڻ ۽ ڦيرائڻ، ٻڌڻ مان ٻوڙڻ، مڙڻ مان موڙڻ، سيرڻ مان سورڻ، هيرڻ مان هيرڻ ۽ هيرائڻ، ڏيڻ مان ڏيارڻ، ٻيڻ مان پيارڻ، ڏئڻ مان ڏٺائڻ، وٺڻ مان وٺائڻ.

ڪڏهن فعل لازمي ۽ فعل متعدي ساڳي معنيٰ ڏيکارڻ وارا جدا جدا صورتون وٺن ٿا، جن ته لازميءَ مان متعدي فعل بيقاعدِي طرح جڙي ٿو. مثلاً آجهامڻ-آجهائڻ، آڏامڻ-آڏائڻ، پهچڻ-پهڻ، ڦاٽڻ-ڦاٽڻ، ڇاپڻ-ڇٽڻ، ڇيڄڻ-ڇڻ، ڏپڻ-ڏهڻ، ڪامڻ-ڪانڻ، وِسمڻ-وِمائڻ.

مٿي جنهن امر جو ذڪر ڪيو ويو آهي، سو ضمير حاضر واحد کي حڪم ڏيڻ لاءِ آهي، پر جمع جي لاءِ يا گهڻن ماڻهن کي حڪم ڏيڻ لاءِ واحد جي پٺيان 'او' گڏجي ٿو، جيئن ته اڄ - اچو، وڃ - وڃو، ڏي - ڏيو، جهل - جهليو، پش - پشو.

وقت جي نظر تي هن امر کي امر حالي چوندا آهن، پر ٻي به صورت امر جي آهي، جنهن مان تاڪيد يا ايندڙ وقت يا دهر سان ڪم ڪرڻ جو حڪم معلوم ٿو ٿئي ۽ اها آهي اڄ يا اڃا گڏ سان، جيئن ته آڃي، وڃي، ڪڇ يا اڇي، وڃي، ڪريچ ۽ جمع اچو، وڃو ۽ اچيڃا، وڃيڃا، ڪريچا يعني هڪدم يا هيٺر جو هيٺر نه، پر پوئرو، يا ٻئي وقت، يا ياد ڪري تاڪيد سان ائين ڪڇ. ڪڏهن فعل جي پڇاڙي ۾ واحد حاضر واري 'آئين' ڪم آڻيندا آهن، جيئن ته اچئين يا اچجانءِ، وڃئين يا وڃجانءِ. اهڙي امر کي 'امر استقبالي' يا 'امر مداسي' يا 'دبرينو امر' چئي ٿو سگهجي.

جو حڪم جهل يا منع ڪرڻ جي لاءِ هوندو آهي، تنهن کي ٽنهي چوڻ ٿا ۽ انهيءَ لاءِ امر جي اڳيان 'نه' يا 'مر' وجهندا آهن، جيئن ته نه ڪر، مَر وڃ يا مضارع جي اڳيان متان وجهجي ٿو، جيئن ته متان وڃين، متان ڪرين. اهي انڪاري لفظ، ظرف انڪاري به آهن، جيئن مٿي چيو ويو آهي.

فصل ٽيون

امر مشتق

جيئن ته مصدر امر آهي، پر معنيٰ فعل جي ٿو ڏئي ۽ منجهائينس ٻيا فعل ٿا ٺاهن، تيئن 'امر مشتق' به اهڙن ڪين اسمن کي چئبو آهي، جي مصدر مان ٺاهن ٿا يا جڙن ٿا. اهي آهن: امر فاعل، امر مفعول ۽ امر حاله.

امر فاعل: امر فاعل ڪم ڪندڙ کي چون ٿا، جيئن مٿي به آيو آهي. اهو به مصدر مان نڪري ٿو ۽ امر جي پٺيان 'اندڙ' يا 'ايندڙ' گڏ سان ٺهي ٿو. امر جي پڇاڙي 'آ' آهي ته 'اندڙ' ۽ جي 'ار' آهي ته 'ايندڙ' گڏين ٿا، جيئن ته ليڪن - ليڪندڙ، هٿل - هٿلندڙ، مارڻ - مارندڙ، گولن - گولندڙ، گولي - گوليئندڙ. ڪي بيقياعدي به آهن، جيئن ته وڃن - وڃندڙ، اچن - اچندڙ.

ڏسڻ ۾ ايندو ته اسم فاعل معنيٰ ۾ صفت وانگي به ڪم اچي ٿو، جيئن ته هتي جي هوا وڻندڙ آهي، ڪيرندڙ تارا ڪڏهن ڪڏهن زمين تان اڀندا آهن ۽ هٿ ڪٽڻ پچندڙ آهي. سنڌيءَ ۾ ڪي اهڙا به لفظ يا لفظن جا پاڻا يا نشان آهن، جي ٻين اسمن يا صفتن يا فعلن ڪڏهن ڪڏهن سان ڄڻ ٿا ۽ صفت جي معنيٰ ڏين ٿا ۽ اسم فاعل جهڙا آهن، جيئن ته آبائون مان آبائڻهار، هلڻ سان هلڻهار، ذاتار، مارڻ وارو وغيره. اهڙن اسمن کي 'اسم فاعل ترڪيبي' چوندا آهن ۽ انهن جو ذڪر مٿي پنجن باب جي ٻئي فصل ۾ آيو آهي. اهڙي قسم جا ٻيا به لفظ آهن، جن جي پڇاڙيءَ ۾ 'ٿو' آهي، يا جي مصدر جي پٺيان 'و' ڪڏهن سان ڄڻ ٿا، ۽ صفت جي به ۽ فعل جي به معنيٰ ڏين ٿا، جيئن ته چرڪڻو، سرڪڻو، ۽ ڪٽي آڻيندي جي اواڏي جي معنيٰ ٿي نڪري، جيئن مون کي سڻائي ڪراچيءَ وڃڻو آهي، توکي هيءَ ڪم ڪرڻو آهي يا نه؟ ڪي ماڻهو هن کي "اسم استقبال" ٿا سڏين. صفت وانگي اهڙا اسم جنس ۽ عدد ۾ ڦرن به ٿا، جيئن ته 'ڪيلندڙ' ماڻهو، 'ڪيلندڙ زال'، 'ڪيلندڙ مڙس'، 'ڪيلندڙيون زالون'. هڻو وڃڻو آهي، هوءَ وڃي آهي، هڻو وڃڻا آهن، هڻو وڃيئون آهن.

اهڙي ساڳئي قسم جا لفظ، جي مصدر مان نڪتل آهن ۽ اسم جي فعل جي معنيٰ ٿا ڏيکارين، تن کي "حاصل بالمصدر" به چوندا آهن، ۽ انهيءَ جون جدا جدا صورتون ۽ پڇاڙيون ٿيون ٿين، جيئن ته ڪرڻ - ڪرڻي، پرڻ - پرڻي، گهمڻ - گهمڻو، وغيره. جي اسم ذات ٿي شمار ۾ ٿا اچن ۽ انهن جو ذڪر به پنجن باب جي ٻئي فصل ۾ آيو آهي.

اسم مفعول؛ مٿي چيو ويو آهي ته جنهن اسم تي فعل متعدي جو ڪم يا اثر ٿو ٿئي، تنهن کي مفعول ٿا چون، اهو به اسم آهي جو فاعل وانگي فعل مان نڪتل آهي، ۽ امر جي پٺيان "آل" يا "پل" ۽ "او" يا "يو" وجهڻ سان جڙي ٿو، جيئن ته مارڻ - مار - ماريل يا ماريو، لکڻ - لکڻ - لکيل يا لکيو، نيتڻ - نيتي - نيتل يا نيتو. گهڻا اسم مفعول اسم وانگي بيقاعدي جڙيل به آهن، جيئن ته اڀائڻ - اڀاڻل يا اڀايل يا اڀائو، پڄڻ ۽ پڄڻ مان پڄل ۽ پڄو، بيهڻ مان بيٺل ۽ بيٺو، پرڄڻ مان پرتل ۽ پرتو، پيئڻ مان پيتل ۽ پيتو، ڊاهڻ مان ڊاڻل ۽ ڊالو وغيره.

اسم مفعول به فاعل وانگي صفت ٿئي به اسم سان ڪم ايندو آهي، جيئن ته پگڊل سپاهي جنگ ڪرڻ جو لائق ناهي، مٿڻو ماڻهو جيئري سان ڪيئن برابر ٿئي سگهندو، مٿڻو مٿي جي آچار آهي، ۽ لکيو ٿرڻ جو ناهي.

اسم حاليم؛ اسم حاليم به انهن اسمن مان هڪڙو آهي، جي مصدر مان نڪرڻ ٿا، ۽ اهو فعل جي به ۽ صفت جي به معنيٰ ظاهر ڪري ٿو. اهو ڏيکاري ٿو ته

اڌڙا مشتق اسم، جي اسم ٿي فعل يا صفت جو ڪم ڏين ٿا، يا فعل ٿي اسم ۽ صفت جو ڪم ڏين ٿا، تن کي سنسڪرت ۾ ڪردنت چون ٿا. ”اسم حاله“ کي ’ورتما ڪردنت‘ ٿا چون، ’اسم مفعول‘ کي ’پوت ڪردنت‘ ۽ ’اسم فاعل ترڪيبي‘ ۽ ’اسم استبدال‘ کي ’پتورشيم ڪردنت‘ ۽ فعل يا ’ماضي معطوفي‘ کي ’پتورن ڪردنت‘.

باب اٺون

فصل پهر ڏيون - زمانن جا قسم

فعل جا زمان

زمان لفظ جي معنيٰ آهي وقت، ۽ فعل جا زمان ڏيکارين ٿا ته ڪو به فعل ڪهڙو وقت ٿو ڏيکاري، يعني ڪو به ڪم ڪڏهن ٿيو يا ٿئي ٿو يا ٿيڻو آهي، يعني گذريل وقت ۾، يا هلندڙ وقت ۾، يا ايندڙ وقت ۾. انهيءَ ڪري فعل جا ٽي زمان آهن: هڪڙو ”زمان حال“، ٻيو ”زمان ماضي“ ۽ ٽيون ”زمان مستقبل“.

زمان حال هلندڙ وقت ٿو ڏيکاري، جيئن ته آڄ خط لکڻ ٿو، چوڪر کهر وڃي ٿو. زمان ماضي گذريل وقت ٿو ڏيکاري، جيئن ته مون خط لکيو، چوڪر کهر ويو. زمان مستقبل ايندڙ وقت ٿو ڏيکاري، جيئن ته آڄ خط لکندس، چوڪر کهر ويندو.

زمان حال جا قسم: وري زمان حال جا ٽي قسم آهن: هڪڙو ”زمان حال

مطلق“، ٻيو ”زمان حال ماضي“ ۽ ٽيون ”زمان حال متشڪي“. زمان حال مطلق يا خاص، فقط هلندڙ وقت ٿو ڏيکاري، يعني اهو ڪم هيٺ ٿيڻ ٿئي، يا ٿيڻو هلي، جيئن آڄ خط لکڻ ٿو، چوڪر کهر وڃي ٿو، يعني آڄ هيٺ لکڻ ٿو ۽ هو هيٺ وڃي ٿو. ”حال ماضي“ گذريل ۽ هلندڙ وقت گذري ٿو ڏيکاري، يعني ته ڪو ڪم گذرڻي وقت کان وٺي جاري ٿيو آهي ۽ اڃا هلندو اچي ۽ پيو ٿئي، يا هميشه ٿيندو آهي، جيئن ته هُو چوڪر مڪتب ۾ پڙهندو آهي، يعني گذريل وقت کان وٺي پڙهندو اچي ۽ پڙهي پيو. ڪي انهيءَ کي ”حال استمراري“ به چون ٿا، ۽ جو ڪم هميشه پيو ٿيندو آهي، تنهن کي ”حال ماضي“ چون ٿا. ”حال متشڪي“ به هلندڙ وقت ٿو ڏيکاري، مگر پڪ نه هوندي آهي ته اهو ڪم هلي ٿو يا نه. يعني شڪ ڏيکاريندو آهي، جيئن ته چوڪر مڪتب ۾ پڙهندو هوندو.

زمان ماضي جا قسم: زمان ماضي گذريل وقت ڏيکاري ٿو. مگر گذريل

وقت به هلندڙ وقت کان يا گهڻو پري ۽ اڳي ٿو ٿئي يا ويجهو ٿو ٿئي، يا گهڻي وقت کان ڪو ڪم ٿي بس ٿيو، يا گهڻي تائين پئي ٿيو. انهيءَ نظر تي ”زمان ماضي“ جا ٻه قسم آهن: ”ماضي مطلق“، ”ماضي قريب“، ”ماضي بعيد“، ”ماضي استمراري“، ”ماضي ماضي“، ”ماضي متشڪي“ ۽ ”ماضي شرطيه“.

”ماضي مطلق يا خاص“ ماضي لفظ سبھم گذريل وقت ۽ ڪم پورو ٿيل ڏيکاري ٿو، پر اها خبر ٺٽو ڏئي ته ڪو ڪم تازو ٿيو يا گهڻو اڳي پورو ٿي چڪو، جيئن ته هو پڙهيو، يا هڻو ويو.

”ماضي قريب“ ڏيکاري ٿو ته اهو ڪم تازو يا ويجهڙائي ۾ ٿيو آهي، جيئن ته هڻو پڙهيو آهي، يا هڻو ويو آهي. قريب لفظ جي معنيٰ به ويجهو آهي.

”ماضي بعيد“ ڏيکاري ٿو ته اهو ڪم گهڻو وقت اڳي ٿي چڪو هو، جو بعيد لفظ جي معنيٰ آهي پري، جيئن ته هو پڙهيو هو، هو ويو هو.

”ماضي استمراري“ ڏيکاري ٿو ته اهو ڪم گذريل وقت ۾ جاري هو ۽ پئي هليو، جيئن ته هڻن پڙهيو ٿي، هڻو پئي ويو.

”ماضي مدامي“ ڏيکاري ٿو ته اهو ڪم گذريل وقت ۾ هميشه جاري هو، ۽ پيو ٿيندو هو، جيئن ته هو پڙهندو هو، هو ويندو هو. مدامي لفظ جي معنيٰ آهي هميشه ٿيندڙ.

”ماضي متشڪي“ ڏيکاري ٿو ته اهو ڪم گذريل وقت ۾ ٿيو يا نه، تنهن جي ٻڪ ناهي، شڪ آهي. ۽ متشڪي لفظ جي معنيٰ به آهي شڪ وارو، جيئن ته هڻو پڙهيو هوندو، هو ويو هوندو.

”ماضي شرطيم“ ڏيکاري ٿو ته اهو ڪم گذريل وقت ۾ ڪنهن شرط پوري ٿيڻ تي ٿي ها، جو شرطيم جي معنيٰ شرط وارو، جيئن ته هو پڙهي ها، هو وڃي ها.

عربي صرف نحو موجب ’ماضي معطوفي‘ به ماضين ۾ آئيندا آهن، جو ڏيکاري ٿو ته گذرڻي وقت ۾ ڪنهن ماڻهوءَ هڪڙو ڪم ڪري پوءِ ٻيو ڪم ڪيو، يعني اهو ماضي ٻن گذريلن ڪمن کي ڳنڍي ٿو، جو معطوفي لفظ جي معنيٰ آهي ڳنڍيل يا موڙيل، جيئن ته هڻو پڙهي هوندي ويو، آڻ هن جو ڪم لاهي گهر آيس.

انهيءَ کان سواءِ ’ماضي متمني‘ ۽ ’ماضي امڪاني‘ به ماضين ۾ داخل ڪيا اٿن. ماضي متمني خواهه ٿو ڏيکاري جو گذرڻي وقت سان لاڳو آهي. اهو صورت ۾ شرطيم جهڙو آهي، مگر لفظ ’چڪو‘، گڏيندا آهن، جيئن ته هي ڪم ٿي ها ته چڪو هو. مگر انهيءَ ڪم جو ٿيڻ ڪنهن شرط تي منحصر نه آهي، جيئن ماضي شرطيم ۾ آهي. ۽ ’ماضي امڪاني‘ ڏيکاري ٿو ته انهي ڪم جي ٿيڻ جو امڪان هو ۽ ٿي ٿي سگهيو، ۽ تنهنڪري لفظ سگهڻ جو انهيءَ ڪم ايندو آهي، جيئن ته هڻو پڙهي ٿي سگهيو، هڻو وڃي ٿي سگهيو، بي طرح انهن جي صورت ماضي استمراري جهڙي آهي. پر اهو سگهڻ ڪنهن به ٻئي زمان سان لاڳي ٿو سگهي.

زمان مستقبل جا قسم: زمان مستقبل ايندڙ وقت ٿو ڏيکاري، پر اهو ڪم ايندڙ وقت ۾ هڪ دفعي ٿيڻو آهي يا گهڻي وقت تائين پيو ٿيندو، تنهن لاءِ زمان مستقبل جا ٻه قسم آهن: هڪڙو 'مستقبل مطلق' يا خاص ۽ ٻيو 'مستقبل استمراري'. مستقبل خاص فقط آئيندو وقت مجمل طرح ٿو ڏيکاري، جيئن ته هٿو پڙهندو، هو ويندو، پر "مستقبل استمراري" اهو ڪم ايندڙ وقت ۾ گهڻو تائين جاري رهندو يا هائندو، جيئن ته هٿو پيو پڙهندو.

زمان مضارع: مٿي ئي زمان ڏنا ويا آهن. حال يعني هلندڙ وقت، ماضي يعني گذريل وقت، ۽ مستقبل يعني ايندڙ وقت. پر ٻيو هڪڙو زمان آهي جو حال به ٿو ڏيکاري ۽ مستقبل به. يعني ڪم جو ڪرڻو آهي سو هلندڙ وقت سان به لاڳو ٿي سگهي ٿو، ۽ ايندڙ وقت سان. ٻنهي سان شامل آهي. انهي کي 'زمان مضارع' چون ٿا، جو مضارع لفظ جي معنيٰ آهي، ٻن جو پاڻ ۾ ڀائيواري ٿي رهڻ، جيئن ته آءُ ۽ تُو، چوڪر پڙهي، دل ٿي چوي ته هي ڪم ڪريان. انهيءَ مان ڪم جو ڪرڻ هلندڙ وقت حال ۾ به سمجهي ٿو سگهجي، ۽ ايندڙ وقت يعني مستقبل ۾ به، ٻئي انهيءَ ۾ شامل آهن.

حال يا ماضي استمراري يا مدامي يا معطوفي وانگي مضارع به مدامي يا معطوفي ٿي سگهي ٿو، جيئن ته هٿو پڙهندو اچي، آءُ هي ڪم ڪندو وڃان.

فصل ٻيو

زمانن جوڙڻ جا رستا

مٿي چيو ويو آهي ته فعل جي پهرين صورت آهي مصدر، جا هڪڙيءَ کان وائڻي آهي، جنهن مان جدا جدا فعل جون صورتون نڪرن ٿيون، ۽ هي به ڏيکاريو ويو آهي، ته مصدر جي نشاني "ڻ" ڪڍڻ سان، ڪين حرڪتن ڦيرائڻ سان آئڻ ٿو چڙي، جيئن ته لڪڻ-لڪڻ، وڃڻ-وڃڻ، مارڻ-مارڻ، اچڻ جي ٻڌڻ "او" يا "يو" گڏڻ سان اسم مفعول ٿو ٺهي، جيئن ته مارڻ-مارڻ، ماريو، لڪڻ-لڪڻ، لکيو. اها مفعول جي صورت بلڪل ماضي مطلق جهڙي آهي اچڻ جي ٻڌڻ "اندو" يا "ايندو" گڏڻ سان اسم حال ٿو چڙي، جيئن ته پڙهڻ-پڙهندو، مارڻ-ماريندو، جو مستقبل واحد غائب جهڙو آهي. هاڻي ڏسڻ ۾ ايندو ته فعل جا جيڪي ٻه زمان آهن ۽ جن جو مٿئين فعل ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي، سي سڀ پهرين امر مان ٿا نڪرن.

هن طرح ته پهرين امر مان مضارع ٿيو جڙي. انهيءَ لاءِ جي اسر جي پڇاڙيءَ ۾ ”۲“ آهي ته ”آن“ ۽ جي ”۱“ آهي ته ”يان“ ٿو کڏجي. اها مذڪر واحد متڪلم جي صورت آهي، پر ٻين ضميرن ۽ عددن ۽ جنسن ۾ جدا جدا نشانين يا پڇاڙيون آهن، جي هيٺ فعل جي ڦيرن مان معلوم ٿينديون. مضارع جا مثال - پڙهڻ مان اسر پڙهم، ۽ پڙهم مان مضارع پڙهان. مارڻ مان اسر مار ۽ مار ۾ مار مان مضارع ماريان.

مضارع مان وري هيٺيان زمان نڪرن يا جڙن ٿا: (۱) زمان حال مضارع جي اڳيان يا پٺيان ’ٿو‘ کڏڻ سان، جيئن ته پڙهان - پڙهان ٿو، يا ٿو پڙهان، مار - ماريان ٿو، يا ٿو ماريان. ۽ ٻيو وجهڻ سان حال استمراري ٿو ٿئي، جيئن ته پڙهان پيو، پيو ماريان. (۲) مضارع جي پٺيان ’عا‘ وجهڻ سان، ماضي شرطيه ٿو ٿئي، جيئن ته پڙهان ها، وڃي ها، ماريان ها.

اسم حاله مان وري هيٺيان زمان ٿا جڙن: (۱) مستقبل، جو واحد غائب ۾ بلڪل اسم حاله جهڙو آهي، ٻين ضميرن ۽ جنسن ۽ عددن ۾ نشان يا پڇاڙيون ڦرن ٿيون، جي هيٺ ڦيرن مان معلوم ٿينديون. مثال پڙهندو، ماريئدو، (۳) انهي ۾ ’پيو‘ کڏڻ سان مستقبل استمراري ٿو ٿئي، جيئن ته پڙهندو پيو، پيو ماريئدو. (۳) انهيءَ ۾ ’آهي‘ کڏڻ سان حال مداسي ٿو ٿئي، جيئن ته پڙهندو آهي، ماريئدو آهي. (۴) ماضي مداسي، ’هو‘ کڏڻ سان، جيئن ته پڙهندو هو، ماريئدو هو. (۵) حال متشڪي ’هوندو‘ کڏڻ سان، جيئن ته پڙهندو هوندو، ماريئدو هوندو.

اسم مفعول مان جي زمان نڪرن ٿا، سي هي آهن: (۱) ماضي مطلق ته اسم مفعول جهڙو آهي، جيئن ته پڙيو، ماريو. (۲) ماضي قريب ”آهي“ کڏڻ سان ٿو جڙي، جيئن ته پڙهيو آهي، ماريو آهي. (۳) ماضي بعيد ”هو“ کڏڻ سان، جيئن ته پڙهيو هو، ماريو هو. (۴) ماضي متشڪي ”هوندو“ کڏڻ سان، جيئن ته پڙهيو هوندو، ماريو هوندو. (۵) ماضي استمراري اڳيان يا پٺيان ”بي“ يا ”ئي“ کڏڻ سان، جيئن ته پڙهيو ئي يا پڙهيو پي، ماريو ئي يا ماريو پي، يا ئي ماريو، يا بي پڙهيو.

مٿيان نشان يا مثال، ضمير واحد، غائب مذڪر جا آهن، ٻين ضميرن، جنسن ۽ عددن جي ڦيرگهير جي خبر هيٺ فعل جي ڦيرن مان پوندي. معلوم هجي ته مٿي جيڪي نشان آهن ۽ ”هو“ ۽ ”هوندو“ زمانن ٿاڻن ۾ ڪم اچن ٿا، سي ”متشڪي“ فعل جو زمان حال ۽ زمان ماضي ۽ زمان مستقبل، مذڪر، واحد يا غائب جي صيغي جا آهن، جي زمانن ٿاڻن ۾ ٻين فعلن کي مدد ڪن ٿا تنهنڪري هٿن فعل کي فعل معاون چوندا آهن، جيئن مٿي به چيو ويو آهي. هيٺ فعل معاون جي ڦيري مان، انهن ٽنهي زمانن جا ٻيا صيغا، يعني ضميرن، جنسن ۽ عددن جي ڦيرگهير جي خبر انهن فعلن جي ڦيري مان پوندي.

فصل ٽيون

زمانن جا گردان يا ڦيرا

(۱) فعل معاون جو گردان - مصدر هئڻ
زمان حال (مذڪر ۽ مؤنث)

جمع	واحد	
اسين آهيون توهين آهيو هئو آهن	آءُ آهيان تئون آهين هئو آهي	ضمير متڪلم ضمير حاضر ضمير غائب

زمان ماضي مطلق

مذڪر

اسين هئاسين توهين هئو هئو هئا	آءُ هوس تون هئين هئو هو	متڪلم حاضر غائب
-------------------------------------	-------------------------------	-----------------------

مؤنث

اسين هيونسين توهين هيون هئو هيون	آءُ هيس تون هئين هوءَ هئي	متڪلم حاضر غائب
--	---------------------------------	-----------------------

زمان مستقبل

مذڪر

اسين هونداسين توهين هوندو هئو هوندا	آءُ هوندس تون هئوندين هئو هوندو	متڪلم حاضر غائب
---	---------------------------------------	-----------------------

مونث

جمع	واحد	
اسين هونديونسين	آءُ هونديس	متڪلم
توهين هونديون	تون هوندين	حاضر
هو هونديون	هو هوندي	غائب

زمان مضارع
مذڪر ۽ مونث لاءِ

اسين هئون يا هجون	آءُ آهيان يا هيڃان	متڪلم
توهين هوئو يا هجو	تون هوئين يا هيڃين	حاضر
هو هوئين يا هجن	هو هوءُ يا هجي	غائب

(۲) فعل متعدي جو ڪردان - مصدر لڪڻ

زمان مضارع
مذڪر ۽ مونث لاءِ

اسين لڪون	آءُ لڪان	متڪلم
توهين لڪو	تون لڪين	حاضر
هو لڪن	هو لڪي	غائب

زمان حال

مذڪر

اسين لڪون ٿا	آءُ لڪان ٿو	متڪلم
توهين لڪو ٿا	تون لڪين ٿو	حاضر
هو لڪن ٿا	هو لڪي ٿو	غائب

مونث

اسين لڪون ٿيون	آءُ لڪان ٿي	متڪلم
توهين لڪو ٿيون	تون لڪين ٿي	حاضر
هو لڪن ٿيون	هو لڪي ٿي	غائب

سنڌي وياڪڻ

زمان حال استمراريءَ ۾، ”ٿو“ جي بدران ”پيو“ ۽ ”پيا“ ۽ ”ٿي“ جي بدران ”ٿئي“ ۽ ”پيون“ وجهو.

زمان ماضي شرطيه ۾، مذڪر ۽ مونث لاءِ مضارع جي پٺيان ”ها“ وجهو. زمان مستقبل

مذڪر

جمع	واحد	متڪلم
اسين لکنداسين توهين لکندؤ هو لکندا	آءُ لکندس تون لکندي هو لکندو	حاضر غائب

مونث

جمع	واحد	متڪلم
اسين لکندپونسين توهين لکنديون هو لکنديون	آءُ لکنديس تون لکنديءَ هو لکندي	حاضر غائب

مستقبل استمراريءَ لاءِ مذڪر واسطي ”پيو“ ۽ ”پيا“ وجهو ۽ مونث واسطي ”ٿئي“ ۽ ”پيون“.

زمان حال ماضي

مذڪر

جمع	واحد	متڪلم
اسين لکندا آهيون توهين لکندا آهيو هو لکندا آهن	آءُ لکندو آهيان تون لکندو آهين هو لکندو آهي	حاضر غائب

مونث

جمع	واحد	متڪلم
اسين لکنديون آهيون توهين لکنديون آهيو هو لکنديون آهن	آءُ لکندي آهيان تون لکندي آهين هو لکندي آهي	حاضر غائب

زمان ماضي مدامي

مذڪر

جمع	واحد	متڪلم حاضر غائب
اسين لڪندا هئاسين توهين لڪندا هئسو هو لڪندا هئا	آءُ لڪندو هوس تون لڪندو هوئين هو لڪندو هو	

مونث

جمع	واحد	متڪلم حاضر غائب
اسين لڪنديون هيونسين توهين لڪنديون هيون هو لڪنديون هيون	آءُ لڪندي هيئس تون لڪندي هيئن هو لڪندي هيئي	

زمان حال متشڪي

مذڪر

جمع	واحد	متڪلم حاضر غائب
اسين لڪندا هونداسين توهين لڪندا هوندو هو لڪندا هوندا	آءُ لڪندو هوندس تون لڪندو هوندين هو لڪندو هوندو	

مونث

جمع	واحد	متڪلم حاضر غائب
اسين لڪنديون هونديونسين توهين لڪنديون هونديون هو لڪنديون هونديون	آءُ لڪندي هونديس تون لڪندي هوندين هو لڪندي هوندي	

(۳) فعل لازميءَ جو گردان - مصدر ٿيڪڻ
مذڪر

متڪلم	واحد	جمع
متڪلم	آءُ ٿيڪيس	اسين ٿيڪياسين
حاضر	تون ٿيڪئين	توهين ٿيڪيو
غائب	هو ٿيڪيو	هو ٿيڪيا
متڪلم	آءُ ٿيڪيس	اسين ٿيڪيونسهن
حاضر	تون ٿيڪينءَ	توهين ٿيڪيون
غائب	هو ٿيڪي	هئو ٿيڪيون

زمان ماضي قريب

مذڪر

متڪلم	واحد	جمع
متڪلم	آءُ ٿيڪيو آهيان	اسين ٿيڪيا آهيون
حاضر	تون ٿيڪيو آهين	توهين ٿيڪيا آهيو
غائب	هو ٿيڪيو آهي	هو ٿيڪيا آهن

مونث

متڪلم	واحد	جمع
متڪلم	آءُ ٿيڪي آهيان	اسين ٿيڪيون آهيون
حاضر	تون ٿيڪي آهين	اوهين ٿيڪيون آهيو
غائب	هو ٿيڪي آهي	هو ٿيڪيون آهن

زمان ماضي بعيد

مذڪر

متڪلم	واحد	جمع
متڪلم	آءُ ٿيڪيو هوس	اسين ٿيڪيا هئاسين
حاضر	تون ٿيڪيو هوئين	توهين ٿيڪيا هؤ
غائب	هو ٿيڪيو هو	هو ٿيڪيا هئا

مونث

واحد	جمع	
اسين ٺڪيون هيونسين توهين ٺڪيون هيون هو ٺڪيون هيون	آءُ ٺڪي هيس تون ٺڪي هوئين هو ٺڪي هئي	متڪلم حاضر غائب

زمان ماضي متشڪي
مذڪر

واحد	جمع	
آءُ ٺڪيو هوندس تون ٺڪيو هوندين هو ٺڪيو هوندو	اسين ٺڪيا هونداسين توهين ٺڪيا هوندؤ هو ٺڪيا هوندا	متڪلم حاضر غائب

مونث

واحد	جمع	
آءُ ٺڪي هوندس تون ٺڪي هوندين هو ٺڪي هوندي	اسين ٺڪيون هوندونسين توهين ٺڪيون هوندون هو ٺڪيون هوندون	متڪلم حاضر غائب

فعل متعدي ۽ ماضي ۽ جي سڀني زمانن ۾ واحد توڙي جمع ۾ صورت ساڳي آهي، جيئن مون لکيو، اسان لکيو، تو لکيو آهي، توهان لکيو آهي، هن لکيو هوندو ۽ هنن لکيو هوندو.

اشارو۔ حقيقت ڪري عربيءَ ۾ صرف چوندا آهن. اسم يا فعل جي گردانن يا ڦيرن کي، يعني سڀني صورتن يا حالتن، يا صيغن ۾ آڻي ڏيکارڻ. پوءِ هر هڪ صورت جي هڪ نموني يا مثال ڏئي وڃڻ کي صرف صغير يعني ننڍو صرف يا ڦيرو چوندا آهن، ۽ هر هڪ زمان يا صورت کي جنسن، عددن ۽ ضميرن ۾ مفصل طرح آڻڻ کي صرف كبير يعني وڏو صرف يا ڦيرو چوندا آهن. هن فصل ۾ مٿي جيڪي ڦيرا ڏنا ويا آهن، تن کي صرف كبير ٿو چئجي. صرف صغير جو مثال هي آهي: پڙهڻ مصدر مان، آمر پڙهڻ، مضارع پڙهان، حال پڙهان ٿو، حال ماضي پڙهندو آهيان، حال متشڪي پڙهندو هوم، مستقبل يا اسم حاله پڙهندو، اسم فاعل پڙهندڙ،

اسم مفعول يا ماضي مطلق پڙهيو، ماضي قريب پڙهيو آهيان، ماضي بعيد پڙهيو هوس، ماضي استمراري پڙهيس ٿي، ماضي متشڪي پڙهيو هوندس ۽ ماضي معطوفي پڙهي. فعل متعدي بالواسطه ۽ فعل مجهول جا گردان به مٿين طرح ٿيندا.

فصل چوٿون

فعلن جا ڪي ٻيا خاص قسم

مٿي چيو ويو آهي ته فعل متعدي معروف به ٿيندو آهي ۽ مجهول به، جيئن ته مارڻ ۽ مارجڻ: جنهن ۾ ”جڻ“ مجهول جي نشاني آهي. پر ڪن حالتن ۾ فعل لازمي به مجهول جهڙي صورت وٺي ٿو، جنهنڪري انهيءَ جو ڪو خاص فاعل ڪونهي. عام طرح ڪوبه فاعل ٿي سگهي ٿو، جيئن ته سياري ۾ ڏڪجي ٿو، ڊوڙڻ سان پگهرجي ٿو، يعني ماڻهو ڏڪي ٿو، ماڻهو پگهرجي ٿو. اهڙن فعلن کي بي فاعل فعل چون ٿا. سنسڪرت ۾ انهن جو نالو ”اکرتڪ“ آهي. اهڙن فعلن جا اڪثر ماضي وارا يا اسم مفعول مان جڙيل زمان ڪين ٿا ٿين، ٻيا ٿين ٿا. حال جو مثال مٿي آيل آهي ۽ مستقبل جو هيءُ آهي: ڊوڙبو ته پگهر نڪرندو، هوڏي ڪڏهن هلبو. مضارع جو: اهڙو ڪم ڇو ڪجي، جو پشيمان ٿجي. حال استمراري: پيو ڊوڙبو، پيو ڊوڙجي. حال مداسي: ڊوڙبو آهي. حال متشڪي: ڊوڙبو هوندو. ماضي شرطيه: ڊوڙجي ها.

عربي صرف نحو موجب فعل مثبت به آهن ۽ منفي به آهن، يعني هڪڙا اثبات ٿا ڏيکارين يا انڪار ٿا ڪن، ۽ ٻيا نفي ٿا ڏيکارين يا انڪار ٿا ڪن. يعني جن ۾ ”نه“ ڪم ٿو اچي، جيئن ته هئو وڃي ٿو، هئو نٿو وڃي. جيئن آسر يا حڪم جي منع يا ”نه“ ڪرڻ جي حڪم کي نهجي چوندا آهن، جيئن نه ڪر، م ڪر. هر مٿي ڏيکاريو ويو آهي ته اهي ٺهڪار جا لفظ ظرف وانگي شمار ڪجن ٿا.

وري فعل مفرد به ٿين ٿا ۽ مرڪب به، يعني چڙها ۽ گڏيل. گڏيل يا مرڪب فعل ٻن قسمن جا آهن، هڪڙا ٻن فعلن مان، جيئن ته هلندو رهيو، ويو هليو، لڪڻ لڳو، ڪري سگهيو، وڃي پيو، لوڙهي ڇڏيائين، مري ويو، ٻيا اسمن ۽ فعل مان ٿا جڙن، ۽ فعل متعدي جي حالت ۾ اڪثر آهي اسم انهن جا مفعول آهن، جيئن ته ٽيپ ڏيڻ = ٽپڻ، جهٽ هڻڻ = جهٽڻ، دل لائڻ، دل هڻڻ، نظر ڪرڻ، زور آزمائڻ. ڪي اهڙا فعل رڳو ڪنهن ٻئي اسم جي پٺيان مصدر جي نشاني وجهي فعل بنبا آهن، پوءِ آهي اسم نج سنڌي هجن يا فارسي، جيئن ته ڏک مان ڏکونڻ ۽ ڏکونجڻ، ايڏا مان ايڏائڻ ۽ ايڏائجڻ، ٺهرو مان ٺهروڻ ۽ ٺهروڙڻ ۽ ٺهرورائڻ. ونج مان رنجائڻ.

فصل پنڊون

فعلن جون ڪي خاص صورتون

صُدور يا طرز: عربي صرف نحو موجب فعلن جون ڪي خاص صورتون يا حالتون آهن، جن کي صُدور يا طرز چوندا آهن ۽ انهن مان فعلن جي حالت جملن ۾ ظاهر ٿئي ٿي. انگريزيءَ ۾ به اهڙيون صورتون ڪم اينديون آهن، جن کي ”مُود“ چوندا آهن. آهي صُدور يا صورتون پنج آهن - (۱) صورت بياني، جا فعل جي رواجي صورت آهي ۽ ڪنهن ڳالهه جو بيان آهي، جيئن ته هٿن ڪتاب لکيو، هو آيو. (۲) صورت مصدري، جنهن ۾ فعل مصدر جي صورت ۾ ڪم ايندو آهي، جيئن ته سچ ڳالهائڻ چڱي عادت آهي. (۳) صورت آمري، جنهن ۾ ڪي ڪرڻ لاءِ چئجي يا حڪم ڏجي، يا منت ڪجي، جيئن ته پُٺت علم پڙهه. (۴) صورت اختياري يا امڪاني، جنهن ۾ ڪم ڪندڙ ڪو ڪم ڪري سگهي يا آهي ۽ جي ڪرڻ جو هن کي اختيار هجي، جيئن ته هو هي ڪم ڪري ٿو سگهي. (۵) صورت شرطي، جنهن ۾ ڪو شرط هجي يا ڪو ڪم ڪنهن شرط تي منحصر هجي، جيئن ته جي هين ٿيو ته پوءِ اهو ڪم ٿيندو.

پر هنن صورتن جو واسطو جملن سان ٿو رهي، تنهنڪري انهن جو بيان نحو ۾ ايندو. صرف ۾ هنن جو ذڪر اڳيئي اچي ويو آهي، جيئن ته مصدر ۽ آس، ۽ ماضي شرطيه ۽ ماضي اسڪالي بابت جيڪي چيل آهي سو پڙهي ڏسجي.

نسبتون يا پريوڪ: مٿي چيو ويو آهي ته جملن ۾ سڳنهن فعل جو فاعل

هوندو، ۽ جي فعل متعدي هوندو ته مفعول به هوندو، هاڻي فاعل ۽ مفعول جي هڪٻئي سان يا انهن جي فعل سان جملي ۾ جيڪا نسبت ٿي رهي، تنهن کي مناسب ٿا چون. اهي نسبتون گهڻن قسمن جون ٿيون ٿين، پر جڏهن ته اهي جملن سان واسطو ٿيون رکن، تڏهن عربي صرف نحو ۾ داخل آهن. پر جڏهن رواج موجب آهي صرف ۾ به پڙهائيندا آهن، تڏهن هتي انهن جو ٿورو بيان ڏجي ٿو. انهيءَ مناسبت کي سنسڪرت ۾ ”پريوڪ“ چون ٿا، اهڙيون نسبتون يا پريوڪ ٿي آهن - (۱) جڏهن ڪو فعل، ضمير، جنس ۽ عدد ۾ فاعل موجب ڦرندو آهي، تڏهن انهيءَ کي نسبت فاعلي يا ڪرتري پريوڪ چوندا آهن، جيئن ته چوڪر ڊوڙي ٿو، چوڪر ڊوڙن ٿا، چوڪري ڊوڙي ٿي، چوڪريون ڊوڙن ٿيون، آڙ ڊوڙان ٿو، اسين ڊوڙون ٿا هٿو مارجي ٿو، هٿو مارجن ٿا، هٿو مارجي ٿي وغيره. اهو پريوڪ فقط فعل لازمي ۽ فعل متعدي مجهول سان لاڳو ٿو ٿئي. (۲) جڏهن ڪو فعل ضمير، جنس ۽ عدد ۾ مفعول موجب ڦرندو آهي، تڏهن انهيءَ کي نسبت مفعولي يا ڪرمئي

پريوڪڻ چوندا آهن. اهو پريوڪڻ خاص فعل متعدي معروف سان لڳندو آهي، نه لازمي ۽ مجهول سان ۽ مفعول مان جڙيلن زمانن ۾، نه ٻين ۾، جيئن ته چوڪر ڪتاب لکيو، چوڪريءَ ڪتاب لکيو، چوڪر ڪتابڙي لکي، چوڪر ڪتابڙي لکي، چوڪر ڪتاب لکيا، چوڪر ڪتابڙيون لکيون. مون ڪتاب لکيو ۽ اوهان ڪتابڙيون لکيون.

پر مفعول کان سواءِ، ٻيءَ طرح جڙيلن زمانن ۾، يعني مضارع ۽ اسمِ حاله مان جڙيلن زمانن ۾ فعل متعدي معروف ۾ فعل فاعل موجب ٿو ڦري نه مفعول موجب جيئن مٿي چيو ويو آهي ته چوڪر ڪتاب لکي ٿو، چوڪري ڪتاب لکي ٿي، چوڪر ڪتاب لکندا، چوڪريون ڪتاب لکنديون وغيره - جو ڪرڙي پريوڪڻ ٿيو، نه ڪرڻي. (۳) جڏهن فعل نڪي فاعل موجب ڦري، نڪي مفعول موجب تنهن کي نسبت علحدي يا ”پاوي پريوڪڻ“ ٿا چون، ۽ اهو اڪثر فعل متعدي معروف سان مفعول مان جڙيلن زمانن ۾ لاڳو آهي. جڏهن جملي ۾ مفعول جي پٺيان ”ڪي“ ظاهر اچي ٿو، جيئن ته شڪاريءَ هرڻ کي ماريو، شڪارين هرڻ کي ماريو، مون هرڻيءَ کي ماريو، اسان هرڻين کي ماريو، مڙس هرڻ کي ماريو، زال هرڻ کي ماريو، ۽ زالن هرڻ کي ماريو.

فصل ڇهون

فعل جي زمانن جو سنسڪرت مان اصل

فعل متعدي بالواسطه ۾ ”آئڻ“ يا آرائڻ جو نشان، سنسڪرت ۾ ”آء“ يا ”اوي“ آهي. آرائڻ ۾ ”ر“ سنسڪرت جي ”ل“ مان بگڙيل آهي، جو ڪڏهن ڪڏهن سنسڪرت ۾ به وڌائيندا آهن.

فعل مجهول ۾ ”جڻ“ جو نشان سنسڪرت جي ”ي“ مان آهي، جو بدلجي پهرين ”اي“ ٿيو ۽ پوءِ ”اڃ“. سنڌيءَ وانگي ٻين ٻولين ۾ مجهول لاءِ ڪوبه نشان ڪونهي. ٻيا فعل وجهي اها معنيٰ ڪيون ٿا، جيئن ته هٿو مارجي ويو، هنديءَ ۾ وه مارا ڪيا. آڻ مارجان ٿو، مين مارا جاتا هٿون.

اسم جي پٺيان جو ”اڃ“ نشان اچي ٿو، جيئن ته ڪڇ يا ڪڇئين، سو پراڪرت جي ”اڃ“ مان آيل آهي. هنديءَ ۾ ”اڃو“ آهي، جيئن ته ڪريو، ڄاڻيو يا ڄاڻي. اسم جي پڇاڙي، جا پراڪرت ۾ ”آ“ آهي، سا سنڌيءَ ۾ ”ا“ يا ”اڻ“ ٿي ٿئي.

اسم مفعول جو نشان ”يو“ سنسڪرت جي ”توا“ ۽ ”يا“ مان آهي، جو پراڪرت ۾ ”تئون“ يا ”آون“ يا پڇاڙيءَ ”ا“ مان آهي.

مضارع جو نشان غائب جمع جو ”آن“ سنسڪرت جي ”آت“ ۽ ”آنتر“ مان آهي، ۽ فارسيءَ ۾ ”اند“ آهي. ۽ متکلم جو نشان ”آن“ سنسڪرت ”آم“ ۽ پراڪرت ”آمو“ مان آهي، جو فارسيءَ ۾ ”آم“ ۽ جمع ۾ ”اهم“ آهي.

ماضين جو پڇاڙيون يا نشان به سنسڪرت ۽ پراڪرت تان ورتل آهن، جيئن ته متکلم واحد جو نشان ”آس“ سنسڪرت جي ”آسم“ ۽ پراڪرت جي ”آسمه“ مان آهي ۽ جمع ۾ سنسڪرت جو ”سماهم“ ۽ پراڪرت ”آمهو“ بدلائي ”سين“ ۽ ”سون“ ڪيو ويو. ۽ حاضر ۾ سنسڪرت ۽ پراڪرت جو ”آس“ نشان سنڌيءَ ۾ ”آهه“ يا ”ئي“ ڪيو ويو.

مستقبل جو نشان سنڌيءَ ۾ هيءَ طرح سان ٿيو لهي، سنسڪرت ۾ پراڪرت سان ڪا به موافقت نٿو رکي.

زمان حال جو نشان ”تو“ سنسڪرت ”سٽ“ مان آهي، جنهن جي معنيٰ آهي بيهي. آڌ ڏسان ٿو = آڌ بيهي ڏسان ٿو.

فعل مان معاون جو امر ”هو“ جو هئج مان آهي، سو سنسڪرت ”پٿو“ مان آهي، جو پراڪرت ۾ ”آچي“ ۽ فارسيءَ ۾ ”هو“ آهي، جنهن جي هي صورت ”هائس“ آهي.

باب ٺاڻون

حرف جو بيان

حرف سنڌيءَ ۾ ٽن قسمن جا آهن۔ حرف جر، حرف جملو ۽ حرف ندا، هر هڪ جو بيان هيٺ ڏجي ٿو.

فصل پهريون

حرف جر

مٿي پهرئين باب ۾ ٻڌايو ويو آهي ته حرف جر اهو لفظ آهي، جو اسم يا ضمير ضمير سان گڏ اچي ٿو ۽ انهيءَ جو ڪنهن ٻئي اسم يا ضمير سان واسطو يا نسبت ڏيکاري ٿو.

جر لفظ جي معنيٰ آهي چڪڻ، ۽ اهو لفظ هڪڙي اسم يا ضمير کي چيڪي ٻئي سان وڃي ٿو لڳائي. سنڌيءَ ۾ اهو اسم يا ضمير جي پٺيان ايندو پر شعر ۾ ڪڏهن اڳي به ايندو آهي، جيئن ته ۾ تي، کي، کان، هيٺ ۽ مان. حقيقت ڪري سنڌيءَ ۾ حرف جر گهڻو ڪري اصل ظرف آهن، يعني اسم يا صفتون آهن، جي ظرف وانگي ڪم آڻيون آهن ۽ انهيءَ ڪري حرف ”جي“ به ساڻ وٺنديون آهن، جيئن ته منهنجي لاءِ، سواءِ هن جي. گهڻا حرف جر منسڪرت ۽ پراڪرت مان ورتل آهن، جيئن ته پٿر-منسڪرت پٿر، تائين-منسڪرت مٿاني، تي-آت، جيئن-پٿا، ري-لرتي، سارو-سارو ۽ پراڪرات ساردو، مان-سم، سڌو وها سئين-سائيرم، کين-ڪرڻ، کي-ڪرتي، منجهه يا ۾-منڌي، لاکون-لاڪ، وٽ-وٽ، ڪري-ڪرتي، وگهي-وگهن.

انهن کان سواءِ هي به حرف جر آهن- سڌو، توڻي، تان، مان، ڏانهن، ڏانهن، ڪنا، ڪر، وٿان، پٺان، بيگر، ۽ لاءِ.

جيڪي حرف جر ”جي“ وٺن ٿا سي هي آهن- لاءِ، آيتو، آڏو اڳي، اڳيان، اندر، اندران، اوڏو، اوڏو، ڌاري، ڌاران، ٻاهر، ٻاهران، بدر، بدران، پاران، پٺاندر، پٺيان، پٿر پٿر، پڇاڻا، پوءِ، چوڌاري، چوگرد، سامهون، سانگي، عوض، ڪارڻ، لڳ، مٿي، مٿان، منجهارا، وانگر، مهندان، وانگي يا وانگيان، وڃ، وگهي، ويجهو، هيٺ، هيٺان، پاسي، جان.

ڪهڻا حرف جر فارسي ۽ عربي زبان مان ورتل آهن، ۽ اهي اسمن جي اڳيان يا پٺيان ڪم ايندا آهن. اهي هي آهن: به، با، بي، سواءِ، واسطي، موجب، مقابل، مثال، عيوض، روبرو، خاطر، سير، بغير، بلڪل، بلفعل، باقاعده، بيتاعده وغيره.

ڪي سنڌي حرف جر ”جو“ جي بدران ”کان“ به وٺندا آهن، ۽ ڪي ”مان“ به، جيئن ته مون کان سواءِ، هيٺ کان پوءِ، هٿن کان اڳي، هن کان ڌار. ڪي حرف جر اسمن مان گڏ صفت وانگي جنس ۽ عدد ۾ به ڦرندا آهن، جيئن ته منهنجو ڪتاب، منهنجي ڪتابڙي، منهنجا ڪتاب، مون سندو، مون سنڌي، مون سنڌا، سڦوڌو ۽ سامهڻو، ويجهو، آڏو، اوڏڙو. اهي سڀ اهڙي قسم جا آهن. ڪهڻا حرف جر ضمير متصل سان گڏ ايندا آهن، جيئن ته سندس، سندس، کائڻس، کائڻ، منجهس، مٿان، ڪٿس، آئين، کيس، لاکس وغيره. کان ۽ مان حرف جي بدران ڪڏهن فقط ”ان“ اسم جي پٺيان آئيندا آهن، جيئن ته گهران، دران، يعني گهر کان، در مان. مثال حرف جر شعرن ۾ هيٺ ضميمي ۾ ڏبا.

ڪڏهن حرف جر لڪل رهندا آهن، خاص شعر ۾، جيئن ته:

محب منهنجي هنج ڪسي وج مَ مڱيا.

چارڻ چنگ ڪلهي ڪري هليو هٿائين.

شاهس تنهن ستار جنهن اڪوئي ڏنم ڪپڙا.

هڪ سير ڏني سهمين سر بچن.

فصل ٻيو

حرف جملو

مٿي پهرئين باب ۾ حرف جملي لاءِ چيو ويو آهي ته اهو هڪڙو لفظ آهي، جو ٻين ٻن لفظن يا جملن، يا انهن جي پاڻن کي ڳنڍي ٿو، يا ڌار ڪري ٿو. حقيقت ڪري جملي لفظ جي معنيٰ آهي ڳنڍڻ يا ڪڍڻ، تنهنڪري ڌار ڪرڻ وارا لفظ جملي جا حرف سڏڻ نه گهرجن. انهن کي فارسي ۽ عربيءَ ۾ ”حرف استثنا“ چون ٿا. پر جڏهن سنڌيءَ ۾ سواءِ هنن ٽن جي ٻيا حرف ڪينهن، تڏهن لاچار انهي کي اهو نالو ٿو ڏجي، يا ڪڏهن حرف جر به چئي ٿو سگهجي. پر ڪنهن به طرح انهن ٻنهي قسمن جا لفظ ٻن لفظن يا جملن جو واسطو ڏيکارين ٿا. ڌار ڪرڻ وارا لفظ هي آهن: يا، مگر، پر ۽ ڳنڍڻ وارا آهن: ۽، ۽، ۽، ۽، ۽، ته به، تڏهن به، جيتوڻي، جي، توڻي يا توڙي، نه ته، اٿلندو، اٿلو، هٿان، چالاءِ ته، هن ڪري جو،

سو، ڪو ته، جيلا نهن، مٿان، مڇڻ يا مڇڻ، جيڪر، جيڪس، جيڪڏهن، ڪي (جيئن ته ڇاڪي يعني ڇا لاءِ). ڪي فارسي يا عربي حرف جملا به ڪم ايندا آهن، جيئن ته: مگر، بغير، ليڪن، بلڪ، الا، اگرچہ، ڇہ، ڪڻجاءُ، تا، حَتّيٰ. فارسي ۽ عربيءَ ۾ گهڻا لفظ آهن، جن جا نالا جدا جدا آهن، پر سنڌيءَ ۾ آهي سڀ حرف جملا شمار آهن، جيئن هيٺ معلوم ٿيندو؛

حرف جملي جا مثال شعرن ۾ هيٺ ضميمي ۾ ڏبا.

فصل ٽيون

حرف ندا

حرف ندا جي وصف معنيٰ هيءَ ڏنل آهي: اهو لفظ، جو الڳ اچي ٿو ۽ عجب يا افسوس، يا ڏک يا خوشي، يا ڪا ٻي دل جي حالت ڏيکاري ٿو، يا سڏ ڪرڻ لاءِ ڪم اچي ٿو. ندا لفظ جي معنيٰ عربيءَ ۾ سَڏُ آهي، تنهنڪري فقط سڏ ڪرڻ وارا لفظ سڄا ٻچا حرف ندا آهن، جيئن ته: اي، اڙي، او، ۽ عربي ۽ فارسيءَ ۾ آي، يا آيا. ٻيا جيڪي سنڌي لفظ حرف ندا هيٺ اچن ٿا، تن لاءِ عربي ۽ فارسيءَ ۾ جدا نالا آهن، اُهي هي آهن: هاءِ، هيءَ، هئي هئي، شال يا سل، مارر، واه، ٻيلي، گهوڙا، هائو، ها، انهن نه، ڀلا، جيءَ، مَر، ور، ٻوڏ، ڦوٽ، چيت، عشيق يا عاشق، شاباس يا شاباس، الو الو، مان يا مَن، الهم توهان، ڦيٽ، ٿٺو، چيي، هٻٻ، آها، ٻر ٻر، ووءِ، هوءَ، نچاڻا، انهيءَ جي ته، ڀل يا ڀلي.

گهڻا حرف ندا عربي، فارسي آهن، جيئن ته: هاءِ، واءِ يا آي، آيا، هٻهات، حيف، ٻلي، خيبر، واللّٰه اعلم، شاباس، انشاء اللّٰه، بسم اللّٰه، الحمد للّٰه، سبحان اللّٰه، عجب، خبردار، واويلا، ويل. حرف ندا لاءِ سنڌيءَ ۾ ڪڏهن ڪڏهن اسم جي پٺيان الف به آڻيندا آهن، جيئن فارسيءَ ۾ آهي. مثلاً: خدايا، ڪُنجا، ويجهجا.

حرف ندا جا مثال شعرن ۾ هيٺ ضميمي ۾ ڏبا.

فصل چوٿون

حرفن بابت وڌيڪ احوال

جيئن معنيٰ اشارو ڏنو ويو، تيئن سنڌيءَ ۾ فقط مٿيان ٽي حرف آهن: حرف جر، حرف جملو ۽ حرف ندا ۽ انهن مان به گهڻا ظرف يا صفت يا اسم وانگي ڪم ايندا آهن ۽ حقيقت ڪري هو آهن به آهي، جي حرف وانگي شمار ڪجن ٿا. پر انهن

مان گهڻا آهن، جن لاءِ عربي ۽ فارسي صرف نحو موجب ٻيا نالا ڏنل آهن، جي انهن جي ڏيکاريل معنيٰ موجب آهن. هنن جو ذڪر علم نحو سان تعلق نٿو رکي ۽ اتي ڪيو ويندو. هتي فقط مثال لاءِ ڪي ڏجن ٿا. جيئن مٿي چيو ويو ته سواءِ ڌارا، مگر وغيره، جي حرف جو آهن، تن کي عربيءَ ۾ ”حرف استثنا“ ٿا چون. هاءِ، واءِ وغيره کي ”حرف افسوس“ ٿا چون، واه، شاباس وغيره کي ”حرف تعجب يا حرف تحسين“، جي، جيڪڏهن، اکر وغيره کي ”حرف شرط“، جو، سندو کي ”حرف اضافت“، ۽ ڪي ”حرف عطف“، ته ”حرف علت“، ڇا، ڇو، ڪي ”حرف استفهام“، نه، مَر ڪي ”حرف انڪاري يا حرف نفی“، جيئن، وانگي، مثل وغيره کي ”حرف تشبيهه“، شال يا شل، مر، ڀلي کي ”حرف تمنا“ ڇاڪان ته، سو، ڪونه وغيره کي ”حرف تعطيل“ ۽ خبردار، ڇيت وغيره کي ”حرف تنبيهه“.

الهيءَ طرح ڪيترائي ٻيا لفظ آهن، جي دل جي جدا جدا حالت يا جدا جدا معنيٰ ٿا ڏيکارين، جن جا جدا جدا نالا آهن، ۽ جن جو ذڪر نحو ۾ ايندو.

باب ڏهون

گرامر يا صرف نحو بابت ڪي ٻيون متفرقه ڳالهائون

فصل پهريون

بيھڪ جون نشانين

سنڌيءَ ۾ اڳي بيھڪ جون نشانين اصل ڪين هونديون هيون، پوءِ عربيءَ جي نموني تي فقط جملي جي پوري ٿيڻ تي ۵ يا + جي نشاني ڪم آڻيندا هئا. ٿورن ڏينهن کان انگريزي گرامر ۾ لکيل ٻوليءَ جي نموني تي ڪي نشان لھرايا اٿن.

عربيءَ ۾، خصوصاً قرآن ۾ اهڙا ڪھڙا نشان ڪم اچن ٿا، جن کي 'علامات القرآن' چون ٿا. انهن مان مکيه هي آهن — ۵ يا ھ، جا جملي يا آيت جي پوري ٿيڻ تي اچي ٿي ۽ انهي کي 'وقف' سڏين ٿا. انهيءَ جا ٻه قسم آهن؛ ٿوري بيھڪ لاءِ ط ڪم آڻيندا آهن، ۽ جتي بيھڻ اختياري آهي اتي ج ڪم ۾ آڻيندا آهن، يعني بيھڻ جائز آهي. لا نشاني تڏهن ڪم آڻيندا آهن، جڏهن انهيءَ هنڌ اصل نه بيھجي، متان معنيٰ غلط يا گناهه جهڙي ٿئي، جو عربي ۾ لا لفظ جي معنيٰ آهي نه. ڪڏهن صم نشان ڏيندا آهن ته گندي پڙهجي، جا نشاني وصل مان نڪتل آهي. انهيءَ طرح ڪھڙائي پيا نشان آهن.

سنڌي ۾ جي هاڻي انگريزي نموني تي نشان لھرايا ويا آهن سي هي آهن ۽:

- (۱) هيءَ نشاني جملي جي پوري ٿيڻ تي ڏيندا آهن، جيئن انگريزيءَ ۾ به آهي، ۽ انهيءَ کي پورو ڌم چوندا آهن، جتي جملي جي وچ ۾ ٿورو بيھڻو پوندو آهي، ته متان گڏي پڙهڻ سان معنيٰ ۾ مولهه وارو ٿئي يا غلط عبارت پڙهجي وڃي، اتي (۱) هيءَ نشاني ڏيندا آهن، جا شڪل ۾ انگريزي نشان جي آيتز آهي، جا (۲) هيئن آهي ۽ اهو انهيءَ لاءِ ڪيو ويو ته متان اهو نشان واو اکر شمار ۾ اچي. انهي کي 'ٿورو ڌم' يا ساهي چوندا آهن. جڏهن گڏيلن جملن ۾، ننڍا جملا هوندا آهن يا الهن جا ڌار معنيٰ وارا ٻاڙا هوندا آهن، تڏهن انهن لاءِ هي نشان (۳) ڪم آڻيندا آهن، جو انگريزي نشان (؛) تان ورتل آهي، انهيءَ کي 'اڌ ڌم' سڏيندا آهن. جڏهن جملي جي پوري ٿيڻ تي ڪي وڌيڪ چوڻو هوندو آهي يا زياده

بيان يا چٽائي لاءِ ڪي مثال ڏيڻا ٿيندا آهن، تڏهن هي نشان ڏيندا آهن (:) يا (:-) يا (-) جو پڻ انگريزيءَ موافق آهي. انهي کي فقط (دم) سڏين ته جيئن پوري دم ۽ اڌ دم کان فرق معلوم ٿئي. سوال جي نشاني جا جملي جي پڇاڙي ۾ ايندي آهي، سا هي آهي (؟) جا شڪل ۾ انگريزي نشان (؟) جي ابتڙ آهي. عجب يا سڌ واري جملي جي پٺيان، يعني جنهن ۾ ڪو حرف ندا ڪم آيل هوندو آهي، انهي لاءِ (۱) هي نشان ڪم آيندا آهن، جو پڻ انگريزيءَ موجب آهي. زياده تعجب ڏيکارڻ لاءِ اهڙا ٻه يا زياده نشان به ڏيندا آهن، جيئن ته (!!!) جيڪي وات جا لفظ جنسي ڏيڻا ٿيندا آهن، تن جي پهرئين لفظ جي مٿان مٽي ۾ هي نشاني (") ڏيندا آهن، ۽ پڇاڙيءَ ۾ پوئين لفظ جي پٺيان (") هي نشاني ڏيندا آهن، اهي به انگريزي نموني موجب آهن انهن کي "واڪ جا نشان" چوندا آهن. ڪٿي وري جملي جي وچ ۾ ڪو ڌار ڌڪر، ڪا معنيٰ يا ٻي ڳالهه پوئين لفظ بابت ڌار ٻڌائڻي هوندي آهي ته اها ٻن ڌنڪين ليڪڻ ۾ ڏيندا آهن، هن طرح ( ) .

معلوم هجي ته هي نشان لکڻ ۾ پڙهڻ ۾ نهايت ضروري آهن، انهن جي نه هئڻ ڪري پوري معنيٰ سمجهه ۾ نه ايندي، بلڪ غلط معنيٰ به نڪري سگهي ٿي، خصوصاً "پوري دم" ۽ "اڌ دم" ۽ "ٿوري دم" جي تمام گهڻي سنڀال ڪرڻ گهرجي، ۽ ضروري لکڻ گهرجن. شعر ۾ ته انهن نشانن جو هئڻ بلڪل ضروري آهي، هر لفظ ۾ به ضروري آهن. انهي بابت هي ٿوريون فحمان شيون وڌيڪ ڏجن ٿيون؛ (۱) جملي ۾ جڏهن گهڻا لفظ ساڳئي قسم جا گڏ اچن، تڏهن هڪ-هڪ پٺيان ٿوري دم جو نشان ڏجي، جيئن ته ڪٽو، ٻلو ۽ ٻيا چوڀيرا جانور. ٻاٻر، همايون، اڪبر ۽ ٻيا مغل بادشاهه. همايون، اڪبر جو پيءُ، ڏاکڻ تان ڪيرڻ، ڪري مري ويو. (۲) جتي موصول ۽ جواب موصول ڪم اچن ٿا اتي به ٿورو دم ضروري آهي، جهڙن ته ڪتاب، جو مون توکي ڏنو هو، سو تڏو وڪڻي ڇڏيو. (۳) جتي وڏي جملي ۾ ننڍا جملا يا ڀاڱا هجن، يا ساڳئي فاعل جا گهڻا فعل هجن يا ماضي معطوفي ڪم آيل هجي، اتي به ٿورو دم ڏيڻ گهرجي، جيئن ته آءُ هن جي ملاقات ڪري، بازار مان گهريل شيون وٺي، گهر پهچائي، پوءِ سڏيشن تي ويس. (۴) موصول ۽ جواب موصول وانگي جي ٻيا لفظ ڪم اچن ٿا، جيئن ته جڏهن تڏهن، جيڪڏهن، ته، جيستائين، تيستائين، ڇاڪاڻ، تنهنڪري وغيره، يا جڏهن سواءِ يا اهڙو ڪو حرف جر اچي جو ڪي لفظ ڳنڍي نه پر ڌار ڪري، ته آهو به ٿوري بيهڪ يا دم جو نشان ڏيئي پوءِ لکجي، جيئن ته جڏهن هو آيو، تڏهن آءُ ويس. سڀ ماڻهو مون وٽ آيا، سواءِ هن جي. (۵) جڏهن ڪو حرف ندا جملي ۾ ڪم اچي ته اتي به انهي جي پٺيان ٿورو دم ڏجي، جيئن ته افسوس، هي ڪهڙو نه واقعو ٿي پيو. (۶) تمام وڏن جملن ۾ ننڍا جملا، جي ڌار بيهي سگهن، پر سڀ

پاڻ ۾ ڳنڍيل هجن، آڻي ٿوري دم جي بدران اڌ دم جو نشان ڏجي، جيئن ته فلاڻو ماڻهو چالاڪ آهي، پر حد کان وڌيڪ سخي آهي، پر حد کان گهٽ.

فصل ٻيو

مرڪب لفظ

سنڌيءَ ۾ ڪيترائي لفظ آهن، جي ٻن يا وڌيڪ لفظن مان جڙيل آهن، جن مان ڪي ساڳيا ٻه ڀيرا ٿا اچن، ڪي هڪجهڙا ۽ موافق آهن ۽ ڪي مخالف آهن، ڪن ۾ ساڳئي قسم يا قافِيي يا وزن جو لفظ ڪم آيل آهي، جنهن جي ڪا به معنيٰ ڪانهي، فقط استعمال ۾ اصطلاح ۾ ڪم ايندا آهن، ڪن ۾ جدا جدا فعل جا موافق يا مخالف زمان ڪم آيل آهن، ڪي اسم ۽ فعل گڏ، ڪي اسم ۽ صفت گڏ، ڪي عربي ۽ فارسي ۽ سنڌي گڏ، اهڙن لفظن بابت مٿي به اشارو ڏنل آهي (ڏسو باب پنجون-فصل ٽيون). ۽ انهن جو گهڻو واسطو علم نحو سان آهي، آڻي انهن جو ذڪر ڪبو، هتي فقط ڪي مثال ڏجن ٿا:

(۱) ناچڱو، نيردڻي، نيٽو، نيٽڪو، بي لڄو، ڪٽهاڻ، ڪمينو، آوتڙ، سڦلو، سڀو جهو، اڀو جهو، آسٿله، گهٽگهڙو، پاڻ پٿرو، مڪا ميلو، پٿرلوڪ، پٿرمارٽ، پنجهسالو، رت ورنو، ٿور وڻرو، پٿر مٿڙيو، لاثاني، بلاشڪ ۽ ٻلاناغي.

(۲) پٽاپٽل، دم دم، دمدم، سراسر يا سرسڀر، ويرا ويرا، ماراماري، مٿي ماڻهي، سيند مٿرو، چڱو ڀلو، مٽ مٽ، گهٽ وڌ، جهڙي ٿڙي، ليڪو چوڪو، ڏي وٺ، ڪينو چينو، جٽ ٿيٺ، اڄ وڃ، خريد فروخت، آمدرفت، ڏيئي لٽي، چيڙ چاڙ، ڦيرڦار، ڪپڙو لٽو، نوڪر چاڪر، جين پٺو، هاڻوڪو، شڪ شهبو، ڦوڙ چاڻي، ڦڦمار، ظاهر ظاهر، ڪيل لٽولي، عهد قرار، نيست ناهو، اسن اسان، رسم راه، خوف خطرو، خواري خرابي، ٻار ٻچا، شڪل شڪاھت، واس ڌوپ، هٿل بڪيڙو، دڙڪو داڀ، تازو توانو، ڌرو پٿرو، گهوڙ گهڙو، عجيب غريب، خير سلامتي، صحيح سلامت، خوش خورم، ڪم ڪار، مال متاع، ڏک سٺو، صلاح مصلحت، نالو ناموس، چرچو گهڙو، ڦٽلٽ.

(۳) بٽڪ شڪ، پٽو پنڄڙ، جيام ڦليم، چوڪر ٻاڪر، گهٽ تڙ، فلاڻو ٿيرو، سچ مڇ، ٻاڄي پٽي، تڙي تڙڪاري، لٽچ لامبڙ، چور چڪار، پٽن پٽو، ڪڪ بڪ، ڪٽولو پٽولو، ڏٺو مٺو، دوا درمل، تيون تڙو، اوگهه سوگهه، غيڙ ڌيڙ، ڦڙ ڦڙ، ٺٺي ٺٺي، ٺٽيون ٺٽيون، جهڙي ٿڙي، طعنو تنڪو، ماڻهو چينو،

سنڌو سيڙهو، چيئي چٽائي، خٽڻ پٽڻ، پاڙو پٽبو، گاهه پٽو، وهڪ وائو،
تسڪ تڙو، گالھ ٻولھ، لنگھو لوڙو، دٻڙ دٻس، ڪٽڙ پٽڙ، درلاسو دڙو،
شيءَ شيڪل، گار گنند.

ڪي فعل به هي معنيٰ ڪم ايندا آهن، جيئن ته ڏسڻ وائسڻ، چڙڻ پڙڻ،
ڦيرڻ کيرڻ، پڙهڻ ڪڙهڻ، گالهائڻ ٻولھائڻ.

فصل ٽيون

اصطلاحِي نعان جون مصدرون

ڪي اصطلاحِي مصدرون هيٺ ڏجن ٿيون، جن جي معنيٰ خاص مقرر آهي.
اهي سنڌي ٻوليءَ ۾ بيشمار آهن؛

(۱) اک جو آڻڻ، اک جو نه پٽڻ، اک پيڻ، اک يا نظر هڻڻ، اک
وجهڻ، اک جو ڦرڻ، اک ڦرڻائڻ، اک ڏيکارڻ، اک ڪڍڻ، اک ڇنڀ ۾ ڪي
ڪرڻ، اک پائڻ، اک کولڻ، اک لڳڻ، اک کڻڻ، اک سيري ٿيڻ، اک ۾ رکڻ،
اک وڇڙائڻ، اک هيٺ ڪرڻ، اک ٻوڏڻ، اک جاءِ ڪرڻ، اک جو ڏکڻ هڻڻ،
اک جو رت ڇڏڻ، اک ڦاڙڻ، اک ڏرا ڏيڻ.

(۲) پير جهانڻ، پير ڏيڻ، پير ڇڻڻ، پير وجهڻ يا پائڻ، پير تي ڪهاڙو هڻڻ،
پير تي پٿورو رهڻ، پير تيرڪڻ، پير ٽپڻ، پير پيٽڻ، پير ڊگهيڙڻ، پير کڻڻ، پير
ڪٽڻ، پير موڙڻ، پير سان لاهي مٽهڻ ۾ هڻڻ، پير ڪڍڻ، پير سدووا ٿيڻ، پير
رکڻ جي جاءِ نه لهڻ.

(۳) مٽهڻ ٻوڏڻ، مٽهڻ تي ٻوڏڻ، مٽهڻ تڪڻ، مٽهڻ پڇڻ، مٽهڻ ڀٽ سان
لڳڻ، مٽهڻ اونداھي هڻڻ، مٽهڻ پنهنجي ۾ مڃڻو به پنهنجو هڻڻ، مٽهڻ تي چڙهڻ،
مٽهڻ ڏسڻ، مٽهڻ ڏي نهارڻ، مٽهڻ ڏيکارڻ، مٽهڻ ڏيڻ، مٽهڻ ڪرڻ، مٽهڻ
ڪوڙو ڪرڻ، مٽهڻ ڪٽڻ، مٽهڻ اڇو ڪرڻ، مٽهڻ تي هٿ گهمائڻ،
مٽهڻ تي لنگھو ڪڍڻ، مٽهڻ ڪارو ڪرڻ، مٽهڻ کڻي وڃڻ، مٽهڻ لڳڻ،
مٽهڻ مٿي ڪرڻ، مٽهڻ جو لهڻ، مٽهڻ جو ٻنو چڙي وڃڻ، مٽهڻ مٿو پٽڻ،
مٽهڻ مٽڻ، مٽهڻ موڙڻ، مٽهڻ ٻوڏڻ، مٽهڻ ۾ هڻڻ.

انهيءَ طرح بيشمار اصطلاحِي مصدرون آهن، جن جي خاص معنيٰ آهي ۽ ٻولي
چڱي طرح ڄاڻڻ کان سواءِ انهن جو سمجهڻ به نهايت مشڪل آهي.

فصل چوٿون

ترڪيب

جملي ۾ جيڪي لفظ اڃن ٿا تن مان هر هڪ ڪهڙي قسم جو آهي ۽ انهيءَ جو نالو ڇا آهي؟ ۽ انهيءَ سان جيڪي ڳالهائون لاڳو آهن، تن جي صورت ڏيکارڻ ۽ جملي ۾ جنهن ٻئي لفظ سان انهيءَ جو واسطو آهي سو ڏيکارڻ، انهيءَ کي صرف ۽ ترڪيب چوندا آهن. مثلاً، اسم جي نسبت سندس قسم، سندس جنس، سندس عدد، ۽ سندس حالت ڏيکارڻ. فعل جي نسبت ۾ سندس زمان، سندس فاعل يا مفعول ۽ انهن جو ضمير، جنس ۽ عدد ڏيکارڻ. ۽ حرف جي نسبت انهيءَ جو قسم ۽ ڇا سان لاڳو ٿو ٿئي، يا ڇا ٿو ڏيکاري، سو ڏيکارڻ. مثال هيٺ ڏجن ٿا:

(۱) مون هي ڪهڙو بصرمل جي چاپ تان ڳڏو.

مون - ضمير متڪلم، جنس مذڪر يا مونث، عدد واحد، حالت فاعلي، فاعل فعل ڳڏو جو.

هي - اسم اشارو ويجهو، لڳي ٿو ڪهڙي سان.

ڪهڙو - اسم عام، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت مفعولي، مفعول فعل ڳڏو جو.

بصرمل - اسم خاص، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت اضافت، ملڪيت ڏيکاري.

ٿو چاپ جي.

جي - حرف جر يا حرف اضافت، لڳي ٿو بصرمل سان (يا مضاف الیه، جنهن جو

مضاف آهي چاپ).

چاپ - اسم عام، جنس مونث، عدد واحد، حالت جري، سببان تان حرف جر جي.

تان - حرف جر، لڳي ٿو چاپ سان.

ڳڏو - فعل متعدي، معروف بيقاعدي، پريوڪ، ڪرمڻي، زمان ماضي مطلق،

جنس مذڪر، عدد واحد ضمير متڪلم، سندس فاعل آهي مون ۽ مفعول آهي ڪهڙو.

(۲) اڄ عيد جو ڏينهن آهي.

اڄ - ظرف زمان.

عيد - اسم عام، جنس مونث، عدد واحد، حالت اضافت، مضاف الیه، جنهن جو

مضاف آهي ڏينهن.

جو - حرف جر يا حرف اضافت لڳي ٿو عيد سان.

ڏينهن - اسم عام، جنس مذڪر، عدد واحد، حالت فاعلي، فاعل فعل آهي جو.

آهي - فعل لازمي اڻپورو، بيقاعدي، ڪرنري پريوڪ، زمان حال، جنس مذڪر.

عدد واحد، ضمير غائب، سندس فاعل آهي ڏينهن.

عام اشارو؛ ياد ڪرڻ گهرجي ته جدا جدا ڳالهائڻ جي لفظن جي ترڪيب ۾ هيٺيون ڳالهيون ضروري آهن:

اسم۔ اسم عام يا خاص يا ڪو ٻيو، جنس، مذڪر يا مونث، عدد واحد يا جمع، حالت فاعلي يا بي فاعل فعل فلاڻي جو، اضافت ۾ مضاف آهي ته سندس مضاف اليه ڪهڙو، جريءَ ۾ سڀيان ڪنهن حرف جر جي، جو ڏيکارجي.

ضمير جي ترڪيب ۾ اسم وانگي قسم، جنس، عدد، حالت، صفت۔ درجو، سندس موصوف ڪهڙو آهي، ها لڳي ٿو فلاڻي اسم ساڻ. (ضميري صفت به هن ۾ آئي).

فعل۔ فعل جو قسم معروف يا مجهول باقاعدي يا بيقاعدِي، پورو يا اڻپورو، پريوڪ، زمان، جنس.

عدد، ضمير (فاعل وارا)۔ سندس فاعل ۾ متعدي جي حالت ۾ مفعول فلاڻو. طرف۔ طرف جو قسم، ڪهڙي فعل، سان ٿو لڳي، ها طرف تميز لڳي ٿو فلاڻي صفت سان.

حرف۔ حرف جر لڳي ٿو فلاڻي اسم سان. حرف جملو ڳنڍي ٿو يا ڌار ڪري ٿو فلاڻن اسمن کي. حرف ندا لڳي ٿو فلاڻي اسم سان، ها عجب وغيره ڏيکاري ٿو.

ضمیمہ الف

جدا جدا ٻاڻن مان سوال ۽ ڪتابي مثال مشقن لاءِ

ڀاڱو پهريون

باب پهريون

گرامر کي عربيءَ ۾ ڇا ٿا چون ۽ سنسڪرت ۾ ڇا؟ گرامر جي وصف ٻڌايو.
گرامر جي علم ۽ گرامر جي هنر ۾ فرق ڏيکاريو. ٻوليءَ جي مدعا ڪهڙي آهي؟
گرامر جي حقيقت ڪهڙي آهي ۽ ان جا اصول ڪهڙا آهن؟ گرامر جي تقسيم
ڪهڙي آهي؟ ٻوليءَ ۾ لفظ ڪهڙن ڪهڙن قسمن جا ٿا ٿين؟

باب ٻيو

سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ ٻڌايو؟ ٻولي ڪهڙن رستن سان وڌي ۽ سڌري
ٿي؟ زباني ۽ ڪتابي علم جو ڪهڙو فرق آهي ۽ هر هڪ تي ڇا جو اثر ٿو ٿئي؟
سنڌي ٻوليءَ جا عناصر يا جڙا ڪهڙا آهن ۽ آهي ڪيئن ۽ ڪڏهن منجهس داخل
ٿيا؟ سنڌي ٻوليءَ جو شجرو ٻڌايو؟ سنڌي ۾ جي ٻيون ٻوليون گڏيل آهن، تن
جا ڪي لفظ مثال طور ڏيو. سنڌ ۾ ڪتابي علم ڪڏهن ۽ ڪيئن پيو؟ شعر يا
نظم ۽ نثر ڪيئن پيا ۽ اڳي ڪهڙي نموني جا هئا، ۽ پوءِ ڪهڙي نموني جا ٿيا،
ٻنهي جو مقابلو ڪريو ۽ مثال ڏيو.

باب ٽيون

سنڌي ٻوليءَ جو سنسڪرت مان ڪهڙو واسطو آهي؟ سنسڪرت مان جهڪي
پيون ٻوليون لکتل آهن، تن مان سنڌيءَ جو مقابلو ڪريو. سنڌيءَ جي حرف علت
۽ اعرابن جو سنسڪرت ۽ پراڪرت جي اعرابن مان مقابلو ڪريو، ۽ هر هڪ جا
ڪي مثال ڏيو؟ صحيح حرفن وارن لفظن جا ڪي مثال ڏيو، جي سنسڪرت مان
نڪتل هجن. ه مان گڏيل ۽ ن مان گڏيل آوازن وارن لفظن جا ڪي مثال ڏيو.

جي سنسڪرت ۽ پراڪرت مان نڪتل هجن. سنڌي مرڪب يا پيٽن لفظن جا ڪي مثال ڏيو، جي سنسڪرت ۽ پراڪرت مان نڪتل هجن. انهن مان به هم ۽ ن سان گڏيل لفظن جا مثال ڏيو.

باب چوٿون

سنڌي حرف تهجي ڪيترا ۽ ڪهڙا آهن؟ عربي الف-بي ۽ سنڌي الف-بي اکرن ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ ۽ انهن مان ڪهڙا نوج سنڌي اکرن آهن ۽ ڪهڙا نوج فارسي ۽ ڪهڙا عربي. انهن مان نڙي مان نڪرڻ وارا ڪهڙا آهن، تارونءَ وارا ڪهڙا، زبان جي پاسي وارا ڪهڙا، ڏنڊن وارا ڪهڙا، ۽ ڇن وارا ڪهڙا؟ آڙدوءَ جي حرفن ۽ سنڌيءَ جي حرفن جو مقابلو ڪريو، ۽ انهن جو تفاوت ڏيکاريو. سنڌي الف-بي جا جدا جدا اکرن سنسڪرت ۽ پراڪرت جي ڪهڙن اکرن سان موافق آهن يا انهن مان نڪتل آهن. عربي، فارسي لفظ، جي سنڌيءَ ۾ آيل آهن، سي ڪهڙي صورت ۾ آيل آهن ۽ انهن جا اکرن ڪيئن ٿين ٿا؟ عربي الف-بي جي اکرن جو عبراني اکرن سان مقابلو ڪريو، انهن اکرن جو انگن ۾ ڪهڙو سڻهه آهي؟ سنڌي اکرن مان ڪهڙا حرف علت آهن ۽ ڪهڙا حرف صحيح؟ اعرابن جو حرف علتن سان ڪهڙو واسطو آهي؟ سنڌي اعرابن ۽ سنسڪرت اعرابن جو پاڻ ۾ ڪيتريقدر واسطو آهي؟

باب پنجون

سنڌيءَ ۾ لفظن جون ڪهڙيون ڪهڙيون پڇاڙيون آهن؟ انهن جو سنسڪرت ۽ پراڪرت وارن لفظن جي پڇاڙين سان مقابلو ڪريو. سنسڪرت ۽ پراڪرت مان نڪتل لفظ ڪهڙن رستن سان ٿا جڙن، هر هڪ جا ڪي مثال ڏيو. حاصل بالمصدر ۽ اسم ذات ڪيئن ٿا ٺهن؟ اسم فاعل ترڪيبي ڇاڪي ٿا چون، انهن جا ڪي مثال ڏيو. هڪڙن اسمن مان ٻيا اسم ڪيئن ٿا جڙن، مثال ڏيو. اسمن مان صفتون ڪيئن ٿيون جڙن، انهيءَ جا مثال ڏيو. اسم صغير سنڌيءَ ۾ ڪيئن ٿا جڙن، مثال ڏيو. مرڪب لفظ ڇاڪي ٿا چون، ڪي مثال ڏيو، جي انڪاري حرفن گڏڻ سان جڙيا هجن. اهڙا مثال ڏيو، جن ۾ ڪي سنسڪرت نشان ملايل هجن. اهڙا ڪي مثال ڏيو، جي ٻئي اسم يا صفت ملائڻ سان جڙيا هجن. عدد سان گڏيل ڪي مرڪب لفظ ٻڌايو. اهڙا ڪي لفظ ٻڌايو، جي عربي ۽ فارسي لفظن ملائڻ سان جڙيا هجن.

ڀاڱي پهرئين جون مشتقون ۽ مثال

(۱) هيٺين عبارت ۾ ڏيکاريو ته ڪهڙا لفظ سنسڪرت يا پراڪرت مان نڪتل آهن ۽ ڪهڙا عربي ۽ فارسيءَ مان، ۽ انهن جا اصل ڪهڙا آهن، ۽ انهن لفظن مان ڪهڙا ٻيا سنڌي لفظ نڪتل آهن ۽ جيڪي سنسڪرت اصل جا آهن، تن جا رواجي عربي فارسي مقابل چئو:

اهي حالتون ڏسي، هُن جي دل لوڏو ڪاڌو ۽ دنيا جا سمجهيائين ٿي ته هيڏي رنج ۽ مصيبت جو گهر آهي، تنهن تان دل ڪٿي ٿيس. هڪ لڳا وري هڪ ساڌو ڏٺائين، جو بلڪل غريب ۽ مسڪين ڏسڻ ۾ ٿي آيو، ۽ وڏي اوستا جي ڪري، جيتوڻيڪ سرير نرپل هوس ته به سندس منهن مان سانت ۽ سرهاڻي ٻئي بنڪي معلوم ٿيس ته هن ساڌوءَ دنيا جا حرص هٽوس، لڳ لاڳاپا ڦٽا ڪيا آهن ۽ اندر جي جوت ڀاتي اٿس، جنهنڪري هن جو مٿن سانت ۾ آهي. هيئن هن کي خيال آيو ته اهڙو رستو ڪولهجي ڪڍجي، جنهن مان دنيا جو ڏک دور ٿئي، ۽ سچو ۽ دائمي شڪ حاصل ٿئي.

(۲) مٿئين عبارت ۾ جيڪي اسم ۽ فعل آهن، تن مان اسم ذات ۽ صفت بنايو ۽ مثال ڏيو ۽ جيڪي اسم ذات ۽ صفت آهن، تن مان ٻيا اسم ۽ فعل بنايو.

(۳) هيٺين سنڌي لفظن جو اصل يا بنياد ٻڌايو ۽ چئو ته اهي ڪهڙيءَ ٻوليءَ جا آهن:

آڌرنسڪ، اوڳارڻ، يارهن، لاندوٺڪ، آڱوڙو، ٻٽياهو، وچائو، وار، وچائڻ، ولوڙڻ، پروسو، پُونر، ٻُڪ، واڱڻ، وهانج، واپار، پالڻ، نيچ، پاڙيسري، تاجي، ڦاسو، ٺيهڻ، ترار، سَور، ساهيلي، سڌو، ڪنڀڻ، ڪٽيڙو، ڪپاهه، ڪڏهن، ڪوڏر، ڪٽهاڙو، ڪورو، مٽج، ڦوهارو، جيناو، ٺُونر، پيدل، پُڙج، پينڪي، جافران، چنبو، چنبڪ، چنبڪ، ڊاڻو، ڊرمل، ڊنپورو، عام دستو، ڊپلو، روچي، صابن، شرنائي، شيشدر ۽ ڪاشيڪ.

(۴) هيٺين مصدرن مان اسم ذات ٻڌايو:

مرهن، ڪهڻجڻ يا ڪهڻ، لهڻ، پُڙڻ، ڏيکارڻ، هڻڻ، ڪهڻ، سرڻ، چوڻ، وڌڻ، ڪپڻ، وٺڻ، ڏيڻ، ڇڏڻ، وڃڻ، پيئڻ ۽ پئسڪڻ.

(۵) هيٺين مصدرن مان اسم فاعل، ترڪيبي بنايو:

پيئڻ، پيئڻ، رهڻ، سهڻ، پيئڻ، لڳڻ، ڦڙڻ ۽ ڏيڻ.

(۶) هيٺين اسمن مان صفت بنايو:

ڌرم، شرم، چور، چانپو، وچ، مينهن، سڀرو، پٽڪر، لڪر، هٿ، چانو،
ڏيو، چونڊي، جيو، جهاتي، جهٽپ، ڀري، وارو، سٿڻ، پير، واڻيو، هاري، گهوٽ،
هائي، چنڊ، ڌيءَ، وس، چور، پاڻي، پاڪ ۽ ڏند.

(۷) هيٺين اسمن مان اسم صغير بنايو:

باهه، ڄام، گهٽ، هيٺيون، ڀولڻو، گالهه، منڌي، در، مڇ، ٽٽلھو ۽ هٿ.

(۸) هيٺين اسمن ۾ انڪاري حرف يا نشان وجهي، صفتون بنايو:

ڪم، ڪمٽ، چارو، ڪٽڻ، حق، چڱو، پاڳ، ڏيا، ڌرم، پٽ ۽ هٿ.

(۹) هيٺين لفظن مان ايجاد جي حساب موجب سال ٻڌايو:

خوشدل مرحوم، زوال خورشيد، اڌ خٽلي جڻتڻي، گل محمد خان ناطق مڪران،
قلندر شهباز سيوهاڻي جي وفات: 'رحمت'، مخدوم نوح هالاڻيءَ جي وفات: 'فيض حق'،
مير بجار خان جي وفات: 'حاجي شهيد خنجر'، ماتر مومن خان، شاعر شيرين.

(۱۰) هيٺين مرڪب فعلن مان اصطلاح موجب ڪهڙي خاصيت ٿي نڪري:

ماري وجهڻ، وٺي ڇڏڻ، ڇڻي ڏيڻ، پيو رهڻ، ڪاڻي وٺڻ، ڪاڻي رهڻ،
ڪرڻ لڳڻ، ڪٽي پوڻ ۽ وٺي وڃڻ.

(۱۱) هيٺين شعر جي مصراعن ۾ مرڪب فعل ۾ ان جي خاصيت ڏيکاريو:

سُونهن جي صلاح وٽ ته وري لنگهي وڃين.
لڙيو پتون لطيف ڪي ڳوڙها مٿي ڳل.
سانداري سمنڊ جي نهوڙي نيا.
آئي پاڻ اڙاءِ، ڪٿي ڪوري وڃ ۾.
وڪر سو ورههءَ جو پئي پراڻو نه ٿي.
اوجاڳو اکين ڪي ڄاڻي نه ڏيئي.
چارڻ چنگ ڪلهي ڪري رهي رهيو رات.
پڙهيو پڙهيجاه، سبق انهيءَ سٿور جو.
سوئي سو حرف، پڙهيو ٿو پڙهان.
وڃئون وڃن آئيون، سارنگ چڙهيو سڄ.

ڀاڱو ٻيو - سوال

باب پهريون

(۱) عربي ۽ فارسي صرف نحو موجب ڳالهائڻ جا لفظ ڪيترا ۽ ڪهڙا آهن؟ هر هڪ جي وصف چؤ ۽ مثال ڏيو.

(۲) اسم جا ڪهڙا قسم آهن؟ هر هڪ جي وصف ۽ ان جا مثال ڏيو. ڳالهائڻ جي لفظن جي انگريزي گرامر موجب ڪهڙي تقسيم آهي؟ حرف جا ڪهڙا قسم آهن، تن جا مثال ڏيو. اسم خاص جا ڪهڙا قسم آهن؟ هر هڪ جي سمجهاڻي ۽ مثال ڏيو. اسم عام جا ڪهڙا قسم آهن؟ هر هڪ جي وصف ٻڌايو، ۽ مثال ڏيو. هائوڪي تقسيم موجب اسم ڪهڙن قسمن جا آهن؟ آهي مثالن سان سمجهايو. اسم کي قسم کان سواءِ ٻيو ڇا ٿو لڳي؟ سنڌيءَ ۾ اسم جون ڪهڙيون جنسون آهن. حقيقي، غير حقيقي، لفظن ۽ سمائي جنسن جي معنيٰ سمجهايو ۽ مثال ڏيو.

(۳) اسمن جون جنسون انهن جي جدا جدا ڀڃاڙين تي ڪيئن منحصر رهن ٿيون؟ هر هڪ جي ڀڃاڙيءَ جي جنس ٻڌايو ۽ مثال ڏيو. سنڌي جنسن جي ڀڃاڙين جو سنسڪرت ۽ پراڪرت جي جنس جي ڀڃاڙين سان مقابلو ڪريو. جنسن جي ڄڻڻ جا رستا سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪهڙا آهن؟ هر هڪ جا مثال ڏيو. بيقاعدي مذڪر ۽ مونث اسمن جا ڪي مثال ڏيو. ڪهڙا مذڪر اسم مونث مان ٺهن ٿا.

(۴) اسم جا گهڻا عدد آهن ۽ ڪهڙا؟ هر هڪ جا مثال ڏيو. سنڌيءَ ۾ واحد مان جمع جوڙڻ جا ڪهڙا رستا آهن، هر هڪ جي سمجهاڻي ۽ مثال ڏيو. ڪهڙي ڳالهه ۾ اسم به صفت جهڙا آهن. ڪهڙا اسم هميشه جمع جي صورت ۾ آهن. سنڌيءَ ۾ عددن جون ڀڃاڙيون سنسڪرت ۽ پراڪرت سان ڪيتر قدر موافق آهن.

(۵) فاعل ۽ مفعول جو اسم جي حالت سان ڪهڙو واسطو آهي؟ اسم جون گهڻيون حالتون آهن ۽ ڪهڙيون؟ انهن جي سڃاڻڻ جون نشانيون ڪهڙيون آهن؟ اسم جو ڦيرو ڇا ڪي ٿا جوڙن؟ هيٺين اسمن جا ڦيرا ٻڌايو:

ڪهوڙي، مٿس، لائون، هاڻي، قلم، راجا.

(۶) ضمير گهڻن قسمن جا آهن؟ هر هڪ جي وصف چؤ. ضمير خالص ڪهڙا آهن؟ هر هڪ جو ڦيرو ٻڌايو، ضميرن جو اصل سنسڪرت ۽ پراڪرت مان ڪيئن

نڪتو آهي. ضمير مفصل ۽ متصل ڇاڪي ٿا چون؟ هرھڪ جا ٽنهي ضميرن ۾ مثال ڏيو: اسمن سان جدا، حرفن سان جدا ۽ فعلن مان جدا. اهڙا ڪي ضمير متصل جا مثال ڏيو، جن ۾ ئي ضمير هجن.

(۷) ضمير اشارو گهڻن قسمن جو آهي؟ هرھڪ جا مثال ڏيو. ضمير اشاري سان جنس، عدد ۽ حالت لڳائي ڏيکاريو. ضمير اشاري جو سنسڪرت سان ڪيتري قدر واسطو آهي؟ ضميري صفت ڇاڪي ٿو چئجي؟ ضمير مشترڪ جي سمجھائي ۽ مثال ڏيو. ضمير استفهام جا مثال ڏيو، ۽ انهيءَ جو ڦيرو ڪري ڏيکاريو. ضمير استفهام جو سنسڪرت سان ڪيتري قدر واسطو آهي.

(۸) ضمير موصول ۽ جواب موصول ڇاڪي ٿا چون؟ انهن جا مثال ڏيو، ۽ ڦيرو پڻ ڏيو. ضمير مبهم جي سمجھائي ۽ مثال ڏيو. انهن ٽنهي ضميرن جو سنسڪرت مان ڪيتري قدر واسطو آهي؟

(۹) اسم صفت ڇاڪي ٿا چون ۽ انهيءَ جي اسم سان ڪهڙي مشابهت آهي. صفت جا گهڻا درجا آهن؟ مثال ڏيو. اهڙا مثال ڏيو جن ۾ صفتون اسمن وانگي ڪم آيون هجن ۽ ٻيا اهڙا جن ۾ آهي ضميرن وانگي ڪم آيون هجن. اهڙا ڪي مثال ڏيو، جن ۾ عدد به صفت وانگي ڪم اچن.

(۱۰) اسم ظرف جي وصف پڻ ڏيو ۽ آهي گهڻن قسمن جا آهن. هرھڪ جا مثال ڏيو. سنڌيءَ ۾ ظرف ڇا مان جڙندا آهن؟ اهڙا مثال ڏيو، جن ۾ صفت به ظرف وانگي ڪم آڻي هجي. عربي ۽ فارسي مان آيلن ظرفن جا ڪي مثال ڏيو.

(۱۱) اسم عدد ڇاڪي ٿا چون، آهي گهڻن قسمن جا آهن؟ مثال ڏيو. انهن جي اسم صفت سان ڪهڙي مشابهت آهي؟ هڪڙي کان گهٽ حصن ڏيکارڻ لاءِ سنڌيءَ ۾ ڪهڙا لفظ ڪم ٿا اچن؟ عددن جو اصل سنسڪرت مان ڪيئن ٿو نڪري، انهيءَ جو مفصل بيان ڪريو.

(۱۲) فعل جا گهڻا قسم آهن، هرھڪ جو نالو ۽ وصف ۽ مثال ڏيو. فعل معروف ۽ فعل مجهول جي وچ ۾ ڪهڙو فرق آهي، مثال ڏيو. آهبي ڪهڙي قسم جا لفظ آهن، جي اسم جو به ڪم ڏين ٿا ۽ فعل جو به ڪم ڏين ٿا؟ مصدر جي وصف ۽ معنيٰ ڏيو. مصدر مان پهرين صورت ڪهڙي نڪري ٿي ۽ ڪيئن ٿي نڪري. امر حاضر ڪيئن ٿو ڪري؟ فعل متعدي بالواسطه ڪيئن ٿو ڪري؟ اهڙا مثال ڏيو، جن ۾ فعل لازميءَ مان متعدي ٿو ٺهي. امر حاضر جون جدا جدا صورتون ۽ انهن جا مثال ڏيو. امر ۽ نهي جي وچ ۾ ڪهڙو تفاوت آهي، ۽ نهي ۽ نفی ۾ ڪيترو تفاوت آهي. اسم مشتق ڇاڪي ٿا چون؟ ڪهڙا اسم فعل جي معنيٰ وارا آهن؟ مان نڪرن ٿا. اسم فاعل جي جڙڻ جا ڪهڙا رستا آهن، مثال ڏيو. اسم استقبال ڇاڪي

ٿا چون؟ اسم مفعول ڪهڙن رستن سان ٿو جڙي؟ اسم فاعل ۽ اسم مفعول صفت وانگي ڪم آڻي ڏيکاريو. اسم حاله ڪيئن ٿو جڙي ۽ ڇا ٿو ڏيکاري؟ مثال ڏيو. اسم حاله ۾ ڪهڙا زمان شامل ٿي سگهن ٿا؟ فعل يا ماضي معطوفي ۾ ڪهڙا زمان شامل ٿي سگهن ٿا؟ اسم مشتق کي سنسڪرت ۾ ڪهڙي نالي سان ٿا سڏين؟

(۱۳) فعل جا زمان ڇا ڪي ٿا چون، ۽ اهي ڪهڙا آهن؟ انهن جا نالا ۽ مثال ڏيو. زمان حال جا ڪهڙا قسم آهن ۽ اهي ڪهڙا آهن، مثال ڏيو. زمان ماضي ۽ جا ڪهڙا قسم آهن؟ سڀني جا نالا ۽ مثال ڏيو. ماضي متعنيٰ ۽ ماضي امڪاني جا مثال ڏيو. زمان مستقبل جا ڪهڙا ۽ ڪهڙا قسم آهن، مثال ڏيو. زمان مضارع ۾ ڪهڙا زمان شامل آهن، مثال ڏيو. مضارع مدامي يا معطوفي ۽ جا ڪي مثال ڏيو. اسم حاضر ۽ مضارع ڪيئن ٿا جڙن؟ مضارع مان ڪهڙا زمان ٿا جڙن، مثال ڏيو. اسم حاله مان ڪهڙا زمان ٿا جڙن، مثال ڏيو. اسم مفعول مان ڪهڙا زمان ٿا جڙن؟ مثال ڏيو. فعل جو گردان ڇا آهي؟ فعل معاون جي زمان حال، ماضي ۽ مستقبل جا گردان ڏيو. مصدر ٽڪڻ، جيئن پڙهڻ ۽ پاڙهڻ ۽ مارڻ جا علحدده زمان لکي وڃو. ۽ پوءِ هر هڪ جو گردان ڏيو. صرف جي اصولو ڪي معنيٰ ڪهڙي آهي؟ فعل معروف ۽ مجهول ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ معروف سان مجهول ڪن ٿو جڙي؟ مثبت ۽ منفي فعل ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ مفرد ۽ مرڪب فعل جا مثال ڏيو. فعلن جا صُدور يا طرز ڪيترا آهن ۽ ڪهڙا آهن، مثال ڏيو. فعلن جا ڪيترا ڀرپوگ آهن، انهن جي سمجهائي ۽ مثال ڏيو. سنڌي ۾ فعل جي زمانن جو ڪيتري قدر سنسڪرت ۽ پراڪرت سان واسطو آهي؟

(۱۴) حرف جر جي وصف ۽ مثال ڏيو. ڪهڙن حرف جرن سان حرف 'جي' ڪم ٿو اچي، مثال ڏيئي ٻڌايو. فارسيءَ مان آيلن ڪن حرف جرن جا مثال ڏيو. حرف جر اسمن ۽ ضميرن سان گڏ ڪم آڻي ڏيکاريو. حرف جملي جي وصف ۽ مثال ڏيو، ۽ جدا جدا قسمن جا حرف جملا ٻڌايو. عربي ۽ فارسيءَ مان آيل ڪي حرف جملا ٻڌايو. عربي ۽ فارسيءَ مان آيل ڪي حرف جملا ٻڌايو. حرف ندا جي وصف ۽ مثال ڏيو. عربي ۽ فارسيءَ مان آيل ڪي حرف ندا جا مثال ڏيو. ۽ انهن کان سواءِ عربي ۽ فارسي صرف نحو جا ڪهڙا حرف ڪم اچن ٿا؟ انهن جا ڪي مثال ڏيو.

(۱۵) سنڌيءَ ۾ بيهڪ جون نشانين ڪهڙيون آهن، ۽ اهي ڪهڙي هنڌ ڪم ٿيون اچن. عربيءَ ۾ بيهڪ جون ڪهڙيون نشانين آهن.

(۱۶) سنڌيءَ ۾ مرڪب يا ٻيٽا يا گڏيل لفظ ڪهڙن قسمن جا آهن، هر هڪ جا ڪي مثال ڏيو. هيٺين اصطلاحن جي فعلن جون معنائون ڏيو:

پير تهن، مٿنهن ڪوڙو ڪرڻ، مٿنهن پوڻ، اک ميري ڪرڻ

ڀاڱو ٻيو

مثال ۽ مشقون

(۱) پنجن ماڻهن جا نالا ٻڌايو. پنجن جانورن جا نالا ٻڌايو. پنجن پکين جا نالا ٻڌايو. پنجن وڻن جا نالا ٻڌايو. پنج ماڻهيءَ وارا نالا ٻڌايو. پنجن زالن جا نالا ٻڌايو. پنجن ڪاسين جا نالا ٻڌايو. پنجن شهرن جا نالا ڏيو. پنجن واهن جا نالا ڏيو.

هيٺين ڄمائن ۾ اسم ڪهڙا آهن، فعل ڪهڙا آهن ۽ حرف ڪهڙا آهن: ڪتي کي ڏسي ٻڌو آهي پڳو. اهو وڃي پائيءَ ۾ پيو. مون هنن کي وڻي رسيءَ سان ٻڌو.

هيٺين ڄمائن ۾ خاصيتن جا نالا ڏيو: ڪپهه آچي آهي. هي نوڪر ايماندار آهي. سستيءَ جو نتيجو خراب آهي. سچ جي گهاڙهاڻ کي شفق سڏيندا آهن. سانوڻ ۾ ساوڪ گهڻي ٿيندي آهي.

هيٺين ڄمائن ۾ ڪمن جا نالا ٻڌايو: هن چوڪر کي راند ڪرڻ سان ڏاڍي دل آهي. گهڻي ڪاٺ ڪري پيٽ ۾ سور ٿيندو آهي. تڙڻ سيکيو ته ٻنڌڻ کان بچيو. پڙهڻ لکڻ جو شوق ٻارن لاءِ چڱو آهي. ڊوڙڻ ڊڪڻ ٻارن لاءِ چڱي ورزش آهي.

هيٺين اسمن سان ڪي اهڙا فعل لڳايو، جن مان خبر پوي ته انهن اسمن تي ڪو ڪم ٿيو آهي: هرڻ، ڪرسيون، ٻاهه، مهرباني، ڪير.

هيٺين اسمن سان ڪي اهڙا فعل لڳايو جن مان خبر پوي ته هٿن ڪو ڪم ڪيو آهي: لوهار، بگهڙ، چور، چتون، نانگ.

هيٺين اسمن سان ڪي اهڙا فعل وجهو، جن مان هٿن جي معنيٰ نڪري: ريون، خبر، سچائي، احمد، چوڪر.

هيٺين ڄمائن ۾ اسمن جي بدران ضمير ڪم آڻيو: ماستر صفر کي گهڻوئي ماريو، پر صفر حرڪت کان نه رهيو. هڪڙو ماڻهو طالب نالي هو، طالب ڏاڍو هوشيار هو، طالب کي چڱي نوڪري ملي وئي. هڪڙو شينهن شينهن جي شڪار ڳولڻ لاءِ جهنگ ۾ ويو ۽ هڪڙو هرڻ ڏسي هرڻ کي جهٽ هڻي ماري کائين.

هيٺين ڄمائن ۾ ضمير چونڊيو: جو ماڻهو هتان لنگهيو ٿي سو منهنجو سوٽ هو، اهو منهنجي پيءُ وٽ ويو ۽ انهيءَ کي چيائين ته آءٌ تنهنجي پٽ کان پنج رپيا لهڻان.

هيٺين جملن ۾ صفتون ۽ ضمير ۽ ظرف ڏيکاريل آهن: هٿو چڱو ماڻهو آهي، آهستي ڳالهائيندو آهي. آڙ هٿن کي گهڻو مان ڏيندو آهيان، جو نيڪ ماڻهو سڳنهن کي وٺندا آهن. سڀاڻي آڙ آهو توکي ڏيکاريندس. توکي به اهو ضرور وٺندو. چوڪر هڪدم راند تي هليا ويا. هيٺر وقت ڪونه اٿم، سڀاڻي آڙ توکي سبق چڱي طرح پڙهائيندس. هن ماڻهوءَ ۾ تمام ٿورو عقل آهي. هٿو پورو پڙهيل ناهي. اهڙو ٽڪڙو هان چڱو ناهي.

هيٺين جملن ۾ حرف جر، حرف جملو ۽ حرف ندا ڏيکاريل آهن: اي ادا، آڙ ۽ احمد تو وٽ باغ ۾ اچون ها، پر هتي پاسي ڏي وڃڻو پيو، نه ته جيڪر اچون ها. (۲) هيٺين اسمن ۽ صفتن ۽ فعلن مان اسم ذات ڏاڍيو: زميندار، ٺڳ، دوست، طبيب، بادشاهه، لسو، سھانگو، ڪٽھرو، ڪارو، چيڙائڻ، ٽڙڻ، وڙھڻ.

هيٺين مذڪر ۽ مونث اسمن سان ڪا صفت لڳائي ڏيکاريل آهن: ڪاغذ، وقت، ڏينهن، ڪٽو، لڪڻ، دري، ايمانداري، انب، ڊاڪٽر، بقمي، بسترو. هيٺين اسمن جون جنسون ٻڌايو: ڪڙل، مٽ، گيل، دٻا، ٻيٽي، ٻائي، ڪير، مٽ ۽ ٺڪ، ڪٽ، ڪٽس، ڪٽر، لڏون، ميٽون، چاڪٽون.

هيٺين مصراعن ۾ جنس جو لاڳاپو اسمن ۽ فعلن ۽ صفتن جي نسبت ڏيکاريل آهي:

آڌر ڦيڌر آڻري آسئونهي آهيان،
مرڻا اڳي جي مٿا، سي مري ٿين نه مات.
هوندا سي حيات، جيئڻان اڳي جي جيئڻا،
هسو لڄ لطيف چئي، ڪيڏي ڪسي ڪڪن.
جي ٻسي منهن ميهار، ته سيگهيائي سڄي ٿئي.
سنڌي سڪ پرين، لسو ڏٺي نه لهي.

هيٺين مذڪر اسمن جا مونث ۽ مونث اسمن جا مذڪر ٻڌايو: خرچاڻو، رهاڪو، پٽ، ڦورو، ڳاھن، چٽي، ٻانهي.

اهڙا اسم ٻڌايو جي مذڪر آهن پر مونث ٿي ڪم اچن، ۽ مونث آهن ته مذڪر ٿي ڪم اچن.

(۳) اهڙا ڪي اسم ٻڌايو جي اصل جمع آهن، پر واحد ٿي ڪم ايندا آهن، ۽ ٻيا جي اصل واحد آهن، پر جمع ٿي ڪم ايندا آهن؟

هيٺين اسمن مان جي واحد آهن، تن جا جمع چئو ۽ جي جمع آهن تن جا واحد چئو: نوڪر، ڀائي، چپ، چڪون، آڀدا، سيٺيون، ميرتون، وهڻو، ٻلا، ٻيلي، پٽ، ٺڪون، ٺڪر، پيٽر، چيهون، لائون، ليگ، ڏيو، وڇئون، چوٽا، نهائين.

(۴) هيٺين جملن ۾ اسمن جون جدا جدا حالتون ٻڌايو: چوڪر ڏاڍو ڳوڙ ٿا ڪن. هيٺ سال آن مهاڻگو ٿي ويو آهي. پورجيءَ ماني رڌي آهي. ڪڪڙ ڏهاڙي آيو لاهي، اڳيهم ڏينهن انهن تي آرو ڪندي آهي. درزيءَ منهنجا ڪپڙا سڄي تيار ڪيا آهن. مون هين ڪي ڪتاب ڏنو. منهنجو ٽو ۾ هڪڙو ڪم آهي. هيٺ ڇاڏيءَ ۾ ڪٿو ڏڌ آهي. توکي ٽپ گهٽ ٿيو آهي. هن چوڪر کي ڪٿي ڏاڙهي وڌو. تو وارو ڪتاب مون کان ويو هليو، ڳالهين سنڌيون ڳالهيون، ڏکي سنڌا موٽ. هيءَ هيري جي منهنجي ڪنهن جي آهي. الاهي خير ڪجانءِ. گهر ڏئي ڪيڏي ويو آهي. پريان سنڌي ٻار جي ميڙئي مينائي. مشجب منهنجي هنج، ڪسي وڃ م مڪتا، متان وڃ هو ماڙهئا ننگر جي آڌار. مرڻان موران، پکڻان وائي پي م پتل. مينيا ڏئي نه مارئي مڃين مارڻان ڌار. هرچن شال پهنوار، ڍوليا مارو موٽسين. بهڄائج پنهونءَ کي هيءَ پيادي پانڌي. ڪلهنيان ڪورين، عاشق عبداللطيف چئي. حال منهنجو هوڙو پسو ٿا پرياهه. ڪنا 'لار' حاسيه هاڻ پڄائج هيءَ. راڻين وري روه گوندر لڏا گولئين. سرتيون ماه سنڌوم ٿيو حوالي هوت جي. ڪاڪيان وڃ م ڪڏهن رالا تو نه رهاه. آهل آن نه وسهان هنجون جي هارين. مٿيون. موڻن سنڌيون ڪاڪيون ڪين ڏيوم.

هيٺين جملن ۾ جهڪي ضمير هجن تن جا نالا ڏيو: پنهنجي ويڙهي جو نڪو ويڄ نه طبيب. تنهنجو ڇا ٿو وڃي جو ٻين جي ڪمن ۾ هٿ ٿو وجهين. هي چوڪر آيو آهي، جنهن ٻاٻت مون تو مان ڏڪر ڪيو هو. جيڪي پاڻ کي مسدد ڪندا آهن، تن کي خدا به مدد ڪندو آهي. ڪي ماڻهو اهڙا ٿيندا آهن، جو جنهن وٽ وڃن، تنهن وٽ ٻين جي ڪلا ڪن.

هيٺين مصراعن ۾ ضمير ڏيکاريو ۽ انهن جا نالا ۽ انهن جا عدد، جنسون ۽ حالتون ٻڌايو:

مٿوئهان ٿي اڳي هوند گهيڙو سڀ گهڙا ڪٿي،
سنڌوم ساهيڙين جا طعننا ٽوهي لاءِ،
تو هي سنڌو ميهڻو پٺلي ڪري لڏوم،
طاقت توهان ڌار، ساربان ڪانه سرير ۾،
چين چڏهنديس ڪينڪي دوست اوهان جو در،
پٿرن پنهونءَ پٿر ۾ ايءَ سعادت سنڌيام،
هڏ هن نه هوندو هتان پوءِ عالم ۾،
عاشق عبداللطيف چئي انهي پٽه پيا،
اجهي ٿا اچن، ڪاڪ ڪڪوريا ڪاڙي،
هڻو جا پائن پير ۾ تنهن جڻيءَ ٿا جيهي.

آن در سيمي اگهيا، جن وڃايو وجود،
 هي چنڊ آهوني جو هفت پسي پرين ڪي.
 ويندا سي ايمان مڃين ڪلهو جنين وات،
 ڪٿي جهنهن ڪاڻ، سو ڪوهارو ڪيچ ويو.
 سو هيي، سو هو، سو اجل، سو الله،
 سو پرين، سو پساهي، سو ويري، سو واهرو.
 جنهن ستيون جي پٽر بير ڊگها ڪري،
 تڏهن تنين ڪي، ساڻ ستي چڏيو.
 ڪير آهن، ڪٿان هلين ڪٿاڙو نالوءِ،
 ڪير هئا، ڪيڏانهن ويا، ڪهڙي هئا ذات.
 مٽڙيا ساري جون ڪوهه پچارون ڪن،
 ڪٿاڙي ڪي تو، ڪيو هيئن پنهنجو حال؟
 هڪ نه ايندئي ڪو ٻيو، پنهنجي پوڪيءَ ريءَ،
 ڪنهي ڪنهي ماڙهين پيئي ڪٽل ڪاڻي.
 ڪو ڪو وٺن ڪلال جو پتي سو پيون،
 ڪا جا ڳالهه ڳري پيچل پٽائي مون.
 پاڻهي سچائي پاڻ، پاڻ ڪٿر پاڻ لهي،
 پنهنجو آهين پاڻ، آڏو اچي پڻ ڪي.
 پٽر پڇ پٽ پٽ پنهنجو منجهس منهن ٻايو،
 عمر سڀ عبث وقت وڃايو پنهنجا.
 ماڻهن جو سوڳنڌ، ساڃن سڃيان چڱو.
 ماڻو گهڙي سڳا، هيءَ سترهي سياري،
 اڃان ويل سڳنهن وڃان واجهائي،
 جيئن ناعبي جڳ ڏينهن سڙي ڏون.
 جاجڪ تو مٿاڻ ملڪ ميڙهي گهوريان.

مٿين مصرعن ۾ ضمير متصل ڏيکاريو ۽ آهي ضمير مفصل ۾ لکو.
 هيئن جمان ۾ ضمير متصل مفصل ضميرن ۾ ڏيکاريو ۽ ٻڌو اٿمي يا نه. ڪاٺي
 ۽ ڇا چيو اٿين جو مارينم ٿو ڪالهه شهر ۾ ڏٺو دومانس.
 هيئن مصرعن ۾ ضمير متصل ڏيکاري سمجهايو:

جهول نه جهلي سهڻي سا تڙ سڀ مندياس،
 جنهن اهڙي چاڻي عاجزان سا مرڪي ماس.

پسین جي پيپاس، تم کي عشق آئین،
جتي نظر نات جي آئي اوتاران،
اهي آهڃاڻان، لڪا پٿرن لوڪ ۾،
ڏيڻ ڪرم ڌار، پاڙو تن پيرين کان،
چوڏهينءَ ماه چنڊ جيئن پڙ ۾ پاڳڙياس،
جيڪا جماران سا منجهه ڪوندر گذري،
سوئي ساڻي، منهنجو، ساجن جيٽ سندور،
راج پرتو رب کي سڏو ٿو! سندوء،
جنت سندن جڳو، فائق هليا فردوس ڏي،
ايڪ قصر، درلڪ، سهين ڪٿي ڪڙ ڪيون،
جان جان ساڻي ساهه تان تان پارچ پنهنوءَ سان،
سو سڄوئي حال منجهانن معلوم ٿئي،

(۶) هيئن مصرعن ۾ صفتون ڏيکاريو انهن جا درجا چڻو:

مڻائينان مڻو گهڻو ڪڙو ناهي ڪلام،
سو سڀنيان اڳرو سندو دوسان دم،
ساهه رگهڻئون اوڙو، واحد جو وصال،
دوس مڻا دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين،
جي پائين پرين مڙان ته ڏوهينان ڳڻن پانءِ.

هيئن مصرعن مان اسم، ضمير ۽ عدد ڏيکاريو، ۽ جيڪي صفت والکي ڪم
آيل هجن سي ڏيکاريو:

وسارچ مڙ وين، جوپن ٻه نئي ڏينھڙا،
ڏهن ويڙين وچ ۾، آيو آهي انسان،
پهريون وري واڻ ٿيو، جنهن لکيا پنهنوءَ جا پير،
سوين آهن سنسار ۾، ٻيا پڻ دانا دل،
جي هنڌي هوت هزار، ته به پاڙج ڪوم پنهنوءَ سان،
ايڪ قصر، درلڪ، سهين ڪٿي ڪڙ ڪيون،
پلنگ، پٿرائيون، بالڪيون، نو لڪ ٺاڻي ٿيل،
هڪڙا پائڻر، ٻيا پائڻا، ٽيان جاني يار،
ڪارهن ڏينهن ڪرم، وريو ويراڳن جو،
سهين شڪرانا، ڪوڙين پال ڪريم جا.

هيٺين ڄمان ۾ خالي جاين تي صفتون لڳايو:

هي ڪپ ڏاڍو-- آهي. هي نيري رنگ جو-- آهي. ٻوڙهي ماڻهوءَ جي ڏاڙهي-- ٿيندي آهي. ڏنگي رستي کان-- رستو چڱو آهي. ماڪي-- ٿي ٿئي ٻي ڪٽين-- ٿي ٿئي. اٺ گهوڙي کان قد ۽-- آهي.

(۷) هيٺين ڄمان ۾ ظرف ڳولي ڪيو، ۽ ٻڌايو ته اهي ڪهڙن قسمن جا آهن، ڇا ٿا ڏيکارين ۽ ڇا سان لاڳاپ ٿين ٿا.

تمام گهڻو خرچ به نه ڪجي ۽ ڏاڍو ڪنجوس به نه ٿجي، وچرن رستو وٺڻ نهايت عمدو ڪم آهي. هروڀرو ڪنهن کي صلاح ڏيڻ ضرور ناهي، مگر جي ڪو ٻڃي ته صاف چئي ڏجي. ٻه سال کان هيل وڌيڪ سمينهن پيو آهي.

جو مڻئين مومل جي پوئي، موٽڻ تنهنن من ٿئي.

جيڪس ويس وسري آڏو منان معشوقن.

پاڻو هيٺندي پٿرا ڪلسن ڪهڙهار.

سيٺن ساجهر لڏيو، تون هاري! نهارين اڃ.

لايو لام الف سين خوب لڪن خط.

جي بند پاريائون ته سڳهائي سڳها ٿيا.

لڏڪڻون لڳن ڪوسيون ڏاڍا تنهن ڏينهن.

چوڌاري چڙا، پٿرن بيلايتن جاء.

اڪيون اڪين سامهون، ڏينهن سڄو ئي رات.

مون کي نه مونداء آڏو اڳاهين آهيان.

اندر آديسين ڪي ڌريانشي ڌڻي.

مهڻو ٿيندو مصطفيٰ، پٺي لڪ لڏيندو.

بيٺو ٻري ويٺي اچن سان عجيب جي.

ڪالھوڪر ڪاڏي ويو سندن جوڳين جوش.

آتان اولي آئي، خبر ايه ڪري.

جتن ان ڄاڪون سرتئون مون سڱڻ ٿيو،

ڪري ڪوهيارو ويو تن چني تڪون،

آڏو پڻ تڏهانڪون، اڌ ڏڪوئي آهيان.

ڏک نه سارين ڏيل ۾، وڏو وڏو وهين.

(۸) هيٺين فعلن سان فعل مجھول ۽ متعدي بالواسطه لاهيو:

ڪٽڻ، لڪڻ، پڇائڻ، ڏيڻ، وڃائڻ، ٻڌڻ، ڏسڻ، پالڻ، ٺارڻ، ڳالهائڻ، ڄاڻڻ ۽ وٺڻ.

هيٺين ڄمان ۾ فعل مجھول ڦيرائي معروف ڪري ڪم آڻيو، ۽ معروف ڦيرائي مجھول ڪري ڪم آڻيو:

انگريزن جي جنگ ۾ ٻه هزار جرمن مارجي ويا. خوشيءَ کان موڪلڻ تي جهنڊيون کڻي ويون ۽ مٿاڻيون ورهائجي ويون. بازگر پنج گولا اڇايا ۽ آهي وري جهٽائين. جيل ۾ نوان قيدي بند ڪيا اٿن. هو ماڻهو ڏاڍو هوشيار ليکجي ٿو. هيٺين مصدرن مان امر ۽ ماضي ٻڌايو:

پڇڻ، اچڻ، لهڻ، کائڻ، چمڻ، ڦاڙڻ، ڌوئڻ، لينڻ، ڪٽڻ، ڏسڻ، ڳڻڻ، ڳهڻ، ٻهڻ ۽ ڪسڻ.

هيٺين جملن ۾ ٻڌايو ته فعل ڪهڙي قسم جا آهن ۽ زمان ڪهڙا آهن:

ٻيلا ٻڌاء، ته ڪيئن توکي ڏوڏ ٿئي. توکي جيڪا شيءِ کپي سا تون کڻج، ٻي پنهنجي ڀاءُ کي ڏج. هاڻي وڃي درياءَ ۾ وهنجو. احمد شهر گهمندو ڦرندو گهر آيو. شرم جو ماريو هو اهڙو ڪٽجي جهڙي پٽ. ڌوئل ڪپڙا ڳپ ۾ ڪري پيا. لکيو لوح قلم جو هرڪو ٿو لوڙي. آڱ سڀاڻي ڪراچيءَ وڃڻو آهيان. ائين چئي رپيا ڦٽا ڪري، گهوڙو موٽي گهر وٺي آيو. ماڪوڙيون اڇيو ڪنڊ کايو چٽ ڪريو وڃن ٿيون. ڪم ڪندڙ نوڪر پنهنجي ڌڻيءَ کي هميشه وٺندو آهي. جي باسي پڇيو ته سچ چوندو سانس. نمازي ماڻهو هميشه سچ اڀرئي کان اڳي اٿندا آهن. هو چوڪر محنت گهڻي پيو ڪري پر تڏهن به هي هڻو انعام نه ڪٽندو ته سندس ڪهڙو ڏوهه چئبو. انهي مندر ۾ رات ڏينهن ڏيو پيو ٻرندو هو. جڏهن سچ چنڊ تي پاڇو هوي، تڏهن ڪارائجن. هڪڙو ڏيڳو جهنگ ۾ پئي چڙيو. چار ڏينهن وهندڙ چڙيو اٿئي، ته تنهنجي بت مان باس پئي اچي.

هيٺين مصراعن ۾ مرڪب فعلن جا مفرد شعر ڏيکاريو ۽ ساڻن جيڪي ضمير متصل ڪم آيا آهن، سي سمجهايو:

سونهن جي صلاح وٺ ته وڃر لنگهي وڃين.
 لڙيو پون لطيف کي ڳوڙها مٿي ڳل.
 ساندري سمنڊ جي نهوڙي نيا.
 آئي پاڻ اڙاء، ڪٽي ڪوري وڃ ۾.
 وڪر سو وهاء، جو پئي پراڻو نه ٿئي.
 اوجاڳا اکين کي جاتئم نه ڏيئي.
 چارڻ چنگ ڪلهي ڪري رسي رهيو رات.
 تنهن سين ڪري پريٽري نياڻي نبي.
 پڙهيو پڙهيجاه، سبق انهي سڏو جو.
 سوئي سو حرف، پڙهيوئي ٿو پڙهان.
 ويندو رهندو ورجي منجهان مصر شام.
 وڃون وڃن آيون، سارنگ چڙهيو سچ.
 جي پورو ٿيهر ٻسائيم، ته به نچو مڙه ملير ڏي.

جي هٿنشي هو تن لڪ، ته به پاڙج ڪوم پنهنون سان،
 سرتين ساڻن سمنن آهيسر آئي مينهڙي.
 گجهي اتر ڳالهڙي، اوري آه تان اوريان،
 جي ائي سنڌ پڻ جي ته ڪن م پير پري.
 اِيءَ سڀندي ڳالهڙي، چريو ٿيڙس جيت،
 اديون عبداللطيف چڻي، سين لهندم سار.
 حقيو هيچ هٿيار، ڪيون ڪيونديئي اوچتي،
 تازي ڏيوس ٽڪڙو جوهر پائي زهن.
 ٻانڀڻ ٿي پڻو ٿيون، ته ڪٿا ڪينتي ڪيچ جا.

(۹) هيئن جملن ۾ حرف ڳولي ڪڍو ۽ ٻڌايو ته الهيءَ جو نالو ڪهڙو آهي؛
 شل چڱا ماڻهو سدائين خوش رهن. مار هي طوفان ڪٿان آيو. هو چوي ٿو
 ته منهنجو نالو فقيرو آهي. اڙي چوڪرا! تو هي ڪهڙو نه خراب ڪم ڪيو آهي.
 هن ڪوم ۾ پاڻيءَ تمام اونهو آهي. پاڻيءَ جي مٿان ڪا شيءِ پئي ٿري. هاءِ گهوڙا
 هي چا ٿي پيو. حرف ضرور يا جر يا جملو يا ندا هوندو. وا، جو چڱو مڙس ٿو
 ڏسجن. جيتوڻيڪ هو ٻيئي ڀائر آهن، ته به انهن کان بهتر ماڻهو ڪونهي. مون وٽ
 سھان آيا آهن.

هيئن جملن ۾ خالي جاين تي مناسب حرف ڪم آڻيو؛
 جي سبق ياد نه ڪندين - مار ڪائيندين. دولت چڱي آهي - علم الهي ڪان
 بهتر آهي. ٻنهي مان هڪڙو ميوو ڪن، انب - صوف. جيتوڻيڪ مون سمجهايس - هو
 نه رهيو. گهوڙو، گڏهه - ٽڪو ٿو هلي.
 هيئن مصراعن ساڻ حرف ڪڍو ۽ انهن جا نالا چڻو ۽ ڏيکاريو ته ڇا
 سان ٿا لڳن:

ڪڙيون ڪٽهار جيئن وڃون اتر واءِ،
 ڪريو منهن مسير ڏي رڻي آهي چوءِ.
 پاڻ پڄن ميو، ري واهپ ري واڙ،
 ور پنهنون سين پٿڪ، ڪٿهه ٻارهن ماهم ٻين سان.
 ساڙيءَ لڳم ميهڙو سڀ چماندر ميئن،
 گنهني آيس ڳالهڙي، گجهي تو ڳري.
 ستوري پائيان سڀ، ديڪڻ ٻاجهون دوس جي،
 سوڍي بکر سرتيون هڏ نه سامهه سري.
 پر - گهران پاسو ڪري، پچ پريان ڪي پاڻ،
 سوئي توئي ساڻ، جنهن لاءِ جفاون ڪرين.
 لوچين چو نه لطيف چئي، هاري! لاءِ هوتن،

مرثا اڳي جي مٿا، سي مري ٿين نه مات.
 وٺي منهن ڪيهو، وڃان وطن سامهون،
 جي مران تا مان لهان، جي موان ته ڪٽميهه.
 توڙي چڪن چاڪ، ته به آه نه سٺن عام ڪي.
 دل ٻي ڏجي هٽڪ ڪي توڙي سو سيڪن،
 سا مجلس ٿي مٽ، جي حاصل هوئي هزار جو.
 توڙي ڪنڌي ڪن نه ته ساڻن وڃن سير،
 اهي دوسن جو دستور، جيئن چينان چينن ڪينگي.
 تيلان ڏئي ڏٺا، جيلان ويا وحدت گڏجي،
 هاڻي ويهه م پلنگ تي گچي سير گانو.
 جن ڪي عشق الله جو، مر پيا سي مرڪن،
 تندي مٿانهن ڪٽاء، ٻوڏ چونڻي جي ڇو.
 ڪنڌي اچي سپرين مان ٻرپر ڪن،
 حيف منهنجي حال ڪي جان اچي آه بيڪار.
 ووء ووء ڪندي وت، مٿان ووء وسار ٿين،
 هتي هتي ڪيو هٿو ڪاميو ڪنڀائين،
 هيها هيها، ليماتو عدون سڄي ٿي اوطاق.

(۱۰) هيٺين جملن ۾ بيهڪ جون نشانين ڏيو؛

خدا تعاليٰ اسان کي اڪيون ڏسڻ لاء ڪن ٻڌڻ لاء وات کائڻ لاء ڏنو آهي
 هي ڪهڙو نه چڱو ڪتاب آهي. اهڙو تو ڪڏهن ڏٺو شل خدا سلامت رکي هي
 ڊگهي جو پير آهي يا مينهن جو گهڙو جو ٻچو پري ويٺو آهي ته گهڻو پئي
 رهندي آهي هو دليا ۾ ضرور سڪيو گذاريندو ڇا لاء جو هو چڱيءَ نيٽ وارو
 آهي. ڪفايت يا صرفي جو مطلب آهي پورو پورو خرچ ڪرڻ، انهيءَ حد کان زياده
 خرچ ڪرڻ واري کي اسراف وارو يا گهڻ-خرچو يا هٽ-ٽار چوندا آهن ۽
 انهيءَ کان گهٽ خرچ ڪرڻ واري کي ڪنجوس يا چمچوس يا بخيل چوندا آهن.

(۱۱) هيٺين سنڌي اصطلاحن جي معنيٰ ڏيو؛

هو آپ ۾ تراريون ٿو هڻي. اڄ مسلمان سرڪاري نوڪرين ۾ ائين آهن،
 جيئن اتي ۾ لوڻ. هو رات ڏينهن اچو الله گهاڙهو رسول ڪيو ويٺا آهن. تون
 پڙهي ڪهڙا اڪ ڪارا ڪندين. هڪڙي اڪ ڪلنديئي ٻي رنديئي، هاڻهي منهنجو
 ڪم ڪندين. هو اٽڪهڙو ڪاٺ آهي. تون ڪهڙي باغ جي مٽوري آهي. هو
 هاڻي به-به هٽ مٿي ٿو اڏاسي. هن سڀ پٽسا پٽنگ پڳڙو ڪري ڇڏيا. تون ٿو
 مون کي پٽليون پڙهائين. ائين ڪرڻ ته رڳو پير مان لاهي منهن ۾ هڻڻ آهي.
 هن جا چوڏهن ٿي طبق روشن ٿي ويا. هو ڪلهي تي هٽ ۽ دهل تي ڏونڪو هنيو.

ٻيڻو آهي. هو آسمان مان تارا ٿو لاهي. هن جو ڏينگو ٿئي ڏيري آهي. هن جي چوڪري وڃي شينهن ڪلهي جڙمي. تون مون کي ڪپڙن مان چو ٿو ڪلين. ڪٿي گهٽ ڪاسو ٿي پيو. تون چو ڪوپ ڪڍي ويڻو آهين. مير ۾ چو ٿو ڳالهائين. (۲) هيٺين جملن جي ترڪيب ڪريو:

تو هن کي مزي مزي جون ڳالهيون ٻڌائي خوش ڪيو. هو گهران جو نڪتو، سو سڏو ويو پنهنجي دوست جي گهر. ايندڙ مهيني ۾ هو ڀرڇا آهن. هو آهستي آهستي ويو رڙهندو.

سڪن ائين نه سڏي، جيئن لکيو لياڪا پائين،
اڀيءَ پڻ ڪوڙي سڏي، جيئن ڪليو ڪاهو سمهين.
هر هر هٿوڙائي، وڃڻ در دوستن جي،
لائيندڙي لطيف چئي، سوران سرهائي،
ڳجهو ڳالهائي، ڀرت وٺجي پاڻ ۾.

(۳) هيٺيان غلط لفظ صحيح ڪريو، جي اڪثر هندو اخبارن ۾ ٻين عام رواجي ڪتابن مان ڪڍيا ويا آهن:

ٻارو، ڳوڙڪاڻن، تاري وڇائڻ، پوڙهيو، ڀرلاڻ، ٻڙدو، وڙ ۾ وجهڻ، ٻي ورو ماڻهو، ٿڌڙ، پرنجڻ، ٻه-مار، لير ٻي، مضبوط، وسٽ، ايضاً، وصيقت، استيفاءَ، مضمون، صفيد، موسم، نزارا، تمنا، غلاضت، جئريت، فقط، چيني، ڪسرت، حبيت، خطنو، طوطاري، نياپو، لڏيد، مراست، شوقت، جافر، موردن، محضوض، طريقي، صحي، سادر، سعيد (سيد)، مسق، عبدالواحد، غلام رزا، قرف، آج، مصتفا، اصد علي، ملڪموت، محمد شفي، خوشامند، حاشر، طبعلي، عبدل رحمان، حميت، عبدل مجيد، حراس، خير آفيت، ظلفقار علي، فاعدو ۾ قائدو.

(۱۴) هيٺين لفظن جا ضد چئو:

ريت، سٺ، ساڻو، ستر، شادي، مگهو، سڪيو، تارو، سٿائو، اشراف، شريف، ڀڳت، تڪڙو، لڇاڙو، بندرو، آلو، پراڻو، سهاڳڻ، سياڳو، ڏور، سرهو، آباد، ڀریشان، سدا تورو، ٻي چيو، ننگائتو، ناراض، رنج، سهنجو، سرلو، سڪڻو، سجاڳي، سڀوت، وڙائتو، ڪمھلو، اڃا، بي وفا، بي حيا، بي ادب، نيڪنامي، نيڪي، ڀلو، تندرست، ڪڇو، سونهو، لڏر ۾ وڃو.

(۱۵) هيٺين لفظن جي اصلي معنيٰ ڪهڙي آهي ۽ پوءِ ڦيري اصطلاح ۾ رواج

۾ ڪهڙي ٿي آهي:

انجام: اوزار، سلامت، حور، هلاڪ، رنج، خاڪ، پٽڪو، تابع، سواد، حيات، برابر، اولياءَ، هٿيار، اشراف، غصو، طبيعت، مقام، شمعدان، فنا، باد، اسباب، قياس، تڪرار، پوشيدو، خراب، خرابي، البت، نفر، حرف، اوسان، سبب، خوف، غريب، حضور، حيف، جناب، خدمت، فرش، مشق، گستاخ، معصوم، تعلق ۾ ڪوئي.

سنڌي وياڪرڻ
(پاڻگو چوٽون)

ديباچو

هيٺين درجن ۾ پڙهائڻ لاءِ سنڌي گرامر، يعني صرف نحو يا وياڪرڻ اڳيئي لکيل آهي، پر اسڪولن جي مٿين درجن لاءِ، توڙي ڪاليجن جي شاگردن ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ زياده پيلاس ڪرڻ لاءِ وڏو گرامر ڪونه هو ۽ انهيءَ جي گهڻي گهرج هئي. تنهن کان سواءِ، هيٺين درجن واري گرامر ۾ فقط صرف آهي، پر نحو ۽ اشتقاق فقط نالي جو آهي. گرامر جي ٻين مٿانهن ۽ مشڪل ڀاڱن جو ته اصل ذڪر ئي ڪونهي. تنهنڪري ڪن دوستن جي چوڻ تي، مون هي وڏو گرامر يا صرف نحو جو ڪتاب لکيو آهي. هن ڪتاب جي پڙهڻ لاءِ سمجهڻ گهرجي ته پڙهندڙن ننڍو گرامر اڳيئي پڙهيو آهي، تنهنڪري ٻارن کي سمجهائڻ لاءِ پهرين مثال ڏيئي، پوءِ گرامر جي وصفن ۽ قاعدن جو ٻڌائڻ جو رستو ڇڏي ڏنو ويو آهي.

هيءَ ڪتاب ٽن ننڍن ڪتابن ۾ ورهايو ويو آهي: پهرئين ڪتاب ۾ علم اسلام، يعني حرفن جو علم ۽ اشتقاق يعني لفظن جي بنياد جو علم ۽ علم صرف يعني لفظن جي تقسيم ۽ ڦيرڻ جو علم ڏنو ويو آهي. ٻئي ڪتاب ۾ علم نحو، يعني جملن جو علم ڏنو ويو آهي ۽ ٽئي ڪتاب ۾ علم عروض ۽ علم قافيه، يعني شعر جي وزنن ۽ قافيه جو بيان، پنهنجن ٺاهيلن مثالن سميت ڏنو ويو آهي ۽ علم بديع يعني لفظن ۽ معنوي صنعتون، جي عبارت آرائيءَ ۽ فصاحت ۽ بلاغت ۾ ڪم اچن ٿيون، تن جو بيان پنهنجن ٺاهيلن مثالن سميت ڏنو ويو آهي.

جڏهن سنڌي ٻولي اصلي سنسڪرت ۽ پراڪرت مان نڪتل آهي ۽ عربي ۽ فارسي لفظ منجهس گهڻا آهن، تڏهن انهيءَ جو سمورو تاريخي احوال ۽ انهن ٻولين سان واسطو، علم صرف ۾ ڏيکاريو ويو آهي. ۽ علم صرف جي ترتيب، عربي ۽ فارسي صرف نحو موجب، ۽ هائوڪي انگريزي رواجي دستور موجب ڏنو ويو آهي، ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ هر هڪ باب جي مضمون بابت سوال وڌا ويا آهن، ۽ مشقون ۽ مثال به ڏنا ويا آهن. اميد آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي زياده تعليم ۽ تحصيل لاءِ هيءَ ڪتاب گهڻو ڪمائڻو ٿيندو.

باب پهريون

علم بدیع جي بيان ۾

”علم بدیع“ یا ”علم بدایع“ اهو علم آهي، جنهن جي قانون تي هلي ڪري ماڻهو فصیح ۽ بلیغ ٿي سگهي ٿو ۽ هن کي ڪلام جون سڀ ترڪيبون ۽ صنعتون معلوم ٿيون ٿين، جنهنڪري هو سهڻو، پڪو ۽ عمدو ڪلام، عمدن لفظن ۽ عمدي عبارت ۾، ڳالهائي ۽ لکي سگهي ٿو.

ڪلام کي ٻن قسمن ۾ تقسيم ڪيو اٿن: هڪڙو نثر، ۽ ٻيو نظم. نثر واري ڪلام کي ’منثور‘ چوندا آهن، ۽ نظم واري کي ’منظوم‘. نظم اهو آهي، جنهن کي ’شعر‘ به سڏيندا آهن؛ ’نثر‘ لفظ جي معنيٰ آهي پکيڙڻ، ۽ ’نظم‘ جي معنيٰ آهي پوئڻ. جيئن موتي پهرين پڪڙيل هوندا آهن ۽ ڏاڳي ۾ پوئبا آهن. لفظن کي موتين سان مشابه ڪيو اٿن. نظم يا شعر کي موزون ڪلام چوندا آهن، يعني وزن وارو، ۽ نثر کي ناموزون.

فصل پهريون

نثر جي بيان ۾

نثر جا ٽي قسم آهن: هڪڙو ”مرجز“، ٻيو ”مسجع“، ۽ ٽيون ”عاري“.

(۱) مرجز، يعني رجز يا وزن وارو نثر اهو آهي، جنهن ۾ فقرا فقرا ڪم آيل هجن. انهن مان ٻه فقرا جي گڏ اچن ٿا، سي موافق ۽ مقابل ۽ هر وزن هجن، مگر هر قافيي نه هجن. مرجز نثر ۾ نظم يا شعر ۾ اهو تفاوت آهي ته شعر ۾ وزن ۽ قافيو ٻئي آهن، مگر نثر ۾ وزن آهي پر قافيو ڪونهي. مثال: سواءِ ذکر قادر ڪارماز جي وقت وڃائڻ، ۽ سواءِ شغل خالق ڪردگار جي حياتي گذارڻ، لسو رو نقصان آهي.

(۲) مسجع، يعني سجع وارو. ’سجع‘ جون ڪيترائي قعريءَ جي ٻوليءَ کي. اصطلاح معنيٰ موجب مسجع نثر اهو آهي، جنهن جي قعري جي ٻوليءَ جا لفظ هڪجهڙا هجن، يعني جنهن کي قافيو هجي، پر وزن جو ضرور ڪونهي. انهيءَ کي ’مقفلي‘ به چون، يعني تافيدار.

سجع جا وري ٽي قسم آهن.

هڪڙو ”سجج متوازي“ جنهن ۾ ڦاٽي جي لفظن جو شمار هڪجيترو هجي، ۽ ٻيڙيءَ جا اکر هڪجهڙا هجن - جيئن ’مجهجور‘ ۽ ’مجبور‘. انهن ٻنهي لفظن ۾ پنج پنج اکر آهن، ۽ ٻنهي جي ٻيڙيءَ ۾ ’ر‘ جو اکر آهي. مثال: آءُ پنهنجي دوست کان مجهجور آهيان، ۽ انهيءَ جي فراق تي مجبور آهيان.

ٻيو ”سجج مطوف“ جنهن ۾ ٻنهي لفظن جو ٻيڙيءَ وارو اکر هڪڙو ئي هجي، مگر اکرن جو تعداد مختلف يا گهٽ وڌ هجي. جيئن: شخص باوقار ۽ نيڪ اطوار.

ٽيون ”سجج متوازن“ جنهن ۾ ٻنهي لفظن جو وزن به هڪجهڙو نه هجي، بلڪه هجي - جيئن لفظ ’فقير‘ ۽ ’جليس‘.

جي اهڙا ٻه ٻه لفظ هر هڪ فقري ۽ ڪم آڻجن، جن مان هڪڙي فقري جو پهريون لفظ ٻئي فقري جي ٻئي لفظ سان، هر وزن ۽ هر قافيه هجي، ته انهيءَ نثر کي ’مرصع‘ يعني موتين سان جڙيل، چوندا آهن. مثال: هو عجيب حقائق ۾ گويا آهي ۽ غريب دقائيق ۾ جويا آهي.

(۳) عاري، يعني آگاهڙو، اهو نثر آهي، جنهن جا فقر نم مرجز هجن نه مسجع - يعني جن ۾ نه وزن هجي، نه قافيو - جو رواجي عبارت جو نثر ٿيو.

مٿيان نثر جا قسم ’لفظي‘ آهن، يعني لفظن جي نظر تي، مگر معنيٰ جي نظر تي، يعني ’معنوي‘ قسم جا به نثر آهن: هڪڙو ’سليس‘، ٻيو ’دقيق‘. سليس يعني آسان اهو نثر آهي، جنهن جي معنيٰ سهوليت سان سمجهه ۾ اچي ۽ دقيق اهو آهي، جنهن جي معنيٰ آسانيءَ سان سمجهه ۾ نه اچي، تڪليف سان معلوم ٿئي.

انهن مان وري هر هڪ جا ٻه قسم آهن: هڪڙو ’سانو‘ ٻيو ’رنگين‘. ساديءَ عبارت وارو نثر اهو آهي، جنهن ۾ مضمون يا مطلب ڪنهن به صنعت يا تشبيهاٽ يا مناسبات کان سواءِ ادا ڪيو وڃي ۽ رنگين عبارت وارو نثر اهو آهي جنهن ۾ مناسب لفظ ڪم اچن. مثلاً، جي بهار جو ذڪر هجي، ته شروع کان وٺي ٻيڙيءَ تائين انهيءَ سان لاڳو لفظ يا مناسبات ڪم اچن، يا جي عام جو بيان هجي، ته انهيءَ سان لاڳو يا مناسب لفظ ڪم اچن.

مشق لاءِ نثر جي قسمن جا مثال

هو نابڪار ڄاڻي ٻجهي هن جو طلبگار ٿيو ۽ زر ۽ زور سان هن کي هٿ آڻڻ ۾ ڪامگار ٿيو، پر سگهوئي پوءِ اچي منجهانئس بيزار ٿيو، ۽ آخر هن کي ناحق ماري وجهڻ جو ڪنھڪار ٿيو. منهنجو هڪڙو سنگتي رازدار آهي، جنهن جو نالو نثار آهي، اهو انڪار بلڪل باطل آهي، جو ماڻهن کي قتل ڪري ٿو، سو قاتل آهي. مون پنهنجي دل هن کي ڏئي ڇڏي آهي ۽ هاڻ اسان کي شادي ڪرڻ

جي اميد وڌي آهي. جي منهنجي گالهه نه مڃيندين، ته ضرور پاشن کي نقصان پهچائيندين. يا دل افروز جي ٻانهن، يا ٻنهي جي موت جي دانهن!

* * * *

ٻان شاهه: اي وزير، نيڪ تدبير، ملڪ جو ڪهڙو حال آهي؟ منهنجي رعيت ظلم ۽ ڏک کان فارغ البال آهي، يا سندن دل تي ڪو فڪر ۽ ملال آهي؟
وزير: حضور جي اقبال سان ۽ غلام جي سنڀال سان، ملڪ سچو آباد آهي ۽ رعيت ساري دلشاد آهي، ننڍي وڏي جي دل غم ۽ فڪر کان آزاد آهي.
ظريف: وزير کي ته رڳي خوشامد آهي، نه ته ملڪ دنيا ۾ فساد فسان برهاد آهي. سرڪار جي عمر دراز هوندي، ۽ بخت سدائين ساز هوندي: هن تخت شهر ۾ ڏاڍو فساد آهي، وزيرن ۽ اميرن ۾ بغض ۽ عناد آهي، نه داد آهي، نه فرياد آهي! جيڪو وزير صاحب جو ارشاد آهي، سو نسورو غلط ۽ بي بنياد آهي.

* * * *

گلزار: واه صاحب، واه! هيتري بيحيائي ۽ بيشرسي، اهڙي گستاخي ۽ گرمي! ماڻهو پري پري گالهائي، ڪن زور ڪري پاڪر پائي!
گلزار: اي حور، اهو منهنجو قصور! جي مون توکي پاڪر پانو، ته ڪهڙو لقب لاتو؟ ڪٿي تون مون کان آهو وٺ ۽ پاڪر پاء، ته تنهنجي دل ٿي برجاء.

گلزار: واه، تمام هشيار آهين، ڏاڍو خبردار آهين!

گلزار: پياري، منهنجو گناهه معاف ڪر، منهنجو سينو صاف ڪر. آءٌ بيوس ۽ توائي آهيان، دل و جان سان تو تان فدا ٿي آهيان.

گلزار: تون فدا ٿي ناهين، ڪو ديوانو يا سوداڻي آهين.

گلزار: سچ، تو منهنجو مرض برابر مڃاتو آهي، پر آهو مرض مون کي توڻي لاتو آهي. انهيءَ منهنجو سودا جو علاج به تون ڪر، منهنجي بيمار تي شفا جا هٿ به تون ڌر.

گلزار: نه آءٌ ڊاڪٽر ٿي آهيان، نه بيمارن جي مون وٽ سنڀال آهي. جي انهيءَ ديوانگيءَ جي دوا ٿي گهرجي، ته اجهڙين جي اسپتال آهي.

نثر مقفي جو مثال

آخوند لطف الله جي ”گل خندان“ مان

جنهن جي مٿي تي قرار چمڪو ڏنو، اُن جي سيرانديءَ قضا ويهي رنو. ٻهر کن ۾ نوح جي طوفان جو پاڻي رت سان مٽجي ويو، دشمن جو لشڪر مٽجي ويو، ۽ شهپال جو سر ڪٽجي ويو. لاشن جو ڏير لڳو، باقي لشڪر اُٿي پڳو. جو پڳو سو چٽو، جو رهيو سو ڪٽيو. پوءِ تہ غازي صف مان چٽي پيا، ۽ لُٽ تي نٿي پيا. جيئن ماريائون ۽ قتيائون، تيئن ساڙيائون ۽ لٽيائون...”

”... سڀني چيو تہ شاهزادا، کائڻ پيئڻ کان انڪار ڪرڻ ٺاڻائي آهي، ماڻهوءَ جي کاڌي تي زلڳائي آهي، جي حياتي باقي تہ سڀ آساني آهي، نااميدي ڪم شيطاني آهي.“

عاري يا رواجي نثر جي نسبت ۽ معلوم هجي تہ مورن جي صاحبيءَ ۽ انگريز سرڪار جي حڪومت جي شروعات ۾ جڏهن نثر جا ڪتاب لکجن لڳا، تڏهن نثر اهڙي ٻوليءَ ۾ لکيو هو، جو هنن توڙي مسلمانن وٽ هڪجهڙو، هڪ جيڪي ڪتاب هندو لکندا هئا، سي به اهڙا هوندا هئا جو مسلمانن کي انهن جي پڙهڻ ۾ ڪو اعتراض ڪونه هوندو هو.

ٿورن ورهين کان هندو ماڻهو گهڻا مشڪرت جا لفظ ڪم آڻڻ لڳا آهن، جنهنڪري مسلمانن کي انهن جي پڙهڻ ۾ گهڻي مشڪلات ٿئي ٿي. تعليمي ڪتاب جي هنن جا لکيل هئا، تن کي وري سڌارڻ جي لاءِ وقت بوقت ڪميٽيون مقرر ٿيون آهن.

انهن جدا جدا نثرن جا نمونا مقابلي لاءِ هيٺ ڏجن ٿا.

۱. ”تاريخ معصومي“ مان، لکيل نقديرام جو (سن ۱۸۶۱ع).

”هن گهالهم ۽ منسو نه آهي تہ جاني بيڪ، ٺٽي ۾ وڃي، موٽي ٿري. خانخاناڻا چيو تہ جيڪڏهن ڪوٽ ۾ ٺٽي پونداسين، تہ هڪڙو هيءُ تہ چڱا چڱا ماڻهو مارجي ويندا، ٻيو هيءُ تہ هنن جا ٻار ٻچا لڏجن جي هٿ ۾ پوندا ۽ اها هنن جي اڻڄاڻي ٿيندي. اسين پرچاه ڪرهون ٿا ۽ پاڻ وانگي پنجهڙاري بادشاهه جي پيلوپ ۾ پهچائي ڏينداسون ۽ سچ انهن جي ڏاهپ سهي (صحيح) هئي، ۽ جاني بيڪ جي وڪيلن اچي ٻول ڪيو ۽ ماڻهو سيوهڻ ڏي موڪليائون تہ ڪوٽ کي ڦيرو ڏين ۽ پاڻ ٺٽي ڏانهن سنڀرو ۽ خانخاناڻا، پاڻيءَ جي چاڙهي جا ڏينهن سن جي گهر ۾ گذاري، سياري جي آرنپ ۾ ٺٽي ڏانهن سنڀريو.“

۲. ديوان ڪيولرام جي ”سوڪڙي“ مان.

”نٿڙت ڪم بزرگن جو آهي، ۽ هڪ ڪم شيطان جو آهي. نٿڙت وڏي فائدي وارو ڪم آهي ۽ هڪ وڏي چيڻي وارو ۽ پڻ هڪڙي ڪامل جو فرمودو آهي ته نٿڙت وارو ماڻهو خدا کي وٺي، دولتمند کي وٺي، مگر شيطان کي نه وٺي ۽ هٽيلو ماڻهو خدا کي نه وٺي، درويشن کي نه وٺي، دولتمندن کي نه وٺي، پر شيطان کي وٺي. هڪ سياڻي چيو آهي ته ان کي رحمت آهي، جو نياز ڪري، پر نه ان سرنديءَ سان. هڪڙي حڪيم جو لطيفو آهي ته اڃا چانور، گهڻو گيهه مصالحو وجهي، پلاءَ رڌي، منجهس لوڻ نه وجهي، ته پلاءَ ڦڪو ٿي پوي، ۽ جي گهرج کان وڌو لوڻ وجهي، ته ڪارو. تنهن وانگي، جنهن ماڻهوءَ کي دولت ۽ سونهن هون ٿي ۽ نٿڙت نه هون ٿي، سو الوڻي پلاءَ وانگي ڦڪو، ۽ جي هٽيلو هون ٿي ته لوڻ واري پلاءَ وانگي ڪارو يعني بيسواڊي.“

۳. ديوان ڪٽوڙي مل جي ”پڪو پهم“ مان.

”بيعلم ماڻهو، علم واري ماڻهوءَ کي، معمولي ڪمن ڌاران بي ڪجهه مدد ڏيئي ٿو سگهي. هو هن جي منصوبن ۽ رٿن ۾ هن جي پٺڀرائي ڪري ڪمن سگهندو، باقي البت جيئن ڪو هن کي هدايت يا ڪو اهت-ڏس ڪندو ويندو، تنهن والگر ڪجهه پيو ڪندو. هو گهڻو ڪري اها ڳالهه به وساري ٿا ڇڏين ته اسان جيڪا چترائي ۽ تيزفهمي حاصل ڪئي آهي، سا سڀ علم جي وسيلي سان - جيئن ته جيڪر ڪو شخص ڪنهن جو روزينو مقرر ڪري ته هڪ - هن ڏينهن تائين ان جو احسان ياد ڪري ۽ ڪيترن ڏينهن جي گذرڻ کان پوءِ اهو احسان ان جي دل مان مينجي ٿو وڃي، ۽ هو ڏيهاريءَ جي روزيني کي پنهنجو حق ڪري ٿو ڄاڻي. انهيءَ پس، پڙهيل ادسي پنهنجي راءِ، تدبير ۽ قياس کي پنهنجي اصلي طبيعت سان لاڳو ڪري ٿو.“

۴. ساڳيو مصنف، ديوان ڪٽوڙو مل، ڪڇ ورعيءَ پوءِ هن طرح جي عبارت سان لکڻ لڳو:

ننڍيءَ اوستا ۾ هن ڪويءَ جي چيت جو لاڙو ڌرم جي پاسي ڪهڻو هو، انهيءَ ڪري هو وڌيا - اپياس ڪرڻ ۽ ساد - سنڪت جو رس چڪڻ لڳو. پر پنهنجي گروهه جي سنڪت ڪندي هن بي ويراڳ اچي ويو، تنهنڪري پنهنجي استريءَ سميت انبرتسر هليو ويو. گروهه کي به سندس سنڪت مان

کيان ڀرپٽ ٿيو هو. جڏهن هن سر ڀر ڇڏيو، تڏهن هن جي ڏاڍي ورد اوستا هئي. منهنجي چالاڪي کي پنهنجيهم ورهيه ڪن ٿيندا.^۵
۵. ديوان خانچند جي ”سرسوتي“ مان.

”وويڪ ۽ ويچار- ٻئي پهريان ساڌن آهن، منهن جي سڌاري لاءِ. جي ماڻهو پاڻي تي پنهنجي کپ چڱيءَ پر پوري ڪريان، ته وويڪ ۽ ويچار هلائي. ڪنهن جي هاڻي ڪري، ته خيال ڪري ته مون ڇا ڪيو ۽ جيستائين انهيءَ هاڻي جو پورو پهتا نه ڪري تيستائين سڪ نه سمهي ۽ سڄو من جو سڪ تڏهن ٿيندو، حياتي مٿي تڏهن ٿيندي. اڳتي لاءِ سانگهي هلجي، ۽ اڻسور کان، پرارڻا ۽ آراڻا دوارا، پٺل پٺي، دل کي ڪومل ۽ صفا ڪري.“

فصل ٻيو

(تشبيهات ۽ مناسبات)

اڪثر فارسي ڪتابن ۾ هيٺين قسمن جا تشبيهات ۽ مناسبات ڪم ايندا آهن. جي نثر توڙي نظم ۾ عام آهن. جڏهن ته هاڻوڪو سنڌي نثر ۽ نظم فارسي نثر ۽ نظم جي نموني تي ۽ انهن ساڳين قاعدن تي ٻڌل آهي، تڏهن تشبيهات ۽ مناسبات ڄاڻ ڪري رکين مضمون سمجهڻ ۾ يا لکڻ ۾ گهڻي مدد ملندي.

تشبيهات

تشبيه قد چي. سرو، صنوبر، شمشاد، سرو آزاد، سر و مهي، سر و ناز، طوٻي، شاخ طوٻي، شاخ گل، قامت جا قيامت، نخل يا ڪڇي، تير، تشبيه وارن جي. رات، اڌ رات، ڪاري يا اونڌاڻي رات، ظلمات، هيندو،

مشڪ، عنبر، دامن، دار يا سٿوري، شام، ڪڪر.

تشبيه زلفن جي. سنبھل، ريحان، ڪمند، زنجير، نانگ، سٿوري، مشڪ، شام، رات، عمر دراز، حبش، جهنگ، وچون، عنبر، رسو، لام، مير، نون، چوگان، صليب، ڪارو ڪڪر، ڪنڍي، دامن، هندو، ڪافر، خطا، ختن، تاتار، چين ۽ ڪاڪل.

تشبيه منهن جي. چنڊ، سج، شمع، چراغ يا ڏيئو، ڪعبو، مصحف، گل، شعلو، مشعل، مٿسور، طور جو تجلو، لال، ارغوان، صبح، باغ، گلشن، گلزار، چمن، بهشت ۽ باغ ارم.

تشبيهه خال يا تير جي. هندو، شيدي-ٻچا، مشڪدان، داڻا، هررو، نقطو، وليون، حجر اسود ۽ سونڊ جو ٻچ.

تشبيهه پيشانيءَ جي. ائينو يا آرس، چانديءَ جي پيتي، لسوح محفوظ، چنڊ، هلال، بدر، سج، زهره، مشتري ۽ سهيل.

تشبيهه چيلهه جي. وار، مير، نقطو، ۽ ڪي ڪين.

تشبيهه ڀيرن جي. هلال يا ائون چنڊ، محراب، ڪمان، انڊلٽ، ترار، ذوالفقار، خنجر، ڪمند جو حلقو، طاق، ڪڙنجي، عيد جو چنڊ ۽ نون.

تشبيهه اکين جي. بادام، نرڪس، ٽُڪرڪ، هندو، زهره، ٻاٻل، هاروت، سامري، ساحر يا جادوگر، جام، ٻيالو، ڪٽورو، هرڻ، غزال، صاد، عين ۽ بيمار.

تشبيهه پنڀڻن جي. خنجر، تيغ، ترار، ٻالو يا نيزو، تير، ڪنڊو، سڻي، باز جو چنبو، ڪان، ڦر، ڏنگ، نيش ۽ نشتر.

تشبيهه نڪ جي. الف، غنچو يا مڪڙي-گل جي، يا ياسمين جي.

تشبيهه چن جي. گل جا پن، آبِ حيات، خرما يا ڪجور، پستا، ڪوٺر، مسيحا، ماڪي، مصري، قند، نبات، لعل، ياقوت، عقيق، مرجان، باهم، ڏانڊا، شفق ۽ سهيل.

تشبيهه خط يا کاڌيءَ جي ريهه جي. بنفشو، هندو، ريحان، زمر، خطِ ريحان، خطِ غبار، ساوڪ، ماکوڙيون، چنڊ جو هالو، زنگبار، حبش، غنبر، مشڪ، مشڪين جدول ۽ غنبرين يا زنگاري جدول.

تشبيهه وات جي. غنچو يا مڪڙي، پستا، سُندي، جوهر، فرد، نقطهءِ موهوم، صفر يا ٻُڙي، عدم، سڀ، قطرو، موتين جي ڊٻلي، مرجان جي ڊٻلي، ياقوت جي ڊٻلي، مير، ماکوڙيءَ جي اک، مصريءَ جو ڪُٺوڙو، نمڪدان.

تشبيهه ڏندن جي. موتي، گوهر، ڌر، گهڙا، الماس يا هيرا، تارا، ڏاڙهونءَ جا داڻا، ڪتيون، موتين جي سَرَ يا گنڊ ۽ ياسمين يا نسترن جي مڪڙي.

تشبيهه کلن يا مرڪن جي. وچ، صبح، نمڪين، اڌ ٽڙيل مڪڙي ۽ چمڪاڻ.

تشبيهه کاڌيءَ جي. صوف، شفتالو، چانديءَ جي گلي، بهي، بهشت جو صوف،

سمرقندي صوف، زرخ جو ڪُٺوهم، 'ه' جو حلقو، غنغب، ٻاٺيءَ جو ڪُٺن ۽ طوق، تشبيهه ٻانهن ۽ هٿ جي. چاندي، مرجان جو چنبو، شفق ۽ 'الله' جو لفظ.

تشبيهه ٽنهن جيي . نئون چنڊ يا هلال .

تشبيهه سڃا جيي دريا، سمنڊ، ڪڪر، مينهن، چشمو ۽ آبِ حيات .

تشبيهه خوش خُلقِيءَ جيي . خوشبُو، سُڪ، ڪافور، هير، بهار جو واڻ ۽ عطر .

تشبيهه ڪاوڙ جيي . وڃ، باهم دوزخ، جهولو، افعي، قيامت، خزان جو

واڻ ۽ طوفان .

مناسبات

حسن جا مناسبات . پيوفائي، خود بيني، خود نمائي، ناز، غمزو، انداز، خونريزي، منگدلي، چالاڪي، خوبِي، جلوو، محبوبِي، شوخ چشمي، وعدي خلافِي، زود رنجِي، تلخ گوئي، تند خوئي، سوخي، ڪارگند، دلبري، دلربائي، بي سهرِي، خونخواري، دل آزاري، جانفزاڻي، ستمگاري، جفاڪاري، فتنم انگيزي، فريب، لڳي، بهانا جوئي وغيره .

عشق جا مناسبات . آه، فرياد، دانهن، بيخوابي، بيتابي، زاري، نيزاري، ضعف، اڻ سگهائي، جان نثاري، جانفشاني، خود سري، آوارگي، خانم بدوشي، جنون، بيخودي، مستي، روچ راڙو، اڪيلائي، بي اختيارِي، دل جو توڻ، ديوانگي، بيگانگي، بيچارگي، سرگشتگي، پريشاني ۽ حيراني .

فتر جا مناسبات . صبر، توڪل، تحمل، همت، مراقبو، مشاهدو، مجاهدو، معاملو، مجاسبو، مجادلو، عبادت، ارادت، قناعت، رياضت، خاڪساري، پرهيزگاري، ترڪِ دُنيا، پيپرواهي، شريعت، طريقت، حقيقت، گوشتي نشيني، خلوت، معرفت، تجرید، تقرید، دم، قدم، نڪر، ذکر، محنت، مشقت، عصمت، حق پرستي، خدا شناسي، سچائي، رضا، تسليم، عام اليقين، عين اليقين، حق اليقين وغيره .

حڪومت جا مناسبات . پڙائي، جاه و جلال، دولت، اقبال، حشمت، سخاوت، عدالت، شجاعت، شفقت، سهرابائي، عزم و جزم، شان و شوڪت، فتح و نصرت، رنجيت ٻروري، رعایت، ڪرم گستري، فيض رسائي، بردباري، تجمل، لشڪرڪشي، ملڪداري، سرفرازي، وغيره .

علم جا مناسبات . ڪتاب، ورق، صفحو، شيرازو، نوشت خواند، قلم، ڪاڪ، ڪاغذ، لوح يا تختي، نسخو، جملو، خط، ادب، اخلاق، منطق، حڪمت، معقول،

منقول، اسرار، رموز، اصطلاح، صرف نحو، تاريخ، سير، قصص، تفسير، حديث، كلام، مباحثو، مناظرو، قواعد، تذڪرو، اصول، فقه، فرائض، نثر، نظم، بيان، معاني، هندسه، اقليدس، جبر، مقابلو وغيره.

باغ ۽ بهار جا مناسبات. وڻ، ميوا، بادشاهه، هير، گل، مڪڙي، گلاب، نرگس، ياسمين، بنفشو، سرو، شمشاد، قمری، بلبل، چهچھو، ڪڻڪڻو، وهندڙ پاڻي، ساک، حوض، نهر، لال، چمن، سبزه، خوشبو، پستل، ٽرينج، ليمو، پچ، ڪڪڙو، ساوڪ، نباتات، ڪڪو، مينهن، گوڙ، وچ، واڻ، قطرو، ڳڙو، ڪڻڪ، وهڪرو وغيره.

انهيءَ طرح، ٻين مضمونن بابت علحددا علحددا مناسبات آهن.

فصل ٽيون

نظم جي بيان ۾

نظم جا ڏهه قسم آهن: قصيدو، غزل، تشبيب، مثنوي، رباعي، قطعو، فون، ٽو جيم ٻنڊ، سمسٽ، ۽ هستزان.

(۱) قصيدو. لفظي معنيٰ قصد ڪرڻ، يا مغز غليظ ۽ اصلاحي معنيٰ موجب ڳچ جيترا سمورن بيت، جن مان پهرئين بيت جون ٻيئي مصرعون هر قافيه هجن، ۽ ٻين بيتن جي فقط پوئين مصرع ۾ ساڳيو قافيو هجي. قصيدي ۾ تمام ٿورا ته ٻه ٻارهن کان مٿي بيت هجن، ۽ گهڻي کان گهڻا سو-سوا بيت هجن. اڪثر، شروع ۾ شاعر تمهيد يا ديباچي وانگي مضمون آڻي، ۽ پوءِ جنهن جي تعريف ڪرڻي هجي انهيءَ جو نالو ۽ صفتون آڻي يا ٻيو مضمون آڻي، ۽ پڇاڙيءَ ۾ انهيءَ جي حق ۾ دعا گهري. قصيدي جو مضمون علحدو علحدو ٿي سگهي ٿو- خدا جي تعريف، حضرت جن جي نعت يا منقبت، ڪنهن بادشاهه يا امير جي تعريف، يا ڪنهن جي هجو يا شڪايت، يا نصيحت يا ڪو ٻيو مضمون. قصيدو، مضمون جي نظر تي، مدحيه يا هجوويه يا دعائيه يا عشقيه يا بهاريه يا فخريه يا حاليه وغيره سڏبو آهي.

شاعر جو نالو يا تخلص ضرور ناهي ته پڇاڙيءَ واري بيت ۾ هجي پر ڪافي ٻه وچ ۾ اچي، پڇاڙيءَ کان اڳي. قديم مشهور شاعرن جا قصيدا مشهور آهن، انهن جي ٻيروي ڪرڻ گهرجي. ٻين شاعرن جي ٻيروي، قصيدي ۾ ضروري ناهي. مثال طور ڪجهه قصيدا ڏجن ٿا.

قصيدو، پردي جي تعريف ۾

عقل تي پردو پيو تن جي، جي ڄاڻن ڪين ٿا،
 جي رهن پردي جي پردي ۾ لڪل ٿا ڦاٿا.
 زال جي لاءِ آهي پردو هڪ وڏي نعمت عجيب،
 ٿي سلامت ۽ بچيل سا، ان ۾، کان ظلم ۽ جفا.
 جيسين پردي ۾ رهي، بنا پرده سنڌ جي، هڪ پن،
 نيڪتي پردي مان جڏهن، پيو رده ٿئي ۽ بوجيا.
 نازڪ آهي اصل ڪان بيشڪ بدن ۾ نازين،
 پر زياده نازڪ آهي عزت ان جي ان ڪنا.
 مان سان موٽي رهيو پردي ۾ سالم سڀ اندر،
 نڪتو ٻاهر، ٽنگ ٿيس، بازار ۾ ڪاڌائين ڌڪا.
 لعل ۽ هيرو سڄو سارو هو پنهنجيءَ ڪاڻ ۾،
 نڪتا ٻئي ٻاهر جڏهن، چلجي ۽ پرزا ٿي پيا.
 خاڪ جي پردي ۾ جيئري ٿي رهي هڪ هنڌ باهم،
 جڏهن لٽس پردو، آڏامي ٿي فنا وئي منجهه هوا.
 وات جي پردي ۾ آهي زيب زينت ڏند ڪسي،
 نڪتو ٻاهر، ويو آچلجي، جيئن آچلجن پيا هڏا.
 مان منبر جو ڏسو مسجد اندر محراب وٽ،
 نه ته ٻهر آهي سرون سو، يا ٽڪر تختي سندا.
 قدر وارو ٿو رهي ڪهڙو نه گلشن ۾ ڪلاب،
 ويو ٻهر، تڏهن آب نڪتس باهم تي ٿيو فنا.
 دٻليءَ ۽ صندوق ۾ پيا قيمتي ڌڙ ۽ گئهر،
 پيا ٻهر پٿر ۽ لڪر، گهڻي نه ڪنهن کي تن جي ڪا.
 عورت آهي 'زال'، ان جي معنيٰ آوڪهڙ آهي پن،
 هر طرح عورت جو ستر ۽ پردو واجب دئما.
 گوشه گيري ۽ قناعت زال جي تهذيب آهي،
 ساڳي ايت تهذيب ۽ عادت رکن ٿا اوليا.
 ڪم پوري کان پوءِ توبه مرد جي ٿئي ٿي قبول،
 زال جي عزت وٺي جا، موٽي توبه مان نه سا.

زال ٻردي ۾ ٻڃيل آهي ٻهر جي حرص ڪسان،
 پڻ ٻڃيل ايذا کان بدڪارن جي آهي پيشڪا.
 بڻندڙ ڄاڻن ڪين ٻرندو ٻيڙيون ٻرندو نشين،
 بلڪ ٿي ٻيهر ڏکي تن لاءِ تڪليف ۾ ٻلا.
 گهر اندر موجود تن کي هڪڙو عالم پنهنجو آهي،
 جيئن رهن رائيون ٿيون پنهنجي ملڪ ۾ فرمانروا.
 سڀڪنهن جو سک رهي دل جي خوشيءَ تي منحصر،
 ۽ خوشي دل جي رهي ٿي منحصر عادت مٿا.
 زال جي عادت جي ٿي گهر ۾ گذارڻ جي پڪي،
 رهندي خوش ٻردي ۾، ٻاهر رنج نت رهندي آها.
 زال ڪمزور ۽ ضعیف الخلقت آهي اصل ڪان،
 ٻاهرين پورهيو ۾ محنت ان جي لاءِ ٿيو ٺاروا.
 ان کي پيدا ڪيو خدا گهر ٿي سڌي ڪم ڪار لاءِ،
 نسل جاري ڪن، ڄڻي سي ٻار ٻالي ڪن وڏا،
 ٻردي جو ٿيو ذڪر پڻ توري ۽ انجيل ۾،
 بقرعو واجب هو ڪليسا ۾ اصل ٻردي بجا.
 ٻرندو آهي هر طرح اسلام ۾ واجب ضرور،
 حڪم قرآن ۾ حدين ۾ انهيءَ لاءِ ڪيترا.
 زالون مستورات ٿيون جي مومنات ۽ محصنات،
 تن کي جنت جي بشارت پڻ ڏني آهي خدا.
 ٻردي جي ٿوري گهڻي هئي رسم هر مذعب ۾ اڳ،
 پارسي، هندو ۽ چيني ۽ جاپاني ۽ ٻيا.
 هنن زماني ۾ اڃي رولو ٻيو هر قوم ۾،
 سڀ خيال ۽ فعل ۾ آزادگي گولڻ لڳا.
 پر جي ڏسندو، فطرتي قانون ٿيو ٻرندو اصل،
 چاهي فطرت، خود خدا ٻردي اندر گهاري سدا.
 ستر، ٻرندو، پوش، نت قدرت کي پڻ آهي پسند،
 ماڻهو جو ٿيو پيٽ ٻرندو ٻار جي لاءِ، اي ادا.
 ٿيو اکين جو ٿورو قدرت مان ستن ٻرندو اندر،
 ڪن جا پرڏا شل نه ٿا، نه تن، نه تن جي ڪا دوا.

مغز ۽ چاٽيءَ جي پيا صندوق ۾ دل ۽ دماغ،
سڀ رئيس اعضا خدا ڀرڻ اندر ڪيا جسم جا.

ٻلڇ ۽ ٻر ٿيو مٿر ڀرڻ ۽ لڻ پڪي جانور،
ٻج ۽ گل ۽ ڦر، نباتي، ڀرڻ ۽ ٿيا جاجا.

پن جماداتي جواهر، نيل ۽ هيرو ۽ لعل،
موتي پن مھراڻ جا ڀرڻ جي اندر سڀ لڪا.

ڏس وري اربع عناصر سڀ ٿيا ڀرڻ ۽ اڪل،
پن ۽ ٿي باھ، پاڻي منجھ، مٽي ۽ منجھ هوا.

قيمتي گنج ۽ خزانا سڀ لڪا ڀرڻ اندر،
غيب سڀ ڀرڻ اندر ٿيو، ڇا حياتي موت ڇا.

لفظ ۽ معنيٰ، ۽ معنيٰ ۽ رھي مطاب لڪل،
شع پن فانوس جي ڀرڻ ۽ ڀرڻ ۽ ھٿا.

ھر طرف ڀرڻ ۽ ستر آھي نظر ۽ ۽ حجاب،
ھوئي نر ماڻھن ۽ ۽ زالن ۽، ته پوءِ واھسوتا.

حق جو نائب ماڻھو ٿيو، اشرف سو مخلوقات ۽،
ٿيو جي ڀرڻ، ته آدم شرمندو ٿيو ۽ حوا.

ھر طرح دنيا ۽ رک ڀرڻ جي حد قائم، ”ٻلڇ“،
اعتدال افضل، ۽ بد افراط ۽ تفريط ٿيا.

قصيدو عشق ”ديوان فاضل“ مان

سڀ، سڄڻ ڪي ڏج سنڀاري سربر سائي سلام،
ور وسيلو واڳ واري سربر سائي سلام.

ريءَ ڏسڻ راتيون ڏکڻ ۽ ٿي گذاريان ڏينھڙا،
محب، مھجوري ٿي ماري، سربر سائي سلام.

ننڍ نينھن کان وٺي، آرام تن کي ڪيو ترڪ،
ٿي گھنگر گولي گذاري، سربر سائي سلام.

يار تنھنجي يادگري روز شب ٿي روح کي،
ٿي ڪٽھي صد ٻار ماري، سربر سائي سلام.

هوت هيٺي سان ڪڙڻ هيٺي نه ڪهر بي هئي اوهان،
 دل لپهان دلبر ڌناري، سر بر سر سائي سلام.
 وقت جنهن ۾ ٻيو وڃو ڙو، ويو ويڏي واڳون وصال،
 نت نمائي ٿي نهاري، سر بر سر سائي سلام.
 محب! مون مسڪين کي ويڙين وسيلاهت ڇڏي،
 ورو ۾ ورنهه وههاري، سر بر سر سائي سلام.
 ملڪ ۾ مشهور ٿي هئي هوت هيٺي حرص سان،
 نهنن چاڙهي نئي نظاري، سر بر سر سائي سلام.
 در بدر ديدار لاءِ دلڙي نمائي ٿي رهي،
 پرت مان پهل پڪاري، سر بر سر سائي سلام.
 سٺ مقابل محب تنهنجي مور ڪونهي ملڪ ۾،
 ڪا گهڙي جنهن ساڻ گهاري، سر بر سر سائي سلام.
 جا هتي حيران هئي پر ٿي سڪي ماري سدا،
 ڪنن وٺين سا ور و ماري، سر بر سر سائي سلام.
 رڪر و سارڻ ٺاهي لازم، جا پنجهي پانهي وٺي،
 پئي پٿر پورهيت پتاري، سر بر سر سائي سلام.
 خط لکڻ جي وقت نيشن رت نمائيءَ جي رنو،
 چئي، منجهن هيڪار هاري، سر بر سر سائي سلام.
 دل چڏائيءَ ۾ جيءَ اڃا مفت جا ميري ٿي،
 سا اچي ڪر تون آجاري، سر بر سر سائي سلام.
 جو ويو هڪ سان هلي هت هو حبيب جو وصال،
 شال سو ڏنڌر ڏهاري، سر بر سر سائي سلام.
 در بدر دمدم نهاري ۽ ڪري ٿي 'هوت هوت'،
 ان طرح طالب تنواري، سر بر سر سائي سلام.
 ٿي ڪٽسي قريان سا قالوا بلي جي قول سان،
 منجهن الستي ڏس اشاري، سر بر سر سائي سلام.
 ٿي سڪي ماري سدائين گهڙي گهڙي لاءِ گهري،
 تنهن سڌو ٿي-نار ناري، سر بر سر سائي سلام.
 عيب ڍڪ ان جا، اچي احوال پڌ اتفاق سان،
 جان هئي پانهي بهاري، سر بر سر سائي سلام.

عرض آڳي ڪري هر هر کنيو هڙا ٻئي،
 آڻ ٻرڏيئي ٻياري، سربر سائي سلام.
 مرتبي آهجي نه ساڀن سوکڙيون تحفا ٻيئي،
 جي ڏهان ڪي آڻ قطاري، سربر سائي سلام.
 ڇا ڏيان، ڏوريان نهاريان، ڇا مڻجان محبوب ڏي،
 ٻرين مان جو قول هاري، سربر سائي سلام.
 هر مڻڪم ڪو قدر تن مان، ڪڇ ڪرم سين سو قبول،
 پيال پايان ٿي پلاري، سربر سائي سلام.
 مرڪي آهن جي اسان مؤ سلام آن ڏي ڏنا،
 سي لکيم هن خط ڪناري، سربر سائي سلام.
 فڪر ”فاضل شاهه“ تان لاهين لياقت لطف سان،
 ڪر صفا ميٽڊ سنواري، سربر سائي سلام.
 قصيدو هجوي، ”ديوان فاضل“ مان

(جنهن ۾ وقت جي شاعرن جا نالا آهن.)

سڏائي سڏجن جي خيانت صفائي،
 سڏن ڪو سڏائي ڪڏائي.

اندر شعر جي مرد مضبوط ’محڪم‘،
 الهه ڪي عيان ٿي الائي سڏائي.

تشابه نه تن وٽ سنڌي سڏن آيت،
 سڏن تي جنهن صاف همت هلائي.

مٿي دين ’محڪم‘، منگت سان سالم،
 الهن ڪي نه آهي عداوت الائي.

هون هن آهي ميٽڊ مردود مفسد،
 ٻڌن جي رکي ٻڌل ٻڌن ٻڌائي.

فضيلت سوا ڪير ’فاضل‘ ٿئي ٿو،
 ادا عاريت علم جي سچ اجائي.

۱. ’خورشيد‘ خو آدمي ڪو ٿئي هڏ،
 نه ’علوي‘ صفت اي لهي سچ سڏائي.

نڪي طفلُ ري 'لطف' لهندو لياقت،
 تڪبر ڪري ٿرت 'تائب' توائي.
 وٺڻ جي نه رنگين ڪلمو ڪلاسي،
 آهي جا سڃاڻن ڪڇائي ڦڪائي.
 مصنف مٿيادار 'محمود' منصب،
 سندن حق باطل انهن سڏ سڃائي.
 پڇي لس لئيءَ مان اٿي ٿين شاعر،
 سنڌي شاعرن سٺ سڃاڻن نه سائي.
 ڪري عقل الصاف مربوط محڪم،
 بندان برهم جي پاڙ پختي پٺائي.
 جڏهن ياد ڪئي يار ياري قديمي،
 محبت تڏهن ڏور دل تي مچائي.
 لهي ڪير ڪل ڪونه غافل انهيءَ تي،
 اسان يار سان آهي جا آشنائي.
 قديمي قربت ڪيم قرب اصلي،
 نئي سر نئون، جلد وڙهي جدائي.
 'ميان محڪم الدين' مشفق مڪرم،
 اوهان ختم آهي صداقت سچائي.
 اتر يار 'الحق' اخلاص ان ڏي،
 نه رهبي رعابت نه راسخ رمائي.
 'اذا وعد' وارو پڙهي قول پاڻهي،
 وفا ڪر وري يار وعدي وفائي.
 منجهان دين "فاضل" مزو مان محڪم،
 اٿي صدق ري سڀ بلاشڪ برائي.

(۲) غزل، لفظي معنيٰ موجب، 'زالن جو ذڪر ڪرڻ' ۽ اصطلاحي معنيٰ

موجب اهو شعر، جنهن ۾ پنجن کان وٺي ٻارهن تائين بيت هجن، جي قصيدي وانگي
 هجن - يعني هموزن ۽ هر قافيي - ۽ پڇاڙيءَ واري بيت ۾ شاعر جو نالو يا تخلص
 اچي ٿو. غزل ۾ مضمون اڪثر عشق ۽ حسن، وصال ۽ فراق جو هوندو آهي،
 ڪڏهن تصوف ۽ ٻين ڳالهين تي به ٿي سگهي ٿو. مهر جي بيت کي 'مطلع'، الهيءَ
 کان ٻئي کي 'حسن مطلع'، ۽ پڇاڙيءَ جي بيت کي 'مظلم' چئجي. غزل ۾ جيڪو

عمدو بيت هوندو آهي، تنهن کي 'شاهه بيت' چوندا آهن. الف-بي وار غزلن جي ڪتاب کي 'ديوان' چوندا آهن. فارسي ۾ ڪيترا مشهور ديوان آهن، سنڌي ۾ ٿورن ورهين کان غزل لکڻ ۾ اچن ٿا، ۽ ديوان به لکيل آهن، مثال لاءِ هڪ غزل ڏجي ٿو.

*

رنج سان ويو رسي دلدار، خدا خير ڪري!
 درد ۾ دل ٿي گرفتار، خدا خير ڪري!
 دليريءَ سان ته ڏنئين ڪونه دلا سو دل کي،
 ويو غممن ۾ گڏي غمخوار، خدا خير ڪري!
 لڪ ڪيم آزيون اياز يون نه مڃيئين منٿ ڪا،
 ڪيئين اصل وصل کان انڪار، خدا خير ڪري!
 جنهن کي سمجهيم ٿي سچن، هاءِ، ڦري ٿيو بد خواهم،
 دوست ٿيو دشمن، خونخوار، خدا خير ڪري!
 ڏوھ ڪنهن کي ڏجي ناحق، آهي قسمت جو قصور،
 ٿيو دلا رام دل آزار، خدا خير ڪري!
 دور دنيا جو عجب آيو، ٿي محبت معدوم،
 شور شر نڪري ٿيو نروار، خدا خير ڪري!
 يڪسيءَ ڪٿون آهي حيران پريشان "تليچ"،
 سڀ ويس چارا، ٿو لاچار، خدا خير ڪري!

*

(”ديوان گل“ مان)

آهي ننڊ ندوري ۽ آرس آڀاڳ،
 سمهن سور سارو، آئي ڀار جاڳ.
 چوري تنند طنبور جي ڪر طالب،
 ريجهي راه ڏيندو، لنگها! توکي لاڳ.
 جنهن کي سگ ڪيو سيني ۾ سوز سل،
 صدا تنهنجي سر ٿيو، روئڻ تنهن جو راڳ.
 وچوڙي جي دل ۾ لڳي جنهن چڙي،
 وره ۾ وصل جي وهو ڏي وهانگ.

ٻوي ٻوءِ ڪاسن ٻڄڻ جي ٻهر،
 توڻي ڪو ٻڄي ٿو اندر دل ۾ داڳ.
 جاڳي جو سئون دل ڏيئي رب ڪي،
 ڀلي سو سمهي، ”گل“ سئون جنهن سڀاڳ.

*

(”ديوان فاضل“ مان)

منجهم اندر ئي آڳ آئي، ٻهر نڪري ڪين ٻاڦ،
 جوش ۾ ٿي جان ڦاٽي، ٻهر نڪري ڪين ٻاڦ.
 درد ۾ دل دردمنڊن جي جلي، منجهم جوش جنڊ،
 چر وڌي چيري چرائي، ٻهر نڪري ڪين ٻاڦ.
 هانوَ هڏ چم ساڻ اڱرا، سڀ سجھايا مغز ماهم،
 عشق جي آتھن آساني، ٻهر نڪري ڪين ٻاڦ.
 دمبدم، غم ۽ الم جي ساهه تي هر صبح شام،
 باهم ٻڙڪن ڪي ٻسائي، ٻهر نڪري ڪين ٻاڦ.
 فڪر، ”فاضل شاهه“، اندر ٿا آڀاڻ آڳ گھاٽ،
 ڌڙ ڌرھائون قلب ڪاٽي، ٻهر نڪري ڪين ٻاڦ.

*

(”ديوان سانگيءَ“ مان)

اسين عقل کان آهيون عاري، عزيزو!
 اسان کي ڀرت آهي ڀياري، عزيزو!
 زياده آهي قسمتِي ڪهه ڇا ڪان،
 اسان جي اها خاڪساري، عزيزو!
 اسان جهڙا مسڪين جنهن ڪيا مقرب،
 ڏسو عشق جي بردباري، عزيزو!
 رهيا دهر ۾ ڦٽندا ۽ ڦٽندا ۽ بازي،
 وڇان ڳالهه وڻي وره واري، عزيزو!
 اسان ٻان ڪنهن سان نه ڪئي ڪا مروت،
 اسان سان ڪندو ڪير ڀاري، عزيزو!

سياهي مان وارن ۾ آئي سفيدي،
۽ گذري وئي گلزار، عزيزو!

عجب هو آهو پنهنجي جوانيءَ جو عالم،
نہ هئي جنهن ۾ ڪا نظاري، عزيزو!
تون ”عبدالجسين“ چؤ تم الحمد للہ،
پرين سان اسان ڀرت ڀاري، عزيزو!

*

(”ديوان بلبل“ مان)
سهڻا! ضرور توکي سينگار جو نہ آهي،
ري زلف، دام دل لئم پيءُ تار جو نہ آهي.
جي قتل لاءِ ڪنهن جي تون ٿو ڪشين ڪمري،
ابرو اٿي، ته مانگو تلوار جو نہ آهي.
انگيون اکريون آن ۾، پر جي ڪو محض مقصد،
مڙگن جي مورچي کي پيڪار جو نہ آهي.
هن نازنن جي قد سان همسر نہ سرو ٿيندو،
جو ڪاڻ آلهڙو ڪنهن ڪم ڪار جو نہ آهي.
”بلبل“ تون هاڻ بس ڪر باريڪ بات هن کان،
اڄ قدر ڪوئي ڪنهن وٽ اشعار جو نہ آهي.

*

(”ديوان قاسم“ مان)
دنيا سان مَر رڪت ڀاري ڪڏهن،
جو ڪنهن سان آن پت نہ ڀاري ڪڏهن.
ٿئين غرق جي غم سنڌي بحر ۾،
ڪنڊيٽ ڪين هوءَ غمگساري ڪڏهن.
طلب آن سنڌي محض تاوان آهي،
مَر ڪر لاءِ تنهن ذات تاري ڪڏهن.
دنيا ڪوڙ، جا ڪوڙ سان گڏ ٿي،
نہ ڪنهن عارفن ري وساري ڪڏهن.
ڪري غير جي ترڪ ”قاسم“ طلب،
ڪجي ڪاڻ طاعت تيارِي ڪڏهن.

(۳) تشبیب. لفظي معني موجب، 'شباب يا جوانيءَ جو ذڪر' اصطلاح معني موجب قصيدي جي مهر جا بيت، جي تمهيد وانگر ايندا آهن، ۽ جن ۾ مضمون جون صفتون مجمل طرح آڻيون آهن. انهيءَ کان سواءِ ٻين مضمون تي به تشبیب هوندا آهن. غزل ۽ تشبیب ۾ ٿورو تفاوت آهي. مثلاً:

جنهن کي عشق جو تير ڪاري لڳي،

جيئن تنهن کي هن جڳ ۾ ٻاري لڳي.

۽ ايندو ڪڏهن تنهن جي دل کي قرار،

جنهن کي يار جانيءَ سان ٻاري لڳي.

محبت مڙڻ تائين سو ڪيئن چڏي،

جنهن کي عشق جي بيقراري لڳي.

سجڻن کي نت آرزو وصل جي،

ملاقات پيارن جي پياري لڳي.

کلي جي ڪڏهن تن سان گالهائي ٻار،

رقيبن جي دل ۾ ڪٽاري لڳي.

(۴) مثنوي. ”تثنيه“ مان نڪتو آهي—معني ’جوڙو‘ يا ’ٻه‘. اهو شعر، جو هڪڙي وزن تي ٿو ٿئي، ۽ هر هڪ بيت جون ٻه مصرعون هم قافيي آهن، قصيدي يا غزل وانگي، سڀني بيتن جو هڪڙو عام قافيو ٺاهي، مثنويءَ کي ’مزدوج‘ به چوندا آهن. فارسيءَ ۾ وڏن وڏن شاعرن جو مثنويون آهن. سنڌيءَ ۾ به ٿوريون آهن، جيئن ’بوستان‘ ۽ ’زليخا‘ جا ترجمو. هيٺ مثال لاءِ اسين مشهور ’مثنوي مولوي جلال الدين روميءَ‘ جو ڪو ڀاڱو ترجمو ڪري ڏيون ٿا.

نئن جڏهن درياهه ۾ پئي، بھر ٿئي.

سج اڳيان ڪڪري به سڄ جهڙي ٿي ٿئي.

جڏهن پوي ڏاڻو پئي ۽، ٿئي پئي،

آدمي پنهنجي، اصل جا هڻي مٽي.

ماني جڏهن ڪاڇي ٿي ماڻهوءَ ۾ پئي،

هڻي مڙل اڳ، پوءِ وڃي جيئري ٿئي.

باهه جڏهن مين ۽ ڪالي ٿي چٽور،

مڇي ڪارنهن مان ٿئي ان ۾ ٿو ٺٺور.

پيسجي جڏهن ٻهن سرڻو ٿو ٿئي،
تڏهن اکين ۾ روشنائي ٿو ڪري.
تيئن ڀلو سو مرد، جو پاڻئون وهن،
۽ مري جيئري سان سو شامل ٿيو.
واءِ سو جيئرو، جو مڙدي سان وڙهي،
ڏئي حياتي پنهنجي، مڙدو ٿي پوي.
روح تنهنجو چڻ هڪي پڇري ۾ آهي،
قيد مان تنهن کي چڻ جي رمز لاه.
روح جي آهڻ چڻل پڇري منجهان،
انبيسا ۽ اوليا ٿييا اصل کان.
سي چڻ جو توکي رستو اِيءَ ڏسين،
جي مريين بيمار ٿي، چڻدن يقين.
خلق ۾ جي هوندن هت مشهور تون،
بند ۾ هوندن سدا رنجور تون.
ٻڌ ته هڪڙي ڳالهه آءُ توکي چوان،
حق ٿئي معلوم توکي ان منجهان.

*

(مثال، ”بوستان“ مان: مصنف سيد پناه علي شاهه ۽ ميان غلام محمد).
ٻڌو مون ته ڪنهن هڪڙي بادشاهه،
ڏٺو وقت سڪرات جي ٿي پسامه.
تنهن بادشاهه کي نه اولاد هو،
نه ٻيو تخت جي ڪاڻ آساده هو.
ڏٺائين گدا هڪڙي کي تاج تخت،
گداگر ٿيو سو خداوند بخت.
گداگر جڏهن بادشاهي ڏني،
لڳي پوءِ تنهن کي فقيري مٿي.
رکيائين وڏو بادشاهي دماغ،
ڍرو ڍونڍ جي ڪاڻ ظاهر سو زاغ.
جڙهي فوج سان، فوجداري ڪري،
رعيت تي محصول پاري ڌري.

ٿيو زور سان ظلم ۾ زور سخت،
ڪري ظلم سان زور آباد تڏهن
ڪري جنگين سان جنگي خيال،
نه مسڪين محتاج جي ڪا سنڀال.
ڏٺو هو جنهن قوم زاري ظلم،
اٿاريو تنهن جنگ جهيڙو خلم،
ڪيائون تنهن سان جهيڙو جدال،
ٿيو جنگ ۾ مرد مسڪين حال.
مثل مينهن جي ٿي وٺا تيز تير،
ڪري جنگ ٿيو عاجزيءَ ۾ فقير.
مٿڪاڻين ڪنهن نيڪ ڏي آدمي،
وڃي پئو ڪري نيڪ جي خادمي؛
مٿنڪي ورتو هن دشمن زور سخت،
دعا مان، توفيق ڏي نهڪ بخت.

*

(مثال، ”سڪندر نامه“ مان: مصنف غلام مرتضيٰ شاهه ”مرتضائي“).

بهار آيو، ٿيو باغ سرسبز، واه!
ڏسي گل ڪي بلبل مٽي بادشاهه.
وڃاڻون وٺن هين ڦيروزي فرش
ٿي قمري ڪري سَرَوَ جي شاخ فرش.
ميون جا مزا واه، هر دم مست!
گل آندي جهڪ مهڪ ڦڙيا موتيا.
چنبيليءَ جي چهره سونهريءَ جي لهر،
ڪري پيئي قصدون سا رابيل قهر!
نمايان نرين، پيو دسترن،
ڪٽهار مڪڙيون ٿيون تههه ڪلن.
وٺن ڪي مليا ويس ساوا وڳا،
ولين سا وڃي ڦنگ چوٿون لڳا.
عجب عشق پيڻ سنڌا پيچ تاب،
ڪلهه جعفري، چهره آفتاب.

ڏسو موڙ ميندن جا شب ٻڌو شير،
۽ ٻاٻونڊ، زنجبتي جو رتبو عظيم.
ڪيائون ڪهڙي سوسن صفت صد زبان؟
چوان جنهن ۾ هيءُ باغ وارو بيان.

*

(مثال، ”گل خندان“ مان: مصنف آخوند لطف الله).
آڌر قاصد چتون! وڃ يار پريتن،
وڇوڙين ڏي مڪو توکي وڇوڙين،
وڇوڙو جو پيو، پارڻ پيوسين،
جائڻ ۽ جوش ۾ گهارڻ پيوسين.
سدا توکي ٿو جاني! ماه ساري،
الله مثل وصل جو ڪو واڻ واري.
جهازون آڏ ۽ چڇي جنهن دم ٿيس ڌار،
پئي ٿلڪيس مٿي تختي تنهن وار.
ڪنير هڪ ديو، تختي تان آڏائي،
منڪي قابو رکيائين قيد پائي.
مٿن سان گڏ نه جهڙن سان جوڙو،
الا، گهوريو وري اهڙو وڇوڙو!
وري طوطو وڇوڙيل رب وارو،
جنهن کي رات ڏينهن ٿي ماه ساريو.
مڪو تنهنجي وڇوڙي جا اندر سور،
جڏائيءَ ۾ آڇو پلپل پون پور.
چتون! قاصد مٿڪيوسين لاءِ خبر چار،
مڪو تنهنجي مٿي ڪا خير اخبار.

۵. رباعي. ربع مان نڪتل آهي، يعني چار. هن شعر ۾ فقط چار مصراعون آهن.

ٻا ٻه بيت آهن، جن مان ٽن مصراع کان سواءِ ٻيون سڀ هم قافيي آهن: يعني چارئي، قافيه دار هونديون آهن. مگر رباعي جو وزن خاص مقرر آهي بحر هزج. آهو اڪثر هيءُ آهي: ”لاحول ولا قوت الا بالله“ يعني ”مفعول مفاعيل مفاعيل فعل“. انهيءَ مان ٿريل گهريل ٻيا ٻه وزن آهن، جي علم عروض ۾ آهن. رباعيءَ کي

”دوايتي“ ۽ ”چار مصرعي“ به چوندا آهن، ”ترانہ“ به سڏيندا آهن. ڪڏهن ڪڏهن رباعيءَ ۾ شاعر، تخلص به اڻيندو آهي. مضمون علحدا علحدا ڪم ايندا آهن فارسيءَ ۾ ڪهن شاعرن جون رباعيون آهن: جيئن ته رباعيات عمر خيام، رباعيات جلال الدين رومي وغيره.. سنڌيءَ ۾ عمر خيام جون رباعيون ۽ ٻين شاعرن جون رباعيون مون ترجمو ڪيون آهن، جي ڌار ڪتاب ”موتين جي دٻليءَ“ نالي سان ڇپيل آهن. انهن مان ڪي مثال هيٺ ڏجن ٿا:

۱- جو پاڻي حياتيءَ جو ادا! ٿو ڳولي،

سو خضر جي پيروي مڊا ٿو ڳولي،

ڄاڻين ٿو ته ڪير آهي شيطان رحيم؟

السان کان ٻاهر، جو خدا ٿو ڳولي!

۲- هيءَ عمر، جنهن ۾ تون رهين ٿو بيتاب،

پاڻيءَ تي آهي نقص يا آهي او حباب؟

دنيا آهي خواب، ۽ حياتي اُن ۾،

ڳوڙها آهي خواب، جو ڏسين ٿو منجهه خواب.

۳- ڏهنهن رات ادا! تون جو خدا پيو ڳولين،

انڌو ٿي ڇو پاڻ کان جدا پيو ڳولين؟

حق تو سان پيو ڳالهائي مڊا ۽ پيو چوي:

آءُ نو سان لڳر وٽان تون ڇا پيو ڳولين؟

۴- محتاجي عجيب، بئري فقيري پيري،

پيشڪ آهي وڏين ۾ صغيري پيري؟

ڏاڏي کان پڇيم: خراب پيري يا موت؟

اُن دانهن ڪري چيو ته پيري پيري!

۵- ڪر ڌيان، مجاز سان حقيقت تون نه مٽ،

معراج جو وٽ مثال، ڇو وڌ نه گهٽ؟

مثلاً ٿا چون ته ويو نبي عرش مٿي،

صوفي ٿا چون ته عرش آيو اُن وٽ.

۶. قطع. قطع مان نڪتل آهي، يعني ويڊيل يا ٽٽڪر. آهو شعر، جنهن جا

بيت هم وزن ۽ هم قافي آهن، انهيءَ ۾ غزل جهڙا بيت يا انهيءَ کان گهٽ ٿي سگهن ٿا، مگر پهريون بيت يا مطلع ڪونه هوندو اٿس، يعني غزل جي مطلع وڌي

سان قطع ٿيندو آهي. هن ۾ به بعضي تخلص اڻيندا آهن. فارسي ڪتاب 'مقطعات' جا گهڻا آهن، خصوصاً لائن يمين جا. سنڌيءَ ۾ فارسي ڪتابن جا قطعا ترجمو ڪري،

ڪتاب "چندن هار" ۾ ڇاپاڍا اٿن ۽ ڪي ٻين ڪتابن ۾. مثال:

۱- ۾ ڏينهن عمر جا هيڪي ٻچيا اٿئي باقي،

وڃي جي ڪوشي قناعت جي ۾ مقام ڪرين.

ڍڳا وٺين ٻه، ۽ ٻوڪين آئي زمين ٺڪر،

۽ مير هڪڙي جو، ٻئي جو وزير نام ڪرين.

رُڪي حلال جي ماني اچي جي ان ۾ هٿ،

۽ پاسو دل جي خوشيءَ سان ڪنا حرام ڪرين.

"قليچ" ان کان ٿئي ته بهتر ڪنهن ٻئي جي اڳيان،

رڪين تون سيني تي هٿ ۽ جهڪي سلام ڪرين.

۲- چڱو زمين، زماني جو ڏيان مثل هڪ وار،

بساط ڇاڻ تون شطرنج جي وڇاڻل يار!

اڇا ۽ ڪارا ٿيا ماڻهو، جو رات ڏينهن جو رنگ،

اهي ٿيا راند جا مڱهرا، وڙهن پيادا، سوار.

اچي ٿيا گهوڙا ۽ هائي ۽ اٺ اتي موجود،

نه سڱ وڙي ڪي آهي، نه بادشاهه ڪي قرار.

سڀن جو رخ ٿيو طمع ۾، ڏين ٿا شاهه ڪي شه،

۽ ڪشت ساڻ ڪرڻ مات، ٿي مڙن ڪي ٻچار.

قدم قدم هلي پيادا، وڃي سوار ٿين،

منوان هلن ٿا منوان، ۽ ڏنگا ڏنگي رفتار.

ٿو گهرجي صبر، تڏمڻ، ڏيان، اڳ ڳڻي،

سنوت، سڃاڻي، هنر، عقل، هوش ۽ اختيار.

ڪرين عمل جي الهن تي، انهيءَ ئي عرصي ۾،

تس ڪٽ "قليچ" فتح، ٿا تس بازي هار.

*

(قطعو، "گل خندان" مان)

عشق رهبر ٿيو جڏهن، آرام و راحت وڏي ڇڏي،

عشق جو آزار مون ڪي ڪوندرن ۾ ويو گڏي.

وات وڙڻ ٻئي وندر ۾ ڪاڻ جانب منجهه جبل،

ڏور ڏونگر ڏاکڻا ڏورن ٻه من جيءَ ڇڏي.

(ايضاً)

ڪو سٽي سورهم اچي مـ...ـدان ۾،
 ڪو اچي هشيوار هن سيخانم ۾!
 ٿي چيو مستن عيان منجهم وجدِ حال،
 آهي اسرارِ لـهـان پـيـسـانـم ۾.
 بيغرض بلڪل اهو اطل تـوـن چاڻ،
 جو رهي ٿو عشق جي خمخانم ۾.

(۷) فرد يعني چڙهو يا مجرّد. اهو ٻن مصرعن وارو شعر، جنهن ۾ هڪڙي مصرع ۾ قافِي جو ضرور ڪونهي، پر ٻي قافيم دار به ٿي سگهن ٿيون، جنهن صورت ۾ الھن کي بيت چئجي ٿو. فارسي ۾ مفردات جا ڌار ڌار ڪتاب اڪثر ٿورا آهن. سنڌيءَ ۾ اسان فارسي ڪتابن تان مفردات گڏ ڪري، ڪتاب ”الله مائڪ“ ۾ ڇپايا آهن. مثال هيٺ ڏجن ٿا:

ٿي قناعت جنهن کي، تنهن جي هٿ ۾ مٿي سون ٿي،
 نفس جو پارو جو ماري، ڪيمياگر آهي سو.

.....

مرد ڪابل ٿي جڏهن، پنهنجي وطن کي ٿو ڇڏي،
 ٿو پهچي ميو جڏهن، ڌاريءَ کان پنهنجي ٿي جدا.

.....

آدم کي سجدو ھين نه ڪيو، حق کي هٿن ته ڪيو،
 شيطان، بي نماز کان بهتر هزار بار.

.....

لاهي صندل مٿي جو سور ضرور،
 پر لهن ان جو ٿيو مٿي جو سور.

.....

جيستين هستي نه تنهنجي ٿيندي گم،
 جائندين ڪين چاهي هو معكم.

.....

’شاهه‘ آهي، جو تنهنجو ٿيو دربان،
 ميزبان آهي تنهنجو ٿيو مهمان.

(مثال، ”ديوان فاضل“ مان)

’سچو‘ رھ نه ڪر ڪوڙ ڪنهن سان ڪڏهن،
 ڪتر ڪوڙ، سڻ آهي ايمان جي.

.....

ڪيو ڪوڙ جن، سي نياڳا نڪار،
نيسا نيڪ ناقص اندر نڪندڙ نڪار.

.....

لاريب رمز وارن، روشو روا نه آهي،
ري حب هوت هن کي هرگز هوا نه آهي.

.....

(مثال، ”گل خندان“ مان)

مون مسافر سان مورون دل لڳائڻ نا روا،
اڄ هتي منزل، سڀاڻي ماڳ ٻئي، منهنجو مڪان.

.....

جي طبيب آهين ته منهنجي زخم جو ڪو علاج،
ورنه ڇا ڪي اي مسيحا! معجزو جو دم هئين؟

.....

دم سڃاڻيءَ جو نياهي ڪو سچو سالم بڻان،
اڄ سڄارا سال صحبت، سو ويا لائق لڏي.

.....

(مثال، ”ديوان قاسم“ مان)

اڄ آهي دوست ڌاران، دل درد مند منهنجي،
سچ ٿا چون سياڻا ته بناء درد واري.

.....

مون سنڌي دل درد ۽ دلگير درماني ڏسي،
مان دلاسي، دلگهرئي دلدار دلداري ڪئي.

(۸) ترجيع بند ترجمي جي معنيٰ آهي موافق اصطلاح موجب، هيءُ اهو شعر

آهي، جنهن ۾ پهرين غزل وانگي ڪي هر وزن ۾ ۴ قافيي ٻهٽ آئي، پوءِ هڪڙو بيت، خاص ساڳئي وزن ۾، مڪر علحدي قافيي وارو اچي انهيءَ کي ”بند“ سڏيندا آهن. انهيءَ طرح وري ٻيو بند هجي. اهڙا گهڻائي بند ٿي سگهن ٿا. پوءِ جي هر هڪ بند جي پڇاڙيءَ وارو خاص بيت ساڳيو وري وري اچي، ته انهيءَ کي ”ترجيع بند“ چئبو ۽ جي اهو خاص بند، ٻيو نئون نئون هوندو ته انهيءَ کي ”ترڪيب بند“ چئبو. هر هڪ بند ۾ پنجن کان گهٽ بيت نه هئڻ گهرجن، ۽ ٻارهن کان مٿي نه. فارسيءَ ۾، ترجيع بندن جا ننڍا ننڍا ڪتاب گهڻا آهن. سنڌيءَ ۾ ڪونهي. ترڪيب بند جو هڪڙو مثال اسين پنهنجو ڏيون ٿا:

دوستو! آڃاڻ خلقت جو جي وسهو ٿا اوهين،
 آهي هيءُ سنسار هڪ اسباب جو عالم ڀتين.
 هيڏي ڪڏي هوندي جبل، هيڏي ڌرو ۽ هوندي سڄ،
 سڀ کي وٺي اسباب جي نوڙي وڪوڙي ورتا هڻين،
 هونئن ته جي رب چاهي ٿا سڀين جو ڦيرائي اٿن،
 پر نه ان قادر جي عادت آهي اهڙي سورهين.
 ٿئي ٿو جهڙو تڏهن، سمنڊن سان آڻي ٿو جڏهن بخار،
 جڏهن پوي بارش، تڏهن گلزار ٿئي روئي زمين.
 جاري آهي قانون ٿيو آپ تائين، ڌرتيءَ کان وٺي،
 وات لڳي آهي آلهيءَ مختار مسالڪ کي وٺين.
 ان طرح، جي ٿا نظر ڪن قدرتي قانون تي،
 پيشنگوئي ڪن ٿا سي، شڪ نهن ۾ ٻن آئينن ڪين.
 روشنائي ڏينهن جي ٿا سي جڏهن ويندي ڏسن،
 شڪ شبهي کان سوا ٿا رات تڏهن ايندي ڏسن.
 قدرتي قانون ان پٿر آهي جڏهن جوڙيو خدا،
 تڏهن ضرورت نيڪ سڀ اسباب جي ايندي بچا.
 هاڻ ڏسو آهي ٿا ان قوم جو ڇا ٿيندو حال؟
 سڙڪ شاهيءَ کي ڇڏي جنهن پيڇرو ورتو جدا.
 ٻيون سڀئي قومون هلن ٿيون وقت سان في الحال ٻيٽ،
 هيءُ ٻئي ٻئي ڪري، منهن پنهنجي پوئين جي پڇا.
 ٻيا سڀئي ترندا وڃن ٿا وهڪ تي درياھ جي،
 هي، درياھ اتي وهائڻ لاءِ ٻيا مارن مٿا.
 ٻيا ٿا ڏيکارين پنهنجا پنهنجا جوهر ذاتي سڀ،
 هي، ڏيکاريندا وڌن جا جابجا.
 ٻيا ٿين مفلس ته ڪن روزيءَ جي ڳولا هر طرف،
 هي ٿين مفلس ته قسمت جي وتن ڪندا ڳلا.
 زندگي جنهن قوم جي دنيا ۾ گذري اهڙي ريت،
 رهندي هوءَ سا قوم دنيا ۾ ٻڌايو ڪهڙي ريت؟
 (انهيءَ طرح ٻيا به ڪهڙا بند آهن. اهي پهريان به ڀيند به مختصر طرح
 لکيا ويا آهن.)

(ترجيم بند، ”ديوان فاضل“ مان)

الھم جي اڳيان انتظار ڪجي،
تياري طلب تات تاري ڪجي.

شب و روز درگاه ۾ ڏٺي ڪجي،
چنڊي زور اظهار زاري ڪجي.

ڪليدي غير غفلت ڪشي قلب مان.
سماچار سڀ سڦرت ساري ڪجي.

ھم خلق سان ھوئجي خوش خليق،
نم اغيار سان پارا پاري ڪجي.

رکي فڪر ”فاضل“ پلي بيت ڏي،
ھلي حق تي ھوشياري ڪجي.

ڪليدي غير جو غرض من مان مگر،
مٿي وات وحدت، ڪشي ٻڌ ڪمر.

وڃي وڙجي وات وحدت وصال،
محببت سوا ڪر نم ڪاٺي مقال.

رھيج عشق وارن سنڌي ملڪ ۾،
ڏمين عشق مان تون عجب آل جال.

ملن لاءِ تون محب محبوب جي،
قربا قرب جا وجھ ھم في الحال فال.

مٿي ڏيد ڏيدار دلبر سنڌي،
ڪجي ڪوڏ قربان ڪل محض مال.

منجھون فيض ھن فرد ”فاضل“ ولي،
جڳي رکھ ڇٽائي چڱي چست چال.

ڪليدي غير جو غرض من مان مگر،
مٿي وات وحدت ڪشي ٻڌ ڪمر.

۱۔ مسقط۔ مسقط مان نڪتل آھي، جنھن جي معنيٰ آھي موتي ڌاڳي ۾

ڳھوئڻ۔ اصطلاحي معنيٰ موجب، ھڪڙي مصراع تي ٻيون ڳچ جيتريون مصراعون
ھم وزن ۾ ھم قافيم ڪڍ آڻڻ۔ پوءِ جي اھڙيون ئي مصراعون ھونديون تہ انھيءَ کي
”مئلٽ“ چئبو ۽ جي چار ھونديون تہ ”سربع“ چئبو ۽ جي پنج ھونديون تہ

”مخمس“ جي ڇهم ته ”مسدس“ جي ست ته ”مستع“ جي اٺ ته ”مشتن“ جي نَو ته ”مستع“ جي ڏهم ته ”مستع“ فارسيءَ ۾ گهڻائي مسط آهن، مگر سنڌيءَ ۾ اڪثر مسدس ڏنا ويا آهن، سي به خاص ڪري ثابت علي شاهه جا، جي منقبت يا مرثيا آهن. مثال لاءِ اسين پنهنجا ڪي مسط ڏيون ٿا:

”مربيع“

آ موٽي سڄڻ! جو اڃ بهار آهه،
صبرا سڄو ڏس ته لالہ زار آهه،
پرپور گلن مان شاخسار آهه،
بلبل جي انهي ڪري پڪار آهه.

آ موٽي هلي وسايون خلوت،
۽ پاڻ اڃ ڪريون ڪا صحبت،
ڄاڻون هي به چار ڏينهن غنيمت،
جو عمر تي ڪونه اعتبار آهه.

آ موٽي، ڪريون قرار ڪو دم،
ڪي ڏينهن ڇڏيون وساري سڀ غم،
صحت ري سڄڻ! هڪريون نه پيو ڪم،
دنيا رڳو خواب ۽ خمار آهه.

”مخمس“

جي ابن الوقت آهن، تن جي لاءِ آزار ٿيو پردو،
نه جن کي لنگ ۽ ناموس، تن لاءِ عار ٿيو پردو،
تماشائي جي ميڙن جا، تني تي بار ٿيو پردو،
جتي شرم ۽ حيا ڪونهي، اتي بيڪار ٿيو پردو،
اڪين ۾ تن انڌن جي چڻ چڻ لاءِ خار ٿيو پردو.

لکين خوبيون ۽ نيڪيون پاڻ ۾ پردو لڪائي ٿو،
هزارين فائدا ديني ۽ دنياڻي رسائي ٿو،
گناهن کان گهڻن قسمن جي مردن کي هٽائي ٿو،
بداندeshن ۽ بدڪارن کان زالن کي بچائي ٿو،
شرارت، شيطنت ٽارڻ جو ذمه دار ٿيو پردو.

(”مخمس“، ديوان فاضل مان)

سجڻ پرت ڀينڻ منڀار ڏي،
سندو سڱ سدا شوق سردار ڏي،
دلارام دلبنند دلدار ڏي،
سڀن جي سڄڻ سونهن سنگار ڏي،
آجڻهي يار آرام آڌار ڏي.

رڻان روح ۾ لاءِ تو رات ڏينهن،
وساڻن اکين مان مٿا محب مينهن،
ڪري ڪوڙ آهوندئي سوز شينهن،
لباهيان ڪنهن نوع تو ساڻ نينهن،
سنڌي آن سڳهي تون سماچار ڏي.

محبت اسان سڀن سڻا! ڇو مٽي؟
وڃي قرب وڃي وڃي وڃي،
لنگهيل لطف لالڻ لڪيڻا لڻي،
سندو پرت پاسو سو سانول پتي،
بلا ڇو منجهن باز بيمار ڏي؟

(”مربع“ جو مثال، ثابت علي شاهه جي مرثين مان)

آهي ڏاڍو ڏينهن قيامت جو ڪتابن ڪٿي خبر،
خلق سڀ عرصات تي اٿندي ڪري هٿل ۽ حشر،
ني ڪفن ڪنهن کي، نه ڪنهن کي سترجامو سرسڙ،
پنهنجي پنهنجي حال هٿي هٿي هوندو حيران هر ڪدام.

هڪ طرف دوزخ ٿي ڏيندو ڏوهارين کي عذاب،
سامهه جي زنجير ظالم بند هوندا به حساب،
ڪٽو ڪندي ڪافر ڪندا! ”ياليتي ڪنت تراب“،
يا رسول الله! رس، اي جڳ آجها عالم امام!

جنهن ڪنهن هن جڳ ۾ ڪٿي نامحرم جي منهن نظر،
آت اڪيون نرڪس جيئن نڪري سرڪئون ايندس منجهه سقر،
ڇپ ڇپي هوندي مگر جيئن جنهن ڪلا ۾ ڪيا گذر،
نار جي لائڪن جا هوندا لائ حورن منهن لغام.

(مسدس جو مثال، ثابت علي شاه جي مرثين مان)

آخران ناني به سيني لائي پنهنجو دلربا،
 منهن ڄمي چيو ٿي اي منهنجا روزه دار-ڪبريا،
 عمر ننڍپڻ ۾ ابا روزا معافي ڪيا خدا،
 جڏهن خدا توکي وڌو ڪيو تڏهن رکج روزا ابا.

توڪئون الحق ٿي ادا سڀ حق تعاليٰ جو هي دين،
 هاڻ هي تڪليف توتي ٺاهي بابا فرض عين.

(”مسدس اڀوجهي“ مان. مصنف مولوي اله بخش)

مڀوجي وڏا وقت پنهنجا پنهنجا وڃايا،
 انهيءَ خير ۾ پيو پنهنجا ڄمايا،
 وڏي هوش سان ڪارخانا هلايا،
 وڏي عقل سان ٺاهه ڏاڍا ٺهيا،
 سڀئي مشڪلاتون ويسون حل ٿينديون،
 ۾ آسانگيون پير پنهنجا پرينديون.

”مسدس“

ڪچري گڏيل مٽيءَ ۾ جي زر هوئي ته هٿ ڪجي،
 اشرف ڌيءَ غريب جي گهر هوئي ته هٿ ڪجي،
 آب-حيات زهر ۾ گر هوئي ته هٿ ڪجي،
 ڪنهن بيوقوف ۾ به هنر هوئي ته هٿ ڪجي،
 ادنيٰ مان نقص پهچي ڪو اعليٰ جي شان ڪي،
 دونهيون مان داغ ڪين لڳي آسمان ڪي،
 عورت هجي نه جڳ ۾ ته بدحال هوئي مرد،
 ري جسم جان، مالڪ ري مالڪ آهي فرد،
 ريءَ حسن رنگ عشق جو آهي زدو ۾ زرد،
 جيئن سچ جي ٿو بنان رهي مارو جهان سرد،
 عورت جي مرد ڪي نه هجي ها نوشهت ۾،
 آدم به بيقرار هجي ها بهشت ۾.

(گهڻا مرثيا مسدس آهن ۽ ڪي مربع ۾ ۽ گهڻا منقبت مخمس آهن.)

۱- مستزاد: جڏهن شعر جي هر هڪ مصرع يا بيت کان پوءِ ٻي لفظ زياده آڻجن، پوءِ اهو فقرو مصراع وارو ڦاٽيو رکندو هجي يا نه. قديم شاعر فقط رباعي کي مستزاد ڪندا هئا، پر پوئين شاعر غزل به مستزاد چوندا آهن. مثالن لاءِ پنهنجن مستزادن مان ڪي نمونا ڏيون ٿا:

۱- چيو ڪالهم طبيب ڪي وڃي مون لاچار-
آهيان پيمار.

گهڻين ۾ رهان رات سهجي ٿو بيدار-
ڪر ڪو ويچار.

جيئن نبض ڏسي منهنجي، ائين عشق جو مرض-
تو ٿي ٿيو فرض،

تا ترست ڪرين، جيڪو هجي تنهنجو يار،
تنهن جو ديدار.

۲- شرف آدم جي ۾، ڪل خلق کي انڪار نه آه-
حق جي ٿي ٿي ان تي عطا،

آن کي پڻ ان کان هي انڪار سزاوار نه آه-
سڀ چئون ان تي ثناء.

جي جي ڪن خواه هنر ان ۾ خدا ڪيا موجود-
ڇا ڪريان تن جو بيان،

اي پريون مون ۾ هڏهن طاقت گفتار نه آه-
ڪيئن ڪريان وصف پلا.

(غزل، مستزاد ۽ موشح، 'ديوان فاضل' مان)

حسن هر هر هوت جو حورون ڪري حيران هئي-
سر بسر مينگار سان.

پرين جي پيرن پڦوان پامال ٿيون پريون پئي-
جوت جي جنسار سان.

آهم احسن يار جو آواز عمدو سان اداء-
شهد کان شيرين تر،

ترت طوطي کان تماهي گوءِ ني گوهر ڪئي-
گفتگو گفتار سان.

جوت جانب جي ڪيو جنسار جرهر جو جهڪو-
 مانُ مرواريد جو،
 چٽُ چڄي پٽَ تي پيو چيمڪو سڻي چٽو هون چٽي-
 دٻدي ديدار سان.
 بخت تن بيمدار پيشڪ هوت جن جي هنج -
 پاڪ پاڪارو پنهل،
 سي وتن سرها سدائين ڌار دولت جا ڏئي-
 وق وڏي واپار سان.
 جنگ چوري چست چاهون برهم جي بيمار ڪي-
 صحت ڏي ساجن منڊي،
 واه! ويچاري وسيلي ويچ جي وائي وئي-
 تندرستي تار سان.
 لال لب لالين سندا، لالا لطافت لاڏلا-
 سرخ ۽ سؤڌا سنوان،
 طالبن تن مان تلذذ تورت نيو توڙون ٿي-
 عشق جي آڌار سان.
 عرف جي هر بيت جو پهريون پڙهين ”فاضل“ فقير-
 طور تون توشيح جي،
 هوت کان حاصل ڪرين تڻا قرب جي ڪامل ڪٿي-
 نام جي نروار سان.

باب ٻيو

علم عروض جي بيان ۽

فصل پهريون

عروض ۽ شعر بابت

مٿي ڏيکاريو ويو آهي ته ڪلام موزون به ٿئي ۽ ناموزون به، يعني اٺن به آهي ۽ نظم به. موزون جي معنيٰ وزن وارو، يعني نورمل. تڏهن ڪلام ۾ ڪلمن، يعني لفظن تورڻ لاءِ ڪو ميزان يعني سامهه گهرجي. اها سامهه آهي علم عروض، جنهن ۾ ڏنل قاعدن جي پرڪ تي معلوم ڪري سگهجي، ته ڪهڙو ڪلام موزون آهي، ڪهڙو ناموزون. عروض جو نالو انهيءَ علم تي هن ڪري پيو، جو عروض عربي ۾ چوندا آهن، تنبوءَ جي سرخ ڪي. جهنگلي عرب نيلون ٽنن ۾ رهندا آهن. هڪڙي ڪاٺي سرخ وانگي ڪوڙي، انهيءَ تي ڪلن جو ڍڪ ڏيئي گهر جوڙيندا آهن، جنهن کي بيت چوندا آهن. جڏهن تنبوءَ کي سرخ، رسا ۽ ڪلا درڪار آهن، تڏهن هن علم جا اصطلاح لفظ به عروض (سرخ) سبب (رسو)، وند (ڪلو) ۽ فاصله (وچوٽي) بنايا ويا آهن، جن جي معنيٰ هيٺ سمجهائي. ڪن جو چوڻ آهي ته عروض ”مڪه معظمه“ جي نالن مان اڪڙو آهي، ۽ هن علم جو باني خليل بن احمد بصري يا ساماني آهي، جنهن مڪي ۾ انهيءَ علم جا قاعدا وڌا، ۽ تبرڪ جي ڪري اهو نالو هن علم کي ڏنائين.

شعر لفظ جي عربيءَ ۾ اصل معنيٰ آهي ڄاڻڻ يا سمجهڻ. اصطلاح موجب شعر انهيءَ ڪلام کي چئجي جو وزن ۽ قافيو رکندو هجي، ۽ جنهن جا لفظ برابر ۽ مناسب هجن، ۽ جي شعر چونڊڻ ڪنهن خاص ارادي ۽ قصد سان چوي. چون ٿا ته پهريون شعر جو چوڻ ۾ آيو، سو حضرت آدم سرياني ٻوليءَ ۾ چيو، ۽ پنهنجي ڀٽ هابيل جي مارجڻ جي ماتم ۾ مرثي وانگي چيائين. قاسم بن سلام بغداديءَ جو چوڻ آهي، ته پهريون عربي شعر ۾ عرب بن قحطان چيو جو سام بن نوح جي اولاد مان هو، ۽ جو عربي ٻوليءَ جو بنياد وجهندڙ هو. فارسي ٻوليءَ ۾ پهريون شعر عجم جي مشهور بادشاهه بهرام گور چيو، جنهن کي شڪار ڪندي گهڻي خوشيءَ کان هيٺون بيت اوچتو وات مان نڪري ويو.

بيت

آءُ آهيان فيل آهو مست، آهو شير پله،
نانءُ جنهن جو آهي بهرام، لقب بوجله.

ڪن جو چوڻ آهي ته پهريون فارسي شعر حڪيم پهلوآن ابوحنيفه سعي
جيو ۽ آهو هي هو؛

بيت

ڪيئن هـرڻ هي ڇي ٿو پر پٽ تي،
ڪيئن وڃي ٿو تڪو ٻه هٿ نه رکي.

انهيءَ حڪيم کان پوءِ سن . . ۴ هجريءَ ۾ فارسي شعر جو رواج پيو، جڏهن
عنصري، عسجدي ۽ فرخسي پهريان پهريان مشهور شاعر ٿيا. انهيءَ کان پوءِ سن
. . ۵ هـ ۾ خاقاني، رودڪي، فلڪي ۽ ٻيا شاعر ٿيا. اهي قديم شعر جا استاد هئا ۽
ٻيا يونان سڀ شاعر انهن جي پيروي ڪرڻ لڳا. سنڌي شعر ۾ به پهريان مشهور
شاعر شاهه ڪريم بلڙيءَ وارو ۽ شاعر عبداللطيف ڀٽائي ٿيا، جن جو ڪلام سنڌي
بيتن ۾ آهي، ۽ غزلن جي بجاءِ وايون يا ڪافيون ڪم آيون. ٽالپرن جي راڄ ۾
ثابت علي شاهه پهرين فارسي وزن، بحر ۽ قافين تي شعر چيو، ۽ انهيءَ کان پوءِ
فارسي شاعرن جي نموني تي ثابت علي شاهه جي پيروي ڪري، ٻيا به شعر چوڻ لڳا.
عربي ۾ فارسي شعر ۽ سنڌي شعر جي تاريخ بابت مون ڌار ڌار ڪتاب لکيا آهن، اهي
پڙهڻ گهرجن. هتي مختصر طرح بيان ڏجي ٿو.

تواريخن مان معلوم ٿئي ٿو، ته سڀڪنهن ملڪ يا قوم جي شروعات جي
تصنيف اڪثر شعر ۾ آهي، اهو پهرين جهنگلي ۽ زباني ٿئي ٿيو آهي ۽ پوءِ
مڌوڻو ٿيو آهي. اڪثر انهيءَ اوائلي شعر جو مضمون بهادري يا جنگ جو بيان
يا عسڪري قصا يا مذهبي احوال آهي. سنڌ ۾ به ائين ٿي ٿيو، نثر کان اڳي پهرين
قظم شروع ٿيو يعني شعر، پر سنڌي ٻوليءَ جي بناوت جو اثر شعر تي به پوندو
۽ پوءِ سنڌي ٻولي سنسڪرت جي ڌيءَ آهي، تنهنڪري منجهس سنسڪرت جا اصل
لفظ گهڻا آهن. جڏهن مسلمانن سنڌ فتح ڪئي، تڏهن پهرين عربي لفظ ۽ پوءِ
فارسي لفظ منجهس پوڻ لڳا. پهرين سنڌي شعر هندي ڀاشا جي دهرن جهڙو هو،
پارھين عيسوي صديءَ ۾ هندستان ۾ عام هو ۽ اهو تيرهين صديءَ تائين هليو. پوءِ هندستان ۾
ڀاشا يا هندي بدلجي آردو ٿي. انهيءَ وقت ڌاري سنڌي به بدلجي ٻي صورت وٺڻ لڳي. اهڙيءَ
طرح، جيڪو سنڌي شعر پهرين چوڻ ۾ آيو، سو ٻين ملڪن جي شعر وانگي جنگين ۽ قصن

هايت هو، ۽ اڪثر اڻ پڙهيان ماڻهن جو چيل هو، اهو پٽ يا چارڻ يا مڱڻهار چوندا هئا، ۽ گهڻي پنندا وتنندا هئا. راءِ ڏياچ، سسئي پنهنون، عمر مارئي، هير رانجهو، سهڻي ميهار، مومل راتو، دودو چنيسر، ليلان چنيسر ۽ ٻيا قصا انهيءَ قسم جا آهن. ساڳئي انهيءَ وقت ۾ مداحون، معجزا ۽ مولود به چوڻ ۽ ايندا هئا، پهرين سنڌيءَ ۾ پاشا يا هنديءَ وانگي دوهرا يا ڏوهڙا هئا، يعني ٻه مصرعون ساڳئي طرز ۾ قافيي تي. ابوالحسن جي سنڌي، مخدوم ضياءُ الدين جي سنڌي، مخدوم ابراهيم جي سنڌي، عبدالرحيم گرهوڙ واري جي سنڌي، شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي سنڌي، شاهه عنايت صوفيءَ جي سنڌي، انهن سڀني قديم بزرگن جو ڪلام انهيءَ قسم جو شعر آهي، ۽ مضمون اڪثر مذهبي آهن. ٻيا جي قصا آهن ته تصوف يا مذهبي صورت ۾. مثال لاءِ ٻه - چار دوهرا يا بيت ابوالحسن جي سنڌيءَ مان ڏجن ٿا:

بيت

جيئون ڪسي جان ڏئي، مٿن ڪسي مرهي،
 اهڙا احسان رب ري ٻيو ڪير ڪري.
 ات آپا پاشاهه عالم گهڻا الڪ،
 ڪي هلن، ڪي سرن، ڪن ڏنائين پڪ.
 هاڻ سن سڄاڻ تون هيئي جي ڪنن،
 ته صحي پڇيو سڀڪو ڪارڻ پاڻ ڪن.
 (شاهه ڪريم جي سنڌيءَ جو مثال هي آهي:)

بيت

هنيون ڏجي حبيب ڪي، لڳ ڪڏجن لوڪ،
 ڪڏيون ۽ ڪروتون، ايءُ پڻ سڳر ٿوڪ.
 مٿس پيڙيائين ٻلي، جي آهين ته وا،
 ڄم پڌر وڌيئي گالهڙي، ته ڇڏي وڃي سا.

.....

اهو سنڌي شعر سترهين عيسوي صديءَ تائين مليو، پوءِ ٻن مصرعن جي بدلاڻ ڪهڻيون مصرعون ساڳئي وقت ۾، ساڳئي قافيي تي چوڻ ۾ آيون. مثال لاءِ مخدوم عبدالصمد جي ڪتاب ”بيان العارفين“ مان ٺڪر ڏجي ٿو.

بيت

هائي هنيان پوءِ ٿو سو ڪري بيان،
۽ ٿو فرمائي آن رسالي ۾ ڪري اعلاما:
تم جڏهن رسالو فارسي آڏو ڪندس تماما،
تڏهن مور نه رهندو مخفي طالبن ڪنا.

ڪڏهن وري بند بند جي پٺيان ساڳي مصراع وري وري آئيندا هئا، جيئن
جمن چارڻ جي مداح جو هي بند:

بيت

”جمن“ چوي جاهل آهيان،
ڪيرتن ڪٽجو ڪاهل آهيان،
تو در مندو سائيل آهيان؛
يا پهر پيران بادشاهه.
(ميان سرفراز ڪلهوڙي جي مداح جو بند:)

بيت

آهيان ڏڏ، غمن گڏ، سچا! سڏ سئين تون،
پسي پاڻ، ڪرم ساڻ، ڏکيا ڏاڻ، ڏئين سون،
پلا ڄام، هن غلام، مندو سوال سئين تون.
سرفراز کي اداس، آهي آس، اوهان ڏهون،
ره راس، بند خلاص، خوشي خاص، ڏئين مون!
پلا ڄام، هن غلام، مندو سوال سئين تون.

اهو آهي نچ سنڌي شعر جو اوائلي نمونو، جو عيسوي تيرهين صديءَ تائين
عليو. ارڙهين صديءَ جي شروعات ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو ڪلام ظاهر ٿيو،
سو سئين دوهرن يا بيتن جي نموني جو هو، ٿوري گهڻي ڦيرگهر سان، ۽ منجهس
ڳائڻ لاءِ وايون وڌيون ويون، جي پوءِ ڦري ڪافيون ٿيون. شاهه جي بيتن ۽
واپن جي مثالن ڏيڻ جو ضرور ڪونهي، سندس رسالي ۾ موجود آهن. ڪافين بابت
هيٺ به ذڪر ڪبو.

انهيءَ نچ سنڌي، اوائلي ۽ سڌريل شعر جو استاد شاهه صاحب شمار ٿيل آهي.
الهيءَ وقت، توڙي پوءِ جا ٻيا شاعر سندس پيروي ڪرڻ لڳا، ۽ اڃا تائين به الهيءَ

نموني جو شعر چوڻ ۾ اچي ٿو. اگرچ ٿورو سڄل فقير درازن واري انهيءَ جي ٻيروي ڪندي، سرائڪي ٻوليءَ جا بيت به آڻي وڌا ۽ وائن جي بدران ڪافيون وڌائين، ۽ سندس شاگرد به ائين ڪندا آيا، جهڙن ته يوسف فقير ڪوڪر، گهرام جتوئي، عثمان چاڪي ۽ خير محمد جسڪاڻي. يوسف فقير توڙي روحل ۽ مراد فقير ڪنڊڙيءَ وارن ته سنڌيءَ ۽ سرائڪيءَ کان سواءِ هندي پاشا ۾ ڪلام، ٻائڻ جي صورت ۾ به چيو آهي، جنهنڪري گهڻا هندو سندن مريد ٿيا، روحل فقير جي اهڙي ڏوهڙي جو نمونو هي آهي:

بيت

جل پيتر اک آڪن جلت هئي، اجواڙا بن ڏيوي،
 انبرت ڌارا امين پڙت هي، ڪوچن ورلا ٻيوي.
 پريم پيام لڳي آرائتر، اور ڪچو نهين ڀاوي،
 ديهڙي پيتر الڪ ٻراجي، جو ڪوچي سو ٻاوي.

سنڌي بيتن ۾ ڪن هندو شاعرن به چڱو ڪلام چيو آهي، جيئن ته لعلو ڀڳت جو ڪاسمين ڪامروپ وارو قصو ۽ سامي مينگهراج يا سندس ٻالڪي، ٻائي چنراءِ شڪارپوريءَ جا ساوڪ.

اهو اڳوڻو نچ سنڌي شعر جو عرصو ڪلهوڙن جي صاحبي ۾ ٽالپرن جي صاحبيءَ جي اڌ تائين هليو، يعني ارڙهين صديءَ جي پڇاڙيءَ تائين. پوءِ ايران سان زهاده آمدرفت هئڻ ڪري ۽ فارسي زبان زور وٺڻ ڪري، فارسي شعر جو نمونو شروع ٿيو ۽ قصيدا ۽ غزل ۽ مسدس وغيره رواج ۾ اچڻ لڳا. سنڌي شعر فارسي بحر ۾ وزنن تي چوڻ ۾ آيو، انهيءَ وقت ڌاري سيد ثابت علي شاهه اهڙي شعر جو بنياد وڌو، مرثيا، مثنويت ۽ ٻيو گهڻو شعر چيائين، جن جا مثال مٿي نظر جي باب ۾ ڏنا ويا آهن. ساڳئي وقت ۾ عشقيه يا مذاخير يا هجويه غزل ۽ قصيدا به شروع ٿيا، ۽ سنڌي الف-بي جي حرفن جي ردیف ۽ قافين تي ديوان به لکجڻ لڳا. اهڙو پهرين ديوان خليفي گل محمد هالائيءَ جو آهي، جنهن کي ”ديوان گل“ چون ۽ جنهن ۾ اگرچ بحر فارسي آهن، ته به نچ سنڌي لفظ گهڻا ڪم آيل آهن. انهيءَ جي غزلن جو نمونو مٿي غزل جي بيان ۾ ڏنل آهي. ٻين سنڌي ديوانن جا نمونا به اتي ڏنل آهن، جو انهيءَ کان پوءِ ڪيترن ئي لکيا، جيئن ته ”ديوان قاسم“ ”ديوان فاضل“، ”ديوان بلبل“ ۽ ”ديوان سانڪي“ وغيره. ثابت علي شاهه جي ڪلام مان مثال ۾ مٿي مسدس هيٺ ڏنا ويا آهن، ڇا لاءِ جو مرثيا اڪثر مسدس يا مربع آهن.

ٺاٽعلي شاهه جي تتبع تي به گهڻن مرثيا چيا آهن. جيئن ته آخوند عالم ۽ ڪن ٻين پر هزهائينس مير حسن علي خان ٽالپر تمام گهڻا ۽ چڱا مرثيا چيا آهن. هاڻي اڪثر سنڌي شعر جدا جدا مضمونن تي فارسي بحرن ۾ چوڻ ۾ ٿو اچي، ۽ انهيءَ ۾ ڪي فارسي لفظي ۽ معنوي صفتون به ڪم آڻي سگهجن ٿيون، جن جو بيان هيٺ ايندو. ليڪن هڪڙي صنعت سنڌي شعر جي لاءِ خاص آهي، جا فارسيءَ ۾ ڪم نٿي اچي، پر انگريزيءَ ۾ اچي ٿي، جنهن کي ائليٽريشن چون ٿا، يعني اڪثر ٻه يا وڌيڪ اهڙا لفظ گڏ اچن ٿا، جن جي پهرين حرفن جو آواز ساڳيو آهي. شاهه جي رسالي ۾ ته اهو عام آهي پر اڪثر غزلن ۽ ٻئي قسم جي شعر ۾ به اهڙا لفظ اڪثر ڪم ايندا آهن، ۽ گهڻو وڻندا آهن. مثال هي آهن: (پنهنجي)

ڏي 'صبا سعيو' ڪري آئي 'سنيهو' ٻار جو،
'من موهن' مٿار دلبر، 'دل' گهرئي 'دلدار' جو.

عمر ساري 'هجر' جي 'هاجي' ڪيو مون کي هلاڪ،
يا الاهي ڪو 'دلاسو دوست' جي 'دهدار' جو.

(”ديوان فاضل“ مان)

'ساز مع ثابت سدا' منجهه 'آدمين آهي الپ'،
'حب' جي 'حقي هوا' منجهه 'آدمين آهي الپ'.

(”رسالو“ مان)

'ويهه' ۾ 'وساري'، 'پڇا' ڪرم 'پنڌ' جي،
'نرسيل نهاري'، 'هلنديئن' تان 'هٿ' ڪيو.
'ڏسون ڏونگرين' جو 'تن' کي 'تسلاني'،
'مار ۾' مون مائي، ته 'روئي هوت رهائيان'.

فصل ٻيو

شعر جا اصول، ارڪان، زحاف ۽ بحر

۱. اصول: 'شعر جا اصول' جن مان شعر جا ارڪان جڙندا آهن، سي ٽي آهن: سبب، وتد ۽ فاصله. سبب ٻن قسمن جا آهن، هڪڙو سبب خفيف، ٻيو سبب ثقيل يعني هڪڙو هلڪو ٻيو گهرو. 'سبب خفيف' اهو ٻن حرفن وارو ڪلمو يا لفظ آهي، جنهن جو پهريون حرف متحرڪ ۽ ٻيو ساکن آهي، جيئن ته گل مل. ”سبب ثقيل“، اهو ٻن حرفن وارو لفظ آهي، جنهن جا ٻئي اکر متحرڪ آهن، جيئن ته

گل-زرد ۽ مل-سرخ عتي گل ۽ مل، سبب ٿين ٿا آهن. سنڌي مثال، گل، ڪپ. وري وٽد ۽ ٻن قسمن جا آهن! هڪڙو وٽد مقرون يا مجموع، ۽ ٻيو وٽد مفروق يعني هڪڙو ڌار ٿيل، ٻيو گڏيل. ”وٽد مقرون“ يا ”مجموع“ اهو ٽن حرفن وارو ڪلمو يا لفظ آهي، جنهن جا پهريان ٻه حرف متحرڪ آهن، ۽ ٽيون ساڪن ۽ چئن ٽن وٽد وفا-جفا، وٽد مفروق اهو سه حرفو لفظ آهي، جنهن ۾ ٻه پهريون ۽ ٻيون اکر ٻيئي متحرڪ آهن ۽ وچون ساڪن آهي. جيئن ته باب-تاب.

ساڳيءَ طرح فاصله جا ٻه قسم آهن: هڪڙو فاصله صغير ۽ ٻيو فاصله ڪبري، يعني هڪڙو ننڍو ۽ ٻيو وڏو ”فاصله صغير“ اهو چئن حرفن وارو لفظ آهي، جنهن جا پهريان ٽي حرف متحرڪ آهن، ۽ چوٿون ساڪن آهي، جنهن ٽن سڄي-ادبي. ۽ ”فاصله ڪبري“ اهو پنج حرفن وارو لفظ آهي، جنهن جا پهريان چار حرف متحرڪ آهن، ۽ پنجون ساڪن آهي، جيئن ته متحرڪ-متنگهرو.

۲. ارڪان: شعر جا ارڪان يا ٽپ، جن تي شعر جا بحر ٻيهندا آهن، سي مڙئي اٺ آهن. جي سڀني اصولن مان مرڪب ٿيل يا ٽڙيل آهن، اهي اٺ ارڪان هي آهن: فاعلن، مفاعيلن، مستعملن، مفاعلتن، مفتاعن، فاعلاتن ۽ مفعولات. انهن ارڪانن جي حرڪتن مان معلوم ٿيندو ته ڪيڏن قسمن جا سبب ۽ وٽد هر هڪ ۾ ڪم آيل آهن: مثلاً فاعلن مان فاعل وٽد مقرون آهي، ۽ ٽن سبب خفيف آهي. ساڳيءَ طرح فاعلن ان جي برخلاف آهي، يعني پهرين فاعل سبب خفيف آهي، ۽ ٻيو اٺن وٽد مقرون آهي. يادگيريءَ جي لاءِ اسين متحرڪ اکر جي نشاني ”ه“ مقرر ڪنداسين.

متحرڪ ۽ ساڪن گڏيل حرفن جي ’-‘ هيءَ نشاني مقرر ڪنداسين ته فاعلن جون نشانيون هي ٿينديون: ’-‘ ۽ فاعلن جون هي: ’-‘. اهڙيءَ طرح ٻين ارڪانن جون نشانيون به لکي سگهجيون. اهي نشانيون شعر جي تقطيع ۾ هيٺ ڪم اينديون.

ايت جي پهرين مصرع جي پهرئين رڪن کي عروض چوندا آهن ۽ ٻي مصرع جي پهرئين رڪن کي ’ابتدا‘ پهرين ۽ ٻي مصرع جي ٻئين رڪن کي ’ضرب‘ ۽ وچ وارن رڪنن کي ’حشو‘ سڏيندا آهن.

جيئن اصولن مان ارڪان ٿا ٿين، تيئن وري ارڪانن مان شعر جا بحر ٿا ٿين. شعر جا بحر مڙهي اولهه آهن. انهن مان زياده رواج ۾ يارهن ٿا اچن. انهن مان ڇهه بحر ’رجز‘، ’رمل‘، ’ڪامل‘، ’مستدارڪ‘، ’مستقارب‘ ۽ ’هزج‘ اهڙا آهن، جن ۾ هڪڙو ئي رڪن گهڻا ڀيرا ڪم اچي ٿو. ٻيا پنج بحر ’خفيف‘، ’سريع‘، ’مجتث‘، ’مضارع‘ ۽ ’منسرح‘ اهڙا آهن، جي ٻن رڪنن جي وري ڪم آڻڻ سان جڙن ٿا. انهن کان سواءِ باقي اٺ، جي گهٽ رواج ۾ اچن ٿا، سي هي آهن: ’طويل‘، ’مديني‘، ’بسيط‘، ’وافر‘، ’مقتضب‘، ’جديدي‘، ’قريب‘ ۽ ’مشاڪل‘. انهن بحرن مان پنج يعني

طويل، مديد، بسيط، وافر ۽ ڪامل خاص عرب شاعر ڪم آڻيندا آهن ۽ فارسيءَ ۾ گهڻو ڪم نه ايندا آهن. ۽ باقي ٽي يعني جديد، قريبن ۽ مشاڪل خاص فارسي شاعر ڪم آڻيندا آهن، ۽ عرب اڪثر ڪم نه آڻيندا آهن. باقي يارهن بحر عرب ۽ عجم جا شاعر ڪم آڻيندا آهن.

۳. زحافات: ڪن بحرن ۾ هر هڪ بيت ۾ چار ارڪان ٿيندا آهن، جنهنڪري انهن کي 'سريع' چوندا آهن. ۽ ڪن ۾ ڇهه ارڪان هوندا آهن، جنهنڪري انهن کي 'مستدس' چوندا آهن، ۽ ڪن ۾ اٺ، جنهنڪري انهن کي 'مثن' چوندا آهن. حتي ساڳيو رڪن سڄو سارو سواءِ گهٽ وڌ سڀي ڪم ايندو آهي، انهيءَ کي 'سالم' سڏيندا آهن، ۽ جيڪي گهٽ وڌ ٿيندا آهن ۽ اٺورا رهندا آهن، تن کي 'غير سالم' يا 'مزاحف' يعني زحاف وارا چوندا آهن. اهي ارڪانن جا زحاف مٿي پنجهه آهن، جن مان ٻاويهه نه خاص عربيءَ ۾ ڪم ايندا آهن ۽ باقي تيرهن فارسيءَ ۾ ڪم ايندا آهن. اهي ڪن حرفن ڪيڏن سان ۽ ڪن حرفن ڪڏن سان جڙيندا آهن. مگر انهن مان گهڻا عرب نوڙي عجم جا شاعر ڪم آڻيندا آهن. اهي زحافات ۽ انهن جا نالا هي آهن:

- فعولن مان عولن، جنهن جي بدران فعلن، جو 'اثلر' سڏبو آهي.
- مفاعيلن مان مفا، جنهن جي بدران فعل، جو 'مجبوب' سڏبو آهي.
- مفاعيلن مان فاعيلن، جنهن جي بدران مفعولن، جو 'آخرم' سڏبو آهي.
- مفعولات مان مفعولا، جنهن جي بدران به مفعولن، جو 'مڪشوف' سڏبو آهي.
- مستعلن مان مستعلنن، جو 'مڌال' سڏبو آهي.
- فاعلاتن مان فاعلاتان، جو 'مسيخ' سڏبو آهي.
- فاعلن مان فا، جنهن جي بدران فح، جو 'اخذ' سڏبو آهي.
- فعولن مان فعو، جنهن جي بدران فعل جو 'محذوف' سڏبو آهي.
- فاعلن مان فعلن، جو 'مخبون' سڏبو آهي.
- مستعلن مان مستعلن، جنهن جي بدران مفتعلن، جو 'مطوي' سڏبو آهي.
- مفاعيلن مان مفاعيل، جو 'مقصور' سڏبو آهي.
- فاعلن مان فاعل، جنهن جي بدران فعلن، جو 'مقطوع' سڏبو آهي.
- فعولن مان فعول، جو 'مقبوض' سڏبو آهي.
- مفاعيلن مان مفاعيل، جو 'مڪفوف' سڏبو آهي.
- مفعولات مان مفعولات، جو 'موقوف' سڏبو آهي.

ڪن بحرن ۾ هڪ کان وڌيڪ زحاف ڪم ايندا آهن، ته انهن کي ٻن زحافن وارا نالا گڏي ڏيندا آهن، جيئن ته مخبون مقطوع ۾ ٻه ڪن جي حالتن ۾ ٻن جي ٻنڌڻ هڪڙو نالو اٿن، جيئن ته آخر ۾ مڪشوف وارن گڏيلن رکڻن کي 'اخر'، آخر ۾ مقبوض وارن کي 'اكثر'، مخبون ۽ مڪشوف وارن کي 'مشڪول'، موقوف ۽ مڪشوف وارن کي 'مڪشوف'، محذوف ۽ مقصور وارن کي 'اهتم'.

فصل ٽيون

شعر جي بحرن جي تقطيع ٻابت

تقطيع لفظ جي معنيٰ آهي وڌي ٽڪر ٽڪر ڪرڻ. اصطلاحن معنيٰ آهي، شعر جي ڀاڱن کي ارڪانن جي وزن تي آڻي بيهارڻ، يعني متحرڪ اکر سان مقابل متحرڪ ۽ ساڪن اکر سان مقابل ساڪن بيهاري وڃڻ، جنهنڪري خبر پوي ته شعر ٿري پورو ٿيو آهي.

تقطيع جا ڪي ضروري قاعدا هيٺ ڏجن ٿا:

(۱) وزن ڪرڻ ۾ حرڪتن ۽ سڪون جي شمار ۾ پوريءَ جاءِ تي اچڻ جي گهڻي رڪن ڪپي، نه حرفن جي. مثلاً: بلبل، طوطي، صندل - سڀ هڪ وزن چا لفظ آهن، جن جو ماڻ آهي فعلن ۾ نشان آهي 'ـ'، 'ـ'، 'ـ'.

(۲) آچار يا وات مان نڪتل آواز تي نظر رکڻ ڪپي، نه لکيل حرفن تي. مثلاً: وڃان، کان، هتان ۾ نون غم يا ساڪن جو چٽو آواز نٿو ٿئي، سو شمار ۾ نه ايندو، ڇو ته وڃا، ڪا، هتا لکيل آهن. لفظ خراب، خود، خویش ۾ واو جو آواز ڪونه ٿئي ٿئي، سو شمار ۾ ايندو، ڇو ته خاب، خد ۽ شيش آهن.

(۳) الف مءِ واو ۽ الي شمار ۾ ايندو ۽ حرف شد واو ۽ ٻه حرف شمار ۾ ايندو، جيئن ته آخر، آدم، محرم، محبت = آخر، آدم، محرم، محبت.

(۴) فارسي واري بي اضافت جي، جا اڪثر گجھي ٿي رهي، سا لکڻ ۾ ايندي، جيئن ته راه خدا = راهي خدا.

(۵) ڪوبه حرف علت يا صحيح جنهن جو آواز چٽو نه نڪرندي، سو شمار ۾ نه ايندو. خاصاً جڏهن ٻه حرف صحيح ساڪن گڏ ايندا، تڏهن پوئين جو آواز شمار ۾ نه ايندو، جيئن ته گوشت = گوڻ، پوست = بوس، راست = راس، جان و دل = جان دل، علي الحساب = علل حساب، غير از تو = غير ٽو، بل مقطعم = بل مقطعم.

هيٺ مٿي ڏنلن بحرن جا وزن ۽ انهن جا مثال ڏجن ٿا:

نالو بحر جو	وزن جو بحر	مثال
۱- رجز مثنى سالم نشان ”مطوي مخبون“ نشان	مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن - ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - مفتعلن مفتعلن مفتعلن مفتعلن ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - ٓ -	ڏس راند ۾ شطرنج جي پيادو وڃي ٿو ٿئي وزهر، هن عشق جي شطرنج ۾ پيادو وڃي ٿو شاهه ٿئي، ياد ڪري آڏو يار کي ڦاڙيان لٽا ۾ سر پٽيان، دست بڪار دل بيار، ان تي عمل ٿو آڏو ڪريان، دل جي دانا ٿئي ته پوءِ هر ڳالهه ۾ اسرار آهي، اک جي بهنا ٿئي ته پوءِ يوسف ۾ منجهه بازار آهي.
۲- رمل مثنى مقصور نشان ”محذوف“ نشان ”مشڪول“ نشان ”مخبون مقصور“ نشان ”محذوف“	فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - فعلات فاعلاتن فعلات فاعلاتن ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلات ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلات ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلات ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فعلات ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فعلات ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - ٓ - مفاععلن مفاععلن مفاععلن مفاععلن	ٿيو نصيب جنهن جو اونڌو، سو غني ۾ آهي مفسس، جو رهي پيالو ڦوٽي جو مٿي درياھ اونڌو، عشق جي جنگ جا شاهد ٿيا محمود اياز، ان لڙائي ۾ ٿئي شاهه تي غالب ٿو غلام، ري مشقت ٿي هلي ڪين فلڪ جي جانده، دل ٿئي پيس اٿو، جيسين ٿم ملندي ماني، علم جنهن کان، هر دو جڳ روشن ۾ ٿئي، ڏس ته سو رهبر ۾ ٿئي، رهزن ۾ ٿئي، شاد بندو ٿئي، جو ٿئي آزاد، تمهنجو بندو ٿيان، ته ٿيان آڏو شاد، ڪريبان شڪر منهنجي ٿي عيد اڃ، جو سچ سان منهنجو وصال آهي، وياغم الم، ٿي نهال دل، ساخوشي ڪان اڃ خوشحال آهي، عدل دنيا ۾ آهي ظلم ڪونهي ڪٿي، جهڙي ڪرڻي هتي، تهڙي ۾ ٿي هتي.
۳- ڪامل مثنى مستدار ڪ مثنى سالم	فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن	

پورهيو ڏانهن جو رکندو لاڙو، مڪ جو ڏسندو نيڪ ڏهاڙو.	فعلن فعلن فعلن	” ” اٿلم
مزو عشق جو ڪجهه اهي ئي ٿا ڄاڻن، جي نت موت کي اڻ حياتي ٿا ڄاڻن.	فعلون فعلون فعلون	مستقارب مشن سالم
ڏکيوڻج نه دل ڪنهن جي هر هوئي ڇڏي، جو هر دل منجهان آهي ڏور ڏي در.	فعلون فعلون فعلون فعلون فعلون فعلون	” مقصور ” محذوف
ڪنهن کي نه گهرجي هت ڪا وڌائي، هر حال ۾ سا آهي اجائي.	فعلن فعلن فعلن	” اٿلم
مڙين ٿو سارڻ کان منهنجي ڇو ٿو، ڇڻ ٿو ڇو خون منهنجي کان ٿو.	فعل فعل فعلن فعل فعلون فعل	” مقبوض اٿلم
سو ڪير آهي هتي، ڀڄي جو، گناهه مون کان، گواهه ٿو کان.		
رکان دل جي صفائي ٿو ڪليسا هوئي يا پتيخانو، ڪريان منهن جنهن طرف زاهد اچيو اوڏانهن حرم نڪري	مفاعيلن مفاعيلن مفاعيلن	۴- مزج مشن سالم
نالو ٿو سدا شعر سخن سان رهي باقي، بهر ته خلف آهي چڱو شعر کان ڪو ٻيو.	مفعول مفاعيل مفاعيل	” اخرب مڪفوف محذوف
وارن جي وٺي ڪارنهن هٿيار ٿيل گهرجي، ٿيو صبح اچي روشن، بيدار ٿيل گهرجي.	مفعول مفاعيل مفاعيل مفعول مفاعيلن مفعول مفاعيل	” ” مقصور ” مشن اخرب
ٿي غم کان نڪري دل ٻيهر، مگر نه اڪتودل سان غم، نه راحت آئي روح کي، ٿو تن سان نڪري دم ۾ دم.	مفاعيلن مفاعيلن مفاعيلن	” ” مقبوض
وقت ڇو وڃائين ٿو، ملهه نه ان جو ڇاڻين ٿو، عمر کي بقا ناهي، مڙجون ڪيئن تون مائين ٿو.	فاعلن مفاعيلن فاعلن مفاعيلن	” ” اشتر
جي پائين ته دلبر رهي راضي تو مان، تئين ڇو تون ۾ ڪر، حڪم ڪلي جيئن واتان.	مفعول مفاعيل مفاعيل مفعول مفاعيلن مفاعيل فعل يا فع يا فاع	* ” اخرف مقبوض مڪفوف

* هي بحر خاص رباعيءَ جو بحر آهي ۽ انهيءَ جا مڙئي ۴ وزن آهن، جن ۾ ٻيڙيءَ جو رڪن مقي وانگر ڦري ٿو ۽ ٻيو ۽ ٽيون رڪن پهرينءَ صورت ۾ مفاعيلن يا مفاعيلن يا مفاعيل يا مفعولن ٿئي ٿو، ۽ ٻيءَ صورت ۾ فاعلن يا مفاعيل يا مفعول يا مفاعيلن ٿئي ٿو رهائيءَ جي ڪابه مصراع الهن مان ڪهڙي به وزن ۾ آڻڻ جائز آهي.

” آخرم اشتر مڪشوف	مفاعيلن مفاعيلن مفاعيل مفاعيلن مفاعيلن فعولن مفعول مفاعيلن فعولن مفعول مفاعيلن مفاعيلن	وڃهين توڙي ڪڍي تون ساھ پيشڪ، ملائڪ جو ٿيو وڃ ۾ بهانو. جي ماھ رکين ٿو پياري پنهنجي، ڏي ڪار نه پئي ڪي، ماھ تي تون.
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	مفعولن مفعولن فاع فاعلاتن مفاعيلن فعلات فاعلاتن مفاعيلن فعولن مفتعلن مفتعلن فاعلات مفتعلن مفتعلن فاعلن	وعدا سڀ پنهنجا تون ٻار، عادت سڀ تون عمدي ڦار. وقت پيڙي، شباب جون ڳالهيون، اهڙيون، جهڙيون ڪ خواب جون ڳالهيون. عقل جنهن ڪٿي، سو تونگر ٿيو، زر ڏئي جنهن نانءُ ڳڻو، خر ٿيو.
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	مفاعيلن فاعلاتن مفاعيلن فعولن مفاعيلن فاعلاتن مفاعيلن فعولن مفعول فاعلات مفاعيلن فاعلن مفعول فاعلات مفاعيلن فاعلن	سواء مڪر جي دنيا ۾ ٻي ڪهاڻي ناه، سا جاء ڪهڙي، جتي ڪاه هيٺ پائي ناه. زاهد وسائي مسجد ۾ سرهمڻ مڙهي، ٻانهو انهي جو آهيان، جو دل ۾ ڳڙهي.
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن	ڪهڙي به حال ۾ ڪين بي عقل ڪي ملي مان، آيتو ڪرهن جي سڄو ”نادان“ آهي نادان. حسن جتي تون ڏسين، هاڻ فدا ڪر ڪٿي، اڪ ڏسين جي، سرمو ٿي، زلف ڏسين، ٿي ٿئي.
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن	عمر نه گهرجي، جي هجي بخت نه بيدار، بخت نه گهرجي، جي موافق نه هجي ٻار.
” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ” ”	مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن	مفاعيلن مفاعيلن مفاعيلن مفاعيلن

هاڻي ٻيا بحر اڪثر فارسيءَ ۾ ڪم نه ايندا آهن، تنهنڪري اهي ڇڏي ٿا ڏين. تقطيع ڪرڻ جو نمونو ۽ مثال هيٺ ڏجي ٿو، جنهن مان معلوم ٿي سگهي ٿو ته ڪو شعر وزن ۾ ڀورو ۽ سندن سڀ ارڪان برابر آهن.

مثال

آب حيوان جي ڇڏي جنهن طمع، سوئي خضر آهي،
نفس جي ظلمات مان جو نڪتو، اسڪندر آهي.
'تقطيع'؛ آب حيوان (فاعلاتن)، جي ڇڏي جنهن (فاعلاتن)، طمع سوئي
(فاعلاتن)، خضر آهي (فاعلاتن).
نفس جي ظل (فاعلاتن)، مات مان جو (فاعلاتن)، نڪتو اسڪندر (فاعلاتن).
در اهو (فاعلاتن).

جي ڇڏي جنهن

نشان؛ آب حيوان

--
خضر آهي
--

--
طمع سوئي
--

فصل چوٿون

سنڌي شعر جي وزنن بابت

هاڻوڪو سنڌي شعر فارسي بحرن تي ٿو ٿئي، ۽ غزل، قصيدا وغيره انهن مان موجود آهن. انهيءَ جي تقطيع به فارسي شعر والگي ٿي سگهي ٿي ۽ جيڪي قانون علم عروض ۽ قافيي جا فارسيءَ وارا آهن، ۽ جن جو هن ڪتاب ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي، سي سڀ انهيءَ سان لاڳو آهن. مگر اصلوڪو نچ سنڌي شعر، ٻئي قسم جو آهي، ۽ انهيءَ کان سواءِ قافيي جون ٻيون ڳالهائون لاڳو ٿي ڪين سگهندون، اگرچ زور ڪري انهن جي لاءِ ڪوبه وزن مقرر ڪري سگهيو. اصلوڪي سنڌي شعر جو پهريون نمونو ته هندي دوهرن يا ڏوهڙن جو آهي، جو فارسي بيت وانگي ٻن-ٻن مصرعن مان ٿو ٺهي، ۽ جن جو پڇاڙيءَ جو لفظ هم قافيي آهي. اهڙو شعر شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ۽ ٻين ڪن شاعرن جو آهي ۽ هاڻي به اهو شعر ڪڏهن ڪڏهن چوڻ ۾ ايندو آهي. انهيءَ نموني جا ڪي بيت هيٺ مثال لاءِ ڏجن ٿا:

بيت

ڪشميري هڪ جوان پن هو آيو ڪهوٽ وٺان،
 شعر عجب جنهن ٿي چيا، ڏاڍي سوز منجهان.
 شعر سندس پن هو مٺو، ٻيو مٺو وڃيو ٿي ساز،
 گهاٽين ٿي پن چنگ ٿي، مٺو سندس آواز.
 ويهي سو پردي پٺيان، هو ڪٽندو آکاڻيون،
 منهن سوچارو هو سندس، ۽ اڪيون نمائون.
 وٺندي شهزاديءَ کي هٿي انهيءَ جي ٻولي،
 آيس آرام آن مان، چن مائيس ٿي ٻولي.
 تنهن کان پوءِ وري پن کان وڌيڪ مصراعن وارا هر قافيي بيت چوڻ ۾ آيا،
 جيئن شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي رسالي ۾ آهن. انهيءَ جو به وزن اڪثر اهوئي
 ساڳيو آهي. انهيءَ نموني جا ڪي بيت به هيٺ ڏجن ٿا:

بيت

جت زوراور ذات، ساري ويا مسڪين ڪي،
 آڏائي ويا اوچتو، آريءَ ڪي اڌ رات،
 ننڊ ۾ نندوريءَ ڪي ساري ڪيائون مات،
 ووءِ ووءِ وائي وات، هوت ويايئين هنج مان.
 هوت ويايئين هنج مان، رلي ٿري روه،
 پهچائي پٽهونءَ وٽ، سائين تنهنجو توهه،
 ڪڇو آءُ ڪوٺيان ڪيچ ڏئين ڪي ڪوه،
 ڪنهن جو ڪونهي ڏوه، امر الاهي آيو.
 جيئن فارسي بيتن مان هي بيت موافق هئا، تيئن فارسي غزلن سان وري واپون ۽
 ڪافيون موافق هيون، جي پن وزن ۾ گهڻو ڪري بيتن جهڙيون هيون ۽ غزل
 وانگر شاعر جو نالو به پچاڙيءَ ۾ ايندو هو.
 غزلن وانگي اهي به گائڻ ۾ اينديون هيون. اهي اڃا به چوڻ ۾ گائڻ ۾
 اينديون آهن.
 انهن کان سواءِ به انهيءَ قسم جو ٻج سنڌي شعر، مداحن، لولين، اوسرن ۽
 ٻارن جي راندين جو ٿيندو آهي، جنهن کي حقيقت ڪري شعر چئي نٿو سگهجي،
 مگر وزن انهيءَ جو به گهڻو ڪري اهڙو ئي آهي.

هاڻي انهيءَ مٿئين شعر جو وزن فارسي ارڪانن ۾ هي ٿي سگهي ٿو:
 مستفعلن فاعلن مستفعلن فاع
 يا وري، مفتعلن متفاعلن مفتعلن مفعول
 يا وري، مفاعيلن فاعلن مفاعيلن فاع
 يا وري، مفعولن متفاعلن مفعولن مفعول.

معلوم هجي ته اوائل جي سنڌي شعر ۾، قديم شاعرن، جيئن ته شاهه عبداللطيف ڀٽائي ۽ ٻين، بيت جي ڪن مصرع ۾، ڪا قرآن جي آيت يا ڪا حديث آندي آهي، جنهنڪري اها مصرع ٻين مصرعن کان گهڻو وڏي ٿي وڃي ٿي، هر اها لاچارِيءَ جي حالت آهي. ٻيءَ طرح اهڙي ڊگهائي ۽ چوڏائي روا رکي نٿي سگهجي. اهڙي قديم شعر جون ٻيون به ڪي خاصيتون آهن، جي اسان شاهه صاحب جي احوال ۾ سندس شعر جي بيان ڪندي ڏٺيون آهن. اهڙي ڊگهي مصرع واري بيت جو ڪو مثال هتي ڏجي ٿو. ٻيون قديم شعر جون ڪي خاصيتون، جي هاڻي شمار ۾ عيب آهن، سي هيٺ ٽئين باب جي ٽئين فصل ۾ ڏيون.

بيت

ڪونهي قادر ڪو ٻيو انهيءَ جو اڀاڳ،
 ”قل لن يصيبنا الا ما كتب الله لنا هُوَ مولانا“ ايءَ معذرت ماڳ،
 سڀوئي سڀاڳ، ماروئي مساوي ڪيو.

ڪافيون يا وايون ۾ نچ سنڌي شعر آهي، جيئن سنڌي دوهرو ٻن مصرعن واري فارسي بيت يا فود جي مقابل آهي، تيئن سنڌي لوڙائو بيت قطعي جي مقابل آهي، ۽ ڪافي يا وائي غزل جي مقابل آهي. ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾ مثنوي جي موافق شعر آهي، ۽ رسالي ۾ ڪاهائي جي ترجيع بند جي موافق آهي. گهڻا سنڌي غزل آهن، جي ڪافين وانگي هڪڙي نه ٻئي سر ۾ ڳائي سگهجن ٿا. ڪافي جي لاءِ ڪو خاص بحر مقرر ناهي، اڪثر ڪافيون پهرين ٻن قسمن جون آهن: هڪڙيون پڪيون، ٻيون ڏيڍيون ۽ هر هڪ ۾ ڪڏهن ڪڏهن هوندي آهي، ڪڏهن ٻه ۽ ڪڏهن ٽي به. پهرين مصرع، ٿل يا وائي وانگي وري وري، هر هڪ مصرع پٺيان ڳائي آهي. هر قسم جا مثال سچل فقير جي رسالي سان ملي سگهندا ۽ وارين جا مثال شاهه جي رسالي مان.

باب ٽيون

قافِي جي بيان

فصل پهريون

قافِي ۽ ردِيف بابت

جهڙيءَ طرح شعر جو وزن علم عروض تي تعلق ٿو رکي، تهڙيءَ طرح شعر جي ٻيهڪ علم قافِي تي تعلق ٿي رکي. انهيءَ ڪري شاعرن کي هنن ٻنهي علمن جو ڄاڻڻ ضروري آهي. ’قافِي‘ لفظ ’قفا‘ مان نڪتو آهي، جنهن جي معنيٰ عربيءَ ۾ آهي، پٺيان هلائڻ. اصلاحي معنيٰ موجب ’قافِي‘ اهو لفظ آهي، جو شعر جي پڇاڙيءَ ۾ اچي ۽ جنهن جي پٺيان ٻن شعرن جون پڇاڙيون لڳن. ڪي پڇاڙيءَ واري ساري لفظ کي ’قافِي‘ چوندا آهن ۽ ڪي فقط پڇاڙيءَ واري حرف کي، جو وري وري اچي. قافِي جي لاءِ ٻه شرط ضروري آهن: هڪڙو اهو ته قافِي وارو لفظ صورت ۽ ٻا معنيٰ ۾ مختلف ۽ علحدو هجي، ساڳيو نه هجي، يا جي ٻنهي جي صورت هڪڙي هجي ته معنيٰ ضرور ٻي هجي. مثلاً پاڻ، پاڻ، ساڻ، ڪاڻ ۽ ماڻ. اهي سڀ لفظ قافيو ٿي سگهن ٿا، مگر جي لفظ ’پاڻ‘ ٻن معنائن سان وري وري آيو ته حرڪت ڪانهي. هڪڙو پاڻ ٻئيءَ جو ۽ ٻي پاڻ مٿي جي ڦيري يا مغروري، ٻيو اهو ته، اهو لفظ مستقل ۽ قائم نه هجي، پر جي هوندو ته انهيءَ کي قافيو نه چئبو پر ’ردِيف‘ چئبو. مثلاً هڪڙي مصرع جي پڇاڙيءَ ۾ آهي ’پاڻ آيو‘، ۽ ٻيءَ ۾ آهي ’ساڻ آيو‘، ته ’آيو‘ لفظ جو وري آيو سو قافيو ناهي، ردِيف آهي ۽ ”پاڻ“ قافِي وارو لفظ آهي.

’ردِيف‘ لفظ جي معنيٰ عربيءَ ۾ آهي وهڪه تي پيل سوار. اصطلاحِي معنيٰ موجب، اهو لفظ جو قافِي جي پٺيان ٿو اچي. جنهن شعر ۾ فقط قافيو آهي، ردِيف ڪونهي، انهيءَ کي ’مقي‘ ٿا چون ۽ جنهن ۾ ردِيف به آهي انهيءَ کي ’مردف‘ ٿا چون.

قافِي ۾ا حرف: قافِي جا مڙهي نٿو اکر ٿا ٿين، پر رواج ۾ اڪثر ست ايندا

آهن. قافِي جو پويون اکر، جو ضرور وري وري اچي ٿو، تنهن کي ’روي‘ ٿا چون. جي روي کان چار حرف اڳي ايندا آهن، انهن جا نالا ترتيبوار هي آهن: ’رذف‘، ’قيد‘، ’تاسيس‘ ۽ ’دخيل‘، ۽ جي روي کان چار حرف پوءِ ايندا آهن، تن جا نالا ترتيبوار هي آهن: ’وصل‘، ’خروج‘، ’مزيد‘ ۽ ’نائرہ‘. روي کان اڳيون اکر جي حرف علت ساڪن هوندو. يعني الف يا و يا ي ساڪن هوندو ته انهيءَ کي ’رذف‘ چئبو، جيئن ته ايمان عثمان ۽ سران ۾ رن روي آهي، ۽ انهيءَ کان اڳيون الف ساڪن رذف آهي. پر جي حرف علت کڻ سواءِ ڀيو ڪو حرف صحيح آيو ته انهيءَ کي ”قيد“ چئبو، جيئن ته درد ۽ سرد ۾ د روي آهي ۽ ر قيد آهي، وري روي کان اڳي ساڪن الف ۽ روي جي وچ ۾ جيڪو حرف ايندو، تنهن کي ’دخيل‘ چئبو ۽ انهيءَ ساڪن الف کي ”تاسيس“ چئبو، مثلاً باور، داور ۽ خاور ۾ ر روي آهي، و دخيل آهي، الف تاسيس آهي.

ساڳيءَ طرح روي کان پوءِ يا ان جي پٺيان جيڪي چار حرف ايندا، تن مان پهرئين کي ’وصل‘، ٻئي کي ’خروج‘، ٽئين کي ’مزيد‘ ۽ چوٿين کي ’نائرہ‘: مثلاً لڏي ويوس، ڇڏي ويوس، گڏي ويوس. انهن ۾ ڇڏي واري ي آهي روي، ۽ انهيءَ کان اڳيون اکر ڏ آهي قيد، ۽ انهيءَ کان پويون پهريون اکر و آهي، وصل ي آهي خروج، و آهي مزيد ۽ س آهي نائرہ.

ٻئين حرفن مان جيڪو رذف جو اکر روي سان گڏ اچي، انهيءَ کي ’رذف اصلي‘ چوندا آهن. ۽ روي ۽ رذف اصلي جي وچ ۾ ڪو حرف ساڪن هوندو آهي يعني دخيل، تنهن کي ’رذف زائد‘ چوندا آهن جيئن ته دوست ۽ پوست ۾ د روي ۽ س رذف زائد آهي. ۽ رذف اصلي آهي. اهو رذف قافِي جي لاءِ ضروري آهي، جي نه آيو ته قافيو غلط آهي. مثلاً دوست سان راست قافيو ٿي نه سگهندو، ڇا لاءِ جو رذف اصلي مختلف آهي، دوست سان ڪوفت قافيو ٿي سگهندو، ڇا لاءِ جو رذف زائد مختلف آهي. ساڳيءَ طرح تير سان ڪير ۾ قافِي ٿي سگهندو، اگرچ ساڳيو اکر ٻنهي ۾ آهي، مگر انهن جي حرڪت فرقيل آهي.

ساڳيءَ طرح يعني رذف وانگي قيد وارو حرف مختلف آئيل ۾ ناهائز آهي. مثلاً تخت جو هافيو بخت يا طشت ٿي نٿو سگهي ۽ دخيل واري حرف جو موافق ڏنل ضروري ناهي، جيئن ته ساهل جو قافيو ڪامل يا مائل ٿي سگهي ٿو. مگر وصل ۽ خروج جو قافِي ۾ وري وري اچن ضروري آهي. رذف مختلف ٿي ڪين سگهندو، سواءِ خاص طرح شعر ۾ اطلاع ڏيڻ جي.

قافِي جا اعراب يا حرڪتون: قافِي سان ڇهه اعراب يا حرڪتون تعلق ٿيون

رکن: رويءَ کان اڳي واري پهرئين اکر جي حرڪت کي 'توجيه' چوندا آهن، ۽ انهيءَ جو موافق يا هڪجهڙو هئڻ ضروري آهي: مثلاً دلبر ۽ صابر هر قافِي نه ٿيندا. ردف ۽ قيد کان اڳي واري حرف جي حرڪت کي 'حدو' چوندا آهن، انهيءَ جو به مختلف ٿيڻ روا ناهي. مثلاً هيند ۽ بڻند هر قافِي ٿي نه سگهندا تاسيس واري ساڪن حرف علت جي مٿان آيل زبر کي 'رس' چوندا آهن، ۽ دخیل واري حرف تي آيل حرڪت کي 'اشباع' چوندا آهن: روي ۽ وصل گڏ ايندا ته انهن جي اڳيان آيل حرڪت کي 'مجري' چوندا آهن. الهراءَ جو اختلاف درست ناهي، اکرچ کي روارکن ٿا، جيئن آهسته ۽ دستم. وصل خروج ڪڍڻ، توڙي خروج ۽ مزید ڪڍڻ ايندا، ته انهن جي مٿان آيل حرڪت کي 'نفاذ' چوندا آهن، ۽ اهو به سدائين هڪجهڙو هئڻ گهرجي.

قافِي جا قسم: قافيو ٻن قسمن جو آهي: هڪڙو 'مقيد' ۽ ٻيو 'مطلق'. مقيد

اهو آهي جنهن ۾ رويءَ وارو حرف ساڻس ڳنڍيل نه هجي، پر جي وصل وارو حرف ساڻس ڳنڍيل هوندو ته انهيءَ کي 'مطلق' چئبو. وري جي 'مقيد قافِي' ۾ قافِي جي حرفن مان ڪوبه ٻيو حرف نه هوندو، ته انهيءَ کي 'مقيد مجرد' چوندا، جيئن ته سرور، دلبر، ۽ جي اهڙو ڪو ٻيو حرف هوندو، ته ان جي انهيءَ حرف سان نسبت ڪندا، جيئن ته ردف سان مقيد، يا قيد سان مقيد ۽ ساڳيءَ طرح جي روي مطلق سان وصل جو حرف گڏ هوندو، جيئن ته سروري، دلبري، ته انهيءَ کي 'مطلق مجرد' چئبو ۽ جي قافِي جي حرفن مان به ڪو هوندو، ته انهيءَ جي ان حرف سان نسبت ڪندا، جيئن ته قيد سان مطلق يا ردف سان، يا خروج سان، يا نائبره سان.

ٻيءَ طرح سان به قافِي جا ٻه قسم آهن: هڪڙو 'اصلي' ٻيو 'مصنوعي' يا بناوتي. 'اصلي' اهو آهي جو لفظ پاڻ قافِي هئڻ جو لائق هجي ۽ مفرد معنيٰ وارو هجي. 'مصنوعي' اهو آهي جو مرڪب هجي يا ٻئي سان گڏيل. مثلاً مان، ران. شان سان ڪانه اچي ڇو جو هو پهريان اصلي لفظ آهن ۽ ٻوئين ۾ ئي لفظ وجهڻ سان قافيو ٿو ٺهي.

حرڪتن ۾ سڪون جي نظر تي قافيو ڇنڻ قسمن جو آهي: پهريون 'مترادف'، جڏهن قافِي ۾ ٻه ساڪن حرف گڏ اچن، جيئن ته يار ۽ گار ۽ ٻيو 'متواتر'، جڏهن هڪڙو متحرڪ حرف ٻيو ساڪن هجي، جيئن ته ڪردن، پرتن، ڦيون 'متدارڪ'، جڏهن ٻنهي لفظن ۾ رويءَ کان اڳي، متحرڪ ۽ ساڪن حرف ٻه ڀيرا ترتيبوار اچن، جيئن ته بصر، بتر، ۽ چوٿون 'متراب'، جڏهن رويءَ کان اڳي ئي حرف اچن، جيئن ته سحري، بحري.

فصل ٻيو

قافِي جا غيب

قافِي جا چار غيب آهن، جن کان گوشو ڪرڻ ڪٿي؟ هڪڙي جو نالو 'اقوا' آهي، يعني بي سمرو ٿيڻ. اصطلاحي معنيٰ موجب جڏهن روي يا قيد ڪان مٿي يا اڳي واري حرڪت مختلف ٿئي. مثلاً دَر سان دَر قافيو ٿئي، يامست سان مست. ٻئي جو نالو 'اکفا' آهي، يعني ڏنگو ڪرڻ. اصطلاحي معنيٰ موجب جڏهن روي جو حرف اهڙي حرف سان بدلجي، جو وات سان ساڳي جاءِ تان نڪرندو هجي. مثلاً هڪڙي ۾ قاف ۽ ٻئي ۾ ڪاف يا گاف، جيئن شڪ سان سڪ. ٽئين جو نالو 'استاد' آهي، جڏهن ردف جو حرف مختلف هجي. مثلاً زمان سان زمين، مڪان سان مڪين. ۽ چوٿين جو نالو 'ابطا' آهي، يعني پاڻمال ڪرڻ. اصطلاحي جي معنيٰ موجب جڏهن قافيو وري وري اچي. انهيءَ جا ٻه قسم آهن: هڪڙو 'جلي' ۽ ٻيو 'خفي'، يعني هڪڙو ظاهر ٻيو گجهو. جلي تڏهن آهي جڏهن روي هڪڙو اهڙو حرف ڪجي، جو اصل هئڻ جو لائق نه هجي، ٻئي حرف سان گڏ اچڻ جهڙو هجي، جيئن مصدر جي نشاني يا مضارع هجي. مثلاً مارڻ سان گڏڻ، ڪڍڻ سان ڪاڻڻ، بهتر سان بتره. 'خفي' تڏهن آهي، جڏهن قافِي جو وري وري اچڻ ظاهر نه هجي. جيئن ته آب سان گلاب ۽ شراب. اهو قافيو عيبدار آهي مگر روا رکيو ويو آهي، بشرطيڪ قطع يا غزل ۾ ستن بيتن کان پوءِ ايندو، ۽ قصيدي ۾ چوڏهن بيتن کان پوءِ.

فصل ٽيون

شعر جا غيب

شعر ۾ ڪيترا غيب ٿيندا آهن، جن کان گوشو ڪرڻ گهرجي. اهي هي آهن: پهريون غيب 'مناقضه' يعني بيت جي ٻنهي مصراعن جي معنيٰ يا مضمون ۾ چڱائي ۽ گهٽتائي جو اختلاف، يعني جڏهن هڪڙي مصراع ٻيءَ جي برخلاف هجي يا گهٽ وڻندڙ ۽ موافق هجي. مثلاً شيخ سڌي هڪڙي گهوڙي جي تڪائيءَ جي تعريف ڪندي چيو آهي ته:

بيت

تڪو جيئن ٿي نئي ڊوڙي برهت مٿي،
مٿيءَ جان بڻيان واءِ رهجي پوي.

هاڻي پهرين مصراع ۾ گهوڙي کي انهيءَ نئي سان مشابه ڪيو اٿس، جا برهت تي ڊوڙندي وڃي. ۽ ٻيءَ مصراع ۾ وري انهيءَ کي واءِ سان مشابه ڪيو اٿس.

ٻيو عيب 'تقديم' و 'تاخير' يعني اڳي-پوءِ ڪرڻ. هي عيب لفظي ۾ ٿي سگهي ٿو ۽ معنوي ۾. لفظي جو مثال هي آهي، جو نظامي ۽ جو چيل آهي؛

بيت

منهنجي تير اهڙو ڇڪي سگ ۾،
جو هن جو بدن ٻيو ڇڄي ۽ زهر ۾.

هتي پهرين زهر آڻڻ گهربل هئي ۽ پوءِ بدن، ڇالاءِ جو تهر پهرين زهر مان لنگهي ٿو ۽ پوءِ بدن مان. اهڙيءَ طرح بعضي ضمير، اسم ۽ فعل ۾ اڳي-پوءِ آڻيندا آهن. معنوي تقديم ۽ تاخير جو مثال اهو آهي، ته بيت جي ٻن مصراعن جو مضمون هڪٻئي ۾ سمائجي نه اچي، يا اڳي پوءِ هجي، جهڙن بيدل جي هن بيت ۾ آهي:

بيت

ٻُڌو اک منهن کان ٻن جهانن جي،
جي هجي در لنگهن جو هن گهر ۾.

هتي پهرين مصراع ۾ ٻن جهانن ڏي نهارڻ جو ذڪر آهي، نه هڪڙي گهر مان وڃڻ در لنگهي ٻئي گهر ۾ وڃڻ جو، جيئن ٻي مصراع ۾ آهي. ٻوئين مصراع جي مضمون جو اشارو يا نشان پهرين ۾ بلڪل ڪونهي.

ٽيون عيب آهي ڪلام 'تعقيد' يعني لفظن ۾ ڪو خلل هئڻ، جنهنڪري شاعر يا ڳالهائيندڙ جو مطلب هوريءَ طرح سمجهڻ ۾ نه اچي. هي عيب ٻه مڻين عيب وانگي لفظي ۽ معنوي ٻئي ٿي ٿو سگهي. لفظن جو مثال شيخ علي "حزين" جو هي هڪڙو بيت آهي:

بيت

رو ڪنهن جي باغ جي جو آهي، هي پاڇو ڊگهو،
ورهيم ٿيا ان حرص ۾، ٺوڪيان ٿو ڪنڀڙائون اڃا.

ورهيم ٿيا ان حرص ۾، تمام خراب ٿو لڳي. چوي ها ته سندس محبت ۾ يا سندس چانو ۾. معنوي تعقيد جو مثال جامي ۽ جو هي بيت آهي.

وڳو ساڳيو نه پهرين ٻن دفن مان.

ٿو ڏسجين روز چنڊ جان برج هڪ مان.

چنڊ هر روز هڪ نئين برج مان نٿو نڪري.

چوٿون عيب 'تضمين' آهي. هن جا ٻه ٻه قسم آهن؛ هڪڙي 'تضمين' اها، جنهن ۾ ٻئي ڪنهن شاعر جو شعر پنهنجي شعر ۾ آڻجي، ۽ انهيءَ جو هر وقت

اطلاع ڏجي. هيءَ هڪڙي صنعت شمار ڪيل ۽ انهيءَ جو ذڪر ضايع ۾ ڏنل آهي ۽ مثال به اتي ڏنل آهن. ٻيو قسم 'تضمين' جو اهو آهي جنهن ۾ هڪڙي بيت جي معنيٰ ٻئي بيت جي معنيٰ سان واسطو رکندي هجي ۽ انهيءَ جي پڙهڻ ڌار ڌار برابر سمجهه ۾ نه اچي سگهي. انهيءَ کي 'قطع بند' به چوندا آهن. انهيءَ جو مثال هي به بيت آهن:

بيت

اڙدها جنهن هٽ رهي، سو هٽ سدا ويران هو،
اڙدها هئي بادشه جي، ٿي عجب ٻئي قسم جي.
ملڪ جنهن ۾ سا ٿي پيدا، هجي آباد سو،
ان جو پاڇو آهي نعمت، ان جي هستي مهر ٿي.

پنجون عيبت 'توارد' آهي، جڏهن ڪنهن ٻئي شاعر جي شعر جو مضمون يا خيال يا لفظ، جنسي ٻيو شاعر پنهنجي شعر ۾ آڻي، تضمين جي رستي نه، پر اتفاق سان آڻي وجهي، ۽ اهڙو شڪ پوي ته 'سرقه' يا شعر جي چوري آهي. مثلاً امير خسرو دهلويءَ جو هي بيت آهي:

بيت

تنهنجي صفت بنده نواز زلڊڪي،
ات ٿي خدائي ۽ هتي بندڪي.

۽ جاسيءَ چيو آهي ته:

بيت

ٿي ٻن ڪمن مان ٿي فرخندڪي،
خداوندي آت ٿي ۽ هت بندڪي.

ساڳيءَ طرح وري جاسيءَ چيو آهي ته:

بيت

کڀي پاسي مان پيدا آهي ٿي زال،
سنوت ڏسي کڀي مان ڪانه في الحال.

۽ نظاميءَ چيو آهي ته:

بيت

ٿي پيدا زال جڏهن پاسي کڀي مان،
سئين ڪنهن پر نه هلندي سا ڪنهن مان.

جهون عيب ”عدول“ آهي، جڏهن ڪو شاعر زور ڪري وزن يا قافيي جي پورائيءَ لاءِ لفظ جي اصلي صورت ڦيرائي، متحرڪ کي ساڪن يا ساڪن کي متحرڪ يا متحرڪ کي مشدد، يا ٻيءَ طرح گهٽ وڌ ڪري ٿو. اهو عيب قديم استادن جو روا رکي سگهجي ٿو، مگر هاڻوڪن شاعرن جي حالت ۾ روا رکي نٿو سگهجي، سواءِ لاڙيءَ جي حالت ۾. جي ڳالهائون فارسيءَ ۾ عيب آهن، سي سنڌيءَ شعر ۾ روا رکي سگهجن ٿيون، جو سنڌيءَ ۾ فارسي لفظن جا آچار ڦرل آهن. مثلاً اصل عربي يا فارسي لفظ ڦير، ڇير، ۽ صبر آهي ۽ سنڌي شعر ۾ ڦير، ڇير ۽ صبر آڻي سگهجي ٿو. ها تنور کي تپو، ڪتي کي ڪٽو ڪري آڻي ٿو سگهجي، يا قافيي جي لاءِ بيان کي بيان ۽ فراق کي فراقا ڪري ٿو سگهجي، جيئن اڪثر ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾ آهي. ساڳيءَ طرح سڪندر کي اسڪندر.

هن عيب جا گهڻائي قسم ٿي سگهن ٿا. هڪڙي قسم کي ’وصل‘ چون ٿا. جڏهن ڪنهن لفظ ۾ هڪڙو حرف زياده ڪجي ۽ انهيءَ حرف جي معنيٰ شمار ۾ نه آڻجي، رڳو وزن جي لاءِ آڻجي، جيئن ٻي، تم، ڪه يا جيئن مٿي سڪندر کي اسڪندر ۽ رستم کي روستم ۽ ٻيو قسم قطع آهي، جڏهن ڪنهن لفظ جو ڪو حرف وزن جي لاءِ ڪڍي ڇڏجي، جيئن ڪيوتري جي بدران ڪونري.

ٽيون قسم آهي ’تخفيف‘، يعني هلاڪو ڪرڻ. جيئن اصل شد وارو لفظ سواءِ شد جي آڻڻ، جنهن جو مٿي اشارو ڏنو ويو آهي — تنور کي تنورهه انهيءَ جو ضد وري چوٿون قسم ’تشديد‘ آهي، جڏهن وزن جي لاءِ زور ڪري شد ڏجي، جيئن تم زر کي زره، ڪتي کي ڪٽو پنجهون قسم آهي ’قصور‘، جڏهن الف مد واري جي بدران سواءِ مد جي آڻڻ، جيئن ته آزاد جي بدران ازاد، آرام جي بدران آرامه. جهون قسم ’اسكان‘، جڏهن متحرڪ اکر کي ساڪن ڪري ڪم آڻجي. جيئن بهتر کي بهتر يا سفر کي سفر. سترن قسم ’تحرڪ‘، جڏهن ساڪن حرف کي متحرڪ ڪجي، جيئن صبر کي صبر، ستر کي ستر.

فصل چوٿون

سنڌي شعر جا ڪي مشهور عيب

هاڻي اسين شعر جا ڪي عيب هتي ڏينداسين، جي هن زماني ۾ عام آهن، ڇاڪاڻ جو هاڻوڪن شعر چوندڙن کي گهڻي فارسي ۽ عربي ٿئي اچي، ۽ علم عروض ۽ قافيي جي قاعدن ۽ قانونن جي پوري خبر ناهي. اگرچ انهن عيبن مان ڪي اوائل

سنڌي شاعرن ۾ ڪيا آهن. مگر هاڻي جڏهن فارسي بحرن، وزنن ۽ قانونن تي شعر چوڻ ۾ ٿو اچي، تڏهن اهي عيب غلطيون آهن جي نه ڪرڻ گهرجن. ڪي اهڙا عيب آهن جي سنڌيءَ ۾ روا رکي سگهجن ٿا، ڇاڪاڻ ته جو زباني شعر اڪثر آواز تي منحصر رهي ٿو، ۽ اهو آواز صحيح صورتخطيءَ ۾ ٻيءَ طرح ٿو لکي سگهجي. تنهنڪري بهتر آهي ته اهي لفظ آواز ۾ ۽ اچار ۾ به صحيح ڏسڻ گهرجن ۽ صورتخطيءَ ۾ به ۽ مگر لاچاريءَ جي حالت ۾ روا رکي سگهجي ٿو.

مثلاً (۱) قافيي ۾ ت پڇاڙيءَ وارا لفظ سان مقابل آهن، ز وارا ض ۽ ذ سان، ج ٿ وارا ص سان وغيره. (۲) نون هڪڙيءَ سٺ ۾، تم ٿ ٻي سٺ ۾. (۳) نعرو آواز ۾ فارو سمجهي آڻڻ. سعيو، ماريو ڇاڻي آهن. ۽ قافيي ۾ لايو، ڪايو وغيره آهن. طعنو، تانو ڇاڻي، ڪانو، آنو سان هم قافيي ڪري آهن. لعل کي لال سمجهي مال، حال، چال سان هم قافيي ڪري آهن. (۴) ل کي لهر سان، ڙ کي ڙھ سان وغيره. (۵) ر کي ڙ سان قافيي ۾ آهن. (۶) پڇاڙيءَ ۾ زور ڪري الف وجهڻ قافيي لاءِ، جيئن ته طبيعتاً اهو الحسن جي سنڌيءَ ۾ اهو عام آهي. (۷) ع کي ه سان قافيي ۾ آهن، جيئن ته لاه ۽ آه. (۸) ز کي ج سان هم قافيي ڪري آهن. (۹) آهن ۽ لاهڻ هم قافيي ڪري آهن. (۱۰) قافيي واري حرف جي اڳئين اکر جي زير ۽ زير هڪجهڙي نه رکڻ، جيئن سُڪي سان ڪَڪي آهن، غلط آهي. ڪَڪي آهن گهرجي. ٻئي سان ڪَڪي گهرجي، نه ڪَڪي. (۱۱) اڪثر رباعي ڪنهن به چئن مصراعن واري قطعي کي چوندا آهن، پر ائين غلط آهي، جيئن رباعي جي بيان ۾ چيو ويو آهي.

مٿيان عيب سنڌ جي قديم شاعرن جي شعر ۾ به لڳن ٿا، مگر هاڻي اسين اهي ڪم آڻي ٿا سگهون. مثال لاءِ هتي ڪي شعر آڻينداسين.

شاهه جي رسالي مان

بيت

چنڊ لڳئي ’منڊ‘، سنجهڻي شيخ ٿين،
ڪر اونڌائي ’انڌ‘، ته ملان محبوبان کي.
(هتي منڊ ۽ انڌ، هم قافيي آندا اٿس.)

*

عاشق چو ۾ ان کي، مڪي چو ”مешوق“،
سمجهج ”سو“ ”سلوڪ“، جو ناقصائي نڱيو.

*

ڪاتي جا قريب جي، سا هڏ چيري 'چمر'،
عاشقن پنهنجو 'انگ'، الله ڪارڻ وڌيو.
(هتي چمر، انگ يا انگ، هر قافِي آندو اٿس، جو هينئر بلڪل غلط ۾ ناروا آهن.)

*

ترس طين جو، ڇڏڻ ڪي ڏپ نم 'ياد'،
جو ويڃن جي 'وات'، دارو تنهن درس ڪيا.
(هتي ياد ۽ وات، يا ڪن نسخن ۾ وساند، هر قافِي آيل آهن.)

*

سر جو سڄيو سڄين، ٻنگان پري 'پاڻ'،
هو وجودان نڪري، ڪڙڪو ڪري 'کان'،
ٿيا جي 'نشان'، ته پرين سين پورا ٿيا،
(هتي ن ۽ ن گڏ آيل آهن.)

جڻي ۾ جبار جو خفي خيمو 'کوڙ'،
جلي تون زبان سين، چارئي پهر 'چور'،
ڀاڙو جي م 'وڙ'، اِيءَ امل اتائين سهجي.

انهيءَ کان سواءِ هيٺيان لفظ به رسالي مان ڪڍيا ويا آهن جي قافِي ۾ گڏ آيا آهن، پر هاڻي اُتي نٿا سگهجن.

صبح، لاءِ، آءُ، صلاح، راه، صراط، وات، ساڻ، ساھ، نگاه، جهاز،
نواز، هاج، اوطاق، فراق، چاڪ، ساھ، ماھ، جهنگ، لنگھ، اڀاس، خبث، الله،
صلاح، ارواح، ساھ، آحد، سڌ، سعيو، هلايو، آيو، ٻڌ، سڏ، مڏ، سڪ، عشق،
جوڙ، ٻوڙ، سوڙھ، ماڪ، تاق، چاڪ، آھ، مڇاھ، باقي، خاڪي، آزي، بازي،
راضي، آھ، لڪاء، وات، تات، ساعت، رت، گرت، شرط، اماڙو، وارو، عبث، مس.

”دھوان گل“ مان

آھي سڀ تي 'حڪم' تنهنجو نافذ،
(هتي حڪم جي بدران حڪم آيو آھي.)
سوئي ڪري 'خلق' ۾ توڻي سلام حاصل،
(هتي خلق جي بدران خلق آيل آھي.)

هيٺين غزلن ۾ هڪڙي مصراع ۾ هڪڙو بحر آهي، ته ٻيءَ ۾ ٻيو. هڪڙي لفظ جي گهٽ-وڌ ٿيڻ جو تفاوت ٿئي ٿو جو غلط آهي،

غزل

دنيا ۾ دين ڳولائڻ، آهي عيبت، عيبت

(وزن: مفعول فاعلاتن، مفعول فاعلان)

ريءَ درد سور وقت، ريءَ ريجھه رحم رقت

(وزن: مفعول فاعلاتن، مفعول فاعلاتن)

ساري غزل ۾ بيت جون ٻهريون مصراعون هڪڙي وزن جون، ۽ ٻيون مصراعون ٻئي وزن جون.

غزل

منجهه ديد تنهنجي دلبر آهي مدام حظه.

(وزن: مفعول فاعلاتن، مفعول فاعلاتن)

مجلس ۾ دوستن جي آهي حضور نعمت.

(وزن: مفعول فاعلاتن، مفعول فاعلاتن)

ساري غزل ۾ اهو عيب آهي.

غزل

آهي نسلو نسلوري ۽ آرس ايسا گپ

(وزن: فعولن، فعولن، فعولن، فعولن)

جنهن کي سڪ ميني ندر موزمن هڪيو

(وزن: فعولن، فعولن، فعولن، فعولن)

ٻيون مصراعون به انهيءَ وزن جون آهن.

ثابت علي شاهه جي مرثين مان

بند

اڄ ڏينهن جمعي جو آهي ۽ خطبي جو 'وقت' ڏس،

مون تنهن ٻيءَ جي پٽ جو، تون هي حال 'سخت' ڏس.

جيئرو تم پرزا پرزا، ۽ دل لخت 'لخت' ڏس،

تنبوءَ ۾ ڏس ڀٽيم رڻن ٿا رسول جا.

هتي سخت ۽ لخت سان وقت آندو اٿس، جو اڻڙهيل سنڌي ماڻهو 'وخت' چوندا آهن.

ٻئي هڪڙي هنڌ به اهي ساڳيا قافيا آندا اٿس.

ٻنڌ

قاسم جي حق ۾ ڪاڇون هڻي موت جي 'مبارڪ'،
سڀ ڇاهي ماضي ٿيا ٻن سر گهوري تن کان 'تارڪ'،
سي تاصحي سڳيا ٿيا، سڀ فڪر کان ٿي 'فارق' (يا فارڪ)،
مون تن جي فڪر فرقت نيئين وهيا نارا.

هتي مبارڪ ۽ تارڪ مان فارق آندو اٿس، جو عام ماڻهو 'فارغ' جي بدران
تارڪ چوندا آهن.

هيٺيان لفظ به ثابت علي شاهه ٻين هنڌن تي گڏ هم قافيا آندا آهن، جن مان گهڻا
هاڻي آڻي نٿا سگهجن.

سر، انور، ڌڙ، شعاع، سما، الوداع، سدا، سڀ، تعب، رڻ، راڳت، ڊاڳت،
(داغ)، ڪاهه، ڊالهن، رت، هٿ، سٿ، صباحت، هٿ، سٿ، شروع، سوڀسو،
ڪوٺڪو، سعيو، رايو، لايو، ماريو، هاريو، آيو، ڪاهجي، ڇڏائجي، آوارا، ويهارا،
مرڻ هارا، حادثي ماريو.

اڄ گهر رسول جي آهي شادي ۽ 'عشر تا' (يعني عشرت)

"دهوان فاضل" ۽ رباعيون ڪنهن به ٻئي وزن جون ڏنل آهن، پر هٿن گهرجن
خاص رباعيءَ واري بحر تي هي رباعيون نه آهن پر قطعا آهن.

ياڳو ٻيو

باب چوٿون

صنائع و بدايع جي بيان ۾

ڪلام جي فصاحت ۽ بلاغت لاءِ، عبارت يا لفظن ۽ معنيٰ جي خوشي ۽ موافقت جي قانونن ڄاڻڻ جو ضرور آهي، جن جو علم بيان ۽ ”علم بدايع“ سان واسطو آهي. اهي صنايع يا صفتون ٻن قسمن جون آهن: هڪڙيون لفظي ۽ ٻيون معنوي. صنايع لفظي ۾ رڳو لفظن جي ظاهري صورت ۽ خوشيءَ جي نظر ٿي رهي ۽ صنايع معنوي ۾ باطني خوشي يا معنيٰ جي نظر ٿي رهي.

فصل ٻهريون

صنائع لفظن بابت

۱. صنعت ترصيع: ترصيع جي لفظي معنيٰ آهي جواهر ڇڙڻ ۽ اصطلاح معنيٰ آهي عبارت يا شعر ۾ ڪي لفظ خانن خانن وانگي آڻجڻ، جي ٽٽڪن ۾ موافق هجڻ ۽ اهڙا هجڻ، جي وزن ۽ قافيي ۾ برابر هجڻ. اهڙيءَ عبارت يا شعر کي مرصع سڏبو آهي. انهيءَ جا ڪي مثال هيٺ ڏجن ٿا،

روءُ تنهنجي ۾ جلوه گر ٿيو جمال،
خوءُ تنهنجي ۾ سرسبز ٿيو ڪمال.
ماه تون، بدر جنهن جو سارو منير،
شاه تون، قدر جنهن جو سارو جلال.
حال سان موت ماري تنهنجو فراق،
قال سان ڀٽ جاري تنهنجو وصال.
منجهه شرافت نه تنهنجو ڪوئي نظير،
منجهه لطافت نه تنهنجو ڪوئي مثال.

*

مي حرام آهي، جي محفل ۾ ڪو هوندو هٿيار،
نسب حرام آهي، جي گهر ۾ آهي پاتي بيمار.

شراب اسان کان ٿيو مست، ۽ نه ان کان اسين،
جهان اسان کان ٿيو هست، ۽ نه ان کان اسين.

*

من خوش هجي ته گهر به جهنم هوڻي يا بهشت،
تن خوش هجي ته ڪهڙو به ريشر هجي يا پشم.

*

ڪهڙي دل سا، جنهن مان تو ڏي ناهي راه،
ڪهڙي اک سا، جنهن جي تو ڏي ناهي نگاه.

منهنجا قبلا! تنهنجو منهن، مصحف مجيد،

منهنجا ڪعبا! تنهنجو گهر، بيت الحرام.

*

خوان آهي جهان، زهر لقمو،

خواب آهي حياتي، موت تعبير.

[وزن: مفعول، مفاعله، مفاعله].

(ب) ترصيم مع تجنيس: جڏهن ساڳئي 'صنعت ترصيم' ۾ 'صنعت تجنيس' به شامل هجي، يعني همجنس يا همصورت لفظ ڪم آيل هجن، جيئن هيٺ تجنيس جي بيان مان معلوم ٿيندو. مثال ۽

جڏهن ٿئي ڪنهن جو بار 'سرگشتو'،

ان جو ٿئي ڪم ڪار 'برگشتو'.

(۱) تجنيس: جڏهن ڪنهن عبارت يا شعر ۾ هڪ جنس يا قسم جا لفظ ڪم

اچن. انهيءَ جا گهڻائي قسم آهن.

(۲) تجنيس تامر: تامر جي معنيٰ تمام يا ڪامل، يعني پورو. جڏهن ٻه يا

زياده لفظ اهڙا ڪم اچن جي لکن يا پڙهڻ ۾ بلڪل هڪجهڙا هجن، مگر معنيٰ ۾ مختلف هجن، جيئن شاهه جي رسالي ۾ 'جتن' جو لفظ هيٺين بيت ۾ ڪم آيل آهي؛

'جتن' ڪڇ 'جتن' جو، آيا ڪي ايندا،

وئي پنهنون پاڻ سين وٿان تو ويندا،

دم نه دميندا، مٿا ويندا ماڻيهم ڏي.

پيا پنهنجا مثال هيٺ ڏجن ٿا ۽ همجنس لفظن جي هيٺان ليڪ جو نشان
ڪجي ٿو:

بيماري ٿي جي ڪنهن کي سائي،
پرقان جو مرض

سڀ شيءَ تي نظر اچيس سائي،
سبز
تيئن دل ۾ جڏهن چمي ٿي ڪا ڳالهه،
هر وقت هوي ٿي باد سائي.
اهائي

*

تنهنجي دائيءَ وار تنهنجا، جي 'ڦٽيءَ' مان ڪيا جدا،
پانهن دائيءَ جي ڦٽيءَ کان ڌار، تڏهن گهرجي ڪرڻ.
ڪلهي

*

سائي بيحال جوش کان ٿي وئي،
زال
نه سگهي تنهن کان پاڻ ۾ سائي.
ماپي، سائجي
چاهه ماڻ چاهه پي، مگر ڪهڙي،
شوق جاء
رنگ ۾ چاهه جي ڪنهن جهڙي،
پڪي

*

جاء جي گل مان نه جائي ڪنهن به گل جي جاءِ آه،
گل جو قسر
برابري

✱

*

ج

✱

*

✽ لوش ۽ لیش تجنیس زائد آھی .

*

جي سر جو خيو گھڙين، بيزبان ره، منجهه صبر،
رکيئين زبان، تڏهن ئي سسي، قلم جي قلم.
ڪلڪ وڍيل

*

نه فقط لپي اڃ نه بهرام گور.
لپي ڪين بهرام جي پن ئي گور.
قبر

*

گهرين همدم جي ڪو، هڪ دم نه هن دم،
پل پسام
هٿي جي دم، ته پوءِ ملندڙي نه همدم.
پٽاڪ

*

حضرت جي رزمگاه ڏي هڪڙو ڪنيو قدم،
سير مٿهن پٽيندي نڪرندو آن دم اسان جو دم.
لحظي ساه

*

رخمت جا وٺي ملي، سو شڪفته او گل ٿيو،
ڪلاب جو گل
چيو ماءُ، هيءَ چراغ به اڃ منهنجو گل ٿيو.
آجهائل

*

صاف هو خط جيسين، تيسين صاف هو خط جو جواب،
ڇڻي ره، ڏاڙهي جي
ٿو اچي خط هاڻ، شايد ان کي پن خط ٿو اچي.
ڇڻي ڏاڙهيءَ جي ره

*

ڪين قاضيءَ جي قضا سان، ڪڏهن قضا ٿيندي قضا،
 فتويٰ خدا جو حڪم ٿري ويندي
 قاضي قضيءَ خور يا! منتي ٿيا پڻ مفت خور.
 ڏسي اِيءَ قد ۽ قامت ال جي ٻياري،

قد

مٿي هيرت مان قد قامت وساري.

نماز جي تڪبير

*

مٿي ٿي زر ٿئي اڪسير سان قناعت جي،
 سمهين جي پٺ تي، ته ٿي پٺي سو بسترو پٺ جو.
 زمين ريشم

*

مرد جي آهي پردو عورت جو،
 زال

مستر عورت جو مرد جي ٿي زال.
 اوگهڙ

*

جانور ڪي وجهي ٿو بند ۾ دام،
 ڦاهي
 وجهي مائهو ڪي دام ۾ ٿو دام.
 ڦاهي ۽ پٿو

رباعي

هر دين ۾ ملڪ تنهنجو ٿيو ۽ هر نام،
 تڏهن توکي چون ڇو نه هري ۽ هر نام،
 جڳ رام ٿيو تنهنجو، اي رحمان رحيم،
 تابع

دل کي اچي رام رام مان تڏهن آرام.
هندن جو خدا

(۳) تجنيس ناقص؛ هن کي 'تجنيس محرف' به چون. هيءَ صورت 'تجنيس تام' جهڙي آهي، ليڪن حرفن جي حرڪتن يعني زير، زبر، پيش يا حرف علتن ۾ مختلف آهي. مثال هيٺ ڏجي ٿو؛

*

دينَ ٻاڙئون پئسي چڙي ٿو دَينَ،
قرض
دين واري کي چين ۾ به نه چين.
ملڪ آرام

*

به ٿڪر ٿي پئي ٿڪر، منهنجي جي پئي ان تي نظر،
هرزا جيل
جي ڪري بجلي، ڪري ان ڪي مٿان پنهنجي مهر.
هت ڪريو چشمن جي چشمن کان اوهين جاري نديون،
اکين حوضن
جنت السماوي جي نهرن تي گذارڻ واسطي.

*

ميڙن مان زر جي ٿئي ٿي پشيماني عاقبت،
صورت ۾ ڏس ته درهم، درهم کان ڪم نه آهي.
پئسو پشيمان ٿيڻ

*

درهم جي لاءِ لت ٿئي درهم اسان جو حال،
پئسي ڀرسان
درهم درم کان درهم درهم جهان ٿئي.

*

ڪٿي آهي هڏو جنهن ۾ هوئي مڪ،

مغز

ڏٺي ڪٿ آهي ڪنهن ماڪيءَ پٺان مڪ.

جيت

*

ٻه ڏينهن اوج ڪمڻو ڪري، ڪيري هوءَ نيٺ،
اڃ آهي آپ تي مٿي، ۽ سڀاڻي پيرن هيٺ.

رباعي

ڪرمن کان آڏ تههجي آهيان يا رب منجهه شرم،
سرد آهون ڀريهان، ۽ گهوڙا گاڙيان آڏ ڪرم،
گهرجي نه ڪرڻ جيڪي، ڪيو مون سوئي،
ڏس پنهنجي ڪرم ڏي، ڪين ڏس منهنجا ڪرم.

ڪرم

لطف

(۳) تجنيس زائد: جڏهن ٻه لفظ هڪ جنس جا، حرفن ۽ حرڪتن ۾ هڪجهڙا

هجن، مگر هڪڙي ۾ ٻئي کان هڪ حرف زياده هجي—مثلاً ۾ ها وڃ ۾ ها
ٻيڙيءَ ۾ ۱۸

ڪنڌ تي ڪالھ جنهن جي آهو ڪال،

موت

اڳئين ڏينهن

اڃ وٺي سالھ، آن به ميڙيو مال.

مايا

نار جي

*

ڪهڙي هئي پٽاڪ، مٿس تي،

جن مٿي 'ڪالھ'، آهو آهي 'ڪال'.

موجود منجهه 'وجود' جي، حاڪم جي جود آھ،

واجب مواجب آهي به حاجب کي نت ڏهن.

اجورو، پڪهار

دربان، نوڪر

*

”آئين اڪبري“ آهي، مڪڙو عجب ڪتاب،
قاعده

اڪبر جي وقت جو آهي، آئينو پيچاج.
آرسي

*

ٿيو عشق منجهان علم لدني مون کي حاصل،
’گردن‘ به جهڪائي اچي گردون منهنجي آڏو.
آسمان

*

هر ڪنهن جي سميت ۽ پنهنجي قسمت آهي،
جي ’ڪشش ڪوشش‘ جي ڄاڻي ٿو راهه.
هن ۽ ’ڪين‘ ۽ ’ڪين‘ تجنيس تار ۽ ’گهر‘ ۽ ’گهر‘ تجنيس ٺاهڻ آهي.
, ’ڪين‘, ’ڪين‘, ’گهر‘ ۽ ’گهر‘ تجنيس زائد آهن.
ڪين لاءِ ڪينو رکي، پڪڙ ڪن نه ٿي، ڪو ڌيان ڪر،
ڪي به نه وڃي دشمني
گهر ۽ ويٺو خير گهر، گهر تي خدا جي گهر ڏينهن.

*

ماڻهو ۽ جانور آهي، دل جي اک جو فرق،
انعام ۽ انعام ۽ ٿيو فرق، عمن جو.
عربي ۽ جانور ماڻهو

*

پيڻ دوسر جي قاف سان غلطان قاف ٿيو،
آيو سو جنهن مصاف ۽ ميدان صاف ٿيو.
جھڪ جو ميدان

*

بهرام کي به ڪور ۽ لڙو پئي منجهه اندام،
سڙ سان ٺٽي سام جي منهنجي جهلي حسام.
زهر بهلوان ترار

ٿئي مرد، 'مراد' گوشت ڪري جو پنهنجي،
ڪل 'الف' مراد مان، ته تون مرد ٿين.

*

حق مان تون گذار، مگر تون ٻئي سڀ کان گذر،
سڀ خواهشون لاءِ دين، دنيا سڀ ڪوڙ.

*

ارزق جي اکين آڏو تڏهن آئي سياهي،
پشت ڪئي جو ڏٺين 'دم'، 'عدم' ڏي ٿيو راهي.

*

حضرت جي رزمگاه ۾ هڪڙو رکيو 'قدم'،
سر منهن پيئندي نڪرندو ان دم اسان جو 'دم'.

*

اکين جو آب 'ماهي' ٿا ٿين ويو، ۽ آه وٺي ٿا 'ماه'،
اندر سوز جا شاهد ٿيا ٿي، 'ماه' ٿا 'ماهي'.

*

جڏهن ڇڏين 'مقصود' تڏهن 'مقصود' حاصل ٿو ٿئي،
زيان جڏهن گڏ ٿا ٿين، تڏهن سود حاصل ٿو ٿئي.

*

عاشق وفا ڪري، ڪري معشوق سرڪشي،
گهرجي ٿو 'ناز' حسن ڪي، ۽ عشق ڪي 'لياز'.

*

'ساز' عالم مان تون رک، ۽ 'سوز' تون دل جو نه ڇڏ،
'ساز' هن 'سازهن' ڪرڻ جا، ٿيا اهي ئي 'سوز ساز'.

رباعي

تون خواب ۾ آهين، ڪلم ٿئي پنهنجي خبر،
غفلت ۾ ويڙهائين مفت ٻيو چار پهر،
'راهي' ٿيا سڀئي، ٻار تون آهين منجهه 'راه'،
لحظي جي حياتيءَ تي، ڪرين ڪانه نظر.

آءُ گدا، گهٽ ڪين سمجھان، پاڻ کي سلطان کان،
هن کي 'تخت' ۽ مون کي 'تختو'، هن کي 'ڇٽ'،
مون کي 'ڇٽي'،
'خلق' هن وٽ، 'خلق' مون وٽ، زور هٿ، زاري هٿي،
مون 'رعايت'، ان 'رعيت'، صلح مون، جنگ هن ڪٿي،
منهنجو 'ڪشتو'، هن جي 'ڪشتي'، منهنجي 'تاج'، هن
جي تاج،
هن جي 'لٽ'، منهنجي 'لٽ'، هن جو پٽو، منهنجي پٽي،
مٽي ڪمر بند ليڙ، گودڙي

(خلق، تاج، لٽ، لٽ، ڪشتو ۽ ڪشتي ٻين قسمن جون تجنيسون آهن.)

'اشرف' الـمـخلوق جي پرڪ آهي اشارت اصل،
پرڪ اشرف ۽ ڪمڻي جي ته آهي 'اشرفي'.

*

يارو ڏسو عجيب هي زماني جو انقلاب،
خوشدل رهن ٿا 'اري'، ۽ 'نوري' ٿيا دلڪاب.

*

ڏي وشق تا مون کي بغل ۾ وٺي،

ڀوستين

پا و شاق آءُ بغل ۾ جنهن کسي وٺان.

خوبصورت غلام

(م) تجنيس مرکب؛ هن کي مرقو يعني 'رفودار' به چوندا آهن. هن ۾
همجنس لفظ ڪم اچن ٿا، ۽ الهن مان هڪڙو پا پئي مرکب يا ٻن لفظن مان
جڙيل هجن. هن جا ٻه قسم آهن؛ هڪڙو 'مقرون'، جڏهن اهي ٻه لفظ لکڻ توڙي
پڙهڻ ۾ بلڪل هڪجهڙا هجن، ۽ ٻيو 'مفروق' جڏهن اهي لکڻ ۾ هڪجهڙا نه
هجن، پر پڙهڻ ۾ هڪجهڙا هجن.

مقرون

عشق سڄو رکين ٿو 'پروانا'،

جو جان جي رکين ٿو 'پروانا'.

*

ٻو نبيءَ جي نهي خدا تائين،
 بو علي چڱو ۽ 'بو علي' جي ڳول.

حڪيم

مفروق

مروقد، جو مرو جي سر رکي ٿو 'آفتاب'،
 آفت آهي، ٿيو اکين ۾ جڳ جي کان جنهن آفت تاب.

*

اب جد پنهنجو، ڪر ابجد اي ادا،
 هيءَ ۽ ڏاڏو الف بي يعني علم
 وٽ نه ڪا علم ۽ عمل ري ڪا ڳڙي.

*

ماڻهوءَ جي لاءِ بد آهي، عادت 'شراب' جي،
 ٿئي ٿو سرير پنهنجو وڃائي ڪنا شر آب.

شرارت ۽ عزت

(۵) تجنيس مڪرر: هن کي 'مردد' ۽ 'مزدوج' به چوندا آهن. هن بيت جي
 پڇاڙيءَ ۾ ٻه همجنس لفظ گڏ ايندا آهن، جن مان پهرئين لفظ جي منڍ ۾، ٻئي پهرئين
 کان هڪڙو يا ٻه حرف زياده هوندا آهن، يا پهرئين لفظ جو پويون پاڻو وري ايندو
 آهي، ۽ معنيٰ پنهنجي خلاصي هوندي اٿس.

رباعي

تنهنجي ٿي لکي دوست 'پياري پاري'،
 جندجان جي گهڻي مون 'وساري ساري'،
 جي ڏينهن ۾ - ٿي مري ڏنم توکي ماه،
 گويا هيءَ حياتي مون 'آڌاري ڌاري'.

*

نيت نينهن سچن نيتن 'ملائي، لائي'،
 نيت ڀرت سچن جڳ کان 'چاهي، پائي'.

جيڪي ڪري سو مون کان پڇي، پوءِ ڪري،
بيڪي کائي، مون کي 'چڪائي، کائي'.

*

مون جا ڪٿي ان هنڌ انهي 'مڪار' سان 'ڪار'،
مون کان پڳو ان ڪري هو 'بيزار' ٿي 'زار'.

*

لڄ لاسي، ڏنائين مون 'دلفگار' کي 'گار'،
ڏاڻي ٿي رکيائين، ڇڻ نه 'انبار' جو 'بار'.

تجنيس مطرف: جنهن ۾ ٻه همجنس لفظ هجن جي حرفن ۾ متفق هجن، سواءِ
ٻوئين حرف جي، جو مختلف ٿو ٿئي.

'ڪلال' وار جو هوئي ته نت وٺي ٿو 'ڪلام'،
'ڪلاب' بدران وجهي مون تي شل 'گللال' مدام،
ڪٿي پليت پوڻ سان 'خرار' ٿئي نه 'خراب'،
ٿوري پليت سان، چشمو حلال ٿئي نه حرام.

*

عاشق ۽ معشوق هڪ 'دلداد' پيو 'دلدار' آه،
هن کي 'آزار' آهي، هو 'آزار' کان 'آزاد' آه.

*

ڏوهه ڪنهن کي ڏجي ناحق، آهي قسمت جو قصور،
ٿيو 'دلارام' 'دل آزار' خدا خير ڪري.

*

انسدر تنهنجي موجود ٿيا ٻنهي جهان،
'معاش' آهي تن، ۽ 'معاد' آهي جان.

تجنيس خط: هن کي 'تصحيف' ۽ 'مشابه' به چوندا آهن. هن ۾ ٻه لفظ اهڙا
ڪم ٿا اچن، جي صورت ۾ يعني لکڻ ۾ هڪجهڙا آهن، رڳو لفظن ۾ يعني پڙهڻ
۾ مختلف آهن.

رات 'تاريڪ' راهه ٿي 'باريڪ'،
سور 'ناتين' کي نه هو 'تاتين'.

’دشت‘ ۽ ’دست‘ ان جو ڪو نه وٺي،
هن کي ’تارڙين‘ پر نٿا ’تارين‘.

*

’عبادت‘ شڪل ۾ آهي ’عبادت‘،
مڪرات پيرا ان ڪان ٿي زيادت.

*

پارسا جو ظاهري تون ’پوش‘ ڪر،
پوءِ باطن ۾ پيو مٺي ’نوش‘ ڪر.

*

ڪارا ڊگها ڏلائين جڏهن زلف تنهنجا ’مشڪين‘،
دل ڏئي ٿيو گرفتار، عاشق ويچارو ’مسڪين‘.

*

مٿو فيروزو ٿيو جي مـوچارو،
مشڪ ’چين‘ ۽ ’ختن‘ جو ٿيو ڪارو.

*

رومين چيو ’رنگ‘ جي ڪا ڪيرج ناهي،
’رنگ‘ لاهڻ جو اسان کي فڪر آهي.

*

’سفر‘ اگرچ ’سقر‘ کان ٿيو هڪڙو نقطو گهٽ،
مگر عذاب ’سفر‘ جو ’سقر‘ کان وڏو آهي.

*

باطن ۾ آهي ظاهر، تنهنجي عجب ٿي ’چالي‘،
عالم ڀريل ٿيو توساڻ، ۽ جاءِ تنهنجي ’خالي‘.

*

ثواب آهي ڏسڻ، جي دل جهلين تون،
’پڄين‘ جي ڪين پوءِ، بهتر ’پڄين‘ تون.

*

موڪلائي مهل محبوبن کان جي ’بوسو‘ مليو،
سچ مڃڻ کي سفر جي لاءِ چڻ ’توشو‘ مليو.

*

ڇاڇي اسين سڀ، دهل ڌماڪن ساڻ هلياسين،
ڏيکار ٿم سا 'ناز' پري 'نار' ڪٿي آهه.

*

هڪ ساهه لاءِ ڪڏا اچي ٿي آهي ساري 'خلق'،
خنجر هزار هوڏي ۽ هيڏي ٿي هڪڙي خلق.
نڙي

*

هر ڪنهن جي خيال ۾ آهي هر شيءِ جدا پسند،
توڪي 'خودي' پسند ٿم مون کي 'خدا' پسند.

*

مون کي توکان 'خدا' 'جدا' نه ڪري،
ٿيان توکان 'جدا' 'خدا' نه ڪري.

*

فلڪ ٿو سادو لوحِيءَ کان ڪري مون سان 'زبردستي'،
ٿو چالي زبردست آهيان، پنهنجي 'زبردستيءَ' ۾.

*

بچين دوزخ کان، ٿي ڇپ جو لنگهيان،
جو هن جڳ ۾ 'زبان' آهي وڏو 'زيان'.

تجنيس مضارع: هڪي تجنيس خط ۽ مضارع هڪ ڄاڻندا آهن، هڪي ٻنهي جي
وچ ۾ هي تفاوت رکندا آهن، ته ٻن همجنس لفظن جي منڍ يا وچ يا پهاڙيءَ وارو
حرف مختلف ٿيندو آهي، يا هڪڙي حرف علت جي بدران ٻيو ايندو آهي.

*

مرد ڪامل جي زماني کي نه هو ڪرڻو مون کي،
ڇو ٿي 'ناداليءَ' ۽ 'ناداريءَ' جو درجو ڪيئن عطا.

*

هڪڙو ڄڻ گلخن آهي، ٻيو 'گلشن'،

ڪورو

هڪڙو 'ڪفران' آهي، ٻيو 'غفران'.

ڇڳا پورهيت ۽ ڪاريگر، ٻچا ۽ ٻار جي پالين،
ٽين نشي جي عادت کان يا 'پيڪاري' يا 'پيگاري'.

*

علم 'باڪار'، سودمند آهي،
علم 'بيڪار'، پائي پسند آهي.

*

سڄو ئي نوش ٿين، جي تون ڇڏين نيس،
مٿائي اڏا رسائڻ

سڄن جو خوڀش ٿين، جي تون ڇڏين خوڀش.
عزیز پاڻ

[خوڀش ۽ خوڀش 'تجنيس' تار آهي.]

*

هن 'روح' خدا جي مان ئي خوش خلق خدا جي،
هن راج خدا جي مان 'زمين' خوش ۽ 'زمان' خوش.
راحت

*

صنعت اشتقاق: هن کي 'اقتصاب' به چوندا آهن. ڪي هن کي 'تجنيس' به
قصر مان ڄاڻندا آهن. هن ۾ اهڙا لفظ ڪم ايندا آهن، جي هڪڙي اصل مان مشتق
هوندا آهن، يا هڪڙيءَ جنس جا هجن. مثال:

قطعا

'طالب' کي 'طلب' دل جي 'مطلوب' نه ٿئي واصل،
نه ته وات جي 'طلب' مان 'مطلب' نه ٿئي حاصل.

*

گهرجي ئي 'مجن' کي نت 'حب حبين' جي،
'محب' ۽ ٽين گهرجي 'محبوب' کي مائل.

*

له 'فرق' آهي ڪو، 'فرقا' ٿيا جي ٻاهر،
'فراق' يار جي، اٿي وڌي منجهن 'تفريق'.

صنعت سجع: سجع واري ڪلام کي 'مسجع' چوندا آهن. سجع ۾ ترصيع وانگي تلڪن وارو ڪلام آهي، جنهن ۾ ٻه يا وڌيڪ لفظ اهڙا ڪم اچن ٿا، جي وزن ۽ حرفن جي تعداد ۾ هڪجهڙا هجن. هن جا ٽي قسم آهن:

سجع متوازي: جنهن ۾ اهي لفظ وزن، تعداد ۽ قافيي ۾ هڪجهڙا هجن،

مرد 'غازيءَ' کي گهوڙو هوڻي 'تازي'،

تا ڏسي جڳ، سندس عجب 'بازي'.

*

سجع مطرب: جنهن ۾ اهي لفظ قافيي ۾ موافق هجن، مگر وزن ۽ حرفن جي تعداد ۾ مختلف هجن.

هن جي 'رفتار' آهي عمدي، هن جي 'گفتار' آهي خوب،

ٿيا 'اپار' احسان ان جا، بيشمار ان جا ڪرم.

سجع متوازن: هن کي 'موازنه' به چوندا آهن. هن ۾ اهڙا لفظ اچن ٿا، جي وزن ۾ موافق آهن، پر قافيي ۾ مختلف آهن. مثال:

'سخي' اهڙو، جو گنج ڌرتيءَ جا،

جنهن جي 'هٿ' جي اڳيان آهن ڪي ڪين،

'ڏاهو' اهڙو، جو جڳ جا سڀ اسرار،

جنهن جي 'دل' جي اڳيان ٿيا ڪشف يقين.

(۵) صنعت مقلوب: هن کي 'نقليب' ۽ "تجنيس قلب" به ٿا چون. لفظي

معنيٰ آيتو يا آيتو ڪرڻ، ۽ اصطلاحي معنيٰ موجب اهي لفظ، جي آيتا ۽ مېٽا هڪجهڙا هجن، ۽ هڪجهڙا پڙهي سگهجن. هن جا چار قسم آهن:

مقلوب ڪل: جنهن ۾ اهڙا لفظ هجن، جي سڄا سارا مېٽا ۽ هڪجهڙا

هجن. مثال:

'جنگ' سان 'گنج' هٿ اچي ٿو پيش،

گهڻو

'شیر' سان جو وڙهي، ٿئي ٿو ريش.

زخمي

*

ناهي بقا زماني ۾ اقبال کي ادا،
'اقبال' کي جو آبتو ڪرين، ٿئي ٿو 'لابقا'.

*

پنگ کي ٿا 'پنج' عربيءَ ۾ چون،
جي ڪرين تون قلب ان کي ٿئي 'حنب'،
هليد

*

'درد دل' جي کان لڇان ٿو، ڪنهن کي منهنجو آهي 'درد'،
'درد' جو لفظ آهيان، جو آبتو ۾ سبتو آهي 'درد'.

*

ڪهڙي به حال ۾، ڪين بيهڻ کي ملي مان،
آبتو ڪرين جي سبتو، 'نادان' آهي، 'نادان'!
مقلوب بعض: جنهن ۾ به يا ٿي اهڙا لفظ هجن، جي سارا آبتا سبتا هڪجهڙا
نه هجن، پر انهن جو ڪو پاڻو يا انهن جا ڪي حرف هڪجهڙا هجن، ها جن ۾ اکر
پنهنجون جاپون بدلائين ٿا. مثال:

*

'رقيب' کي نه اچڻ ڏي 'قريب'، جو ٿيو هليد،
'عبيد' ۾ آهي لاخير، رک انهي کي 'بعيد'،
غلام

*

ڪرڻ گهرجي نه جهيڙو جنگ، مرڻورو رسي نقصان،
پلي بڪ آهي 'ترڪاريءَ' جي کائڻ کان، جا 'تڪراري'.

*

اڻپڙهيل سنڌ ۾، مرحوم کي 'محروم' سڏين،
ٿا دليون ڪن سي دعا، پر ٿا زهانون سي پيڻ.

*

ٽئين 'علم' ۾ جي ڪامل، ڪرڻ 'عمل' کي شامل،
'عالم' جي ٿيو نه 'عامل'، دفتر لکيو ته ڇا ٿيو.

*

ڏسو ڪيئن چئن حرفن مان جڙن ٿا هيٺا ڪلما،

لفظ

ڪلام ۽ مالڪ، ڪامل، ڪمال، اڪمل ۽ ڪملا.

جمع اڪمل جو

*

حرفن ۾ عدل ڌارا تم 'خسرو' خسروس آھم،

چوڻيءَ ۾ تخت تاج عروس ۽ خسوس آھم.

(عروس ۽ خسوس 'تجنوس مطرف' آھي.)

مقلوب مڃجڻ: هن کي 'مقلوب معطف' به چوندا آهن. هي 'مقلوب ڪل' جهڙا آهن، تفاوت فقط هي آهي، ته بيت جي منڍ وارو لفظ ۽ ٻڇاڙيءَ وارو لفظ هڪٻئي جا مقلوب آهن. مثال:

'راڳ' کي قوت روح جو چيو ٿن،

روح پنهنجو نه، راڳ ڌارا 'ڳار'.

*

'درد' دل جي کان لڇان ٿو، ڪنهن کي منهنجو آهي 'درد'،

'درد' جو لفظ آهيان، جو آبتو ۽ سبتو آهي 'درد'،

مقلوب مستوي: جنهن ۾ ساري مصراع يا سارو بيت آبتو سبتو پڙهي سگهجي. هي تمام مشڪل آهي. مثال:

درس مرگ آيو ادا ويا گرم سرد،

درد ۾ ايندو جهجهو دنيا ۾ درد.

(۶) صنعت ردالعجز علي الصدر: هن کي 'مطابقه' ۽ 'مصدر' به چوندا آهن.

شعر جي اصطلاح ۾ بيت جي منڍ واري لفظ کي 'صدر' چوندا آهن ۽ ٻڇاڙيءَ واري لفظ کي 'عجز'، ۽ وچ واري لفظ کي 'حشو'. هن صنعت ۾، مصراع يا بيت جي منڍ وارو لفظ وري بيت جي ٻڇاڙيءَ ۾ اچي. هن جا ڇهه قسم آهن: پهريون قسم: اهو، جنهن ۾ بيت جو پهريون ۽ ٻيون لفظ صورت ۽ معنيٰ

۾ ساڳيو هڪجهڙو هجي. مثال:

’قرار‘ آهي دل مان ڪسيو، منهنجي ٻار،
 سا ڏس ان جي زلفن جان ٿي ’بيقرار‘.
 ’خمار‘ آهي مون کي جڙهيو ري شراب،
 جو ان جون ڏٺيون اتر اڪيون پٿر ’خمار‘.
 ’شمار‘ آءُ غمن جو وڪان ڪين ٿو،
 جو ٻاهر ٿيا منهنجا غم کان ’شمار‘.

*

’نڪاح‘ آهي دفع الفساد ۾ مباح،
 نسورو فساد آهي، هائي ’نڪاح‘.

*

’رواب‘ عشق جو اوزار آهي ۾ اسباب،
 انهيءَ ڪري ٿا ڪڪرڪي عرب سڏين ’رواب‘.

*

’شمع‘ جو سر ٿو وڌيان، غيرت کان آءُ هر گهڙي،
 تنهنجي آڏو ٿي جلي، پرواني جان اڄ رات ’شمع‘.

*

ڪر مرادون ترڪ، ٿا مائين مراد،
 ’مدعا‘ ڇڏ، ٿا ڏسين تون ’مدعا‘.

*

’شاد‘ بندو ٿئي، جو ٿئي آزاد،
 تنهنجو بندو ٿيان، ٿا ٿيان آءُ ’شاد‘.

[وزن: فاعلاتن، فعلاتن، فعلات.]

*

’گوشت‘ بنجي ٿو رت منجهان بيشڪ،
 پر ٿيو رت پليد، پاڪ ٿيو گوشت‘.

[وزن: فاعلاتن، فعلاتن، فعلات.]

ٻيو قسم: اهو آهي، جنهن ۾ ٻيئي لفظ صورت ۾ ڪجهڙا آهن، هر معنيٰ ۾

مختلف آهن، جيئن ’تجنيس نام‘ ۾ آهي. مثال:

چارو منهنجو نم پيو ڪو تو ڌارا،
علاج

آءُ وٺان، جو ڏهڪارين تون چارو.
رستو

’وارو‘ منهنجي نصيب جو به اچي،
جڏهن اچي مون ڏي ڀار، سون ’وارو‘.
’تارو‘ چمڪي نه محب منهنجي جيئن،
آهي منهنجي اکين جو، جو ’تارو‘.
’هارو‘ ٿيو دل جي آرمي جي لاءِ،
دوست دلدار منهنجو ’مه پارو‘.
چنڊ جو ٽڪر

ٽيون قسم: اهو آهي، جنهن ۾ جيڪو لفظ پهرين مصراع جي حشو يا وچ ۾ اچي، سوئي ساڳي صورت ۽ معنيٰ سان ٻيءَ مصراع جي عجز يا پڇاڙيءَ ۾ اچي. مثال؛

حسن ان جو ’جان‘ آهي، تن جهان،
عشق منهنجي کان ٿي روشن جڳ جي ’جان‘.

چوٿون قسم: ٻه ٽئين قسم جهڙو آهي، تفاوت هي آهي ته اهي لفظ صورت ۾ هڪجهڙا آهن، مگر معنيٰ ۾ مختلف. مثال؛

جڏهن وڃائين ٿو تون پنهنجو ساز، سمجهه ان جو تون راز.
وڃائڻ جو ساز

تارون ٿيون هم قوم سڀ، ڏس پاڻ ۾ تن جو تون ساز.
موافقت

پنجون قسم: اهو آهي، جنهن ۾ بيت جو پوريون ۽ پوريون لفظ ۽ ڪڏهن وچ وارو لفظ هڪڙي لفظ مان نڪتل يا مشتق هجن، ۽ اباوڪي معنيٰ ۾ متفق هجن، مگر صورت ۾ ٿورو تفاوت هجين. مثال؛

آهيان نت تنهنجو اي 'حاکم' آڻ ٿايع،
ميڻ لازم آهي، 'محکوم' کي 'حکمر'.

چھون قسم: پنجين قسم جهڙو آهي، تفاوت هي آهي ته منڍ ۽ پڇاڙيءَ وارا
لفظ هڪڙي لفظ مان مشتق ناهن، ۽ اصل معنيٰ ۾ به مختلف آهن. مثال:

'تپدار' ۽ 'تپو' ٿوچي، جو ان وقت ٿيڻس 'تپ'،
'تپي' ۾ جڏهن پنهنجي ويو، تڏهن لڻس 'تپ'.

(۷) صفت لزوم مان يلزم: هن کي 'اعنات' به چون. هنن صنعتن ۾ لڪڻ
وارو پاڻ تي کي خاص ڳالهون زور ڪري لازم سمجهي ۽ انهن جي آڻڻ جي
پاڻ تي تڪليف عموماً ڪري، اڪرچ قانون موجب اهڙي بندش ضروري نه هجي،
رکڻو سينگار يا رنگينءَ لاءِ ائين ڪري. مثلاً هڪڙي مصراع جي پڇاڙيءَ وارو
لفظ ٻيءَ مصراع جي منڍ ۾ آڻڻ، يا زور ڪري ضد لفظ آڻڻ يا هڪڙو خاص لفظ
زور ڪري وري وري آڻڻ. مثال:

ڄاڻا ٿو، تنهنجا ناز اصل کان مون کي 'ڀالا'،

وٺيا

'ڀانڱا' ڏسي خالي، ڀيا دل منهنجي ۾ گهاٽا،

عذاب

گهاٽا ته وري تيل ۽ ڪڙ، ڪن به ٿا پيدا،
پيدا نه ٿي دل مان، ڪڏهن منهنجي کي 'ڀاڻا'.
[وزن: مفعول، مفاعيل، مفاعيل، مفاعيل]

*

سڀ آهيون 'هر سفر'، 'هر سبق'، ۽ 'هر مڪتب'،
جڳڻائي 'همدم'، 'همدرد' ۽ ٿيڻ ڄاڻي.
[وزن: مفاعيل، فعلائن، مفاعيل، فعلات]

*

'زور' تنهنجي وقو 'زمين' ۾ 'هٿ'،
'عقل' تنهنجي رکيو 'فلڪ' تي 'پير'.

(۸) صنعت سياقتہ الاعداد: جڏهن ڪي عدد ترتيبوار يا بي ترتيب ڪم آڻجن،
يا ڪي صفتون يا ڳالهون شمار ڪرڻ ۾ اچن. مثال:

خلد آڻ، ست آسمان ۽ ڇهه طرف ٿيا، پنج حواس،
چار عنصر، ٽي مواليد ۽ ٻه جڳ، هڪڙو خدا.

*

هڪ غم، ٻه غم هجن، ڪٿي ٽي غم، يا چار غم،
ويچاري دل ڪري ڪيئن، هٿ ٿيا سزار غم.

رباعی

ڇهني پاسن کان مڻين، متن تارن هو،
فلڪن نون ۽ اٺن بهشتن مان لکيو،
چار عنصر، پنج حواس، ٽي روح گڏي،
رب تو جهو ٻن جڳن ۾ هڪ فرد رٿيو.

(۹) صنعت تنسيق الصفات: هن کي 'نيسير' به چون. هن ۾ هڪڙي شئي کي
گهڻن نالن ۽ صفتن مان هڪڙي پٺيان ڪيو آهي. مثال:

بادشاهه جي تعريف ۾

جهاننگير شاهه ۽ جهاندار فرد،
جهان بخش سرور، جهان گشت مرد،
سو لشڪر ڪش آهي ۽ لشڪر شڪن،
سو شير افڪن آهي ۽ سو ڪوه ڪن،
سدا راست باز ۽ سدا راست گو،
سو خوهن خلق سڀ سان، ۽ سو نيڪ خوه.

گهوڙي جي تعريف ۾

ملڪ جان سهڻو، فڪر جان عالي،
جبل جان ڏاڍو ۽ وچ جان تڪڙو،
پنجائتي واڳو، ورائتي ڪيندو،
ڪيرائي هائي ۽ چيري چيتو.

(۱۰) صنعت توشيح: توشيح واري شعر يا ڪلام کي 'موشح' چوندا آهن.

هن صنعت ۾ اهڙا لفظ آڻيا آهن، جن جي ڪڏن مان يا جن جي مٿڙ جي حرفن
ملائڻ مان يا ڪو نالو يا لقب يا ڪو مٿن نڪري. هن جا گهڻا قسم آهن: عام
قسم اهو آهي ته هر بيت يا مصراع جو پهريون اکر گڏي ڪو نالو ڪلجي.
جيئن هيٺئين مثال مان محمد جو نالو ٿو نڪري.

رہاسي

م۔ محبوب خدا جو مصطفيٰ پيشڪ آھي،
ح۔ حيران بشر انهي کان جن ۽ ملڪ آھي،
م۔ مخلوق جو آدم ۽ هي آدم جو شرف،
د۔ درگاہ انبي جي منجھ زمين ۽ نلڪ آھي.

غزل موشح ”دھوان فاضل“ مان

(حاجي بچل شاھ جي نالي تي)

حال ھيٺو سندھم ڏسي ھشيار،
مان ڪا ساڙ مون ڪرين سنڌو.
آھيان جنھن عجب جو پاڻھو،
سو دلاسو اچي ڏئي ڏندار.
جنھن سنڌي جان ۾ لڳي جا جڙ،
تنھن سندو ساريان سدا سھڻگار.
پيار جي ياد شاد ياري بس،
واھ اھڙو ڏڪو پيو واپار.
پوءِ بدلي پائي، پلاري جي،
منڙ منھنجو ڪيو بھار بھار.
چال چوڪي، چڱي چلت چھرو،
جوت جانيءَ سنڌي جدا جنسار.
لال لب لاڏلي سندھ لاشڪ،
عاشقن لئم عجب امل اسرار.
شادماني ڏئي سچڻ پھر ھي،
نيو اندر جو انھي ڪڍي آزار.
آس اھڙي رکي اسير آداس،
مان محبوب مون ملي مختار.
ھي غزل عرض لئم چيو ”فاضل“،
طرز توشيح جي منجھس تڪرار.

(۱۱) صنعت مردف: ھن کي ’ترديف‘ بہ چون. ھن ۾ قافيي کان سواءِ ان کان اڳي يا پوءِ ردیف بہ ھجي. ردیف واري لفظ کي ’حاجت‘ چوندا آھن، ۽ مردف شعر کي تنھنڪري ’محبوب‘ چون. مثال:

ٿامرد صاهه ڏين ٿا، سالِ حرام تي،
آهن جي مرد، سي ٿا مرن، تنگ نام تي.

*

لطف مون تي سندس هزار آهن،
مون تي احسان، بيشمار آهن.

*

دل سان تنهنجي لم مون عبادت ڪئي،
نفسن جي مون سدا اطاعت ڪئي.

*

نفس آهي ڪيو تباهه مون ڪي،
ڪيو شيطان، ٻي گناهه مون ڪي.

(۱۲) صنعت ذوقائين، جنهن شعر ۾ ٻه قافيا هجن. مثال:

مڪين تون ٿو عقي ديا، سان گهني،
گهني وٺ، مٿان تون وڃين، کان پنهني.

*

ره تون دنيا ۾ سنڀالي، ڏيان ڌر،
وقت ۾ پئسو نه پنهنجو، زبان ڪر.

رباعي

عالم جي ڪم ۾ گهرجي خاموش ٿيڻ،
۾ جان جي عالم ۾ ڪي هوش ڏيڻ،
ماڻهو جا هجن جيسين بجا سڀ عضوا،
گهرجي ڪري سڀ عضوا فراموش جيڻ.

*

جيسين لم ٿيڻ نيسٽ، نه ڪن توکي هست،
هي مرتبو ڪيئن ملي، جي همت هونئي هست،
جڏهن شمع جان اقرار سڙڻ جو تون ڪرين،
رشتو تڏهن روشنيءَ جو ٿي منهنجي دست.

(۱۳) صنعت ذو بحرين يا تلوين: هن صنعت واري شعر کي 'مٿون' يا

'مٿون' ٿا چون. يعني اهو شعر، جو ٻن زياده بحرن ۾ پڙهي سگهجي. مثال:

اصل جوهر کي وطن ۾ جسي رهڻ ڏئي ها فلڪ،
نعل ڪهڙيءَ ۾ اچي هت ها، بدخشان کي ڇڏي.

[اهو شعر هيٺين ٻن وزنن جو آهي]

فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلاتن.

دوست جو غم رهي ٻا دشمن جو،
هن زماني ۾ لاهي ٻي عمر ڪو.

[اهو شعر ٻن وزنن جو آهي:]

فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلاتن.

ڏجي پتخاني ۾ ٻا مسجد ۾،
مدعا مسجدو آهي ڪٿ ۾ ڏجي.

(۱۴) صنعت منقوض: اهو شعر جنهن ۾ مصراعن جي منڍ وارو لفظ ڪٽجي

ته رباعي جو وزن ٿئي. مثال:

‘آهيان‘ آڻ ٻانهو گنهگار، رعا تنهنجي ڪٽي،
‘رهي‘ دل منهنجي ئي پيمار، شفا تنهنجي ڪٽي،
‘ڪٽي‘ طانت جي عيوض جڳت کي ڏئين تون بهشت،
‘رڳو‘ سوڌو ٿيو اهو، پوءِ عطا تنهنجي ڪٽي.

مٿيون قطعو هن وزن تي آهي: فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلاتن. انهيءَ جي مصراعن جي منڍ وارا لفظ ڪٽيا ته هوءَ سڀ مصراعون هيٺين وزن ۾ پڙهبيون، مفعول، مفاعيل، مفاعيل، فعل جو رباعي جو بحر آهي.

(۱۵) صنعت محذوف: اهو شعر جنهن جي پڇاڙيءَ واري لفظ ڪٽي ڇڏڻ

ساڻ هڪڙو بحر ڦري پيو ٿي پوي، جو رباعي جو بحر هجي. مثال:

جنهن وقت ڪنهن جو تون ڏسين عيب هنر ‘ڪو’،
پنهنجو جي هنجي عيب هنر آڻ نظر ‘سيو’.

ٻئي ڪنهن جو نه ڏس عيب، فقط پنهنجو ئي ڏس ‘تون’،
سڀني کان اهو ڏسجي هنر بهتر ‘ٿو’.

مٿين قطعي جو بحر آهي: مفعول، مفاعيل، مفاعيل، مفاعيل، مفاعيل، مفاعيل. انهيءَ سان پڇاڙيءَ وارا لفظ ڪٽيا ته هوءَ بحر ٿيندو: مفعول، مفاعيل، مفاعيل، فعل، جو بحر رباعي جو آهي.

(۱۹) صنعت تصحيح: هن صنعت واري شعر کي 'مصحف' چوندا آهن. هن ۾ اهي لفظ ڪم ايندا آهن جي ظاهري صورت يا لکڻ ۾ هڪجهڙا هوندا آهن، مگر حرڪت يا زهر زهر ڦيرائڻ سان الهجي جي معنيٰ ٿري ويندي آهي ۽ تعريف مان ڪلا ٿي هوندي آهي. هڪڙي صورت ۾ هو 'نهنيس خط' آهي:

'استري' پنهنجي ڏي سون ڪسي ڏوسري،
ڪم ڪري ان سان سوڪسي ڏيان موٽسي.

*

جهڙڪڏهن ميخالي ۾ هير اعلئ ناممقول آهي،
مدرسي مسجد ۾ تما پڻ ناعن ۾ مفعول آهي.

*

نسان عالم ۾ ٿئي اهڙو جو دشمن ٿي پئي،
روز شب زاري ۾ نيزاري هڪري غوار ۾ خراب.

(۲۰) صنعت تضمين: جڏهن شاعر ٻئي ڪنهن شاعر جو شعر پنهنجي شعر آڻي ان جو اطلاق ڏئي، يا اهو اهڙو مشهور هجي، جو ائين ڪونه چوي ته بيوري ڪئي آهي. مثال:

قصيده

پراڻي ڪي هڪ رات ڏين ٿو چيو،
تو مفعول جو سينگار آهين تون دوست.
سراسر اهي چيو پيدا ڪي آهين،
هڪري سجدا پنهنجي ڪسائين تون دوست.
سراسري چيس چيو پيدا ڪي ٿي،
تسواضع ۾ ڪردن سراسر اهو دوست.

*

گهڻي ڪري ننڍا اوهان عالمي، ڇڏيو غفلت ٿي جاڳو،
ڏوڪر وٺو وهي، چيو شاهه گهرجي هڪل پنداري.
اندر سينگارو، ٻاهر ڪي ڇڏي ڏيو، جيئن چوي هوندي،
سچو درويش ٿي، توي هجي سر تههجي ناستاري.
چيو پئي هنڌ ائين پڻ ظاهر ۾ باطن جي خوبيءَ لاءِ،
اچي ڪم آيو لاءِ جنگه ۾، نسا ڪسائو پنداري.

جارجت هڪڙاھ-تتري داشتن نيسٽ،
 درويھ صفاٽ بادش، هڪڙاھ-تتري دار،
 اسٻ لاغر ميان بڪار آبد، روز ميدان نه گاو پرواري.
 (۱۸) سنت منقوط: جنهن ۾ اهڙا لفظ هڪم اچن، جن جا سڀ حرف منقطع
 وارا هجن. مثال:

چوڙ ٿي چپ پيرين، چئي ٿي چپ چئن،
 چپ ٿئي جي ٿي چچي ڏنجهن ڏين.
 (۱۹) سنت غير منقوط: هن کي 'مهملم' يا 'عاطلم' يا 'مجرد' به چون. انهي
 ۾ اهڙا لفظ هڪم اچن ٿا، جن جي حرفن مان هڪهن تي ٻه نقطو لکيل هجي.
 رباعي

(عماد الملڪ جي تعريف ۾)

عالم ۾ هڪمال عالم ۽ شامل آھ،
 ۽ حليم ۾ هر طرح اهو شامل آھ،
 عاھڪم اهو اصل راحم ۽ عادل آھ،
 هر عالم ۾ گوشت ۽ سدا هڪامل آھ،
شول بي نظم ڏيوان فاضل مان

دلاور دلا رام داسدار لاءِ،
 سداسڪم رمن، رامن رهن، رمن رساءِ،
 عرڪر حرم، هورا، مٿي رمن بر عو،
 ضمير وڪم طابع، کدا ڪيتر ڪشاع،
 سکر سال سالڪ هم حال رهن،
 اڪر عظيم وارو، عمل ڪر لاءِ،
 کدا سو سدا ڪر ڪرم ڪاسگار،
 هڪهو واه ڪو وصل وارو وراه،
 مڪمل اهو مهلو ڪهه ڪلام،
 اڪر مهلا هر طرح لک هڪ هڪلاه،
 اها ريم "فاضل" مهال آهي نام،
 سدا ڪار حامد هوئن ماه ماء.

سنڌي وهاڪرڻ

غزل بي نقطہ ”دېوان قاسم“ مان

اڳو سحر دل آه دلدار لاءِ،
 اها ماڻھو ٿي سگه سدا مرههءِ
 هم هان هموار سورڪ مرهه،
 سدا راءِ ۽ ميهو هر دم هلاڪه
 ۽ گر سور دل ڪو مندو ڪار ڪم
 ۽ در حرم معذور ڪر هاءِ هاءِ
 ۽ سحر سور ڪر ڪو الفه در سوال
 الا افسڪ وارو ۽ وارو وراق
 ۽ مصورا سڪر لامل ۽ ڌڻ اهل
 اڪبر مهلا ڪل ڪمالو ڪماءِ
 سر سار هيل وهم ”قاسم“ ۽ ڪر
 سڪر سال سالڪ وٺا واءِ واءِ

۱. سميت فوق النفاذ: جڏهن مٿين سڀني حرفن جي مٿان نقطا هجن، ۽ سور

۲. ڪو به ڪو به معنيٰ: مثال ۽

انسان لاءِ آهي صفت ڪرڻ ضرور
 ڏس ڪافي ظلم سان نه رکن خواهي وڏو تصور

۳. سميت تحت النفاذ: جڏهن اکرن جي هيٺان نقطا هجن، مٿان ڪونه هجي

۴. ڪو به ۽ ٻلائي آهي، ڏکي جڳ ۽ ٻئي جا عيب

ٽي جا جو عيب گهولي ڪلوي، سو ڪري ڪلور

۵. سميت فقط: لفظي معنيٰ آهلي، يعني ڪاري تي اڇا جيتا، ۽ اصطلاح

۶. ڪو به ڪو به معنيٰ: جنهن ۽ اهڙا لفظ ڪم اچن جن مان واري مان هڪڙو اڪر
 ۷. ڪو به ۽ هڪڙو بي نقطي يا خالي: مثال ۽

۸. ڪو به ڪنهن وٽ، ڪڏهن سڌري، مٿا نئون

۹. ڪو به ۽ وڌيڪ پائسان، ڪجج جيڪا تيون

سنڌي وياڪرڻ

(۲۳) صنعت خيما؛ لفظي معنيٰ هڪڙي اک جو ڪارو ۽ ٻي جو ڳهو ڪرڻ ۽ اصطلاح ۾، اهو ڪلام جنهن ۾ هڪڙو لفظ نقطن وارن اکرن مان جڙيل هجي ۽ ٻيو خالي اکرن مان. مثال؛

حلم بخشش اصل ٿي الله جي،
علم زينت دائما جڳ لاءِ ٿي.

(۲۴) صنعت متصل؛ هن کي 'موصول' به چون. انهيءَ ۾ اهڙن اکرن وارا ڪم ڪم اچن ٿا، جي پاڻ ۾ گڏي لکي ٿا سگهجن. مثال؛

سمجھو ته منجهه جڳ جي غمن عشق سخت،
سک نه سمهي، جنهن جي پئي ٿي نه بخت.
سمجھو ته منجهه جڳ جي غمن عشق سخت
سک نه سمهي، جنهن جي پئي ٿي نه بخت

(۲۵) صنعت منفصل؛ هن کي 'منقطع' به چون. هن ۾ اهڙن اکرن وارا ڪم ڪم اچن ٿا، جي هميشه ڌار ڌار لکبا آهن ۽ گڏي لکي نه سگهجن. مثال؛
زور زور آزار ري اوزار آهر،
زور زور ڌوڏو آزار آهر.

(۲۶) صنعت حذف؛ جڏهن ڪو هڪڙو خاص اکر خصوصاً هڪو حرف حذف ڪري ڇڏجي ۽ اصل ڪم نه آئي. مثال؛
(۱) هن بيت ۾ 'واو' جو اکر ڪونهي؛

رسم سهڻي ٿي سخين جي، ڪين هرگز نخر ڪن
ٿا سخا ڪن سي ڪڪر جان، شره ڪان پائي ٿي.
(۲) هن بيت ۾ 'الف' حذف ڪيو ويو آهي.

هو جڏهن عربن جي وچ ۾ چؤطرف جهيڙو ڇڻڪي،
نيلي ۽ مجنون جي وچ ۾، صلح تڏهن هونسڪي.

(۳) هن بيت ۾ 'ي' حذف آهي؛

علم سان روشن رهين هر دوجهان،
ڏس ته سو رهبر اس ۾ رهين به ٿي.

(۲۷) صنعت واصل الشفتين؛ جنهن ۾ اهڙا اکر ڪم آهن آهن، جن جي ٻڌڻ سان چپ چپ سان ٿا لڳن. مثال؛

رباعي

پتپور ۾ هئا ٻه ڀاءُ، ڀنڀو ۽ ڀٻو،
ڀٻ ٻنهي جا هئا ڇاڻ، مٿي منجهه ڀٻو،
ڀٻوڙا ڀٻي، ڀٻوڙا ڀٻي، ڀٻو ڀٻا ڀٻا،
ڀٻ ڀٻ ڀٻ وانگي، وات ٻنهي جو ڇو.

(۲) صنعت وابع لشتين: جنهن ۾ اهڙا اکر هڪم آڻڻ هجن، جن جي پڙهڻ مان

جڻ ڇڻ مان نه لکجن. مثال:

له لشي ڇڻو هستان گذر تهنهجو،
هڪهڙو گهر آهي جو نه گهر تهنهجو،

*

توڪي آزار سي جيڪ کان، ته ناهي هڪو عار،
هڪر تون هڪوش ته سي توکان نه جيڪ کي آزار.

*

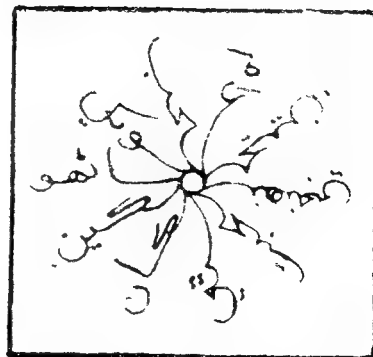
’آرنه‘ ۽ ’لن تراني‘ ٿيو ناز ۽ نواز،
عاشق سڄي جي لاءِ ٿيا هي الاهي راز.

(۲) صنعت مدوره اهو شعر، جو چوگول ٿري سگهي، يا جنهن پاسي کان

انهيءَ کي شروع ڪجي انهيءَ کان پڙهي سگهجي، يا جنهن جا لفظ هڪڙي ساڳئي
صرف مان شروع ٿين ۽ گول لکي سگهجن. هي ٻارن جي راند يا مشغوليءَ
لاءِ آهي. مثال:

ماڻهو سون کي محب سدام مڃن
منهنجي محبت مٿي مڪان مڪين

آهو هين لکي تو سگهجي.

*

رات ساري ڪنهن سڄڻ جي هر گهڙيءَ هڻي مون کي سار،
 راس ڪم منهنجو ٿيو، ٿيو منهنجو جڏهن حال زار،
 راز پنهنجو ان ساليو مون کي، ٿي منهنجي دل بهار،
 راه حق جي سو وٺي، جنهن کي محبت تن ۾ پار.
 اهو هيئن لکي ٿو سگهجي:

ساري ڪنهن سڄڻ جي هر گهڙيءَ هڻي مون کي س
 ڪم منهنجو ٿيو، ٿيو منهنجو جڏهن حال ز
 راز پنهنجو ان ساليو مون کي، ٿي منهنجي دل بهار،
 راه حق جي سو وٺي، جنهن کي محبت تن ۾ پار.

(۲۰) صنعت مربع: اهو شعر، جو چورس جي چئني پاسن کان، يعني ڏکائي
 يا ويڪرائي کان هڪجهڙو پڙهي سگهجي. مثال:

ڪريما	اسان تي	ڪرم ڪر	الاهي
حليما	سدائين	اسان تي	ڪرم ڪر
رحيما	رحم ڪر	سدائين	اسان تي
ڪريما	رحيما	حليما	ڪريما
[وزن: فعولن، فعولن، فعولن، فعولن]			
بيمار آ	آهيان نيت	دردن ۾	دلبر جي
بیدار آ	بیمار آ	آهيان نيت	دردن ۾
بي يار آ	بیدار آ	بیمار آ	آهيان نيت
غمخوار آ	بي يار آ	بیدار آ	بیمار آ
[وزن: مفعولن، مفعولن، مفعولن، مفعولن]			

(۷۱) صنعت مڪررو جڏهن ساڳيو لفظ ٻه ڀاڱا وڌيڪ ڀيرا وري وري آڻجي

مثال:

نهڪي ڪري جو، تنهن کي ملي نيت جزا جزا،
جيڪو ٻڌي ڪري، سو ڏسي نيت سزا سزا.

*

هنئين ڪيڪين، ٻن کي ڪن ٿيندين، هاڻ ئي ڪيڪين،
له جي ڪيڪين ٿيندين، آهين تون ڪيڪين ڪان ابتر.

*

ساڻا ڪري نه مار سڄڻ تون ذري ذري،
ٻانڀان نه ڪر مون کي تون پيارا ڀري ڀري.
[سارو غزل آهي]

ترڪ لذت جيبي جي تون لذت وٺين،
نفس جي لذت کي لذت ڪيئن سڏين.

*

چڏ تون مطلب ٿم ٻورو ٿي مطلب،
ٿي ٿو مطلب ٻم ٻردو مطلب جو.

*

گهڻو ٿي اهي ڪتي يار جي ۽ مون ۾ فرق،
هو يار جو ڪتو، آڏو ان ڪتي جو آهيان ڪتو.

*

مينهن ٿو آڏو قطرو قطرو وسايان اکين منجهان،
توبه مان خطرو خطرو ڇڏي تنهنجي جان تن،
هن قطري قطري مان ڏوٻن ٿا سڀ گناهه،
هن خطري خطري خطري مان، ٿا ڏوٻم گڏ ٿين.
گڏ ڪر تون دڻو دڻو، ٿيون ڪن جيئن ڪو ڪيوليون،
گڏ ڪر ٿڙو ٿڙو ڪري تون، جيئن مڪيون ٿيون ڪن.
هو دڻو دڻو دڻو دڻو، مڙي گڏ ٿين خراب،
هي ٿي ٿڙو ٿڙو ٿڙو، ماڪيءَ جا مٽ ٿين.

رباعِي

جي تنهنجي عبادت ۾ مقيم آهي مقيم،
جي تنهنجو گناهه ۾ن عظيم آهي عظيم،
جي تنهنجي مڙا ۾ن حجيم آهي حجيم،
اهڙو نم ڇڏ خراب ڪريم آهي ڪريم.

رباعِي

جر ٿر آڏو ٿڪم، يار کي ڪولي ڪولي،
ان لاءِ ڇڏيم ڇوڙ ٿي، ڇولي ڇولي،
هائڻ ڇيو هو ٿم ٿو ۾ ٻولي ٻولي،
ٽوڪي وڏو ڇو ٻڌائي ٻولي ٻولي.

رباعِي

ڪيئن ٿي سگهي عيد ڪان عبادت تنهنجي،
فضل ۾ ڪرم ۾ عطا ٿي عادت تنهنجي،
صبرا صبرا گناهه ٿيا منهنجا اگرچ،
دريا دريا مگر ٿي رحمت تنهنجي.

مثنوي

زبان مان رسي انسان کي نفعو ۽ ضرر،
 زبان مان ئي اميد ۽ زبان مان ئي خطر.
 زبان مان ئي ٿئي افتخار آدم جو،
 زبان مان ئي ٿئي انتظار عالم جو.
 زبان مان ئي ٿئي انسان نيڪ بخت مدام،
 زبان مان ئي ٿئي سو خوار ۽ بدننام.

صنعت عڪس: هن کي 'تبديل' به ٿا چون. هن اهڙا لفظ ڪم ٿا اچن،
 جي هڪڙي مصرع ۾ مثبتا ۽ ٻيءَ ۾ منفي ٿي اچن يا اڳي-پوءِ ٿي اچن ٿا. مثال و

سهڻو ٿو جهڙو، جهڙو ٿو سهڻو،
 ڪونهي ڪو ٻيو، ٻيو ڪو ڪونهي.

[وزن: مفعول، فعل، مفاعلن، فاع]

ڳوليو سون گهڻو، گهڻو سون ڳوليو،
 ڏسجي ٿو ڪافي، ڪافي ٿو ڏسجي.

•

شراب آب بجا پي بهار جي مند ۾،
 جو هو حرام حلال آهي، هي حلال حرام.

•

ڪريان زماني جي ظلمن جا ڪهڙا ڪهڙا بيان،
 زبان وار ئي منهنجي، ۽ وار منهنجي زبان.

•

دل ڌاريان، هميشه غم جي همدم جا آهم،
 غم ڌاريان، هميشه دل جو جو ٿيو همدم.

(۳۳) صنعت متناظر: جنهن ۾ اهڙا لفظ هجن، جن جي پڙهڻ ۾ اچارڻ يا وري

چوڻ مان نفرت يا ڏکيائي معلوم ٿئي. مثال:

هر ڪنهن جي هٿ ۾ پنهنجي قسمت آهي، پنهنجو بخت،
 جي ڪنهن شئي جي ڪشش ڪوشش جي ڄاڻي ڪو ٿو راه.

پٽ ٻڳ ڪڀن، پٽ ٻڳ ڪڀن، پٽ ٻڳ ڪڀن،
چوٿون نه چو هت ٿو رين، ڇا جي تجارت ٿو ڪرين.
*

نهارو چوي ٿو ته ڏيرج پڪڙ،
تڪڙ ڇڏ، تڪڙ ڇڏ، تڪڙ ڇڏ تڪڙ.
*

ٿا تڪڙ ۽ طابلا وڃن ۽ جون،
ته ڌڪ ڌڪ ٿا ڌڪ ڌڪ ٿا ڌڪ ڌڪ لڳن.

(۳۴) صنعت متلاثر: متناظر جو ضد، جنهن ۾ لفظن پڙهڻ يا اچارڻ جي نهايت
نرمائي، هڪائي ۽ سولائي هجي، ۽ ڪا به ڏکيائي يا اڳرائي يا نفرت معلوم
نه ٿئي. مثال:

رنج مان ويو رسي دلدار، خدا خير ڪري،
درد ۾ دل ٿي گرفتار، خدا خير ڪري!
لڪ ڪيم آزيون نيازبون نه مڃين ڪا منت،
ڪيئن اصل وصل کان انڪار، خدا خير ڪري!
جنهن کي سمجهيم ٿي سچ، ماءُ ڦري ٿيو بد خواه،
ٿيو دلدارم دل آزار، خدا خير ڪري!
[سارو غزل]

(۳۵) صنعت سليس: اهو شعر، جو تمام سليس لفظن ۾ هجي. مثال:

سچائي سور نه دنيا ۾ ٻار ڇڏ، جو اها،
بلي جي لاءِ آهي لڪ، جوان لاءِ تلوار.
*

نه چو ته ڪهڙي عمل کان نجات مون کي ملي،
ڪري ٿو فضل ته آهن بهانا ان کي گهڻا.
*

باهه پاڻي مان ورتي مون هيءَ مت
نه ڪجي غير جنس سان صحبت.

(۳۶) صنعت جزيل: سليس جو ضد. اهو شعر، جنهن ۾ ڏکيا ۽ گهرا لفظ
ڪم آيل هجن. مثال،

جي نم پر پڙائي جا، پڇري جي ڪنڊ ۾ ٿو رکان،
سهن مٿو پنهنجو آڙ مڪ جان ٻن مٿن سان ٿو پٽيان.

*

وچ نا ڏسي زاهد جي ٻڳ، ٽڳجج نه وعظ ان جو ٻڌي،
گنبد ۾ ٻي مغزيءَ جي ڪري، اواز اڪثر ٿئي گهڻو.

*

جي عتقا آهن پکين ۾، تم ڪوہ قاف نه ڇڏ،
سواء قاف جي، عتقا به ٿيو 'عتا' ۾ رنج.

(۳۷) صنعت ممتنع: اهو شعر جو ڏسڻ ۾ آسان هجي، مگر انهيءَ جي معنيٰ

اونهي، پرانهين ۾ مشڪل هجي. مثال:

مسلو اسباب جوءَ سرم ۾ مڪين آهي گنڍيل،
باغ ۾ ماڪيءَ جي مڪ وٺي، خون پروائي جو ٿيو.

(مطلب آهي ته دنيا ۾ هڪڙي ڳالهه جا ڪيترائي سبب آهن، ڪي ويجهل،
ڪي پرانها، سڀ پاڻ ۾ گنڍيل آهن مثلاً باغ ۾ ماڪيءَ جي مڪ گلن تي ويهي
ٿي، ته اهو به پروائي جي مرڻ جو هڪڙو سبب ٿو ٿئي، چالاءِ جو ماڪيءَ جي مڪ
ماڪي تي ٺاهي، ۾ ماڪيءَ جي ماناري مان مٿي ٿئي ٿئي، ۾ مٿي مان مور ٻئي
ٿي ٿئي جا ٻري ٿي، ۾ انهيءَ تي پروانا اچي گڏ ٿا ٿين، ۾ منجهس پٽي
سڙي مرڻ ٿا).

دل جي اک جي آهي روشن، جسمي اک بهسود آهي،
باغ ۾ بيدار آهيان، مثل نرگس جي عبث.

(يعني ظاهري اک سان ڏسڻ ڪنهن ڪم جو ناهي، دل جي اک سان ڏسڻ
ضروري آهي. ظاهري اکين سان ڏسڻ اهڙو آهي جهڙو نرگس جا گل باغ ۾، جي
اکين سان مشابه آهن ڇو ته رات ڏينهن انهن جون اکيون پٽيون ٻيون آهن، پر
ڏسڻ ڪي به ڪين ٿيون).

(۳۸) صنعت بديه يا ارتحال: اهو شعر، جو هڪدم ڏسڻ يا ٻئي جي چوڻ تي،

سواء خيال ڪرڻ جي چئي ڏجي. مثال:

ڪمال اسماعيل مشهور شاعر، قتل ڪيو ويو هو، جنهن مرڻ وقت
في البديه هيءَ رباعي چئي، جا پنهنجي وعيل رت مان آڱر سان پاسي واريءَ
پٽ تي لکي.

رباعي

دل خون ٿي منهنجي، جانگدازي هيءَ آهي،
 تولا ميران، تنهنجي چاره سازي هيءَ آهي،
 ان هوندي ڪريان صبر، ڪچار ڪين ٿو آهي،
 شايد تنهنجي نت بنده نوازي هيءَ آهي.
 طغان شاهه يارن جي راند ڪندي ٿي چڪا گهريا ته ٿي پڻ پيا، تنهن تي
 رنج ٿيو. ارزقي شاعر بروقت هيئن رباعي ٻڌي جا مشهور آهي:

رباعي

اي شاهه! تو يارن کان گهريا ٿي چڪا،
 پر ڊپ کان اهي بدليجي ٿي پڻ ٿي پيا،
 ٿيا چڪا ٿيئي حڪم تي تنهنجي حاضري،
 هيبت کان اهي زرين تي ٿيا اونڌا.
 انهيءَ قسم جا بديده شعر ڪتابن ۾ تمام گهڻا آهن، جي اسان ٻين هنڌن
 تي ڏنا آهن.

(۳۹) صنعت رويه: بديده جو ضد، يعني اهو شعر، جو خيال ۾ ويچار کان پوءِ چوڻ
 ۾ اچي. اهڙي شعر جي مثال جو ضرور ڪونهي. اڪثر شاعرن جو شعر اهڙو آهي.
 تڏهن به نموني لاءِ ٻه مثال هتي ڏجن ٿا:

رباعي

اي دل تو قضا خدا جي تي ٿي راضي،
 مستقبل تون وساري ڇڏ ۾ ماضي،
 قسمت ۾ اٿي هڪڙو ۾ تون گولين ڏم،
 ڏم توکي ڪو ڏيندا، پاڻ ٿي تون قاضي.

قطعا

ماڻهو آهي هميشه اڄ جو پٺت،
 پوءِ ڪهڙو هجي به اڄ جو حال.
 ڪالھ جو پٺت نه آهي ڪنهن ڪم جو،
 گرچ ان وٽ هو ڪالھ ملڪ ۾ مال.
 ڪهڙي هٿي پٺتڪ مٿان تي،
 جن مٿي ڪالھ آيو ڪاهي ڪال.

فخر ڪر ٻڌڻ تي ٿي ٿاڏي ٿي،
ماضي ڇڏڻ حال وٽ ٿي ٿاڏي ٿي.

(۴) صنعت بـاقـوف: جملن ۾ مصرع جي پڇاڙيءَ ۾ هڪڙو اهڙو لفظ اچي، جو ٻيءَ مصرع سان ڳڙهجي، ۽ انهيءَ کان سواءِ جملو يا مضمون پورو نه ٿئي. مثال:

رباعي

منهن ۾ نه مشابه آهي ته ڪو توهان، سوا
سج جي، ۽ سو اٿي صبح جو هر روز ٿو، ٿا
خدمت ڪري تنهنجي پيرين پئي توکي، پر
تون گوتو ڪرين، رکين ته ان جي پروا.

فصل ٻيو

صناعات معنوي

صنعت تشبيهه: لفظي معنيٰ آهي مشابهت ڏيڻ يا مقابلو ڪرڻ، ۽ اصطلاحي معنيٰ آهي هڪڙيءَ شئي کي ڪنهن ٻيءَ شئي سان ڪن صفتن ۾ مقابلو ڪرڻ. جنهن شئي سان مقابلو ڪجي يا مشابهت ڏجي، انهيءَ کي 'مشبه' به ٿو چئجي ۽ جنهن کي مشابهت ڪجي، انهيءَ کي به 'مشبه' ٿو چئجي. جنهن صفت ۾ مشابهت ڪجي انهيءَ کي 'وجه تشبيهه' چئجي، ۽ لفظ: وانگي يا جان يا جيئن وغيره جي مشابهت ڏيڻ ۾ ڪم ايندا آهن، انهن کي 'حرف تشبيهه' سڏيو آهي.

تشبيهه ستن قسمن جي آهي:

(۱) تشبيهه مطلق: جنهن ۾ هڪڙيءَ شئي کي ڪنهن ٻي ڪنهن ڳالهه ۾ ٻيءَ سان مشابهت ڪجي، ۽ 'حرف تشبيهه' ظاهر يا لڪل ڪم نه اچي. مثال:

تسرا تنهنجي ۾ ڀالو، قلم جان دشمن جي،
ميسي وڏين ۾ چورين ان جو سينو ٿا.

*

ٿيو زلف تنهنجو جيءَ، الف نڪ ۽ پرون نون،
عاشق نه غلط ڪن ٿا، جو توکي ٿا چون 'جان'.

*

سرو کي ٿا چون آزاد، جو قدر ڪونه ڪري،
سرو قد تنهنجي ته ڏس، ڪيا هي ۾ ڏاڙهون پيدا.

عقل سان وات عشق جي ڳولڻ،
ڄڻ ته ڳولڻ آهي ڏيئي سان سڄ.

*

شعر ٺڪري ٿو دل مان منهنجي ايئن،
ٺڪو جيئن هو تنور مان طوفان.

(۲) تشبيه مشروط: جڏهن هڪڙيءَ شئي جي ٻيءَ سان ڪن شرطن هيٺ مشابهت

ڪجي، ۽ چئجي ته هيءَ هن جهڙي آهي، بشرطيڪ هو ۽ هونءَ هجي. مثال:

چنڊ جهڙو آهين تون، جي چنڊ کي ٽوڻي هجي،
سرو جهڙو آهين تون، جي سرو رکندو هوئي قبا.

*

جيڪڏهن ڳالهائي ڪيولي، وار کي جي سامه هوئي،
ڳالهائيندڙ آڻ سا ڪيولي، سامه وارو آڻ سو وار.

(۳) تشبيه الكنايه: يعني ڪنايه واري تشبيه، جنهن ۾ اشاري سان مشابهت

ٿي ٿي، ۽ حرف تشبيه ڪم ۾ نه اچي. مثال:

چنڊ چوڏهينءَ جي تي ڪڏهن منڇڪ جي مٽي وجهين،

يعني ڳال تي يعني سُر هو آڻو

سڄ پهرن جي کي ڪڏهن برقي جي ڪڪرن سان ڏڪين،

ڪڏهن ڪيلي لعلن ۽ هيرن سان بدخشان کي لٽين،

ڏندن سان

ڪڏهن روئي سوتين سان تون دريا کي شرمندو ڪرين.

هنجن سان

*

چيلهه ۽ رانن جو ان جي آڻ ڪريان ڪهڙو بيان،

ڪنهن ڏٺو آهي جبل ڪو، ٿر ڪندو هڪ وار مان.

رانون   چيلهه

تير مٿان اک جي جو آهي تنهنجي، ڏسجي ٿو غلط،

سهو ڪائب آهي ڪئي، جو عين تي نقطو ڏئين.

اک

*

شڪستو منهنجي ڏم دل کي ڪريس اي سڳدلو!
ڊڄو خدا کان، ڪريو ڪو خدا جي گهر جو لحاظ.

يعني دل

[حديث موجب ڪعبو يا بيت الله]

(۴) تشبيه السويه: يعني برابريءَ واري تشبيه، جنهن ۾ هڪڙي صفت پنهنجي
۾ هڪڙي محبوب يا موصوف جي وٺي ۽ ٻنهي کي ٽين ۽ هڪڙي شئي سان مقابلو
ڪري ۽ برابر ڄاڻي.

مثال:

لقطي دل پنهنجي مان، مون چيو 'وات تنهنجو جوڙيان آءُ'
جيئن کلي، 'سگهندو جڙي ڪيئن، وات هڪ لقطي منجهان'
وار جهڙي جسم پنهنجي مان چيم، 'جوڙيان آءُ چيلهم'
جيئن کلي، 'آهين چريو، ڪيئن چيلهم جڙندي وار مان'!

*

آسماني چنڊ جان چمڪين ٿو تون،
آسماني چرخ جان آءُ ٿو ڦيران،
پر نياڻي نقش جان تون حسن ۾،
پر نياڻي تشدد جان آءُ ضعف کان.

*

منهنجي دل جان تشڪ آهي تنهنجو وات،
بُڻت منهنجو تنهنجو ٿيو، تنهنجي چيلهم جان.

(۵) تشبيه العكس: يا عڪس واري تشبيه، جنهن ۾ شاعر ٻن شين مان هڪڙيءَ

کي ٻيءَ مان ۽ وري انهيءَ کي پهرين سان مقابل يا مشابه ڪري. مثال:

گهوڙن جي سڻن سان ويا جبل پڄي ۾ ٿيا غار،
ماڻهن جي مڙهن سان به ڀريا غار جبل ٿيا.

*

ڌرتيءَ جان فلڪ خاڪ کان گهوڙن جي سڻه فام،
مردن جي ڌڪن ڌرتي فلڪ جان ڪٿي بي آرام.

*

شام ڏيڪي صبح جان پوشاڪ زرد،
صبح سينه ٻوش ٿيو شام جان.

(۶) تشبيه الاضماره يا باطني تشبيه، جنهن ۾ هڪڙي شئي کي ٻيءَ سان ظاهري طرح مشابهت ڪجي ۽ انهيءَ ۾ ڪو عيب ڪلهي يا اعتراض آڻجي، مگر باطني طرح ائين ڪرڻ مان تعريف جهڙو مدعا هجي. مثال:

چپ مٿا، نالو مٿو، پوءِ ڪيئن ڪرڻا ٿيا تنهنجا ٻول،
نرم ۽ لازڪ بدن، پوءِ ٻيئن ڪيئن ٿي تنهنجي دل!

رباعی

جي چنڊ ۾ شعاع شمع جو تو وٽ ٿيو،
گهٽجان ۽ پٿران پوءِ تڏهن آڏ ڇو ٿيو
جي شمع تون آهين، ڇو پٿران پيو ٿو آڏ،
جي چنڊ تون آهين، ڇو ويان آڏ گهٽيو.

*

مست عاشق آڏ، ڪيو مڪڙيءَ گريبان چاڪ ڇو،
ٿيس ڪٺل آڏ، پوءِ ڇو لالا هو ٿيو خوني ڪفن،

(۷) تشبيه التفصيل يا مغالطه: جنهن ۾ ٻنهي هڪڙي شئي کي ٻيءَ سان مشابهت ڏجي، پوءِ وري ٻئي پاڻ کي غلط سمجهي ٻي ڳالهه ڪري، جنهن مان اڳي کان به زياده صفت نڪري يا بهتر تعريف نڪري. مثال:

قد ۾ سرور ٿا چون هن کي،
شڪل ۾ چنڊ ٿا انهيءَ کي سڏين،
پر ڪمر سرور ڪين ٻڌندو آه،
ڇڏو ٿو ٻي ڪڏهن ڏيکي ٿو ڪين.

*

چنڊ چوڏهن ۾ جو آهي تنهنجو مٿنهن،
پر پٽيس آڏ، ائين چيو مون غلط،
چنڊ ۾ داغ، مٿنهن ۾ ٿيس چاهون،
روشنائي منجهس ٿي تنهنجي فقط.

*

سروَ کي ٿا سڏين ٻار جو قد،
پر آهي سروَ اڻڄڻيل 'ڪاٺي'.

*

سروَ جهڙو آهن، پر ٿي سروَ کي رفتار ڪانه،
چنڊ جهڙو آهن، پر ٿي چنڊ کي رفتار ڪانه.

*

وات ان جي، جي مٿان آڻ تير ڏسي ڀلجي ويس،
ڪو نه ٿو ڪڏهن اکر تي مير جي نقطو ڏئي.
آهي وات گل جهڙو تنهنجو اي ٻار،
۽ مڪڙين جان آهن پئي تنهنجا گل،
آهي وات گل، پر ٿو ٺڙيو ڪين اها،
آهن مڪڙيون گل، پر سي آهن ٺڙيل.

۴. صنعت استعاره: لفظي معنيٰ اڏارو ڪهڙو، اصطلاحِي معنيٰ هيءُ آهي ته
ڪنهن لفظ جي حقيقي معنيٰ ڪڍي، اڌاري طرح ڪم آڻجي. تشبيه ۽ استعاره ۾
هي فرق آهي ته تشبيه ۾ هڪڙي شئي ۽ ٻئي شئي جهڙي يا مشابه چوڻ ۾ ٿي اچي،
جيئن ته 'شينهن جهڙو مڙس' ۽ استعاره ۾ مڙس کي خود شينهن چوڻ ۾ ٿو اچي،
۽ حرف تشبيه جو ڪم ۾ ڪونه ٿو اچي. مثال:

'لطف جو ٻاڇو' پٽين جي مٿي تي تون پکيڙ،
'ستر جي دامن' ۾ عيبن تي ٻين جي تون وڇاءُ.

*

'نه باهر حرص جي' ۽ 'واءِ هڪ جي' سان ٿي مخلول،
جو 'ماڙي عثم جي' مٿي جي آهي ٻائيءَ تي.

*

'جهولي دنيا جي' خلق ڪان خالصي،
'ڀيٽ ڌرتيءَ' جو ٻي ڀري نه اها (طاعون جي اثر کان).

*

وچ هٿن ۾ اٿس، ڪڪر مٺهن تي،
يعني ترار ^{سور}
چنڊ مٺي تي ۽ جرخ ران جي هيٺ،
تاج گهوڙو

*

چنڊ يا مرجان جي چنبي ڪڪر ڪاري مان ڪيئن موتي،
ميندي لڳل هٿ وارن ڦڙا پائي ۽ جا
۽ ڪاري مشڪ جهڙي رات مان چنڊ ڏکري ظاهر ٿيو،
مٺي جا وار مٺهن

*

چنڊ نمون آڻي ڪرين چوڏهين جي چنڊ کي ويجهو تون،
آڱر پيشاني يا مٺهن
تڏهن ڇٽڪا ڪيئي ڪٿين جا سچ مان هڪدم ٿا ٿين،
پگهر جا ڦڙا مٺهن يا پيشاني

*

رت وسي مينهن جان، جڏهن چمڪندي شمشور جي برق،
رت ۾ پٽنڊا اچن ٿا ڏسجن هتي فولاد ۾ غرق،
زره يڪيل پهلو ان

*

جسر تنهنجو آهي پيڙي ۽ هي جڳ آهي درياءُ،
عمر تنهنجي واڌ آهي، ۽ تون سوداگر آهين.

*

شڪستي دل کي نيت عيد آهي کائڻ چونه تڏهن گهرجي،
'مٺائي ناسيديءَ' جي ۽ 'حلوو نامراديءَ' جو.

*

سخن سچ آهي جو آپري لهي ٿو،
آلهندو ڪن آڀرندو وات ان جو.

*

۱- فلڪ جي خوان تي سڄ چنڊ ۽ سائون،

انهن مان ڪڙي آهي گرم، ٻي سرد.

۲- صنعت ڪناهه: ٻنهي اشارو ڏيڻ ۽ چئو پيان نه ڪرڻ. مثال،

طبع ان جي ڪي سڌ قوت، ۽ وات ان جي ڪي چؤ لذت،

انهي جي اک ڪي سڌ لالا، انهيءَ جي مغز ڪي عنبر.

۳- صنعت مجاز مرسل: جڏهن استعاره وانگي ڪي لفظ غير معمولي معنيٰ مان

ڪم اچن، جيئن ته سبب جي جاءِ تي سبب وغيره. مثال:

عشق جو بحر هو ۽ عقل جي ڪاڻ،

شرع جي اک ۽ دين جي ديو جان.

۴- صنعت تضاد: هن ڪي تضاد، طباق، تطبيق، مطابقت ۽ اخيڇ به چون.

هن صنعت ۾ اهڙا لفظ ڪم ايندا آهن، جي هڪٻئي جا ضد هوندا آهن. مثال:

عدل ٻڌرو سندس، ۽ ظالم ڪجهو،

جنگ ٿوري سندس، ۽ صلح ڪهڻو.

*

دوست سان آهي سرد پائيءَ جان،

پيارو سان گرم آهي دامن مان.

رباعي

ٿي آهي فنا ۽ فقر جنهن جي آئين،

ٿيو سچو نه محو تنهن ڪي ۽ شڪ نه يقين،

نسا علم نه جهل، نه حقيقت نه مجاز،

نا حشف نه اعجاز ۽ نا ڪفر نه دين.

قطعو

ڪڏهن راحت ٿي دنيا ۾، ڪڏهن رنج،

ڪڏهن ڏئي مفلسي، ۽ ڏئي ڪڏهن گنج.

ڪڏهن بيداد هڪ جو، ٻئي جو ٿئي داد،

ڪڏهن بيمار هڪڙو، ٻيو رعي شاد.

۶. صنعت مراعات نظير: هن کي 'متناسب' به چوندا آهن. هن ۾ اهڙا لفظ ۽ اهڙو مضمون جو اسباب آڻيو آهي، جنهن جو هڪڙي سان واسطو رهندو آهي، ۽ جن جي وچ ۾ مناسبت هوندي آهي. مثال:

آهي ڪٿ آرام جي 'فرصت' گهڙي پل حال' ۾،
 ٻيو 'زمانو' آهي هت 'ماضي' ۽ 'مستقبل' سڙئي.

*

'اب حيان' جي ڇڏي جنهن طمع، سوئي 'خضر' آهي،
 نفس جي 'ظلمات' مان جو نڪتو، 'اسڪندر' آهي.

*

نه 'باهه' حرص جي ۽ 'واو' هٿ سان ٿي مخول،
 جو ماڙي عثم جي 'معي' جي آهي 'پالو' تي.

۷. صنعت تجاهل المعارف: يعني پاڻ کي ڄاڻي پهچي نادان ۽ جاهل بنائڻ. هن ۾ شاعر ڪا ڳالهه پهرين چوي، پوءِ پاڻ کي غلط چوي يا شڪ ڏيکاري، يا غير واقفيت يا ناداني ظاهر ڪري. اڪثر لفظ 'يا'، 'خواهه'، 'متان'، 'شايد' ۽ 'مگر' وغيره ڪم ايندا آهن. مثال:

موتي آهي پنن تي، يا ساڪ جا ٿڙا هسي،
 نڪري ٿو گل مان دونھون، ڪوهيرو آهي يا هي.

*

هو گهوڙو، ها هو تير ڇڏو ڪنهن ڪمان مان،
 هسي تيسخ يا هسي بجلي، ڪيري آسمان مان.

*

تيسخ بردوش هو هڪ هڪ، ها کنيو بدر هلال،
 ڪرچ نينگر هئا، رستم کي ٿي سمجهو تن زال.

*

تون پڇين ٿو مون کان، منهنجي ماءُ جي منزل ڪٿي،
 منزل آهي دل ۾ ان جي، پر نه ڄاڻان دل ڪٿي.

*

هي رات آهي، يا ٿي ڪڪرن جي اونڌاهه،
 هي خواب آهي، يا خود حالت سڄي آهي.

[وزن: مفاعيلن، مفاعيلن، مفاعيل]

*

هي ڌرتي ٿو ڏسان، يا آهي آپ هي،
نہ ڄاڻان ٿو، هو آپ آهي يا ڌرتي.

۸. صنعت ايها: هن کي 'تخيل' به چوندا آهن. هن ۾ اڪثر لفظ ڪم اچي
ٿا جن جا ۾ مطلب هجن: شڪر وڃهيو، پيو پرائيون. ٻڌندڙ ويجهي معنيٰ سمجهي،
پر شاعر جو مطلب پرائيون هجي. مثال:

ڪيرڙ آهي ستارو ۽ مضبوط،
وڻ ۾ ۽ نالو به

ڏس ته ڪهڙا نه، ٿس ٿلها ڏونرا.
پانهون ۽ ڪرڙ جو ڦر

*

لازم آهي دال ڌارا پيو نه ڪاڌو ڪاڻي زال،
اڪر ۽ ڪاڌي جي دال   دال اڪر ۽ عورت
گذ اصل پيدا ٿيا ڄاڻن ڪاڻي تن جو حال.

*

گذري وئي مٿسڪ جان خطا ۾ سڀ عمر،
گناهه به ۽ ولایت به
وارن ۾ سفيدي ۽ سياهي دل ۾.

*

سڄو پا گيت نه چو ڪوريءَ کي، ٿيو جيئري قبر ۾ ڪرڇ،
سندس ٿيو اچي پيو پٽ، وٽس تڙو ۽ اڌ لڪ ٿيو.
ڪورين جو سامان   ڪورين جو ترو ڪورين جو
به ۽ چڱو بن به   ۽ ڪلنگي   اوزار ۽ ناڻو

*

منجهه تصوف پير وانگي ڪاملن مان گهڻي رکي،
ڏس ته ڪيئن پيموند سان سنڌي به صوفي ٿيو پوي.
گهڻو به ۽ قلم به   ماڻهو به پير به درويش به ۽ پير به

*

غرق رت ۾ اهو مصحف جيهو رخ سازو هو،
عضو و هر هڪ تنهن پُٽُ نور جو سي ڀارو هو،
قيهم نڪر به ۽ قرآن جو جزو به

*

خلوت ۾ رڪت تون دل ڀلي، قرآن وانگي ”جمع“،
نازل ٿين انجمن ۾ ته سي ڀارا ٿي تون ٻڌو.
جمع ۽ وضو به ۽ قرآن جا جزا به

*

سڳن ڀائرن ۾ ٿي اخلاق جو فرق،
ڪنڊو ۽ گل ٻئي هڪ ماءُ جا پٽ.
نالا ماڻهن جا به ۽ وڻ جا پاڻڳا به

*

جڏهن کان پئي مون کي ملڪ نيم شب جي خبر،
تڏهن کان وسري مون کي ملڪ نيم روز ويو.
ملڪ جو نالو به ۽ ٻه ٻه به

*

زلف جي اونڌم کان نڪري منهن ان جي جو وڻ،
واسطا وڻ، اي گنج عاشق، خدا جدا اسم وارو.
وارڻ مان اسر به ۽ وار به

*

خط وڌيو پڻ زلف ۾ ڪاڪل وڌيا، گيسو وڌيا،
حسن جي سرڪار ۾ ڇيڪي وڌيا، هندو وڌيا.
هندو ماڻهو به ۽ ڪاري رنگ جون شيون به

۹۔ صنعت لف و نشر؛ لفظي معنيٰ ويڙهڻ. وري ڪولي پڪيڙڻ. اصطلاحِي
معنيٰ موجب پهرين ڪي شيون ڪڍ آڻڻ ۽ پوءِ انهن کي ڌار ڪرڻ. مثال ۽:
دوست دشمن تنهنجي جدا ڏينهن رات جان ۽ دل هجن.
وعدِي ۽ دڙڪي کان شل هي نٿو رهي، هو نار ۽.

قطعو

آدمي آهي مرڪب، هڪ معجون خوب،
 ٿيو بناوت ۾ مليل، ان جي مٿس ۾ جانور،
 جي ڪري اوقصد هن جو، ٿئي چڙهي ان کان مٿي،
 ۽ ڪري جي ميل هن جو، ٿئي لهي هن کان پٿر.

۱- جمع، تفریق ۽ تقسيم: هي سڀ گڏ ۾ اچي سگهن ٿا، ۽ هر هڪ جدا

يا مفرد ۾ اچي سگهي ٿو. صنعت ۾ جڏهن شاعر ۾ يا وڌيڪ شيون هڪڙي صفت
 ۾ آڻي گڏ ڪري، تڏهن انهيءَ کي 'جمع مفرد' يا 'جاسع' سڏيندا آهن. مثال:
 عاشق آهي توتي مون جيئن آسمان،
 ان سبب مون وانگي آهي به قرار.

*

چند آهي يار جي منهن جهڙو ڪڏهن، يعني بدن،
 ۽ ڪڏهن مون وانگي ڪهڙو آهي آءُ، يعني غلام.

*

سڀ ٿيو آسان منهنجي لاءِ اڄ،
 ڏهتي لپتي، نوڪ بد ۽ پيش ڪم.

۲- تفریق مفرد: جڏهن شاعر بيت ۾ ۾ شيون ڌار ڌار آڻي ۽ انهن کي گڏ

۾ ڪري. مثال:

نم ڪڪر ٿو جهو سخا ۾ ٿيو،
 ٿو ڪڪر ڪو پلا وسائي زرو،
 هڻن مان پاڻي ٿو ٿيبي، ۽ هن مان رت.
 منهنجيون پنڀيون ڪٽ، ۽ ڪٽ وسندڙ ڪڪر.

۳- تقسيم مفرد: جڏهن شاعر ٻن يا زياده شين کي بيت ۾ ورهائي ۽ هر هڪ

ورهائي جي ترتيب هڪڙي قاعدي تي رکيو اچي. مثال،

عجب دلر يا جا گيل ۽ چپ ۽ پڻ زلف،
 هڪ آهي گئل، پيو سوسن، ٿيون غنبر

*

تنهنجا دشمن مٿس ٿيا شڪستا سدا،
 يا ڪٿا يا پڳا يا پٿلا، قيد ٿيا.

*

پڪستو ٿيڻ اي شيخ گهرون، آڙ ۽ تون ٻڌي،
 سحراب ڏي تون ۽ ڀرون ڀار جي ڏي آڙ،
عبدانواسع جبل ۽ جي قصيدي جو ترجمو

پڪيڙيو عدل ملڪن ۾ اسان جي بادشهه ٻياري،
 تير، چيلو، هرڻ، ڪوٺو ٿو دشمن کان نه ٻپ ڌاري.
 سنڪت ۾ باز جي پهريون، بگهڙ جو ڀار آهي ٻيو،
 چري جيئي سان گڏ ٿو ٿيون، ٻئيءَ سان چوٿون گڏ گهاري،
 بهادر بادشهه سچي، رڪي نيت خوش رعيت کي،
 دماغ ۽ دل ۽ پيشاني ۾ مٽهن جنهن جو ٿو ڏيکاري.
 صلح ۽ مانت سٽڪ پهريون، مياڻ ۽ ڀلائي ٻيو،
 چڱو طالع ۽ دولت ٿيو، ۽ چوٿون خلق سو واري.
 ٿوهڻ ان جو منجهه بخشش، نثار ان جو به منجهه ڪوشش،
 قلم ان جو مٿا جياري، علم ان جو جگر ڌاري.
 رسائي فيض ٿو پهريون، ڪنڀائي دشمن کي ٻيو،
 هلائي حڪم جڳ ۽ ٿيو، ۽ چوٿون فتح کي ساري.
 [سارو قصيدو]

۴- جمع تفريق: جڏهن شاعر ٻه شيون گڏ آڻي ٻنهي کي هڪڙيءَ شيءِ سان
 مشابهت ڪري، ۽ پوءِ انهن کي ٻه مخالف صفتون ڏيئي ڌار ڌار ڪري. مثال:

ٻيلي گلاب مان ٻڻي مڙيا آهيون، آڙ ۽ تون،
 آڙ ان جي رنگ مان آهيان، تون ان جي پوءِ مان.

*

خبر سموري حلال ۽ حرام جي ٿو وڪان،
 شراب توهان حلال آهي، پاڻي توهان حرام.

۵- جمع ۽ تقسيم: جڏهن شاعر بيت ۾ پهرين کي شيون هڪڙي معنيٰ سان
 گڏ آڻي، ۽ پوءِ انهن کي ورهائڻ ڌار ڌار ڪري. مثال:

ٻن شين کي ئي ضرورت، ٻن شين جي اصل ٿان،
 هدم کي گهرجي عمل، حڪمت کي گهرجي تجربو.

۰۶. جمع، تفریق ۽ تقیسم: جذمن هي ٿئي گڏ ڪم آڻجن. هيءَ صورت
الھت مشڪل آھي. مثال:

بند آھين تون، ۽ تنھنجو بندو آڻ ۽ن بند ۽،
بند تنھنجو ٿيو عيان، ۽ بند منھنجو ٿيو نھان،
بند تنھنجو آھي لودھ، بند منھنجو آھي غم،
بند تنھنجا ٻـر ۽ ھٿ، بند منھنجي آھي جان.

۰۱۱. صنعت مجتمل الضدين: هن کي 'توجيه' يا 'سوجه' يا 'ذوالوجهين' بہ
چوندا آهن. هن ۾ شاعر لفظ آڻيندو، جن مان تعريف بہ معلوم ٿي سگهي ۽ ڪلا بہ،
يعني جن مان ضد صفتون نڪرن. مثال:

روشني تنھنجي منھن کان ٿئي اوندهہ،
بساغ تنھنجي قدم کان ٿئي پھي باھ.

(هن ۾ فعل جو فاعل ۽ مفعول ھڪڙو يا ٻيو ٿي سگهي ٿو، ۽ ان موجب
معني خراب يا چڱي ٿي سگهي.)

۰۱۲. صنعت مدح و ذم: يعني تعريف ۽ ڪلا هن جون ٻہ صورتون آهن.
'مدح ڪالذم'، جنهن ۾ تعريف ڪلا جهڙي هجي، ۽ ٻي 'ذم ڪالمدح'، جنهن ۾
ڪلا تعريف جهڙي هجي. هن صنعت ۾ شاعر ڪا ڳالهہ ناڪيد سان ڪري ۽ پهرين
تعريف يا ڪلا معلوم ٿئي، ٻي سگهوئي ٻڌاڙي ۽ انهن جي برخلاف معلوم ٿئي.
هن ۾ لفظ: ٻر، مگر، ليڪن ۽ سوا وغيره ڪم ايندا آهن. مثال:

زلف ڏنگا، مگر سئون اس قدر،
بت سگهو ٿس، مگر اڪيون پيمار،
آهي عادل، مگر سخا جسي ڪري،
ٿيو خزاني ٿي پنهنجي ظلم شعار.

*

نشان ڪوبہ زماني ۾ ناهي آدم جو،
ھزار ورھہ لنگھي ويا، جو ويو مري آدم.

حضرت آدم ۾ ۽ سڄو انسان بہ

*

جنهن تي ٿالو تنهنجو ٿيو، دنيا ۾ عزت ان لڏي،
پر نه ڀڃيا، جي ٿيا هڪ تنهنجي ۾ خوار ۾ خراب.
يا سڪا

*

هنگا جي پاڇي ۾ دشمن سڏائين تنهنجو رهي،
مٿي انهيءَ جي جون کائين هڏيون، جو ڪاهي اچي.

*

وج تون دولتمند وٽ فقط قضا حاجت جي لاءِ،
گهرج لاءِ به ٿورو ڪرڻ به
گهر تونگر جو حقيقت آهي هڪڙو جڏا ضرور.
گهرج ملڻ جي جاءِ به ۾ ڪاڪوس به

*

جيم سڄڻ کي نه ويهه سان رقيب ڪار منهن،
چيائين مرڪي، ته هو پڻ مون کي چوي ٿو ائين.

قطعو

ٻه هيون هڪڙي شخص جون زالون،
هڪڙي نالي سڀاڻي ۽ ٻي ڪاتون.
ماڻهو هڪ، هڪ دفعي وٽس آيو،
هيون ٽيڪيون ات رکيل مٺائيءَ جون.
هن مٺائيءَ جي ڪئي صلاح ان کي،
هن چيو آهي بڪ ڪڍي اڄ مون.
جي گهرن ٿو مون کي تون ڪارائين،
ته سڀاڻي مون کي ڏي ٻا ڪاتون.
سڀ ۾ زال جو نالو به تون ڪاڏ به زال جو نالو به

۱۲. صنعت ادماج: لفظي معنيٰ لهن، اصطلاح معنيٰ موجب اهو ڪلام جنهن

مان به مطلب نڪرن، پوءِ تعريف هجي يا ڪلا. مثال:

زبان آهي سڄڻ جي ٽڪري، ٽڪري آهي ٿڌو ڇاڻن،
جڳو هو جي زبان ان جي هجي ها وات منهنجي ۾
ڀلي نه ۽ چپ ۾.

۱۴۔ صنعت تجرید: لفظي معنيٰ اگهاڙو ڀڄڻ ڇڙهو ڪرڻ، اصطلاحي معنيٰ موجب ڪنهن صفت واري هڪڙي شئي مان ٻي شيءِ پيدا ڪرڻ مگر مطلب پهرين شيءِ جي صفت جو هجي، پوءِ اها تعريف هجي يا گلا. اڪثر غزل جي ٻچاڙيءَ ۾ تخلص ضمير غائب ۾ آئي ۽ سڄي ضمير متکلم ڪم آڻيندو آيو هجي. مثال:

جنهن کي سمجهيم ٿي سڄڻ، هاءِ! ڦري ٿو بدخواه،
دوست ٿيو دشمن خونخوار، خدا خير ڪري!
بيڪسيءَ کان آهي حيران پريشان ”قليچ“،
سڀ ويس چار، ٿيو لاجار، خدا خير ڪري!

۱۵۔ صنعت اشتباع: لفظي معنيٰ موجب هڪڙو ٻئي جي پٺيان آڻڻ، اصطلاحي معنيٰ موجب اهڙي طرح ڪجي، جو انهيءَ مان ٻي تعريف به معلوم ٿي سگهي نه سگهي. مثال:

باه کان ڪاوڙ جي تنهنجي، جڳ مڙي هوند خاک ٿئي،
مهر جو جي مهر تنهنجو، سوئي نه هر دم مोजن.

۱۶۔ صنعت هزل ڪالبد: اهڙو ڪلام جو ظاهري چرچو هجي، پر باطني انهيءَ مان هڪ ضروري يا نصيحت جهڙي ڳالهه نڪري. مثال:

تعبه دنيا جي ائين سڃت کان ڀڄو،
ڪسيائي

آتشڪ ان جي جهنم کان ڀڄو.

پر مهل مومرض

[وزن: فاعلاتن، فعلاتن، فعلات.]

*

اي پيسرا! تون نه پٽ پندر ۽و ٿي،

بيٺ جو پٽ نه ٿي يعني رڳو اصل نسل تي نه پاڙ

چند پندر ڪي، تون پٽ هنر جو ٿي.

*

ڊاڪ جي ڌيءَ سان رات ڪيو مون ڪاڪ،

يعني شراب

ڏيکيو ٻيو هوش عقل، منجهه ڪاڪين.

۱۷- صنعت الفتات: هن ۾ شاعر هڪڙي ضمير مان ڦري اوچتو ٻيو ضمير وٺي،

جيئن غائب مان ڦري حاضر وٺي. مثال،

ٿي تيغ سان فراق جي عاشق جي دل ڦٽيل،

اي صبر، ٿئين فراق جي لاءِ تون عجب زهر.

*

نيڪي گهٽرجئي ڪرڻ جهان ۾ نيت،

چاهي بهتر هتي ٻيو نيڪيءَ ڪان.

۱۸- صنعت مدح موحه: جنهن ۾ شاعر اهڙي هڪڙي صفت يا حقيقت آڻي،

جنهن مان ٻه صفتون يا حقيقتون پيدا ٿين، ۾ جنهن جي تعريف ڪرڻي هجي تنهن جي
ٻن طرحن سان تعريف ٿئي. مثال:

ڪري دشمن سان ڪار تنهنجي تدار،

جا ڪري گنج سان ئي تنهنجي سخا.

انءِ تنهنجي سان ٻي رعي تعريف،

تنهنجي دشمن جي نانءَ سان ڪلا.

۱۹- صنعت رجوع: جڏهن شاعر ڪا ڳالهه ڪري پوءِ اوچتو ڦري ٻي مخالف

ڳالهه ڪري، جن نه پهرين غلط ڪئي هئائين. مثال:

ٻڌو هن درد، دل منهنجيءَ کي ڊاهي،

غلط چيو مون، جو مون کي ناهي ڪا دل.

۲۰- صنعت استدراڪ: هن ۾ شاعر اهڙا لفظ ڪم آڻي، جي ماڻهو سمجهن ته

هجوءَ يا ڪلا اهي، پر پوءِ جيڪي چوي تنهن مان تعريف معلوم ٿئي. مثال:

نٿو گهران ته رهي جڳ ۾ تنهنجو ڪوئي نشان،

گهران اهو ٿو، ته جڳ ۾ رهين نشان ٿي تون.

۲۱- صنعت تفسير: هن کي 'تبين' به چون. جڏهن ڪو شاعر پهرين ڪو

مبهم لفظ آڻي، جنهن جي تفسير يا بيان ڪرڻ جو ضرور ٿئي. تفسير ٻن قسمن جا آهن، هڪڙو جلي ٻيو خفي:

تفسير جلي اهو آهي، جنهن ۾ اهو ساڳيو لفظ وري آئي، انهيءَ جو تفسير ڪجي.

قطعو

جيڪين برياءِ هوئي زبانون، ٻيو ڪري هت تيسين شاه،
يا ٻڌي ٻيو يا ٻيو ڪولي، يا وئي ٻيو يا ڏئي.
ڇا ٻڌي، دشمن جا هٿ، ۾ ڪولي ڇا، ڪوٽ ۾ قلعا،
ڇا وئي، دشمن کان ملڪ ڇا ڏئي زر خلق کي.
ياسڪ

قطعو

حال مال ۽ سال فال ۽ اصل نسل ۽ تخت بخت،
نت هجن اي شاه توسان، هي اٿئي شل سازگار.
حال عمدو، مال بيحد، سال سؤڪو، فال نيڪ،
اصل قائم، نسل باقي، تخت عالي، بخت يار.
تفسير خفي اهو آهي، جنهن ۾ مبهم لفظن جي تفسير ڪرڻ ۾ اهي ساڳيا لفظ وري آندا وڃن، ۽ ائين ئي مبهم يا لڪل ڇڏي ڏجن

قطعو

نم لپندو تو جهو دنيا ۾ ٻيو ڪوئي معشوق،
نم مون جهو ڪوئي عاشق، رقيب جهڙو عدو.
جهان ۾ ڪوئي ماڻهو اسان ٺهڻي وانگي،
نم رهندو حسن ۽ عشق ۽ نياڳ ۾ يڪسو.

۲۲- صنعت مزدوح: هن کي ڪي 'تضمين' به چوندا آهن. هن ۾ به يا زياده لفظ هموزن ۽ قافييدار بيتن جي مصراعن ۾ ڪم اچن ٿا. مثال:

سوهڻي صورت، موهڻي صورت، جي ڪري معروف ٿيڻ،
حسن خدمت، اعليٰ همت، جي سبب موصوف ٿيڻ.

۲۳- صنعت حشو يا اعتراض: هن ۾ پهرين شاعر ڪا ڳالهه شروع ڪندو آهي ۽ انهيءَ جي پوري ٿيڻ کان اڳي ٻي ڳالهه وچ ۾ آڻي وجهندو آهي. هي صنعت ٽن قسمن جي آهي.
حشو قبيح: جڏهن ڪو لفظ غير ضروري يا زائد ڪم اچي، ايت جي معنيٰ کي خراب ڪري. مثال:

تنهنجي احسان جو ٿيو تنهنجي مٿان ايترو بار،
'جو ويس ڏڪجي انهيءَ هيٺ ۽ ٿي ويس لڪل'.

حشو متوسطه: جنهن ۾ اهو غير ضروري يا زائد لفظ آڻڻ يا نه آڻڻ هڪجهڙو
هجي ۽ نه خراب لڳي نه چڱو. وچولي درجي جو هجي. مثال:

فراق تنهنجي ڪان اي دوست 'دلر با دلبر'،
ٿيو 'منهنجو جسم بي آرام، منهنجي دل بچين'.

حشو سليح: جنهن ۾ انهيءَ زائد يا غير ضروري لفظ آڻڻ ڪري شعر سهڻو
لڳي ۽ وڻي ۽ انهيءَ جي معنيٰ بهتر نڪري. مثال:

ترار تنهنجي شهها، 'شل وڏيندڙ هوءَ'،
انهي جا خيال پيا دشمنن جي دل ۾ هوءَ.

*

قييدخاني ۾ آءُ 'دنيا جي' ۽ 'هن جيڪو ڪوڙي' ۾،
'دور توکان' آهيان ائين، جيئن منهنجا دشمن هونئن شال.

*

لال لب تنهنجي کي چوڻ 'نمڪين'،
آهي گويا ڪرڻ ته هجڻ 'مليح'.

۷۴. صنعت ارسال المثل: جنهن ۾ هڪڙي بيت ۾ ڪيو ٻهاڪو يا مشهور
مثل آڻجي، جو عام لاڳو هجي. مثال:

ڪوشم ڪيري پنهنجي وس ۾ ٺاهي خواه آوارگي،
ڇا ڪجي لاچار آهي، 'بندگسي بيچارگي'.

*

مون پڇيو اک کي ته ڇو ٿي آهين انڌي، منجهه فراق،
جيئن ٻڌو ٿئي ڪين 'اذا جاء القضا عمي البصر'.

*

سرو قد يار جي ٿسي طويبي سرڪهن،
آءُ پڙهان عربي مٿل، 'ڪل طوييل احمق'.

*

هڪيو ذڪر چنڊ جو مون، ڪنڀا پار زلف منهن تان،
ٿيو 'سوال آسمان' جو، ۽ 'جواب ريسمان' جو.

*

سوين سهڻن جي آهي دل ٿي اک،
ڇا ڪجي 'هڪ انار سو ٻي مار'.

*

ٿئي عبث تسبيح ڦيرائڻ اڪين جي آب ري،
'ريچ قارا ڏس ادا ساوا ڪي داڻا ٿي سگهن'.

*

دل نيتن، لاءِ دوست آيو، پهرين نياڻين عقل ڪي،
چور 'ڏاهو پهرين چوريءَ کان آجهائي ٿو' ڏيو.

■

دل سڀن عضون جي خادم، پر بدن جي ٿي رئيس،
'سيد القوم' آهي 'خادم مهر' مثال ان جو اهو.

رباعي

شيعن ۽ سنيين جا معاملو ٿيا مشهور،
آهن ڪڍڻن پيان جا جهيڙا مشهور،
ڪنهن جو نه تعصب رکي ڏاهو ماڻهو،
ٿيو 'ماس گڏه' جو، ڏند ڪٽي جا، مشهور.

۲۵- صنعت ارسال المثلين: جڏهن هڪڙي ٿي بيت ۾ ٻه مثل ڏنا

وڃن. مثال:

قدر موتيءَ جو بحر ۾ ڪهڙو،
ڪاڻ ۾ قدر ڪهڙو سون مندو.

*

نادان ڪي ڪرڻ ڪا نصيحت اڃائي آهن،
پيري ۾ چڻ هئا ٿي، يا پائي پرون ۾.

*

جي ڪو نالائق مٿي لائق ڪان ويهي عيب نامي،
ڪٽڪ تري درياءَ تي، موتي تري ۾ ٿو لپي.

۳۶- صنعت سوال و جواب؛ جڏهن مصرع يا بيت يا ساري غزل ۾ سوال ؟

ان جو جواب ڏنو ويو هجي. مثال؛

سڄڻ پنهنجي کي چيم اي، جو تنهنجو ڪونهي نظير،
چو تنهنجي زلف جي ڪڙين ۾، منهنجي دل ٿي اسير؟
چيائين عشق ۾ هئي تنهنجي دل ٿي ديواني،
هميشه پير ۾ ديواني کي پوي زنجير.

*

چيئين، اڄ ته ڪوار، چيو مون اکين سان،
چيئين، غم نه ڪو ڌار، چيو مون اکين سان!
چيئين، برقعو لاهيان، چيم لطف تنهنجو،
چيئين، ڏس تون ٻئي ڀار، چيو مون اکين سان!
چيئين، چو روئين ٿو، چيم هجر ۾ هٿس،
چيئين، هاڻ خوش گهار، چيو مون اکين سان!
[سارو غزل]

*

ههڙو مفلس پلا آهيان آڇو،
خود فروشي ٿي اچي مون کي.

•

مون کي ميخوار ڪيو، ڪنهن ڪيو، دلدار ڪيو،
مست سرشار ڪيو، ڪنهن ڪيو، دلدار ڪيو!
پرت جو ڀالو پياري، ڪيئن بيخود بهوش،
وري هوشيار ڪيو، ڪنهن ڪيو، دلدار ڪيو!
ناز انداز سان من موعلي، ڌتاري دل کي،
عاشق زار ڪيو، ڪنهن ڪيو، دلدار ڪيو!
[سارو غزل]

*

زلف دلبر جي کي مون چيو اهڙو ڇو ڪارو ٿيڻ؟
چيئين جو ويهي سڄ جو ويجهو، ٿئي انهيءَ جو اهڙو حال.

*

خبر اٿئي ته هي زاهد ٿيو ڇو گوشه نشين،
مڪيهو جهلي نه ويچارو، پري رخن جو تاب.

رباعي

پنهنجو مون طبيب وٽ ڪيو درد بيان،
چيئين دوست ٻنان نه ٻئي جي لاءِ چور زبان،
مون چيو ته غذا، چيئين ته ٻئي خون جگر،
مون چيو پرهيز، چيائين چڱو هر دوجهان.

۲۷- صنعت ملمع: جنهن ۾ هڪڙي بيت جي هڪ مصرع عربي، ۽ ٻي فارسي

ٻا ڪنهن ٻي ٻوليءَ جي هجي، يا غزل ۾ هڪڙو بيت عربي، ۽ ٻيو فارسي يا
ڪنهن ٻي ٻوليءَ جو هجي، مثال:

سچن مياڻا مَ ڪر تون ماڻا، صبحي سڃاڻان، سنڌي اشارا،
سدا محبت ۾ عاشقن جا، يقين آهن پري پسارا.
هيا حبيبتي يمينيل قلبي الي الو صالڪ علي الدوام،
و ان اسعي لهما احوج و احصل محض اضطراب.
نظر بغير ما بحال زار م باطف بين عجز و انڪسار،
بعشوهاي توتاب نارم دارم چو سوم دولت چو خارا.
غضب کي آتھن تو اب بجهادے، ذرا محبت کي بات چيت ڪر،
و بسکه ميرے دل حزين پر، گذر ڪيا هے ستم دوباره.
[مارو غزل]

۲۸- صنعت ترجمہ: هن ۾ شاعر عربي ٻوليءَ جي بيت يا مصرع جو ترجمو،

فارسي يا ٻي ٻوليءَ ۾ ڪري ٿو. مثال:

قطعو عربي

ولو كان النساء كمن ذكر نا
لفضلت النساء على الرجال
فلا التائب لاسم الشمس عيب
ولا التذكير فخر و للمهلال

سنڌي ترجمو

جي دنيا ۾ هجن سڀ اهڙيون زالون،
هجي مڙسن کان وڌ زالن جي منزل.
عرب ۾ شمس مادي ۾ قمر نر،
مگر سچ اصل کان ٿيو چنڊ کان افضل.

*

تنهنجو مذهب ٻيو ۽ منهنجو ٻيو،
ٿيو لڪم دينڪم وٺي دين.

عربي

مكافات السماحتہ دار خلد
و امن من مخافتہ يوم بوس
وما ناراً بمجرقتہ جوادا
ولو كان الجواد من المجوس

فارسي

مكافات جوالمردي بهشت ست
بروز خوف و امن از هيئت قبر
نسوزد آتش دوزخ سخني را
اگرچ آن نكو مسيرت برد گبر

سنڌي

جوانمرديءَ جو بدلو نت بهشت آهي،
نه آهي خوف ان کي مور کان قبر،
نه ساڙي باهه دوزخ جي سخيءَ کي،
سڀاڳو اهڙو جيتوڻيڪ هو ٿي گبر.

۲۹- صنعت مبالغه يا اغراق: هن ۾ شاعر ڪنهن جي تعريف يا ذڪر ڪندي
تمام گهڻو مبالغو ڪري. جڏهن اهو حد کان وڌيڪ يا ناممڪن يا عقل ۾ عادت
جي برخلاف هجي، تڏهن انهيءَ کي ’غلو‘ چولدا آهن. مثال:

رباعي

پهراڻ جي ٻار کان، ڪيري آڏو ٿو پوان،
 آواز جي واڌ سان، ڪيري آڏو ٿو پوان،
 منهنجو ٿي ڪريو پاڇو، اڳي ڌرتيءَ تي،
 هاڻ ضعف کان پاڇي جان، ڪيري آڏو ٿو پوان.

*

جي منهنجي آه جا شعلا، چڙهي مٿي گڏ ٿين،
 ته آسمان تي ٻيو هڪڙو سج ٿي پيدا.

*

شاهه هي دهشت منجهان جي ڏني زماني کي هڪل،
 پئي ڇڄي هفتن ۾ ڏينهن جي تپان جي بهار.

*

معجزو ڏس تون موليٰ جو، حق ۾ وجهي ماه،
 چن ميسا جي هٿن ۾، ٿو مٿو ڳالهائي.

*

عجب اازڪ بدن هو يار منهنجو،
 ڳرو ڇپ تي لڳس ٿي، پان جو رنگ.

*

قلم منهنجي سنڌي مس جي چڪي مک،
 ته هوند جيڪر ڇڏي ساڪي وساري.

*

پلائي آهي خدا ڪٿي، جو ڪين ڪيئن پيدا،
 پئي جهان هتي، راز ان ۾ حڪمت جو.

*

هجي ها جي، ته پئي ڏني ڇڏي ها بخشش شاه،
 ڪڏهن خدا جو نه محتاج ٿي ها ماڻهو ڪو.

۳. صنعت تعجب: اهو شعر، جنهن ۾ شاعر پنهنجو عجب ظاهر ڪري، يا

جڏهن ڪا عجب جوڙي ڳالهه آئي، جيئن مٿين صنعت ۾ آهي. مثال:

عجب درياھ اصل هي جهان فاني آهي،

جهاز عمر جو جنهن ۾ سدا رواني آهي.

[سارو غزل]

*

منهن بهشت آهي سڄڻ جو، مرض ڪونهي منجهه بهشت،
پوءِ عجب آهي ته ڪيئن ان جون اکيون بيمار ٿيون!

*

باطن ۾ آهين ظاهر، تنهنجي عجب هيءَ چالي،
عالم ڀريل ٿيو توسان، ۽ جاءِ تنهنجي خالي.

۳۱. صنعت ڪلام جامع، اهو شعر، جو حڪمت ۽ نصيحت سان ڀريل هجي،
۽ عام سان لاڳو هجي. مثال:

قطعو

رهڻ گهرين جي سلامت سنڀال هٿ ۽ زبان،
خراب دست درازي، زبان درازي بتر،
ڀلي ڪلهي سڄو عالم، ڀلي ٻڌاءِ هئي،
نه ڄاڻين جيڪي نه ڄڻ ۽ سگهين تون جيڪي نه ڪر.

*

اڪ ڍڪڻ ٺيڪي بديءَ کان آهي ٻين جو ڪمال،
عاقبت ٻينا ٿين لاءِ گهرجي نابينا ٿيڻ.

*

توڪي خالق ڪئي عطا ڪري زبان آهي، ۽ ڪن،
تا تون ڳالهائين سدا هيڪوٺو، ۽ ٻيڻو ٻڌين.

۳۲. صنعت تزلزل يعني ڏڪڻ. جذبن شاعر ڪو اهڙو لفظ ڪم آڻي،

جنهن جي هڪڙي اکر جي ڦيرائڻ سان تعريف مان ڦري ڪلا ٿي پوي. مثال:

مٿو خالي خوالن کان رڪڻ جڳ ۾، ڀلي پٽ آهي،
مٿو خالي رکي دنيا ۾ جو، تنهن لاءِ 'ڀلي پٽ' آهي.

۳۳. صنعت قول بالموجب؛ جذبن جيڪي چئجي، تنهن جي معنيٰ، مطلب جي

برخلاف ورتي وڃي. مثال.

تون چوڻ ٿو دوستي توهان نه دل سان ٿو ڪريان،
سچ چوڻ ٿو دل سان نه، پر تو ڪريان آءُ جان سان.

*

تون پڇين ٿو مون کان، منهنجي ماءُ جي منزل ڪٿي،
منزل آهي دل ۾ ان جي، پر نه ڄاڻان دل ڪٿي؟
۳۴. صنعت لطراد: يعني انتظام، اصطلاحي معنيٰ موجب جنهن جي تعريف
ڪجي، تنهن جي پيءُ ڏاڏي ۽ ساري خاندان جا نالا ترتيبوار آڏجن. مثال:

قسطعو

سڏجن خليفه جي ٿا بنسي اميه سدا،
چوڏهن هئا، پڏايمان سندن لاءِ مرسره
پهرين معاويه، ٿيو مشهور ابن هند،
بعد ان جي ٿيو يزيد، جفاڪار بدگهر.
تنهن بعد ٿيو معاويه، مروان ان کان پوءِ،
عبدالملڪ، وليد، سليمان، پوءِ عمر.
پوءِ پوءِ يزيد، پوءِ هشام ۽ وليد پوءِ،
پوءِ ابراهيم، پوءِ ٿيو مروان، جو هو خر.
العمار

۳۵. صنعت تلميح: يعني ڏيکارڻ، اصلاحي معنيٰ موجب شعر ۾ ڪنهن قصي
يا مسئلي يا اصطلاح ڏي اشارو ڪرڻ. مثال:

آهي بيت الله دل پر ٿي پئي بستخانو آهي،
مرد ڪو گهرجي خليل ات، جو پڇي ڪيرائي بت.

*

خاقان سيمرغ ۽ عنقا جان نٿا جي تون لکين،
قدر جيڪر ليلة القدر اسم اعظم جو لهن.

۳۶. صنعت برامت استهلال: يعني منجه ۾ وڌائي، اصطلاح موجب ڪنهن ڪتاب
يا ڪلام جي شروع ۾ اهڙا لفظ آڻڻ، جي پوءِ ايندڙ مضمون سان مناسب هجڻ، جيئن
اکثر مثنوين ۾ ڪندا آهن. مثال:

(پهريون بيت قصيدي جو زالن جي پردي بابت)
عقل تي ڀردو ڀرو تن جي جي ڄاڻن ڪين ٿا،
جي رهن پردي جي پردي ۾ لڪل ٿا ڦاڻدا.

۳۷. صنعت مستغ: اهو شعر، جو ڏسڻ ۾ آسان هجي، مگر انهيءَ جي معنيٰ تمام اونهي ۽ مشڪل هجي.

۳۸. صنعت اِرساد: يعني واٽ جي نگهباني ڪرڻ، اصطلاحي معنيٰ موجب شعر جي منڍ ۾ اهڙو لفظ آڻڻ، جنهن سان خبر پوي ته پڇاڙيءَ ۾ قافيي وارو ڪهڙو لفظ ايندو. مثال:

’چاٺ‘ وانگي بخت هن جي در تي ٿئي محڪم مقرر،

بخت وانگي جو رکي پنهنجو مٿو هن چاٺ تي.

۳۹. صنعت مشاڪلت: يعني هڪٻئي جي هم شڪل هئڻ، اصطلاحي معنيٰ موجب ڪنهن شئي جو بيان اهڙن لفظن ۾ ڪجي، جي هاسي وارن لفظن سان مناسب هجن. مثال:

چونءِ پنهنجا چپ سين، در در پنڻ کان ٿا فقير،

گودڙيءَ ۾ چو وجهن اڳڙيون، سين ڪپڙن جا چير.

۴۰. صنعت ابداع: اهو شعر، جنهن جو مضمون ۽ معنيٰ عجيب هجي، ۽ لفظ

عمدا ۽ چونڊيل ڪم آيل هجن. مثال:

نيڪن ۾ بدي لپي سگهي ٿي،

بچڙن ۾ چڱائي پير لپي ڪين،

سُرڪو ٿي شراب مان سگهي ٿو،

پر سُڙڪي منجهان شراب ٿئي ڪين.

*

ليستيءَ جي پوڻ ۾ هستي هميشه جي رکان،

زندهه دل ٽانڊي جان آهيان، آڱ ڦلير جي ڀير ۾.

۴۱. صنعت مزاحجت: جڏهن هڪڙي ڪم سان هڪٻئي تي مخالف اثر پيدا

ٿين. مثال:

جڏهن ڏسين مون کي، بدليجي لطف تنهنجو ٿئي عتاب،

جڏهن ڏسان توکي، ڦيري ٿئي صبر منهنجو اضطراب.

۴۲. صنعت حسن تحليل: جڏهن ڪنهن ڪالهر جي علت يا سبب جو عمدي طرح

بيان ڪجي، جو حقيقت ڪري سبب نه هجي، پر شاعراڻو خيال هجي. مثال:

عاشقن جو رت وهائڻ هر ڪهڙي تنهنجون اکيون،
تن جي مائٽر ۾ سدائين زلف تنهنجا ٿيا سياهه.

*

ڇو ڦٽڪو ئي گهمان ٿو پيريءَ ۾،
آءُ جواني مٽيءَ ۾ ٿو گوليان.

*

ٿو منسو منهنجو ڪين ٻاٽائي،
چنڊو-اسر چپ ڪنان مٿان گهڻي.

*

سياهه بخت رهن جڳ ۾ نت ٿا اهل قلم،
جو خود قلم ٿورهي، روسيه گريبان چاڪو.

۴۳. صنعت حسن طلب: جڏهن ٻئي جي تعريف ڪندي يا ٻي مطلب جي
گالھ ڪندي، ڏاڍي لطف سان ڪو سوال يا پڇا ڪجي، جنهن مان اها تعريف
ثابت ٿئي يا اهو مطلب ظاهر ٿئي. مثال:

قطعو

ڪريان ٿو هجوت زماڻي جي آءُ انهي سببان،
جو ان کان حالت منهنجي ٿئي نه ٿي بهتر،
ٿي ڪهڙي گالھ چڱي ان کان، جو پلائي ڪري،
اسان ٻنهي کي تون پرچائين، ڏيئي مال ۽ زر.

۴۴. صنعت معما: جڏهن شاعر ڪو نالو گهڻيءَ طرح لکائي ڏئي، ۽ ڪنهن
ٻي صنعت جي وسيلي پروڙي سگهجي. معما جا مقرر قانون آهن، جن جو هتي ڏهن
ضروري ٿڌو ڏسجي. مثال:

چالڻ گهرين جي نانءُ سڄڻ منهنجي جو، اي دوست!
خورشيد جو مٿو ٿيو رکيل سرو جي مٿان.

جواب: خورشيد لفظ جو مٿو يا مهر جو اکر آهي خ، سو سرو لفظ جي منڍ
۾ رکبو ته خسرو ٿيندو.

قاف تي جي عڪس ٿئي. ٻي انتها احسان جو،
دامر ۾ سيمرغ پئي ان جي، جتهين احسان ڪيو.

جواب: بيت جو مضمون ته سمجهه ۾ اچي سگهندو، جو تمام چڱو آهي ۽ ڪنهن کي گمان نه پوندو، ته هيءَ ڪا گجھارت آهي يا هن مان ڪو نالو نڪرندو. پر انهيءَ مان اسحاق جو نالو نڪري ٿو. هن طرح: بي انتها احسان جي هڪڙي رواجي معنيٰ آهي ته بيحد يا بي انداز احسان، پر انتها جي معنيٰ پڇاڙي به آهي ته پڇاڙيءَ کان سواءِ احسان يعني پوئين حرف کان سواءِ احسان، يعني نون ڪيڻ سان احسا ٿيو، انهيءَ جو عڪس قاف نٿي پوي. صنعت عڪس موجب يا صنعت مقلوب موجب، احسان ڦري اسحاق ٿيندو، سو قاف تي رکيو ويو ته اسحاق ٿيندو. قاف جي معنيٰ بيت ۾ جبل قاف آهي، جنهن ۾ سيمرغ رهندو آهي. پر ٻي معنيٰ ۾ حرف قاف آهي.

*

نه لڳن جي 'لڳو لڳو' چون،
پر اهي ڏس 'بڻان' چئي ٿا لڳن.

جواب: 'چپ' جي لڳو لڳو لفظ چوڻ سان پاڻ ۾ نٿا لڳن، پر بڻان چئي لفظن سان لڳن ٿا جو حرف ب الھن ۾ ٿو اچي.

*

منهن رکي ڪون، ڏس ته ڪيئن ٿو ڪلي،
اک رکي ڪانه، ڏس ته ڪيئن ٿو روئي.
جواب: ڪڪر.

*

جي ڪچي هٿ ۾ ٿي ذهن کي ڪٽي،
جي اچي ٿئي ته پوءِ بهل چئي.
جواب: نهڙڻ.

*

تقريب ۾ ترديف ۽ تجنيس سان آڏو.
شرقيءَ جو گهراڻو ضد ٿو، ائين ٻار کان آڏو.

جواب: بوسه يعني چمي. (هن طرح، شرقيءَ جو ضد آهي غربي. غربي ۽ عربي تجنيس خطي. عربيءَ جو مقلوب رييع-رييع جو مرادف بهار. بهار ۽ بهار تجنيس خطي. بهار جو مرادف بوم-بوم جو مقابل موي-موي جو مرادف شعر. شعر جي تجنيس شعر-شعر جو مرادف بيت. بيت جو مرادف دار-دار جو مقلوب راد. راد ۽ زاد تجنيس خطي. زاد جو مرادف توشه-توشه ۽ بوسه تجنيس خطي. بوسه يعني چمي.)

سنڌي وياڪرڻ

۴۵. صنعت نغز: هن کي فارسيءَ ۾ 'چيستن' ٿا چون. هيءَ صنعت به معما وانگي آهي، مگر هن ۾ سوال جي رستي ٻيا ٿي سگهي ٿي ۽ ڪي نشان يا صفتون ٻڌائجن ٿيون، ۽ انهيءَ جو جواب خيال ڪري ڳولڻو ٿو پوي. سنڌيءَ ۾ ان کي پرولي يا گجھارت چئي ٿو سگهجي. مثال:

سوار آهي ڪهڙو جو پيادو هلي،
اچي پٺ تي ڊوڙي، ۽ ترسي نه مور.
مندس بت سفيد آهي ۽ منهن سيار،
رعي هيت هلي حڪم ان جو ٿو دور.

جواب: قار.

*

ڇوڙو ابلق ڪوترن جو ڏس،
بند آهن جدا ڪڏين اندر،
گڏ آڏمن پيئي سي آپ تائين،
تم به ڪڏين کان وڃن نه سي ٻاهر.

جواب: اکيون.

آهي ڇا جو جتي ڪٿي ڏسجي،
آهي صورت ۾ هو بهو انسان،
رکي ٻانهون ٺنگون، مٿو ۽ گچي،
هلي ٿو سان، مگر آهي بيچان.

جواب: ٻاڇولو.

اشارو: سنڌي چيستان جو خلاصو هڪڙو ننڍڙو ڪتاب ٻارن جي وندر لاءِ
مون لکيو آهي، جنهن ۾ طرح طرح جا چيستانا ڏسڻ ۾ ايندا.

۴۶. حسن مطلع ۽ حسن مقطع: هي به ٻه صنعتون شمار ۾ اينديون آهن ۽ غزل جي پهرئين بيت کي 'مطلع' چوندا آهن ۽ پوئين کي، جنهن ۾ شاعر جو تخلص هوندو آهي، تنهن کي 'مقطع' چوندا آهن. جڏهن اهي بيت نهايت عمد آهن، تڏهن انهن کي انهن نالن سان سڏيندا آهن 'حسن مطلع' کي 'حسن تخلص' به چوندا آهن. هن جي مثالن ڏيڻ جو ضرور ڪرڻ ٿو ڏسجي.

سندھي ويا ڪرڻ (۳ پاڻا) • شمس العلماء مرزا قليچ بيگ • سندھي ادبي بورڊ

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻُڪ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ

ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ٻرندڙ، جُرنڌڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وڌڻ، ويجهڻ ۽ هڪ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آس رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَن جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي

پڙهندڙ نسل . پ ن The Reading Generation

سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پڻ پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻ سان ان جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڻ کي کليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ، ڀڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

... ..

ڄڻ ڄڻ ڄاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻن ٿا؛
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهڙ ڇڻن ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي سرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

پڙهندڙ نسل . پ ن The Reading Generation

هي بيٺ آئي، هي بمر-گولو،
جيڪي به ڪئين، جيڪي به ڪئين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيٺ به بمر جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا رازا، تنهن هڏ ۽ چمر جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، ان ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پڻ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پڻ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پڻ سڀني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پيءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پڻ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل . پ ن The Reading Generation